

Rüfət Hüseyinzadə
Lalə Allahverdiyeva

AİLƏ

PEDAQOGİKASI

Dərslik

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXCIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU

RÜFƏT HÜSEYNZADƏ
LALƏ ALLAHVERDİYEVA

104259

AİLƏ PEDAQOGİKASI

Dərslik

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı-2016

RÜFƏT HÜSEYNZADƏ
LALƏ ALLAHVERDİYEVƏ

AİLƏ PEDAQOĞİKASI
Dərslik

Redaktor: prof. O.Q. Həsənlı

Rəyçilər: Prof. İ.İ. Əliyev

Prof. A.N. Abbasov

Prof. H.Ə. Əlizadə

Prof. İ.N. İsayev

Dos. V.M. Rzayev

Dərslik Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının 09.09. 2015 -ci il tarixli (prot. № 20) iclasında, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elmi Şurasının 30.09.2015-ci il tarixli (prot. № 01) iclasında müzakirə edilərək bəyanılmış və DƏRSLİK kimi nəşr edilməsi məsləhət bilinmişdir.

Ön söz.....5

I FƏSİL

AİLƏ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Ailə tərbiyəsinin nəzəri məsələləri.....	14
1.2. Ailə həyatına hazırlığın əsas məzmunu.....	22
1.3. Ailə anlayışı: məzmunu və onun funksiyaları.....	31
1.4. Ailə tipləri və onun xüsusiyyətləri.....	42
1.5. Ailənin dövrləri və aspektləri.....	48
1.6. Ailə üzvlərinin hüquq və vəzifələri.....	54
1.7. Ailənin büdcəsi.....	59

II FƏSİL

AİLƏDƏ UŞAQLARIN TƏRBIYƏSİNİN TƏŞKİLİ.

2.1. Ailə tərbiyəsinin sosial-pedaqoji əsasları. Uşaqların ailə tərbiyəsində sosial amillərin rolu.....	65
2.2. Ata və ana ilk tərbiyəçilərdir.....	78
2.3. Tərbiyə işində valideyn-övlad münasibətlərinin pedaqoji əsasları.....	86
2.4. Ananın vəzifəsi.....	98
2.5. Atanın vəzifəsi.....	109
2.6. Tərbiyə prosesində valideyn övlad münasibətləri.....	131
2.7. Ailə tərbiyəsində ailənin əsas vəzifələri.....	138
2.8. Ailə tərbiyəsinin pedaqoji prinsipləri.....	139
2.9. Ailə tərbiyəsində valideynin şəxsi nüfuzu və nümunəsi.....	143
2.10. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri ailə tərbiyəsi haqqında.....	149
2.11. Tərbiyə işində valideynin davranış göstəricilərinin elmi-nəzəri əsasları.....	167
2.12. Ailənin yaşlı üzvlərinin uşağın tərbiyəsində rolu.....	175
2.13. Azuşaqlı və çoxuşaqlı ailələrin tərbiyə imkanları.....	180
2.14. Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmamasının səbəbləri.....	187
2.15. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin əsas tipləri.....	198

III FƏSİL

HƏRTƏRƏFLİ ŞƏXSİYYƏT YETİŞDİRMƏK
AİLƏNİN ƏSAS MƏQSƏDİDİR

3.1. Tərbiyənin tərkib hissələrinin ailədə formalaşdırılması imkanları.....	204
3.2. Ailənin mənəvi əsasları.....	227

3.3. Ailənin psixoloji iqlimi.....	232
3.4. Ailə tədbirlərinin uşaqların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında rolu.....	236
3.5. Ailədə dəb, geyim, adətlər və tərbiyə məsələsi.....	244

IV FƏSİL MƏDƏNİ VƏRDIŞLƏRİN FORMALARI VƏ UŞAQLARDA TƏRBİYƏ OLUNMA İMKANLARI

4.1. Ailədə mədəni davranış qaydaları.....	251
4.2. Mədəni vərdişlərin formalaşdırılmasında valideynlərin rolu.....	262
4.3. Ailədə sanitariya-gigiyena mədəniyyəti və sağlamlıq tədbirləri.....	265
4.4. İKT-dən ailədə istifadə və uşaqlarda müsbət vərdişlərin formalaşdırılmasında onların rolu.....	270
4.5. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin rolu.....	275

V FƏSİL ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ AİLƏDƏ UŞAĞIN SOSIAL İNKİŞAF ŞƏRAİTİ

5.1. Şəxsiyyətin inkişafı prosesi.....	281
5.2. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair nəzəriyyələr.....	283
5.3. Ailə mühitinin şəxsiyyətin inkişafına təsiri.....	290
5.4. Ailədə uşağın sosial inkişaf şəraiti.....	291
5.5. Ailə tərbiyəsi prosesində uşaq və yeniyetmələrdə marağın formalaşdırılması.....	296
5.6. Sosial və ailədaxili münasibətlər.....	303
5.7. Uşaq və yeniyetmələrdə marağın formalaşdırılması: (Əməksevərlik nümunəsində).....	312

VI FƏSİL. MƏKTƏBİN AİLƏ İLƏ ƏLAQƏ FORMALARI

6.1. Məktəblə ailənin birgə işinin təşkili formaları.....	325
İSTİFADƏ EDİLMİŞ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI.....	320

ÖN SÖZ

Ailə dövlətin təməli olduğu kimi, insanlığın, bəşəriyyətin də davamı üçün çox önəmli bir ünsür, hamının rahatlıqla sığınıb isindiği bir yuvadır. Ailə məsələsi bütün dövrlərdə insanları, dövlətləri düşündürən, onlar üçün hər şeydən zəruri olan bir məsələdir. Onun necə olması, təməlinin nə üzərində qurulması, övladların tərbiyəsi millətin və dövlətin gələcəyinin əsas şərtlərindəndir.

Şəxsiyyətin əsasını qoyan cəmiyyətin struktur vahidi ailədir. Görkəmli etikşünas, professor Z. Göyüşov "Həzz və iztirab" adlı əsərində haqlı olaraq yazırdı ki, hər adamın ailəsi, evi onun həyat dənizində lövbər saldığı sahilidir. Dünyanın heç bir guşəsi adamın öz evinin verdiyi ləzzəti verə bilməz. Əlbəttə, ev dedikdə, sadəcə olaraq insanın yaşadığı mənzil deyil, onun ailəsi, arvadı (əri), övladları və valideynləri nəzərdə tutulur. Ailə tarixi inkişafın məhsuludur. Ailə qan və qohumluq münasibətləri ilə ər-arvadı, uşaqları və valideynləri birləşdirir. İki insanın nikahı hələ ailə demək deyildir, ailə uşaq doğulduqdan sonra yaranır. İnsan nəslinin yaradılmasında, uşağın doğulmasında və tərbiyəsində ailənin əsas funksiyaları özünü büruzə verir. Böyük filosof və həmçinin loğman adı ilə Şərqdə şöhrət qazanmış Əbu Əli İbn Sina deyirdi:

Bilirsən nə üçün oğula ata,
Minnət qoya bilməz etsə min ata.
Çünki oğul deyər: Sən gətirmisən,
Məni min möhnətlə dolu həyata.

Ailə elə bir qurumdur ki, burada ailə üzvləri bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. Bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər öncə ailədə formalaşır. Ailənin şəxsiyyətin inkişafında, böyüyən insanın taleyində əhəmiyyəti çox böyükdür. Ailə tərbiyəsi konkret ailədə valideynlərin və qohumların köməyi nəticəsində yaranan tərbiyə və təhsildir.

Ailə tərbiyəsi mürəkkəb sistemdir. Həm irsi, həm bioloji, həm də sosioloji amillər uşaqların və valideynlərin

həyat tərzinə, sağlamlığına, mənəviyyətinə təsir edir. Maddi-texniki təminat, sosial vəziyyət, həyat şəraiti, həyat tərzii ailə üzvlərinin sayı, ailənin yaşadığı yer, uşağa münasibət və s.-bütün bunlar ailənin formalaşmasına və inkişafına təsir edir.

Ailə cəmiyyətin insan qruplarının ilkin mərhələsi olub ər-arvadı, uşaqları öz ətrafında birləşdirən insan qrupudur. Hər bir insanın mənəvi keyfiyyətləri, davranışının ilkin cəhətləri ailədə formalaşır, xüsusilə - xeyirxahlıq, diqqətlik, qayğı-keşlik, böyüklərə, valideynlərə hörmət, kiçiklərə qayğı, sadəlik, təvazökarlıq, düzlük və doğruluq, əməksevərlik, vətənpərvərlik kimi mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərinin tərbiyə olunması ailədə formalaşır.

Müstəqil respublikamızın yeni Konstitusiyasının 17-ci maddəsində göstərilir ki, "Cəmiyyətin özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir, uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir".

Azərbaycan respublikasında bütün sahələrdə olduğu kimi, tərbiyə sahəsində də həyata keçirilən geniş miqyaslı tədbirlərin məqsədi mükəmməl tərbiyəyə - dünyagörüşünə, milli, əxlaqi, mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən insan tərbiyə etmək, nəsil yetişdirməkdən ibarətdir.

Respublikamızın hazırkı inkişaf dövründə ölkə vətəndaşlarının, o cümlədən böyüməkdə olan nəslin milli əxlaqımızın tələblərini əsas götürməklə tərbiyə etmək müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət daşıyır. Milli əxlaqımızın prinsiplərini elə təbliğ və tətbiq etməliyik ki, onlar hər bir şəxsə davranış və rəftarında, adətlərində, ailədə və cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərində, ünsiyyət tərzində möhkəm yer tutsun və vərdişə çevrilsin.

Qloballaşan cəmiyyətimizdə gündən-günə artan və diqqəti cəlb edən həyat hadisələri onu göstərir ki, müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində ailə tərbiyəsi sistemində əsaslı dəyişikliklər baş verməkdədir. Uzun əsrlər boyu milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığını qoruyub saxlamış ənənəvi ailə məfhumunun

errozivaya uğraması prosesi nəzərə çarpır. Bu xoşagəlməz dəyişmənin əsas səbəbləri kimi sosial-iqtisadi çətinlikləri, az-uşaqlı və təkuşaqlı ailələrin sayının artmasını, yeni qurulmuş ailələrin təcrübəli valideynlərdən çox tez ayrılaraq müstəqil həyata erkən başlamalarını, sosial amilləri və ən əsası gənclərin ailə qurumu mövzusunda az biliyə sahib olmalarını göstərmək olar.

Uşağı qorumaq, tərbiyə etmək və ona əxlaqi dəyərləri qazandırmaq vəzifəsi ailənin üzünə düşür. Məhz bu baxımdan ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi prosesində valideynlərin şəxsi münasibətləri, istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərəliliyini tənzimləyir və xüsusi rol oynayır.

Ailə münasibətləri, hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Yaş artdıqca uşaqlar həmin münasibətləri mənimsəyir, nəticədə bu zəmində oğlan və qızların xarakter əlamətləri formalaşır.

Valideynlər uşaqlardan söhbət düşəndə bir səslə deyirlər: "Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir". Atalar sözünün hikməti aydındır. Uşaqların tərbiyəsində xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Son illər əhalinin təhsil-mədəni səviyyəsinin köklü surətdə yüksəlməsi valideynlərin pədaqoji mədəniyyətinə də mühüm təsir göstərmişdir. İxtisasından asılı olmayaraq onların böyük əksəriyyəti ailə tərbiyəsi problemləri üzrə qəzet və jurnalların ardıcıl surətdə dərc olunan məqalələri maraqla oxuyur, televiziya və radio verilişlərində ölkəmizin, o cümlədən, respublikamızın tanınmış psixoloq, pədaqoq və həkimlərin söhbətlərinə diqqətlə qulaq asırlar.

Valideynlərin pədaqoji mədəniyyəti məsələlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, ata-anaların bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqındakı bilikləri çox ümumi, hətta bəzən səthi xarakter daşıyır.

Belə valideynlər ailə tərbiyəsinin ən sadə məsələlərini həll etməkdə çətinlik çəkir, buna görə də uşaqla “ağlı necə kəsirsə, elə də rəftar edir”. Bu zaman onlar “tərbiyə üsullarının” nəticələrini görmür, özlərinin atalıq və analıq borcunu pedaqoji baxımdan düzgün qiymətləndirə bilmirlər.

Sual olunur: *Ailə pedaqogikasını bizə kim öyrədir? Bu sahədəki biliklər necə əldə olunur?* Demək olar ki, heç kim. Ailə tərbiyəsi məsələlərini biz özümüz başqalarına – uşaq vaxtı ata və anamıza, sonralar isə qonum-qonşuya baxa-baxa çox vaxt onların səhvlərini təkrar edə-edə öyrənirik.

Valideynlər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidir ki, onun hansı yaşında yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın. O, cəmiyyət üçün faydalı adam kimi böyüsün, ailə, kollektiv, ümumiyyətlə, xalq üçün ağır yükə çevrilməsin. Böyüməkdə olan nəslin tələbat-motivasiya sahəsinin, əxlaqi şüurunun formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Uşaqda özü haqqında aydın təsəvvür yaradılmalıdır. Belə ki, o, özünün müsbət və mənfi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi öyrənməli və vaxtında özünü tərbiyə ilə məşğul olmalıdır.

Ailə elə bir qurumdur ki, burada ailə üzvləri bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. Bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər öncə ailədə formalaşır. Ailənin şəxsiyyətin inkişafında, böyüyən insanın təleyində əhəmiyyəti çox böyükdür. Ailə tərbiyəsi konkret ailədə valideynlərin və qohumların köməyi nəticəsində yaranan tərbiyə və təhsildir. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb sistemdir. Həm irsi, həm də bioloji amillər uşaqların və valideynlərin sağlamlığına təsir edir, maddi-texniki təminat, sosial vəziyyət, həyat şəraiti, ailə üzvlərinin sayı, ailənin yaşadığı yer, uşağa münasibət və s. bütün bunların hamısı üzvi surətdə hər bir konkret halda ailədə özünü göstərir.

Ailə və ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsi, ailədə oğlan və qız övladının tərbiyəsi məsələlərini əks etdirən çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, onlarla kitablar yazılmışdır. Bu tədqiqatlardan Ə.Əhmədovun “Azərbaycanlıların ailəsi və ailə məişəti”, F.Əliyevin “Yeniyyət mələrin ailədə əmək tərbiyəsi”,

N.Mirzəyevin “Mütərəqqi ailə ənənələrinin şagirdlərin tərbiyəsində rolu”, İ.Xəlilovun “Folklorda ailə tərbiyəsi məsələləri və uşaqların tərbiyəsində onlardan istifadə”, A.Abbasovun “Məktəbliləri ailə həyatına hazırlamağın nəzəriyyəsi və təcrübəsi” və başqa fəşəfə doktoru dissertasiyalarını göstərmək olar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən tədqiqatçı və alimlərin yaradıcılıqlarına nəzər saldıqda görürük ki, ailə və övlad tərbiyəsinin pedaqoji və psixoloji əsaslarını təhlil etmək ziyalılarımızın marağı əhatəsində olmuşdur. K.Camalovun “Valideyn-övlad münasibətləri Şərq mütəfəkkirlərinin gözü ilə”(2010), S.Həsənlinin “Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları” (2011), K.Camalov və L.Allahverdiyevanın “Ailədə tərbiyə üsullarının tətbiqi zamanı etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları” (2014) adlı kitabları, S.Orucovanın “Azərbaycan ailəsində oğlan-qız tipli münasibətlərin etnopsixoloji münasibətləri”(2007), S.Hacıyevanın “Azərbaycan ailəsində qız tərbiyəsinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri” (2007) adlı fəşəfə doktoru dissertasiyalarını göstərmək olar.

Pedaqoji istiqamətdə aparılmış bir çox tədqiqatlarda M.M.Mehdizadə, Ə.Y.Seyidov, M.Ə.Muradxanov, İ.Vəlixanlı, Y.R.Talıbov, H.M.Əhmədov, Ə.Ə.Ağayev, Ə.Ş.Həşimov, S.M.Quliyev, A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə, R.L.Hüseynzadə, V.M.Rzayev, K.H.Camalov, A.O.Xarçev, A.Q.Xripkova, A.S.Makarenko, A.V.Suxomlinski və başqaları ailədaxili münasibətlər, ailədə valideyn-övlad münasibətləri, uşaqların tərbiyə edilməsində ailənin vəzifələri, onların bu sahədə dövlət və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissləri, ailə etikasının gözənilməsi və s. məsələlər araşdırılmışdır.

Görkəmli pedaqoqların apardıqları tədqiqat işlərində ailənin formalaşmasının nəzəri və praktik müddəaları sistemləşdirilmişdir. Həmçinin gənclərin milli mentaliteti əsasında tərbiyə edilməsi və bu yönümdə onların ailə həyatına hazırlanması, ailə təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi görkəmli

alimlərin əsərlərində daha qabarıq şəkildə özünün əksini tapmışdır.

Ailə ilə əlaqədar sosial və psixoloji yönümdə tədqiqat aparən, ailə münasibətlərinin formalaşmasına aydınlıq gətirən alimlərdən Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, H.Əlizadə, B.Əliyev, S.Allahverdiyeva, Ə.Baxşəliyev, Q.Əzimli, Ə.Qədirov, M.Həmzəyev və başqalarını göstərmək olar. Onlar öz tədqiqatlarında ailənin formalaşmasının psixoloji qanunauyğunluqları, şəxsiyyətin sərbəst dəyərlərinin gerçəkləşməsi istiqamətində ailənin rolu, ailə münasibətlərinin psixoloji səbəbləri, gənclərdə ailə həyatına hazırlıq məsələlərinin düzgün istiqamətləndirilməsinin psixoloji əsasları və başqa məsələlər sahəsində geniş şəkildə fikirlər söyləmişlər.

Ailə problemlərinin fəlsəfi və hüquqi əsasları filosof və hüquqşünaslar tərəfindən də tədqiq edilmişdir. Onların əsərlərində ailə problemlərinin həllində tənzimləyici hüquqi əsasların qaydalarından, rolundan və ailə münasibətlərinin hüquqi akt və normativlərin işlənilməsi sistemə salınmasından və bu əsasda erkən yaşda ailə nikah münasibətlərindən söhbət açılır. Azərbaycan filosoflarından F.Köçərli, A.Qasimov, A.Hacıyev, A.Zeynalova, S.Xəlilov, N.Salmanova, A.Məsimov, S.Əliyev və başqaları Azərbaycanda ailə-nikah məsələlərinə dair maraqlı tədqiqatlar apararaq dəyərli nəticələr əldə etmişlər.

Vəsaitin yazılmasında diqqətimizi cəlb edən prof.Ə.Əlizadə və A.Abbasovun "Ailə" adlı dərsliyidir. Bu əsərdə faktlara söykənən inandırıcı fikir və mülahizələr geniş tədqiq edilmişdir. Hər iki müəllif birlikdə yeniyetmə və gənclərin ailə həyatına hazırlıqla əlaqədar bir neçə proqram, dərs vəsaiti hazırlamışlar ki, bunun nəticəsində ali və orta məktəb dərslərinə gənclərin ailə həyatına hazırlanmasına dair bölmə və mövzular daxil edilmişdir.

Müasir ailə, onun xüsusiyyətləri, ailənin ictimai-mənəvi və hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi, yeni ailənin dağılmasının qarşısının alınması, nikaha girmə aktının sadələşdirilməsi, zərərli meylin aradan qaldırılması kimi aktual problemlər

Azərbaycan pedaqoji fikrində - xüsusilə prof. M.Mehdizadə, prof. M.Muradxanov, prof.İ.Vəlixanlı, prof. Ə.Y. Seyidov, prof. H.M.Əhmədov, prof. A.N. Abbasov, prof. Y.R.Talıbov, prof. N.M. Kazımov, prof. S.M. Quliyev, prof. R.L. Hüseynzadə, prof. Ə.Ə. Əlizadə, prof. Ə.Bayramov, rus pedaqoqlarından A.O.Xarçev, T.M.Afanasyev, L.Y.Kovalyova və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlarla bərabər pedaqoji təmayüllü ali məktəblərdə və belə istiqamətli fakültələrdə nikah və ailə münasibətləri məsələlərini əhatə edən seçmə fənlər ali məktəb proqramına daxil edilmişdir. Prof. S.M.Quliyevin, prof. R.L.Hüseynzadənin, L.Z.Allahverdiyevanın "Ailə pedaqogikası"na dair fənn proqramları, metodik tövsiyə və məqalələr hazırlanmışdır.

Bundan əlavə son dövrlərdə nəşr edilmiş ali və orta ixtisas məktəbləri üçün hazırlanmış "Pedaqogika" dərsləklərində ailə tərbiyəsi ilə əlaqədar xüsusi fəsil və ya bölmə daxil edilmişdir (L.N.Qasımova, R.M.Rəhimova. Pedaqogika. Dərslək. Bakı, 2012; F.İbrahimov, R.L.Hüseynzadə. Pedaqogika. Dərslək. 2 cildə. Bakı, 2013; H.Əlizadə, R.M.Mahmudova. Sosial pedaqogika. Dərslək, 2013 və s.).

Prof.Ə.Ə.Əlizadə və prof.A.Abbasovun müxtəlif illərdə yuxarı sinif şagirdlərinin etika və psixologiyasına dair bir neçə tədris vəsaitinin çap edilməsi 2005-ci ildə prof.S.Quliyev Bakı Qızlar Universitetinin bakalavr və magistr pillələri üçün prof.R.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə ailə tərbiyəsinə dair xüsusi proqram və dərs vəsaitinin hazırlanması təqdirə layiq hesab edilir.

Qeyd edək ki, orta ümumtəhsil məktəblərində və ali məktəblərdə tədris edilən ayrı-ayrı fənlərin proqram və dərsləklərində gənclərin ailə həyatına hazırlanmasının bir çox cəhətlərini göstərən maraqlı məqamlar vardır.

Ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş Psixologiya üzrə "Ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin psixologiyası" kursu üzrə nəşr edilmiş proqram və dərsləklərdə "Uşaq psixologiyası", "Yaş psixologiyası", "Yaş və differensial psixologiya".

"Pedaqoji psixologiya" fənni üzrə tələbələrə ailənin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və başlıca funksiyaları, ər-arvad münasibətləri, ailə həyatında bu münasibətlərin yeni məzmun və formaları, ananın övladlarının hər birinə münasibətləri və s. geniş şəkildə açıqlanır. Proqramlarda verilən məsələlər tələbələrə gələcəkdə bir müəllim olmaqdan başqa, bir valideyn kimi də uşaqlarının gələcək ailə həyatına hazırlanmasına kömək etmək üçün böyük imkanlar yaradır. Xüsusilə, "Etnologiya" kursunun proqramında tələbələrin ailə həyatına hazırlanmasında dəyərli məlumatlar verilmişdir. Kursun proqramında verilmiş bir çox mövzular gənclərin ailə həyatına hazırlanmasında ananın roluna diqqəti daha çox yönəltmişdir. "Ailə həyatının psixologiyası" proqramı bütünlükdə ailənin məişəti, təsərrüfatı, etikası, ailə ixtilafının aradan qaldırılmasına dair mümkün olan yolların həyata keçirilməsi üçün zəngin material verir. Bu proqram və dərslərdən uşaq və gənclərin ailə həyatına hazırlanması ilə əlaqədar mövcud olan problemlərin aradan qaldırılmasına köməklik göstərsə də, ancaq bu sahədə proqram və dərslərin hərtərəfli araşdırılması xüsusi tədqiqat tələb etdiyi üçün biz apardığımız tədqiqatda müəyyən məqamların açılması məqsədilə onun bəzi cəhətlərinə öz münasibətimizi bildirmişik.

Akademik pedaqogikanın ilkin pilləsi olan "Ailə pedaqogikası" sahəsi tərbiyə işində çox mühüm mərhələ hesab edilmiş və ailədə tərbiyə işinin təhlili öz aktuallığı ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhz bu baxımdan pedaqoji təmayüllü ali məktəblərdə bakalavr təhsil pilləsində tədris olunan "Ailə pedaqogikası" fənninin tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, gələcəkdə valideyn olmağa hazırlaşan gənclər bu fənni öyrənərkən ailə etikasına, ailə etikasının tələblərindən irəli gələn məhəbbətə, nikaha və ailəyə, ailə münasibətlərinə, nikahın uğurlu və ailənin möhkəm olmasına, ailədə qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına, uşaqların tərbiyəsi və təhsilinə, vətənin ləyaqətli vətəndaşları kimi yetişdirilməsinə

ciddi və məsuliyyətlə yanaşmaq adəti və qabiliyyəti formalaşdırmaq barədə fikirlərlə tanış olurlar.

Dərslərdə ailə pedaqogikasını əhatə edən faydalı fikir və ideyalar, nəzəri biliklər üzə çıxarılmış, bu biliklərdən ailədə tərbiyə işində istifadə imkanları təhlil edilmişdir. Qeyd edilən bu məqsəddən irəli gələn vəzifələr aşağıdakılardır:

Birinci vəzifə - elmi-pedaqoji ədəbiyyatı araşdıraraq müasir dövrdə ailə və onun xüsusiyyətləri ilə bağlı mövcud fikirlərin ortaya çıxarılmasıdır.

İkinci vəzifə - valideyn-övlad münasibətlərinin pedaqoji əsaslarını və uşaqların tərbiyəsinə təsirini müəyyən etməkdir.

Üçüncü vəzifə - hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirmək işinin ailənin əsas məqsədi olduğunu izah etməkdir.

Dördüncü vəzifə - mədəni davranış və vərdişlərin formalarını müəyyən etmək və uşaqlarda tərbiyə olunması imkanlarını ortaya çıxarmaqdır.

Beşinci vəzifə - şəxsiyyətin inkişafına dair nəzəri bilikləri təhlil etmək və ailədə uşağın sosial inkişaf şəraitinin onun formalaşmasına təsirini araşdırmaqdır.

Altıncı vəzifə - tərbiyə işinin təşkilində məktəblə ailənin əlbir işi və məktəbin valideynlərlə əlaqə formaları şərh edilmişdir.

Müasir ailə pedaqogikasında kamil şəxsiyyət, hərtərəfli insan, mədəni nəsil yetişdirmək işində fikirlərin aşkara çıxarılması və təhlil edilməsinə ilk dəfə tərəfimizdən təşəbbüs edilmişdir.

Prof. R.L.Hüseynzadə
Dos. L.Z.Allahverdiyeva

I FƏSİL AİLƏ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Ailə tərbiyəsinin nəzəri məsələləri

Əhatə olunan məsələlər:

1. "Ailə"nin etimoloji mənası
2. Müxtəlif tarixi dövrlərdə ailə
3. Ailənin mühüm vəzifələri

Ailə sosiologiya baxımından evlənmək ya da qohumluq xətti ilə gələn bir həyat birliyi. Ailə sözü Qərbdə əsasən anata və uşaqlar anlayışını verir. Şərq xalqlarında ailə daha çox eyni evdə yaşayan, ya da eyni nəsildən gələn insanların cəminə deyilir. Ailə sözünün əslində **ərəbcədən gələn عائلة (ailə) sözüdür. Bu söz ərəbcədə "dayanmaq", "söykənmək" mənasında olan عول (avl) kökündəndir. Yəni bir-birlərinə dayanan, etimad edən insanlar deməkdir.**

24 il öncə BMT-nin qərarı ilə Beynəlxalq Ailə Günü təsis edilib. 1992-ci ilin 15 may tarixindən etibarən qeyd edilən bu gün dünyada ailə institutuna olan diqqətin artmasını, ailə problemlərinin həllinə yardımını hədəfləyir.

Ailə insanların bir – biri ilə qurduğu münasibətlərin ən qədim və unikal formalarından biridir. Ailənin unikallığı və özəlliyi ondan ibarətdir ki, bir neçə insan onillərlə ölçülən uzun zaman kəsiyində, öz ömürlərinin böyük əksəriyyətini, təxminən 30 – 40 ilini bir-birləri ilə sıx qarşılıqlı münasibətdə keçirirlər. Psixoloqların məlumatlarına görə ölkəmizdə 100 ildən çox birgə xoşbəxt ömür-gün sürmüş insanlar olmuşdur. İndiyədək məhəbbət qədər çox əsər yazılan ikinci mövzu yoxdur. Məhəbbət Fərhadı dağı yarmağa sövq etmiş, insanlar onun yolunda dini – etiqadını dəyişmiş, Leyli, Məcnun, Əsli, Kərəm və onların müasir təəcəssümü olan Fərizə məhəbbəti ən şirin nemət olan həyatdan yüksək qiymətləndirərək ondan imtina

etmişlər. Hətta Adəm peyğəmbər məhəbbəti cənnətdən üstün tutmuş, Allahın iradəsinə asi olmuşdur.

İbtidai icma quruluşu dağıldıqdan, xüsusi mülkiyyət forması yarandıqdan sonra ekzoqamiya da sıradan çıxdı. O, öz yerini yaxın qohumları ilə nikah ittifaqına qadağan qoyan adətə verdi.

Kapitalizm quruluşu ailə-nikah münasibətlərinə yeni xarakter verdi. Klassik nikahın böhranı üçün zəmin yaratdı. Bütün bunlar qadınların istehsalatda, məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsində daha yaxından iştirak etmələri, dinin təsirinin aşağı düşməsi, ailə və nikah qanunvericiliyində demokratik istiqamətin güclənməsi nəticəsində mümkün oldu.

Sosializm quruluşunda bu istiqamətdə görülən tədbirlər genişləndirildi, dövlət dini nikahın hüquqi əsasına malik olmadığını bəyan etdi və nikah yalnız dövlət orqanlarında rəsmiləşdirildi. Nikahın hüquqi tənzim mexanizmi yaradıldı. Ailə məəcəlləsinə əsasən, nikah ər və arvad, daha sonra isə ər, arvad və uşaqlar, eləcə də ailənin başqa üzvləri arasında hüquqi münasibətləri tənzimləyir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının, ailə və cinayət məəcəllələrinin tələbləri elədir ki, məhəbbət və nikahın bağlanması məsələlərində zorakılığa yol verilmir, iki gənc oğlan və qızın, qadın və kişinin qarşılıqlı razılığı əsas götürülür, kənar mülahizələr nəzərə alınmır. Ölkəmizdə yalnız təknikahlılığa icazə verilir, yəni kişi yalnız bir qadınla, eləcə də qadın yalnız bir kişi ilə nikah münasibətinə girə bilər.

Müasir anlamda nikah dedikdə, nə anlaşır, nikaha necə tərif vermək olar? Bu suallara cavab tapmağa çalışaq.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə deyilir: "Nikah-kəbin, izdivac, evlənmənin qanuni şəklə salınması"dır. Bu nikah sözünün lüğəti mənasıdır. Haqqında danışılan anlayışa "Azərbaycan sovet Ensiklopediyası"da aşağıdakı kimi tərif verilir: "Nikah qadınla kişinin bir-biri və uşaqları qarşısında hüquq və vəzifələrini müəyyən edən, tarixən şərti olaraq

cəmiyyət tərəfindən idarə və tənzim olunan münasibət forması”dır.

Bütün ölkələrdə nikah, adətən, ər və arvad arasındakı münasibətlərin cəmiyyət və dövlət tərəfindən tənzimlənən forması kimi nəzərdən keçirilir. Nikahın bağlanması, ailənin yaradılması, ailə quran tərəflərin bir-birinə, gələcək övladlarına münasibətdə yeni hüquq və vəzifələrinin yaranması deməkdir.

“Ailə tərbiyəsi” adlı lüğətdə göstərilir: “Nikah kişi və qadının ailə yaratmaq, uşaqların doğulması və tərbiyə edilməsi məqsədi ilə bağlanan, qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanan, hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilən könüllü ittifaqıdır”.

Azərbaycan alimləri də nikahın mahiyyəti ilə bağlı öz fikirlərini bildirmişlər. Professorlar Ə.Ə.Əlizadə və A.N.Abbasov “Ailə” kitabında yazırlar: “Nikah iqtisadi müləhizələrdən azad olub, kişilərin və qadınların məhəbbətə, sədaqətə, uşaqların olması arzusuna əsaslanan könüllü, bərabərhüquqlu ittifaqıdır”.

Bu təriflərdən görüldüyü kimi, nikahın bağlanması üçün bir sıra şərtlər tələb olunur ki, onlardan biri də məhəbbətdir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözlün mənası belə açılır: “Məhəbbət – 1) eşq, sevgi, sevmə, sevişmə; 2) ürəkdən fədakarcasına bağlılıq, sevgi, dostluq, sədaqət, mehribanlıq; 3) bir şeyə sonsuz maraq, meyl, həvəs, istək”.

Ayrı-ayrı elm sahələri üzrə lüğətlərdə, ensiklopedik nəşrlərdə, eləcə də ədəbiyyatda məhəbbət anlayışının mahiyyəti aydınlaşdırılır, yazıçı və şairlər məhəbbəti dəyərləndirir, onun nə demək olduğunu açıqlayırlar.

“Etika üzrə lüğət”də bu xüsusda deyilir: “İnsanlar arasındakı münasibət kimi məhəbbət yüksək emosional-əxlaqi gərginliklə səciyyələnir və konkret insanın maksimal sərvətlərinin üzə çıxarılmasına əsaslanır”.

Həmin lüğətdə eyni zamanda göstərilir ki, “Məhəbbət formal şəkildə tərif verilməsi çətin olan bir hissdır”. Bu, doğrudan da belədir. Məhəbbət ən yüksək insani hissdir.

Bəzi ədəbiyyatlarda məhəbbətin mahiyyəti belə aydınlaşdırılır: “Sevgi çox dərin şəxsi, intim hissdır, bu, həyatın elə sahələrindən biridir ki, burada hər kəs sərbəst surətdə bu və ya digər bir qərara gəlməli, hazır resept axtarmamalıdır”.

Təbiidir ki, ailə ən azı iki insanın birliyi olduğundan burada fərqli baxışların mövcudluğu labüddür. Çünki, həyatın və birgəyaşayışın bütün sferalarının məcmusunda tam eyni yanaşma və baxışlar praktiki mümkün deyil. Bu baxış və yanaşmalardakı fərqlər son nəticədə konfliktlərə səbəb olur. Konfliktlərin obyektivliyini göstərən dolayı faktlardan biri də odur ki, istər dahi olsun, istərsə də adi insan, öz intellekt və səlahiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün şüurlu varlıqlar bu və ya digər formada ailə konfliktlərinin təsirinə məruz qalır. Münasibətlər ər ilə arvad arasındakı münasibətlərlə yanaşı habelə valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətləri də əhatə edir.

Hər bir adam hər bir şəxs müəyyən bir cəmiyyətdə yaşayır. Şəxsiyyəti təşkil edən hər bir fərd eyni zamanda atadır, anadır, övləddir və s. Deməli, müəyyən bir ailənin üzvüdür. Valideynlərin övladlarına qarşı münasibəti müxtəlifdir. Atanalarla övladlar arasında dərin və səmimi bir məhəbbət, ehtiram vardır. Bu uşaqların bir-biri ilə münasibətlərində də ehtiram və qayğı vardır.

Ailənin xoşbəxtliyi və onun əxlaqi mühiti daha çox bundan ibarətdir ki, ailədə ər-arvad arasında, valideynlər və uşaqlar arasında qarşılıqlı anlaşma, etibarlı məhəbbət şəraiti hökm sürsün. Valideynlərin bir-birinə olan məhəbbəti, hörməti tədricən əsas tərbiyəvi amil olur.

Ailə hüququ dedikdə, ər – arvadın, uşaqların və ailənin digər üzvlərinin şəxsi və əmlak münasibətlərini tənzimləyən sahəsidir. Ailə hüquq sisteminin əsas institutları nikah, ailə, ər-arvadın hüquq və vəzifələri, valideynlərin və uşaqların hüquq və vəzifələri, nikahın xitamı, övladlığagötürmə, həddi-buluğa çatmamışlar üzərində qəyyumluq və himayəçilik kimi məsələləri tənzimləyir. Uşaqların hüququna, hörmət etmək - onların

yaş və inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almağı, onlardan hər birinə münasib yanaşmanı tapmağı bacarmaq deməkdir.

Uşağın doğulması ilə hələ şəxsiyyət doğulmur. Şəxsiyyət yalnız insan mühitində formalaşır. Təzə doğulmuş uşağın ən yaxın mühiti ailədir, ana, ata, nənə, baba, qardaş və bacı. Təzə doğulmuş uşağın bir insan kimi, bir şəxsiyyət kimi inkişaf etməsində valideynlərin və ailə üzvlərinin üzərinə çox mühüm vəzifələr düşür.

Ailənin taleyi bu həyatın fərəhli, uğurlu olub-olmaması ərin və arvadın şəxsiyyətindən asılıdır. Onların bir-biri ilə rəftarı, uşaqlarına münasibəti, bu bəşəri hissələrin özü məhəbbətin taleyini həll etmiş olur. Hörmət hissindən məhrum olan məhəbbət çox davam etməz və yüksəlməz. Belə məhəbbət tək qanadlı pəriyə oxşayır.

Ailə itiləfləri ilə tanış olarkən bir cəhət diqqəti cəlb edir: ər və ya arvadın şəxsiyyəti evdə söz-söhbət əmələ gələndə özünü daha aydın şəkildə göstərir. Kobud, deyingən, ətiacı, astagəl, qorxaq kişiləri və qadınları xatırlayaq. Tutaq ki, evdə təsadüfən uşaq dəm çaynikini əlindən salıb sındırır. Onlardan hər biri bu şəraitdə öz hissələrini dərhal göstərir. Biri qeyzlə uşağın qolundan tutub ananın üstünə tozalayır. Hələ bir acı söz də deyir: ikincisi özündən çıxır, günahı atanın üstünə yığır. Üçüncüsü bütün gün deyir, dördüncüsü...

Əgər bu kişilər və qadınlar bütün ömrü boyu belə qalsalar, onların günü-rüzgarı necə olar? Görəsən onlar bir-biri ilə yola gedə bilərlərmi? Yola getməzlər. Yerli-yersiz evə dava salarlar, ailənin psixoloji iqlimini, necə deyərlər həmişə çiskinli, buludlu edərlər. Uşaqları gün işığına, xoş rəftara həsrət qoyarlar.

Ata və ananın şəxsiyyəti ailə şəraitində xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məktəbdə şagird müəllimi adətən rəsmi vəziyyətdə görür. Vəzifədə, iş başında bizim şəxsiyyətimizin, ancaq müəyyən cəhətləri əks olunur.

Ta qədim zamanlardan insanlar ünsiyyət prosesinin səmərəliliyinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Qocalarla cavanların,

kişilərlə qadınların, oğlanlarla qızların, ana-ata ilə uşaqların ünsiyyət prosesində qarşılıqlı münasibətini tənzim edən qaydalar bərqərar olmuş və onlar tədricən daha geniş mənə daşımışdır.

Ailədə kişi bilməlidir ki, həyat yoldaşına gülü necə bağışlamaq, taksiyə minəndə məşının qapısını açmaq və qadına kömək etmək lazımdır. Qonaq gələndə onu necə qarşılamaq, onlarla necə görüşmək olar.

Qadınlara, yaşlı adamlara "siz" deyərək müraciət etmək lazımdır. Az hallarda belə ailəyə rast gəlmək olar ki, uşaqlar valideynlərinə "siz" deyərək müraciət etsinlər. Vacib deyil ki, "siz" və yaxud "sən" deyərək müraciət olunsun. Əsas odur ki, ailə əzanələrinə riayət edəsən və ailədə hamıya hörmət edəsən. Valideynlərlə, baba-nənələrlə yaxşı münasibətdə olasan. Əgər ailənin başçısı öz arvadına və ya anasına "qoca" və yaxud ona qışqıraraq "Ey səni" deyirsə, onda uşaqdan nə gözləmək olar?

Bu sadə "riyazi düstur" əsliində bütün ailə səadətinzin əsasını təşkil edir. Yaxşı həyat yoldaşı sayıla bilməyiniz üçün malik olduğunuz keyfiyyətlər eyni zamanda da sizin yaxşı valideyn olma statusunuza birbaşa təsir edir. Çünki həyat yoldaşınızı xoşbəxt edən, ona sevinc və hüzur verən davranışlarınız həm də övladınızı xoşbəxt etməkdir.

Ailə ilk tərbiyə ocağıdır. Tərbiyə, ancaq insan həyatına məxsus olduğu üçün o, ictimai hadisədir. Tərbiyə prosesində ailə üzvlərinin hamısı iştirak edir və bu mənada tərbiyə ümumi hadisə hesab olunur. Tərbiyə, həm də tarixi hadisədir. Yəni, o tarixən əmələ gəlmiş, cəmiyyət inkişaf etdikcə, o da dəyişmiş və inkişaf etmişdir. Bəs uşağın tərbiyəsinə nə vaxtdan başlamaq lazımdır?

Bir vaxt valideynlərdən biri böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskiyə belə bir sualla müraciət etmişdir. Görkəmli pedaqoq:

-Sizin uşağın neçə yaşı var? – deyərək soruşmuşdur.

-Vur, tut iki yaşı...

K.D.Uşinski başını yelləyərək:

-Siz, düz iki il gecikmisiniz – deyə cavab vermişdir.

Deməli, uşağın tərbiyəsinə o, anadan olan kimi başlamaq gərəkdir. Yəni körpəni əmizdirmək, yedirtmək, geyindirmək, ona qulluq göstərmək qaydaları, uşağı tərbiyə etmək deməkdir.

Bəzi valideynlər elə başa düşürlər ki, tərbiyə prosesi yalnız onlar uşağa öyüd-nəsihət və göstərişlər verərkən müəyyən məsələni öyrədərkən baş verir. Belə düşünmək səhvdir. Ata-anaların hər bir hərəkəti uşağa təsir göstərir. Valideynləri süfrə arxasında necə əyləşirlər, çəngəli necə tuturlar, qəzeti necə oxuyurlar, bütün bunlar hamısı uşağı tərbiyə edir. Valideynlər övladlarında görmək istəmədikləri hərəkətlərə öz davranışlarında və ailə ənənələrində yol verməməlidirlər. Çünki "Uşaq gördüyünü götürür", "Böyük tökəni kiçik yığır".

Aristotel müşahidə etmişdir ki, valideynlər öz uşaqlarını övladların onları sevməsindən qat-qat artıq sevirilər. M.Monten bunu təbiətin zəruri bir qanunu səviyyəsinə qaldırır. Onun nəzərincə əgər valideynlər öz övladlarını özlərindən çox istəməsəydi onda yer üzündə insan nəsli kəsilərdi.

Ailə tərbiyəsi ailənin böyük üzvlərinin və ailə həyat tərzinin uşağa müntəzəm, məqsədəuyğun təsiridir. Ailə tərbiyəsinin əsas və ümumi vəzifəsi uşaqları mövcud ictimai şəraitdə həyata hazırlamaq, daha məhdud və konkret vəzifəsi isə onlara ailə şəraitində şəxsiyyətin normal şəkildə formalaşması üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaqdır. Ailə tərbiyəsinin məqsəd və vasitələri ictimai-iqtisadi quruluşdan, mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ailə tərbiyəsi ailənin mənsub olduğu ictimai təbəqənin ideologiyası, əxlaqı və qarşılıqlı münasibətlər sistemi üzərində qurulur. O, böyüklərin özüntərbiyəsi, onların xarakterində uşaqlara səmərəli pedaqoji təsir göstərə bilən keyfiyyətlərin formalaşması ilə sıx bağlıdır.

Qadın kişi arasındakı emosional bağ, həssasiyyət uşaq – valideyn arasında da eynilə yaşanmaqdadır. Belə ki, günün sonunda bir araya gələn cütlüklər bir-birinin halını xəbər alıb, yaşadığı gərginlikləri, stressləri və ya sevindirici hadisələri

anlayıb paylaşa bilirlərsə, birlikdə əylənməyi, xoş gün və ya saatlar keçirməyi, bir-birlərinin qayğısına qalıb, bir-birini dinləməyi bacarırlarsa, bütün bunları uşaqları ilə də rahatlıqla edə biləcəklər. Çünki bu elə bil bağdır ki, uşaq hələ dünyaya gözünü açmamışdan bu mühitin içərisinə daxil olur. Bu aura ilə yoğrulur onun psixologiyası, şüuraltısı. Böyüdükcə problemlər çıxırmı? Əlbəttə ki çıxır, uşaq fərd, şəxsiyyət kimi formalaşmağa başladığı andan başlayır problemlər. Amma diqqət edin, bu cür ailələrdə problemlər daha asanlıqla, daha az iz qoyacaq şəkildə həll olunarkən, ailə bağları zəif, ata-ana arasında münasibətlərin, ünsiyyətin qopuq olduğu ailələrdə tam əksinə olur. Və hər iki ailə modelində böyüyən uşaqların psixologiyasında, gələcəkdə özlərini bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmasında, quracaqları ailədə belə çox kəskin fərqlər müşahidə olunur.

Valideynlər arasındakı emosional münasibət nə qədər güclü olarsa və bir-birlərinin ehtiyaclarına nə qədər həssasiyyətlə yanaşarlarsa, bu artıq onlardan asılı olmadan uşaqların hər ehtiyacını birlikdə ödəmə, hər məsuliyyəti birgə daşıma, övladlarının yaxşısını və pisini birlikdə dərk edib, paylaşmaqda onlara kömək edəcək. "Sənin verdiyin tərbiyədir! Sənin öyrətdiklərimdir!" və s. kimi daha çox qadınların kişilər tərəfindən məruz qaldığı bu ittihamlar da ortadan qalxacaq! Çünki ata da uşağın tərbiyəsinə ana qədər yaxından iştirak etməlidir. Doğrudur, uşaq ən çox ana ilə təmasda və ünsiyyətdə olur. amma ata da evdə olduğu zamanlarda yaxasını bu işdən kənara çəkməməli, övladının düzgün yetişməsinə anaya dəstək olmalıdır. O zaman taktərəfli ittihamlara da yer qalmaz həyatınızda.

Əslində diqqətlə baxıldıqda, övladınızın ruhi, psixi və müəyyən qədər də fiziki sağlamlığının kökündə həyat yoldaşınızı düzgün seçə bilmək dayanır. Odur ki, ailə qurarkən atalar demiş yüz ölçüb bir biçin!

Hər ailədə bir neçə mühüm vəzifə vardır və onlar yerinə yetirilməlidir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ailə üzvlərinin nigarənçılığını azaltmaq üçün həyatda əvvəlcədən nəzərdə tutulan imkanları yaratmaqdır.

2. Ailə üzvlərinin fəaliyyətini həmahəng etmək. Belə ki, hər kəs istədiyi şeyi yerinə yetirə bilsin və sona çatdırsın.

3. Meyarları elə hazırlamaq, hər bir ailə üzvü ondan nə gözləndiyini bilsin və öz məsuliyyətlərini yerinə yetirərkən başqalarını inandırsın. Eyni zamanda, bilməlidirlər ki, öz məsuliyyətlərinin öhdəsindən necə gəlsinlər.

4. Tələb olunan əlaqələri yaratmaq üçün elə bir atmosfer yaradılmalıdır ki, hamı öz ehtiyacları və istəkləri haqqında danışa bilsin, dedikləri eşidilsin. Bununla da onun şəxsi rifahı və bütün üzvlərinin rifahı artsın.

1.2. Ailə həyatına hazırlığın əsas məzmunu

Əhatə olunan məsələlər:

1. Cəmiyyətin inkişafında ailənin rolu

2. Ailə həyatına sosial-mənəvi hazırlıq

3. Ailə həyatına psixoloji cəhətdən hazırlıq

4. Ailə həyatına pedaqoji cəhətdən hazırlıq

Ailə mövzusunu, eləcə də ailə münasibətlərini əks etdirən çoxsaylı tədqiqatlar sübut edir ki, möhkəm, sabit və xoşbəxt ailə gənclərin ailə həyatına uğurla, sistemli və məqsədyönlü hazırlanmaları şəraitində yarana bilər. Ailə həyatına hazırlıq anlayışı aşağıdakı hazırlıq istiqamətlərini əhatə edir: sosial-mənəvi; psixoloji; pedaqoji; sosial-vətəndaşlıq; təsərrüfat iqtisadi; tibbi; fizioloji-gigiyenik.

Ailə həyatına sosial-mənəvi hazırlıq vətəndaşlıq yetkinliyi (yaş, tam orta təhsil, peşə, mənəvi şüurun səviyyəsi), iqtisadi müstəqillik və sağlamlıq kimi mühüm məsələləri özündə birləşdirir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda nikah yaşı 18-dir, lakin aparılan son eksperimentlər göstərir ki, tibbi baxımdan nikah

bağlamaq üçün ən münasib yaş qızlar üçün 20-23 yaş, oğlanlar üçün isə 23-28 yaş arasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə 2013-cü ildə bəy və gəlinlərin yaş qruplarına görə nikaha daxil olma vəziyyətinin ən yüksək göstəricisi belədir: bəylər arasında 34344 nəfər olmaqla 25-29 yaş qrupuna təsadüf etmişdir; gəlinlər arasında isə yüksək göstərici 58880 nəfər olmaqla yaş qrupları arasında 18-24 yaşları əhatə etmişdir. Rəsmi qeydə alınmış nikaha daxil olanların orta yaşı (2013) kişilər üçün 27,7, qadınlar üçün 23,7 olmuşdur.

Ailənin uğurlu olmasına, ər-arvadın ailə həyatına uyğunlaşmasına əlverişli şərait yaradan əsas məsələ onların yaş nisbətidir.

Həmçinin bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, evlilikdə önəmli olan kişi və qadın fiziologiyası deyil, psixoloji xüsusiyyətlərdir. Hər iki tərəf ilk öncə psixoloji baxımdan evliliyə hazır olmalıdır.

Kişilər əksər hallarda özlərindən nisbətən yaşca kiçik, qadınlar yaşca böyük kişilərlə ailə qururlar. Ərin arvadından yaşca 5-7 yaş böyük olması ən əlverişli seçimdir. Bu cəmiyyətdə də normal qarşılıdır, çünki qızlar təkcə fizioloji cəhətdən deyil, həm də psixoloji cəhətdən oğlanlara nisbətən tez yetkinləşir. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, 16-18 yaşlı qızlar 20-22 yaşlı oğlanların, 20 yaşlı qızlar isə bəlkə də 30 yaşlı kişilərin səviyyəsində olurlar. Burada söhbət kimlik yaşdan deyil, psixoloji yaşdan gedir.

Psixoloji yaş anlayışı cinsi fərqlərin təfsirində köklü bir fenomen kimi kəşf olunmuş, bu kəşfin ilk uğurları güzəran psixologiyasının müşahidə naxışları ilə bəzənmiş və inkişaf psixologiyasında yüksək dəyərləndirilmişdir.

Psixoloji yaş psixoloji inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Q.Krayqın fikrincə, psixoloji yaş insanın mühitin tələblərinə necə adaptasiya olunmasını göstərir. Onun təhlillərinə görə, psixoloji yaş intellektin səviyyəsini, öyrənmə qabiliyyətini,

hərəkəti vərdişlərini, eləcə də hisslər, yönəlişliklik və motivlər kimi subyektiv faktorları əhatə edir.

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu professor Ə.Əlizadə "Uşaqlar və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası" adlı kitabında yazır: "Psixoloji yaş, görəsən, necə formalaşır? Müasir təsəvvürlərə görə, psixoloji yaş orqanizmin formalaşmasının qanunauyğunluqları ilə şərtlənir, həyat şəraitindən, təlim və tərbiyənin xüsusiyyətlərindən, ailə salnaməsinin psixoloji olaylarından asılıdır. Azərbaycan ailəsində qız uşaqlarının psixoloji cəhətdən müdrikləşməsində dünya görmüş müdrik anaların "psixoloji tilsimi" nə qədər də bənzərsizdir".

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, kişi ilə qadının kimlik yaşı eyni olduqda və ya kişi özündən yaşlı qadınla evləndikdə onların qarşılıqlı münasibətlərində təcridən müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Onların psixoloji yaşı eyni olduqda (yəni oğlan özündən 5-7 yaş kiçik qızla evləndikdə) ailə münasibətlərinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaranır. Kişi özündən bir neçə yaş kiçik qadınla evləndikdə bu yaş fərqi hesabına onların psixi yetkinlik səviyyəsi nisbətən bərabərləşir: ər və arvad bir-birini daha yaxşı başa düşür, onların qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafında emosional amillərlə yanaşı intellektual amillər də mühüm rol oynamağa başlayır.

Hər bir kişi özünün həmyaşıdı olan qadınla da xoşbəxt ola bilər. Belə ailələr də mövcuddur.

Qadının kişidən yaşca böyük olduğu ailələr çox vaxt möhkəm olmur. Bu sosioloqların qənaətidir. Yaşca kişi qadınlardan böyük olmalıdır. Məsələn, ailə quran qız 20-22 yaşındadırsa, oğlan 24-26 yaşında; qız 25 yaşındadırsa, oğlan təxminən 30 yaşlarında olmalıdır. Bu fərq 8-12 ili aşmamalıdır.

Yaş fərqi çox olduqda (8-12 il artıqda) yaranan problemləri bir neçə başlıq altında izah etmək olar:

Dialog qura bilməmək: Yaş fərqi böyük olması səbəbindən həyata baxış tərzinin fərqli olması və bir-birini anlamamaq. Təbii ki, 20 yaş böyük olan insan mövcud vəziyyəti daha yaxşı dərk edəcəyini, problemi ondan yaxşı heç kimin

həll edə bilməyəcəyini düşünərək həyat yoldaşının fikrinə önəm verməyəcək. Belə evlilikdə ən çox rastlanan vəziyyət məhz özündən kiçik yaşlı həyat yoldaşının düşüncələrinə laqeyd yanaşmaq və onu saymamaqdır. Bunun da nəticəsində qarşı tərəfdə özünə inam itir, özünü tənha hiss edir, psixoloji problemlərlə üz-üzə qalır.

Fiziki cəhətdən fərqlilik: Yaş fərqi böyük olan cütlüklərin fiziki görkəmlərinin fərqli olması da qaçılmazdır. Məsələn, 18 yaşındakı qız gənclik dövrünü yaşayarkən, 37 yaşlı kişi artıq o dövrü keçmiş sayılır. Bu vəziyyətdə gənc qızın həyata daha aktiv olduğu müşahidə edilsə də, digər şəxsə bu hiss edilmir. Burada əsas məqam, kişinin aktiv olmamasının yanlış olaraq tənbellik və məsuliyyətsizliklə əlaqələndirilməsidir. Bu isə yersiz ittihamlara tab gətirməyən kişinin etirazına səbəb olacaq və ailədə sözsöhbət yaranacaq. Digər tərəfdən yaşca böyük olan kişi qadınlardan güclü olduğu üçün onu qane etməyən vəziyyətlərdə hər zaman zor tətbiq etməyə meyilli olur və bu da ailədaxili zorakılığın yaranmasına gətirib çıxarır.

Adaptasiyanın pozulması: Gənc yaşlarında həyatlarını birləşdirməyə qərar verən tərəflər müəyyən vaxt ərzində bir-birinə uyğunlaşmağı və güzəştə getməyi bacarırlar. Necə deyirlər, "İnsan kiçik yaşda ikən yeni əkilmiş ağaca bənzəyir və bu dövrdə onu istənilən formaya salmaq mümkündür. Ancaq böyüyüb ağac olduqdan sonra onu heç bir tərəfə əyib bilməzsən". Müəyyən yaş həddindən sonra isə cütlüklər arasında fikir ayrılığı yaranır və bəlli bir müddətdən sonra problemlər yaranmağa başlayır.

Şübhələr: Cütlüklər arasında yaş fərqi çox olması nəticəsində bəzən heç bir əsas olmadan bir-birini aldatmaqda və xəyanətdə günahlandırması da acı bir gerçəkdir. Təəssüf ki, ailədə bu cür abu-havanın hökm sürməsi boşanma və digər xoşagəlməz nəticələrlə yekunlaşır.

Cinsi münasibət: Evlilikdə əsas məqamlardan biri də cütlüklərin cinsi ehtiyaclarının ödənilməsidir. Belə ki, intim həyatın ailənin davamlı və uzunömürlü olmasındakı rolu vacib

amillərdəndir. Ancaq yaş fərqlinin çox olması təbii olaraq tərəflərdən birinin bu ehtiyacı daha az hiss etməsinə səbəb olduğu üçün dolayısı ilə qarşı tərəfin təmin olunmaması ilə nəticələncək. İlk baxışda elə də ciddi görünməyən bu problem sonradan bir çox ailənin dağılmasına səbəb olur.

Gənclərin **mənəvi şüurunun** səviyyəsi ailə həyatına hazırlıqda əhəmiyyətli yer tutur. Hər bir insanın mənəvi həyatı onun ailəsində aldığı tərbiyə ilə ölçülür. Gənclərin və yeniyetmələrin mənəvi inkişafı üçün onların milli ailə dəyərləri barəsində məlumatlandırılması olduqca aktualıq kəsb edir. Əslində isə hər bir millətin ruhunun təməlinə ailə və ailələr dayanır. Ailə fəlsəfəsi yoxdursa, milli ruh anlayışından bəhs etmək gərəksizdir. Ola bilər ki, burada "ailə fəlsəfəsi" kəlməsi qərribə görünsün. Əslində "Ailə fəlsəfəsi" yoxdursa, cəmiyyətdə qazanılacaq fərd də yoxdur. Fərd isə ailədə dünyaya gəlir. Ailə də millətin sütunudur. Ata və ana isə ailənin təməlidir. Nənə və babalar isə ailənin örnəkləridir.

Mənəvi şüurun inkişafı gənc oğlan və qızlar tərəfindən ailənin sosial dəyərinin başa düşülməsində, nikah ittifaqına ciddi münasibətdə, yaradılan ailəyə görə məsuliyyət hissində, ömür-gün yoldaşını ağıllı, ölçüb-biçərək seçməkdə, gələcək ərinə (arvadına), onun valideynlərinə və qohumlarına dərin hörmətdə, nəzakətli və mərifətli davranış və həssaslıqda, səmimi və mehribanlıqda, həmçinin onlarla qarşılıqlı münasibətləri, ünsiyyəti qura bilməkdə, xoşrəftar olmaqda özünü göstərir.

İkinci yerdə qadına dostcasına münasibət, onun şərəf və ləyaqətinə, mənliliyinə hörmət, ailəyə, uşaqlara qayğı, səbir, hövsələ və təmkin, gözüaçıqlıq, yumor hissi, hərtərəfli təkmilləşməyə, fiziki kamilliyə və estetik gözəlliyə cəhd dayanır. Oğlanlar ömür-gün yoldaşı kimi seçdiyi qızlarda səmimiyyət, fədakarlıq, nümunəvi davranış, mehribanlıq, ər-arvadlıq borcuna sədaqətlə qadınlığın uzlaşdırılması və s. bu kimi önəmli keyfiyyətləri görmək istəyirlər. Bütün bunlarla yanaşı, seçdiyi ərilə bir bərabərdə əmək sərf edən qızın ağılı və işgüzar ləyaqəti də vacib sayılır.

Gənclərin sağlamlığı da ailənin firvanlığına təsir edən amildir. İnsanın mənəvi mədəniyyətinin inkişafı, ailədaxili münasibətlərin səmərəliliyi, yüksək mənəvi münasibətlərin bərqərar olması üçün sağlam həyat tərzı vacibdir. Psixosomasiyal çətinliklərin və stress vəziyyətlərin asanlıqla aradan qaldırılmasına bütün bunlar imkan verir.

Maddi vəziyyət və ayrıca mənzilə sahib olmaq da ailə həyatı qurarkən çox vacib məsələ kimi qarşıda durur. Gənclər bu barədə də düşünməlidirlər. Maddi həyat şəraitinin lazımi səviyyədə olmaması, evdə söz-söhbətə, mübahisələrə səbəb olur və münaqişəli şərait yaradır.

Ailənin mənəvi əsasları onun ideya sərvətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Ailə həyatını yalan, məcburiyyət, təmənnə qanunları ilə qurmaqdansa, nisbətən sərbəstlik, ədalət, şərəf, xeyirxahlıq və məhəbbət qanunları əsasında qurmaq misilsiz nemətdir.

Mənəvi istiqamətdə oğlan və qızlar ailə xoşbəxtliyinin əsasını – öz məhəbbətlərini necə qorumağı bilməli, ixtilafalara, sədaqətsizliyə aparan vəziyyətlərdən yan qaçmağı bacarmalıdırlar. Mənəvi cəhətdən tərbiyəlilik – qızlıq qüruru, kişi ləyaqəti, bir-birinin mənliliyinin qorunmasına cəhd və s. bu kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

Ailə həyatına **psixoloji baxımdan hazırlıq** iqlimini ümumi şəkildə nəzərdən keçirsək, onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik.

Hər bir sosial qrupda olduğu kimi, ailənin psixoloji iqlimi hər bir gəncin gələcək həyat fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini təşkil edəcək. Nikah və ailənin psixoloji əsasları; ünsiyyət vərdişlərinə yiyələnmək; yeniyetmə və gənclərin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin xüsusiyyətləri; ər-arvadlıq həyatı və ailə qurmaq üçün zəruri olan hissələrin inkişafı və s. haqqında biliklərlə əhatə olunmaq da bu vəzifələrə aiddir.

Hər bir gəncdə müəyyən yaşdan sonra ailə qurmaq tələbatı yaranır. Əksər insanlarda isə bu tələbatdan doğan məsuliyyət hissi, narahatlıq, gərginlik və hətta qorxu yaradır.

Xüsusilə oğlanlar maddi təminatını yüksəldib özünə əmin şəkildə evlənməyi düşünür. Əslində isə ailə qurmağa psixoloji cəhətdən hazır olmaq lazımdır.

Ailə həyatına psixoloji hazırlıq – insanlarla əlverişli qarşılıqlı ünsiyyət vərdişlərinə, ailə həyatına və ümumilikdə dünyaya baxışların vəhdəti və yaxud uyğunluğu, ailədə sağlam mənəvi-psixoloji iqlimi bərqərar etmək bacarığı, xarakter və hisslərin sabitliyi, iradi keyfiyyətlərin inkişafı deməkdir. Oğlan və qızın böyüyüb boya-başa çatdığı ailənin atmosferindən gələcək ailənin taleyinin necə olacağı, onun uğurlu və xoşbəxt, yaxud uğursuz və bədbəxt olacağı, çoxsaylı problemlərlə və çətinliklərlə üzləşəcəyi, ailənin dağılacağı və s. xeyli dərəcədə asılıdır.

Həyat insana daha yüksək tələblər verir, ondan öz vəzifəsinə daha şüurlu, məsuliyyətli münasibət, nümunəvi davranış mədəniyyəti gözləyir. Azərbaycan xalq mahnılarına, atalar sözlərinə, nəgillərə və dastanlara nəzər salaq. Onların hamısı ailənin hər bir üzvünə xeyirxah, təmənnsiz yaşamağı, insan ləyaqətinə hörmət etməyi öyrədir. Bütün bunlar psixoloji hazırlığın vəzifələrindəndir.

Ailə həyatına **pedaqoji hazırlıq** ailə tərbiyəsinin pedaqogikası üzrə biliklərin əsaslarını verir, pedaqoji savadı nəzərdə tutur. Ailə mədəniyyətinin təşkili, mədəni səviyyənin yüksəldilməsi məqsədilə pedaqoji biliklərə yiyələnmə bu hazırlıq istiqamətinin vəzifələrindəndir. Gələcək ata-anaları ailədə uşaqların tərbiyə olunması xüsusiyyətləri, uşaqların inkişafı qanunauyğunluqları ilə tanış edir, ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanların səbəblərini və onların aradan qaldırılmasının səmərəli yollarını aydınlaşdırır. Pedaqoji istiqamət gələcək valideynləri ailə tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələrinə, tərbiyənin prinsiplərinə və metodlarına, təşkili formalarına dair biliklərə və praktik bacarıqlara, körpəyə qulluq üzrə vərdişlərə yiyələnmələrini vacib hesab edir.

Sosial-vətəndaşlıq baxımından hazırlıq normaları hamı tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara, nümunələrə deyilir. Onlar

cəmiyyətin sərvətləri və idealları ilə bilavasitə bağlıdır. Sosial normalar müxtəlifdir: hüquq normaları, əxlaq normaları, estetik normalar, siyasi normalar, dini normalar, ailə normaları. Sosial normalar içərisində ailə normaları özünəməxsus yer tutur. Bu, onunla əlaqədardır ki, ailə normaları sosial normaların hər bir növünün, mövcud adət və ənənələrin ailə ilə bağlı bütün tələblərini özündə birləşdirir.

Hüquqi istiqamətin vəzifəsi: Ailə hüququ - ər-arvadın, uşaqların, ailənin digər üzvlərinin şəxsi və əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq sahəsidir. Ailə hüquq sisteminin əsas institutları nikah, ailə, ər-arvadın hüquq və vəzifələri, valideynlərin və uşaqların hüquq və vəzifələri və s. kimi məsələləri tənzimləyir. Gənclər nikah və ailə münasibətlərinin hüquq normaları ilə tanış olmalı, ailənin yaranması və mühafizəsi üçün məsuliyyət hiss etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının və "Ailə Məcəlləsi"nin, həmçinin "Cinayət Məcəlləsi"nin müvafiq maddələri və bəndləri üzrə yeniyetmə və gənclərlə ailədə və təhsil müəssisələrində maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. *Yeniyetmə və gənclər bilməlidirlər ki, nikah ailənin hüquqi əsasıdır.*

Təsərrüfat-iqtisadi istiqamət. Ailənin bütün xərclərini gün, həftə, ay və illik çərçivədə planlaşdırmaq məsləhətdir. Gənc ailənin təsərrüfat və iqtisadi istiqamətindən danışarkən bir mühüm məsələni düzgün başa düşmək vacibdir. Ailənin əmin-amanlığı onun gəlirinin ümumi məbləğindən daha çox ailə büdcəsini ağıllı surətdə planlaşdırmaq və ev təsərrüfatını düzgün təşkil etmək bacarığı ilə müəyyən edilir. Ailənin iqtisadi-təsərrüfat funksiyası onun başlıca funksiyalarındandır. Ailənin təsərrüfat-iqtisadi həyatı həmişə etik mənə daşıyır.

Ailə büdcəsini planlaşdırmaq, bölüşdürmək və ondan səmərəli faydalanmaq, məişəti və asudə vaxtı məqsədəuyğun şəkildə təşkil etmək, ailədə rahatlıq yaratmaq bacarığı ailə həyatına hazırlığın təsərrüfat-iqtisadi bacarıq və vərdişlər istiqamətinə aiddir.

Tibbi-gigiyenik istiqamət: Ailənin maddi və mənəvi mühiti, birinci növbədə, tibbi-gigiyenik əhəmiyyətə malikdir. Səliqə-səhman, təmizlik və təmiz hava olmayan yerdə xəstəlik öz-özünə əmələ gəlir. Evdə körpə uşaq olanda bu məsələlər xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ailənin məişəti həm də tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir: səliqəli-səhmanlı mənzilə kişi və qadında gözəllik hissənin inkişafı üçün olverişli şərait yaradır, belə evdə boya-başa çatmış oğlan və qızlar öz gözəllik aləmlərini daha yüksək ölçülərlə qururlar.

Uşağın doğulması, alkoqolun, zöhrəvi xəstəliklərin, siqaret çəkməyin nəslə zərərli təsiri və s. dair biliklərin verilməsi də sözü gedən istiqamətin vəzifələrindəndir. Ər-arvad bir-birinin, valideyn kimi övladlarının, ailənin digər üzvlərinin sağlamlıqlarının möhkəmləndirilməsi qayğısına qalmalı, bunun üçünsə müəyyən həcmdə tibbi biliklərə malik olmalıdırlar. Bu biliklər qızlara ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə oxuyarkən müvafiq məşğələlərdə verilir. Analar ilk tibbi yardım göstərməyi, iynə vurmağı bacarmalı, müvafiq dərmanlardan istifadə qaydalarına yiyələnmişlərdir. Xalq təbabətinin bəzi faydalı məlumatlarına yiyələnmalı, müalicəvi əhəmiyyətli otlardan istifadə etməklə ailə üzvlərinin sağlamlığı keşiyində dayanmalıdırlar.

Ailə həyatına hazırlıq üzrə işdə gənclərin **cinsi tərbiyə-liliyi** də az əhəmiyyət daşıyır. Ə.Əlizadə gənclərin cinsi tərbiyəsinin çoxcəhətli vəzifələrini “Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi” kitabında müəyyən etmişdir. Oğlan və qızlar arasında mənəvi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması, hissələr mədəniyyətinin tərbiyə olunması, cinsin bioloji və sosial problemləri, qadın və kişinin inkişaf qanunauyğunluqları və davranış xüsusiyyətləri haqqında elmi anlayışların formalaşması, qızlarda qadınlıq, oğlanlarda kişilik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, oğlan və qızların nikaha, sağlam və xoşbəxt ailə həyatına hazırlanması və s. onların içərisində əsas yer tutur.

Yekun olaraq qeyd edək ki, bu istiqamətlər yeniyetmə və gəncləri ailə həyatına hazırlıq işində, eləcə də həyat hadisə-

lərindən müstəqil baş çıxarmaqda, yüksək intellektual dünyagörüşə malik olmaqda, şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin düzgün qurulmasında, gələcək həyatlarının uğurlu təşkilində əhəmiyyətli biliklərlə zənginləşdirir.

1.3. Ailə anlayışı: məzmunu və onun funksiyaları

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailə anlayışı. Ailə haqqında fikirlər
2. Ailənin funksiyaları
3. Ailə üzvləri arasında münasibətlər

Ailə insanların bir-biri ilə qurduğu münasibətlərin ən qədim və unikal formalarından biridir. Ailənin unikalılığı və özəlliyi ondan ibarətdir ki, bir neçə insan on illərlə ölçülən uzun zaman kəsiyində, öz ömürlərinin böyük əksəriyyətini bir-biri ilə sıx qarşılıqlı münasibətdə keçirirlər. Qərbdə ailə ata-ana və uşaqlar anlayışını ifadə edirsə, Şərqdə daha çox eyni evdə yaşayan, yaxud eyni nəsilədən olan insanların birliyinə deyilir.

Siseron deyirdi: “Evlilik insan cəmiyyətinin birinci pilləsidir”. Evliliyin, ailə quruluşunun bir sıra tarixi formaları (“Punaula” ailəsi, ikili ailə və monoqam ailə) mövcud olmuşdur. Bu formalara çoxərillik (poliandrik), çoxarvadlılıq (poliqamiya), təknikahlıq aiddir. Ölkəmiz, o cümlədən türk xalqları üçün monoqam (təknikahlıq) ailə forması səciyyəvidir. Türk xalqlarında ancaq monoqam ailə forması mövcud olub. Türk (Azərbaycan) ailəsi təknikahlıq prinsipi üzərində qurulub formalaşmışdır. Təknikahlılıq və ya təkərvadlılıq prinsipi həm də qadına – arvada və ümumiyyətlə, anaya qoyulan böyük hörmətin təzahürüdür.

Ailə - insanların qarşılıqlı əlaqə, fəaliyyət və münasibətlərinin ən qədim təsisatı, unikal hadisə və təzahürüdür. Ailənin unikallığını bunda görmək olar ki, bir neçə insan çox uzun

müddət - on illərlə, yəni insan həyatının ən böyük dövrü ərzində sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olur.

Ailə nədir? Bu suala görkəmli pedaqoq və filosofların fərqli yanaşmaları olmuş, müasir ensklopediya və lüğətlərdə ailəyə müxtəlif təriflər verilmişdir. Məsələn, Aristotel ailəyə belə tərif verir: "Ailə insanların birgə yaşayışının ilk təbii formasıdır, tarix boyu dəyişilməyib qalandır", "Fəlsəfə üzrə ensklopedik lüğət"də deyilir: "Ailə nikah, yaxud qan qohumluğuna əsaslanan kiçik qrupdur. Onun üzvləri bir-birilə məişət birliyi, qarşılıqlı mənəvi məsuliyyət və qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı olan adamların nikah və ya qan qohumluğuna əsaslanan birliyi".

Bir ailənin formalaşması üçün bioloji cəhətdən qadının məhsuldarlığa, kişinin isə dövlətmə gücünə malik olması zəruridir.

Ailənin formalaşması bir sıra mərhələlərdən keçir. Onların içərisində ən mühümləri aşağıdakılardır:

- 1) nikahın bağlanması - ailənin yaranması;
- 2) uşaq doğumunun başlanması - ilk uşağın doğulması;
- 3) uşaq doğumunun sona çatması - sonuncu uşağın doğulması;
- 4) "Boş yuva"- sonuncu uşağın ailəni tərk etməsi;
- 5) Ailənin mövcudluğunun sona çatması - ərin və ya arvadın vəfat etməsi.

Hər bir mərhələdə ailə ancaq özünə xas olan sosial və iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olur.

Nəzərdən keçirdiyimiz təriflərdə ailə üzvləri bir-birinə məişət birliyi, özünəməxsus münasibətlər sistemi, mənəvi cavabdehlik, məsuliyyət və qarşılıqlı köməklə bağlıdır. Həmin xüsusiyyətlər qarşılıqlı əlaqədədir, ailəni səciyyələndirərkən onları birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Özünün bu xüsusiyyətinə görə ailə bütün digər kiçik qruplardan (məsələn, dostlar dəstəsindən, işdəki yoldaşlardan, otaq yoldaşından və s.) fərqlənir.

Ailə yaxın qohumların (kişi və qadının, ata-ananın, baba-nənənin, uşaqların və s.) birlikdə yaşadıqları qrupdur.

Lakin buna adi qrup kimi baxmaq doğru deyildir. O, kiçik sosial qrupdur və cəmiyyətin ilkin özəyidir.

May ayının 15-i Beynəlxalq Ailə günüdür. Ölkəmizdə ailə problemlərinin həllinə qayğı göstərilir. Odur ki, 2006-cı ildə respublikamızda Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Ailə institutunun inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, ailə dəyərlərinin mühafizə edilib saxlanması, ailənin problemlərinin mümkün qədər aradan qaldırılması, həmin Komitənin qarşısında duran ümdə vəzifələrdəndir.

Ailədə ata-ana, ana-bala, bacı-qardaş münasibətlərindən söhbət gedir. Ailənin bütün sirləri məhz bu münasibətlərdədir. Ailənin mahiyyəti ilk növbədə ailə münasibətləri ilə bağlıdır. Lakin onu təkə kişi-qadın münasibəti kimi başa düşmək düzgün deyil. Bu münasibətlər, hətta hüquqi cəhətdən qeyd olunsada belə, ailə münasibətlərinin mahiyyətini ifadə etmir və edə də bilməz.

Müasir ailədə baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri, birinci növbədə, ərlə arvadın, valideynlərlə uşaqların münasibətlərində öz əksini tapmışdır. Vaxtilə evə qazanc gətirən kişilərə çox vaxt özlərini hakim-mütləq kimi aparsada, kobudluq etsədə bağışlanırdı. Bir çox ailələrdə əmin-amanlıq, xoşbəxtlik əsasən var-dövlətlə ölçülürdü. Bilmək lazımdır ki, ailə üçün "var-dövlət", "ev-eşik" və s. məqsəd deyil, vasitədir. Müasir ailə həm ər-arvad arasındakı, həm də valideynlərlə uşaqlar arasındakı mənəvi münasibətlərə daha çox məna verir. Burada psixoloji iqlim, psixoloji münasibətlər daha mühüm rol oynayır. Ərin də, arvadın da, uşaqların da şəxsiyyətinə böyük tələblər verilir. Ailədə baş verən bu mühüm dəyişiklikləri nə ilə aydınlaşdırmaq mümkündür?

Tarixin bütün dövrlərində ailə ictimai inkişafın əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmiş, ictimai fikir isə bu xüsusiyyətləri ifadə etməyə çalışmışdır. Ona görə də deyirik ki, ailə ictimai-tarixi hadisədir. Ailə münasibətləri cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərlə bilavasitə bağlıdır.

Cəmiyyət dəyişdikcə, ailə də dəyişir və inkişaf edir. Müasir Azərbaycan ailəsi yeni və yüksək tipli ailədir. O, ictimai-iqtisadi əsaslar üzərində meydana gəlib və istehsal münasibətlərinin xarakterinə uyğun şəkildə inkişafdadır. Azərbaycan ailəsi cəmiyyətimizin və vətəndaşların tərbiyə ocağıdır, cəmiyyətimizin ictimai həyat münasibətlərində xüsusi yer tutur. O, qanuni nikahla yaranır. Nikah isə, əvvəlki bölmədə qeyd etdiyimiz kimi, qarşılıqlı məhəbbətə və hörmətə, borc hissəsinə əsaslanır. Azərbaycan ailəsində ər və arvadın hüquq bərabərliyi, ideya və mənafe birliyi başlıca cəhətdir. Bu ailə şəxsiyyətin azadlığına və hərtərəfli inkişafına əlverişli şərait yaradır. Sağlam təməl üzərində qurulmuş ailənin mənafeyi dövlət, ictimai və ümumxalq mənafeyi ilə üzvi surətdə bağlıdır. O, böyük kollektivin ilk özüyüdür.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq ailə dövlət tərəfindən müfahizə olunur. Dövlətimiz doğum və körpələr evlərini, uşaq bağçalarının, digər uşaq müəssisələrinin geniş şəbəkəsini yaratmaq və inkişaf etdirmək, məişət xidmətinin, ictimai işənin təşkilini təkmilləşdirmək, ailəyə yardım göstərmək yolu ilə ailənin qayğısına qalır.

Analıq etməklə yanaşı, qadınların əmək və ictimai fəaliyyətlərində yaxından iştirakını əlaqələndirmək üçün əlverişli şərait yaradılır. Doğumaqədərki məzuniyyətin, habelə uşağa qulluq etməyə görə məzuniyyətin müddəti artırılır.

Ailə mənən bağlı olan insanların bir-birinə dəstək verərək yeni nəsil yetişdirilməsi prosesini həyata keçirən qurumdur. Ailə deyəndə evimizi, evimiz deyəndə ailəmizi nəzərdə tuturuq. Burada da təbii ki, hisslər, onun daim gözlənilməli yer, sevnələrin, bir-birini başa düşmələrin, onu müdafiə edənlərin yığıldığı bir yer, məkan nəzərdə tutulur. Ailə elə bir qurumdur ki, burada insan bütün tərəfi və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. Ailədə psixoloji iqlim ailə üzvlərinin birgə fəaliyyətinin, onların şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin nəticəsində yaranır. Lakin ər-arvad, ata-ana, övladlar və başqaları arasında qarşılıqlı münasibət daha çox hisslərə

əsaslanır. Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı anlama, qarşılıqlı hörmət və qayğı, bir-birinə dayaq durmaq, qarşılıqlı yardım, mehribanlıq, səmimiyyət, tələbkarlıq və ya sosial vəziyyət, həyat şəraiti, yaşadığı yer (evin yerləşdiyi yer), ailə üzvlərinin sayı, uşağa münasibət, ailənin digər üzvlərinin uşağa təsiri və s. – bütün bunların hamısı üzvü surətdə hər bir ailədə müxtəlif cür özünü göstərir.

Bəs onda ailənin vəzifələri nədən ibarətdir? Bu suala belə cavab vermək olar:

- uşağın inkişafı və böyüməsi üçün maksimal şəraitin yaradılması;
- uşağın sosial-iqtisadi və psixoloji müdafiəsinin təşkil olunması;
- ailənin yaradılması və qorunub saxlanması təcrübəsini uşaqlara vermək, ötürmək bacarığı;
- uşaqları tətbiqi vərdişlərə, yaxınlara köməyə istiqamətlənmiş bacarıqlara, özünəxidmətə alışdırma bacarığı;
- uşaqlarda öz "mən" dəyəri, ləyaqət hissini tərbiyə etmə".

Şəxsiyyətin əsasını qoyan cəmiyyətin ilkin struktur vahidi ailədir. O, qan və qohumluq münasibətləri ilə ər-arvadi, uşaq və valideynləri birləşdirir. Ailə uşaq doğulduqdan sonra yaranır. İnsan nəslinin yaradılmasında, uşağın doğulmasında və tərbiyəsində ailənin əsas funksiyası özünü biruzə verir.

Ailənin özünəməxsus funksiyaları var. Funksiya (funtio – latın sözüdür) mənası icra, fəaliyyət mənasını verir. Ailənin funksiyaları dedikdə, onun həyat fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri nəzərdə tutulur. Adətən ailənin aşağıdakı funksiyalarını diqqət mərkəzinə gətirirlər. Ailənin doğum (**reproduktiv funksiya**), uşaqların himayəsi (**ekzistensial funksiya**), onların tərbiyəsi (**sosiallaşdırma funksiyası**), ailədə ünsiyyət (**kommunikativ funksiya**), intim tələbatların ödənilməsi (**cinsi funksiya**) kimi spesifik funksiyaları cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində öz aktuallığını saxlayır. İnsan cəmiyyəti daim əhali artımına ehtiyac duyduğundan, uşaqların doğumu və sosiallaşdırılmasının təşkilinin sosial forması kimi, ailəyə sosial

tələbat həmişə aktualdır. Bu həm də elə özünəməxsus formadadır ki, bu zaman həmin funksiyaların həyata keçirilməsi ailəvi həyat tərzinə fərdlərin şəxsi motivasiyası şərtilə, hər hansı xarici məcburiyyət və təzyihsiz baş verir.

Ailənin **reproduktiv funksiyası** onun həyatının mühüm bir sahəsini – uşaqların doğulması sahəsini əhatə edir. Valideynlər neçə uşaq istəyirlər? Onlar ailənin inkişafını necə planlaşdırırlar? Bu suallar ilk baxışda nə qədər sadə görünsə də, ailənin reproduktiv funksiyasının məzmununu əsasən aydın ifadə edir.

Ailə qurmadan da, nikah ittifaqına girmədən də dünyaya uşaq gətirmək mümkündür. Bəzi nikah əleyhidarları bu düşüncədədirlər. Lakin, birincisi, nikahsız ailə əxlaqı deyildir. İkincisi, nikahsız uşaq doğmağa heç də həmişə cəhd göstərilmir, çünki tam, hərtərəfli ailə olmadan, mütəşəkkil, mün-təzəm tərbiyə işləri aparmadan uşaq böyütmək çətindir. Ana və uşaq, ata və uşaq hələ ailə demək deyildir. Bu ailənin bir hissəsidir və *natamam ailə* sayılır. Natamam ailədə verilən tərbiyə isə bir çox hallarda kamil, bitkin olmur.

Məlum olduğu kimi, ənənəvi ailədə doğum, adətən ər-arvad tərəfindən tənzimləndirdi. Hazırda isə doğum planlaşdırılır. Ailənin planlaşdırılması ilə məşğul olan xüsusi təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Uşaqların sayı da ər-arvad tərəfindən, onların qarşılıqlı razılığına əsasən müəyyən edilir. Bəzən uşaqların sayı qadının arzusundan, sağlamlığının vəziyyətindən, işhətsalatda məşğulluq səviyyəsindən də asılı ola bilər.

Cəmiyyətimiz ailələrin tam olması qayğısına qalır. Tam ailə dedikdə, ata, ana, bir də uşaqlar olan ailələr nəzərdə tutulur. Valideynlərdən hər hansı birinin yoxluğu (ailədə getməsi, ər-arvadlıq münasibətlərinin kəsilməsi, valideynlərdən hər hansı birinin ölümü, boşanma, ata-analardan hər hansı birinin itkin düşməsi və s.) natamam ailəni meydana gətirir. Əhalinin artım sürəti ailənin yaranması vaxtından, onun davamlı olmasından və uşaqların sayından asılıdır. Ölkəmizdə insan nəslinin davam etdirilməsi (reproduktiv) funksiyası ailənin ən mühüm

funksiyası olaraq onun digər funksiyalarını da özündə birləşdirir. Deməli, ailə əhalinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət artımında iştirak edir.

Həmin funksiyanın ailə tərəfindən yerinə yetirilməsi zərurəti ər-arvadın həm ictimai, həm də şəxsi tələbatlarından irəli gəlir.

Ekzistensial funksiyanın mahiyyəti uşaqlarda işgüzarlıq xüsusiyyəti formalaşdırmaqdır. Ekzistensial latın sözündən (ekzistentia) əmələ gəlmişdir, mövcudluq deməkdir. Bu funksiya hər kəsin özünə gün aqlamasını, heç kimdən imdad gözləməməsinə tövsiyə edir.

İşgüzarlıq xüsusiyyətlərə ev işlərinə kömək, ev əməyinin bərabər bölüşdürülməsi kimi hallar aid edilir.

Ailənin bütün üzvləri arasında ev işlərinin bölüşdürülməsi ev əməyinin bütün ailə üzvlərinin funksiyasına çevrilməsinin ən sadə və səmərəli üsuludur. Bu ən çox uşaqlara öz müsbət təsirini göstərir, onların hərtərəfli inkişafına şərait yaradır. Bu, əmək və əxlaq tərbiyəsinin fəaliyyətdə olan vasitəsidir, uşaqlarda kollektivçilik, dostluq və məsuliyyət hissəsinin inkişafına, xudpəsəndliyə, tənbəlliyə qalib gəlməyə, iradəni möhkəmləndirməyə kömək göstərir.

Ev əməyinin təsirini xüsusən qızlarda müşahidə etmək mümkündür. Onlar oğlanlara nisbətən təsərrüfat işlərinə 2,1 dəfədən də çox vaxt sərf edirlər. Bu isə qızların istər təlim əməyinə, istərsə də ictimai fəallığına yaxşı təsir göstərir.

Ev əməyinin bərabər bölüşməsində əsasən ailə üzvlərinin imkanını, fiziki qüvvəsini, bacarıq və marağını nəzərə almaq lazımdır. Ev əməyinin səmərəli bölgüsü müxtəlif problemlərin birgə həll edilməsinə səbəb olur. İşlərin mexanikləşdirilməsi kişilərin və uşaqların bu fəaliyyətə cəlb edilməsinə şərait yaradır.

Ailənin tərbiyəvi funksiyası (**sosiallaşdırma funksiyası**) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzəedilməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə ən

mühüm vəzifələrindədir. Burada cəmiyyətin mədəniyyəti bir nəsilə digərinə keçirilməsində müvafiq cəmiyyətin üzvü olan uşaqların rəftar davranışını təmin edən proses nəzərdə tutulur. Ailənin məhz bu funksiyası da bu baxımdan prioritet istiqamətlidir. Məlum məsələdir ki, tərbiyə bütün dövrlərdə hər bir xalqın mənəvi həyatının vacib hadisəsi olmuşdur. İnsan cəmiyyətini tərbiyə prosesi olmadan təsəvvür etmək olmaz. Bu mənada o təkcə ailənin deyil, eyni zamanda cəmiyyətin funksiyasına çevrilmişdir. Bu mürəkkəb prosesdə tədqiqatçılar əsas tərbiyə ocağı ailəni hesab etdikləri üçün ağırlıq onun üzərinə düşür. Əsasən də, ailədə qadının (arvadın) rolu xüsusi vurğulanır.

Platon yazırdı ki, "Tərbiyə və öyüd-nəsihətlər insan həyatının ilk günlərindən başlanır və ömrünün sonuna qədər davam edir. Ana bəsləyən, ata öyrədəndir" və yaxud, görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko qeyd edirdi ki, "Uşaqlar bizim qocalığımızdır. Düzgün tərbiyə bizim xoşbəxt qocalığımız, pis tərbiyə gələcək dərdimizdir, gələcək göz yaşlarımızdır, ölkə qarşısında təqsirimizdir".

Ailədə həm yaşlılar, həm də uşaqlar tərbiyə olunurlar. Gənc nəslin tərbiyəsində ailənin təsiri xüsusilə böyük rola malikdir. Ona görə də ailənin tərbiyəvi funksiyası üç cəhətlə bağlıdır:

a) tərbiyənin ailənin yaşlı üzvlərinə (ataya, anaya, nənəyə, babaya, əmi, bibi, xala, dayı və başqalarına) verilməsi; uşaqlarda dünyagörüşün, nəcib əxlaqi sifətlərin formalaşdırılması, birgəyaşayış qaydalarının, qanunun tələblərini yerinə yetirmək tələbatının və bacarığının aşılması;

b) ailə kollektivinin özünün ailənin hər bir üzvünə uzunmüddətli, məqsədyönlü, sistemli və müntəzəm tərbiyəvi təsiri;

c) uşaqların öz valideynlərinə (eləcə də ailənin digər üzvlərinə) daimi təsiri. Bu, valideynlərin özlərini tərbiyə ilə fəal surətdə məşğul olmalarına şərait yaradır.

Ailə tərbiyəsi öz xarakterinə görə daha emosionaldır. Uşaqlara valideyn məhəbbəti, uşaqların valideynə məhəbbəti – təbii tələbat kimi meydana çıxır.

Ailə hər bir insan üçün sağlamlaşdırıcı, psixoterapevtik mühit hesab olunur. **Ailənin bərpaedici funksiyası** deyəndə, bu cəhət diqqət mərkəzində dayanır. Bərpaedici (*regenerativ*) funksiya - (lat: *regeneratio* - bərpa, yenidən törəmə, dirçəlmə, təzələnmə) statusa, soyada, əmlaka, sosial vəziyyətə və rəhbərlik deməkdir.

Bu mühitdə ailədaxili ünsiyyət önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İnsan həyatının mühüm hissəsi ailədə - həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçir. Bu ünsiyyətin düzgün bərpası ailənin gələcək imkanlarını və inkişafını şərtləndirir, nikbin ruh əks etdirir. Ailənin xanımının həyat yoldaşının qulluğunda durması, sevinc və xoş sözlərlə dindirməsi qarşı tərəfə gözəl ovqat bəxş edir, istər-istəməz düşündürük: həyat necə də gözəl, şirin və fərəhlidir.

Ata-ana və uşaqların ünsiyyəti, onların istirahəti üçün mənəvi-psixoloji şəraitin yaradılması, asudə vaxtın səmərəli təşkili və s. məsələlər ailənin bərpaedici funksiyasına daxildir.

Asudə vaxt mühüm sosial sərvətdir. Cəmiyyətimizdə vətəndaşların asudə vaxtlarını, mədəni, əxlaqi-estetik səviyyəsini müntəzəm olaraq yüksəltmək səciyyəvi şəkil almışdır. Asudə vaxtın və istirahətin şəhər, mənalı və məzmunlu keçirilməsi ailə üzvlərinin sağlam və gümrəh olmalarına şərait yaradır, yorğunluğu aradan qaldırır, ailə üzvləri arasında münasibətlərin səmimi şəkil almasına kömək göstərir, əsəbi əhval-ruhiyyəni aradan qaldırır.

Ailənin asudə vaxtının təşkilinə daxil olan tədbirlərə aşağıdakıları aid edə bilərik: televiziya və teatr tamaşalarına, kinoya baxmaq, radioya qulaq asmaq, şəhərlərdə iştirak etmək, qohumlarla, dostlarla görüşmək, kinoya, teatra, konsertə getmək, gəzintiye çıxmaq, çimərlikdə və parkda olmaq, bayram və istirahət günlərini birlikdə keçirmək, ad gününü qeyd etmək, idmanla, digər faydalı əyləncələrlə məşğul olmaq və s.

Bəzi ailələrin öz asudə vaxtlarını düzgün təşkil etmədiyi də məlum olmuşdur. Belə ki, ata kinodan, teatrdan, müxtəlif əyləncələrindən qalmır, toy məclislərinə, ad günlərinə tək gedir. Məzuniyyətə çıxanda isə istirahət guşələrində dincəlir, uşaqları da ananın öhdəsinə buraxır. Ana isə istər adi günlərdə, istərsə də istirahət və bayram günlərində (hətta üstəlik öz ad günündə) evdən bayıra çıxmır, gah mətbəxdə, həyəət-bacada işləyir, gah da digər ev işləri ilə məşğul olur.

Uşaqlar bəzən dərstdən gələn kimi televizoru qoşur, vaxtının çox hissəsini onun qarşısında keçirir, açıq havada isə az olurlar. Yaxud onlar bütün günü həyətdə keçirir və nəticə etibarilə özlərini yorub əldən salırlar. Ailədə asudə vaxtın və istirahətin təşkilini həftəlik, aylıq və illik planlaşdırmaq olar.

Ailənin ünsiyyət funksiyası (**kommunikativ**) da mühümdür. Bu funksiyaya ailədaxili ünsiyyətin təşkili, ailə üzvlərinin televiziya, radio, qəzet və jurnallarla, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri ilə bağlılığı və s. daxildir. Ailədaxili ünsiyyət ailə həyatının bütün sahələrinə nüfuz edir. Ər-arvad arasındakı səmimiyyəti ilə yanaşı, valideynlərin uşaqlarla ünsiyyətinin xarakteri də mühüm məsələdir. Kənd şəraitində valideynlər uşaqlarla daha sıx ünsiyyətdə olurlar. Şəhərdə isə çox vaxt ata və ana işlədiyindən ünsiyyət imkanı nisbətən məhduqlaşır.

Fəlsəfə elmləri namizədi İ.F.Demyeteva göstərir ki, ailənin asudə vaxtı sahəsində valideynlərin uşaqlarla ünsiyyəti üçün olan imkanlardan heç də tam istifadə edilmir. Valideynlər (əsasən ana) məktəb yaşına çatmamış uşaqlarla daha çox məşğul olurlar. Bu zaman nəsillərin ünsiyyəti xeyli dərəcədə ilkin səviyyədə, uşağa valideyn himayəsi, köməyi kimi (körpəni geyindirməyə, əl-üzünü yumağa, yedirtməyə sərf olunan vaxt) baş verir. Məktəb yaşına çatmamış uşaqlarla müqayisədə valideynlərin kiçik yaşlı məktəblilərlə ünsiyyətinin strukturu vaxt etibarilə məhduddur, lakin bu strukturdə uşaqlara qulluq edilməsinə xeyli az vaxt sərf edilir, burada birinci yeri ünsiyyətin məzmunca zəngin olması tutur.

Uşaqlar yeniyetməlik dövrünə qədəm qoyduqda isə valideynin onlara diqqəti bir qədər zəifləyir. Ünsiyyət vaxtı azalır ki, bu da arzuolunmaz prosesdir.

Ünsiyyət üçün səmimi və etibarlı olmaq səciyyəvidir. Çünki bu, imkan verir ki, ailənin hər üzvü sevincini və kədərini ata-anası, bacı-qardaşı, baba-nənəsi ilə bölüşdürsün, onu həyəcanlandıran, maraqlandıran və narahat edən məsələlərə cavab ala bilsin, öz mənəvi aləmini zənginləşdirsin. Bir çox ailələr tez-tez gəzintiyyə, açıq havaya çıxır, teatr tamaşalarına, konsertlərə, sərgilərə gedirlər. Bütün bunlar ailə üzvləri arasında ünsiyyətin yaxşılaşmasına şərait yaradır. Xoş ünsiyyət həm də uşaqların səmərəli tərbiyə olunmalarının rəhnidir.

Valideynlə birlikdə çalışan uşaqlarda əməksevərlik, zəhmətə bağlılıq, görülmüş iş üçün iftixar hissi təşəkkül tapır. Təbiətin qoynuna gəzintiyyə çıxan uşaq ətraf mühitə, bitki və heyvanat aləminə diqqətli olur, onlara məhəbbət bəsləyir, hər hansı kitabın ailə üzvlərinin iştirakı ilə müzakirəsi uşağın estetik və əxlaqi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir.

Bu mühitdə ailədaxili ünsiyyət önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İnsan həyatının mühüm hissəsi ailədə - həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçir. Bu ünsiyyətin düzgün bərpası ailənin gələcək imkanlarını və inkişafını şərtləndirir.

Ailənin cinsi funksiyası cinsi meylin və onun təmin edilməsinə sosial nəzarətin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Belə nəzarət cinsi əlaqələrin səbəstləşməsi üzərində qoyulur ki, cinslərarası mübahisə və münaqişələrin yaranmasına səbəb olmasın.

Ailə həyatı çoxcəhətlidir. Onun bu sadalanan funksiyaları arasında sıx əlaqə vardır. Həmin funksiyalar gənc nəslin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına əlverişli şərait yaradır.

1.4. Ailə tipləri və onun xüsusiyyətləri

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailə tipləri və onların xarakteristikaları
2. Münasibətlərin üslubu baxımından ailə tipləri
3. Ailə münasibətlərinə xələl gətirən amillər

Ailənin iki başlıca tipi vardır: sadə və mürəkkəb. Demograflar belə hesab edir ki, hazırda ən geniş yayılmış ailə tipi **nuklear ailə**dir.

Nuklear ailə sadə ailəyə deyilir. O, iki nəşildən – ata-ana və uşaqlardan ibarətdir. Uşaqlardan hər hansı biri evlənirsə (ərə gedirsə) və valideynləri ilə birlikdə yaşayarsa, ailənin tipi dəyişir, nuklear ailə mürəkkəb ailə ilə əvəz olunur.

Nuklear ailə əsas ailə tipidir. Nuklear sözü də həmin mənanı ifadə edir. Nuklear latınca *nucleus* sözündən götürülmüşdür, mənası nüvə deməkdir. Bütün ailələr nuklear ailə əsasında təşəkkül tapır.

Uşaqların sayına görə nuklear ailənin 3 tipini qeyd edirlər:

- çoxuşaqlı ailə (5 və daha artıq uşaq);
- orta uşaqlı ailə (4-3 uşaq);
- az uşaqlı ailə (2-1);

Nəzəri baxımdan nuklear ailədə 6 tip ierarxiya mövcuddur:

- ata-ana-uşaq
- ata-uşaq-ana
- ana-ata-uşaq
- ana-uşaq-ata
- uşaq-ata-ana
- uşaq-ana-ata

Mürəkkəb ailə üç və ya daha çox nəşildən - baba-nənə, ata-ana və uşaqlardan ibarət olur. İki və daha çox nuklear ailə birlikdə (bir mənzildə, bir evdə) yaşayır, təsərrüfatı birgə aparırsa, o da mürəkkəb ailə sayılır.

Azərbaycanda bir zamanlar mürəkkəb ailəyə daha çox rast gəlmək mümkün idi. Keçmişlərdə bu ailələri patriarxal, yaxud ənənəvi ailələr adlandırırdılar. Həmin ailələr tərkibinə görə mürəkkəb səciyyəyə malik idi. Həm də mürəkkəblik təkcə ailədə üç və daha artıq nəşlin yaşaması ilə deyil, eyni zamanda uşaqların sayı ilə əlaqədardır. Mürəkkəb ailədə 6-9, bir sıra hallarda 10-15 uşaq olurdu.

Demografiyada müasir ailəni səciyyələndirmək məqsədilə sadə (nuklear) və mürəkkəb ailə ilə bərabər həm də *tam* və *natamam ailə* anlayışlarına müraciət edilir. L.N.Tolstoy “Anna Karenina” romanına epigraf kimi yazırdı: “Bütün xoşbəxt ailələr hamısı bir-birinə oxşayır, bədbəxt ailələrin isə hərəsi bir cür bədbəxtidir”. Bu fikir baxımından ailələr uğurlu və uğursuz olur. Psixoloqların qənaətinə, uğursuz ailələr üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər bilavasitə ailənin həyat şəraiti ilə deyil, ər-arvadın qarşılıqlı münasibətləri, davranış və rəftarı, ünsiyyət tərzii ilə əlaqədardır. Belə ki, bu tipli ailələrdə ər və arvad baş qaldıran problemlərə fərqli yanaşır, bir-birilərini ya başa düşmür, ya da başa düşmək istəmir, yerli-yersiz mübahisələr edir, bir-birilərinə hörmət etmirlər. Qarşılıqlı qayğı, etibar, mehribanlıq, səmimiyyət, diqqət və anlama bu ailələrə yad olur. Ər və arvad bir-birinin əsəbləri ilə oynayır, acı sözlərlə bir-birini təhqir edir, eyhamla danışır, bir-birinə tez-tez söz atırlar. Ər-arvad bir-birinə inanmır, etibar etmirlər, təbii ki, asudə vaxtlarını nəinki bir yerdə keçirmir, hətta bir damın altında bir yerdə olmaq belə onları haldan çıxarır və darıxdırır. Belə şəraitdə uşaqlar hədsiz əziyyət və fikir çəkir, gizli və açıq göz yaşları tökür, öz valideynlərinə görə xələlət hissi keçirirlər.

Psixoloqlara görə, ailənin xoşbəxtliyi üçün bir sıra şərtlərin olması lazımdır. Buraya daxildir: bir-biri üçün yaşamaq, xoş ünsiyyət, qarşılıqlı anlama, qarşılıqlı etibar, güzəştə getməyi bacarmaq, uşaqların olması arzusu, normal intim həyat, ayrıca evin, mənzilin olması və s.

Mövcud ədəbiyyatda ailənin başlıca tiplərini başqa cür də təsnif edirlər:

- ənənəvi (və ya patriarxal ailə);
- ənənəyə söykənən müasir ailə;
- eqalitar ailə (“bərabər münasibətlər” ailəsi).

Ənənəvi ailə tipi bir çox ölkələr üçün səciyyəvidir.

MDB-yə daxil olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda əhalinin sosial-demografik strukturundakı dəyişikliklərə baxmayaraq, bu ailə tipi öz mövcudluğunu saxlamışdır. Azərbaycan ailələri arasında ənənəvi ailələr daha çoxdur. Bu ailə tipinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar özündə ən azı üç nəslin nümayəndələrini birləşdirir. Bu ailələrdə qadın-kişi və yaxud ər-arvad münasibətində ənənəyə söykənən daimi öhdəliklər və ya dəqiq “vəzifə bölgüsü” mövcuddur. Burada kişi ailənin başçısı vəzifəsini yerinə yetirir, ailənin mövcudluğu, təminatı, rifahı və tərəqqisi naminə cavabdehliyi öz üzərinə götürür. Bu səbəbdən qadın bir sıra hallarda iqtisadi baxımdan həyat yoldaşından asılı vəziyyətə düşür, lakin bunun əvəzində özünü ailə sahibəsi, öz evinin xanımı kimi görür və buna görə fərəh hissi keçirir.

Ənənəyə söykənən müasir ailələrdə də kişi nüfuzunun böyük rolu vardır. Bu ailədə də vəzifə bölgüsü aparılır. Fəqət həmin bölgü əksər hallarda sosial-iqtisadi motivlərə əsaslanır. Belə olan təqdirdə arvad öz əri ilə birlikdə əmək bölgüsündə yaxından iştirak edir, eyni zamanda bu və ya digər müəssisədə, təşkilatda, zavodda və s. çalışır, ailənin təminatında onun da öz payı olur. Bundan başqa, qadın çox zaman ev əməyi və bir sıra məişət problemləri ilə məşğul olmaq məcburiyyətində qalır. Ona görədir ki, bu ailə tipinə istismarçı ailə tipi də deyirlər.

Eqalitar ailədə və ya “bərabər münasibətlər” ailəsində ailə vəzifələri və öhdəliklər daha dəqiq və ədalətli şəkildə bölüşdürülür. Ər və arvad problemin həllində bir-birinə yaxından kömək göstərir, ailənin problemləri və həyatı ilə əlaqədar qərarları birlikdə məsləhətləşmə və qarşılıqlı anlaşma şəraitində qəbul edirlər.

Ailədə valideyn və uşaqlar arasında *çoxcəhətli münasibətlər* mövcuddur. Onların təbii əsasını qohumluq əlaqələri, atalıq, analıq və övladlıq hissləri təşkil edir. Bu münasibətlər ailənin ümumi ahəngini, mənəvi-ruhi birliliyini yaradır. Müxtəlif ailələrdə valideynlərin və uşaqların öz arasında, ata-ana ilə uşaqlar arasında münasibətlər müxtəlifdir. Hər bir ailə bu cəhətdən digərlərindən fərqlənir. Lakin ailə münasibətləri nə qədər çoxcəhətli, fərqli olsa da, buradan müəyyən *tipik halları, ailə modellərini* fərqləndirmək olar.

Sosial-pedaqoji ədəbiyyatda ailədaxili münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq *ailələrin* müxtəlif *tipləri* fərqləndirilir: *ideal, orta dərəcəli və neqativ (qalmaqallı) ailələr* (Y.P.Azarov). Başqa bir təsnifatda *harmonik, dağılmaqda olan və dağılan* ailə tipləri müəyyən edilir (M.İ.Buyanov). Praktiki pedaqoqlar ailələri *uğurlu (xoşbəxt) və uğursuz (bədbəxt)* olmaqla iki qrupa bölürlər. Xoşbəxt ailə üçün əsas göstəricilər sırasında ər və arvad arasında ümumiliyin olması, normal ünsiyyət, qarşılıqlı anlama, sağlam və normal uşaqlar, rahatlıq, normal intim həyat və s. göstərilir.

Ailədaxili münasibətlərin xarakteri baxımından *tipik ailə modelləri vardır*. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov “Pedaqogika. Yeni kurs” dərsliyində aşağıdakı ailə modellərini fərqləndirmişlər:

1. *Uşaqları sevən ailələr* – qarşılıqlı hörmət, etimad və qayğıya əsaslanan mehriban ailə modelidir; belə ailələrdə uşaqlar normal, rahat, xoşbəxt böyüyürlər.

2. *Həssas, qayğıkeş ailələr* – valideyn-övlad münasibətlərinin normal, qayda-qanunlara uyğun qurulduğu, ata-ananın uşaqlara diqqətinə əsaslanan ailə modelidir. Belə ailələrdə hər şey zahirən qaydasında olsa da, münasibətlərdə müəyyən “çat”, rəsmiyyətçilik, məsafə mövcuddur.

3. *Maddi oriyentasiyalı ailələr* – maddi mülahizələrə üstünlük verildiyi, mənəvi əsasların məhdud olduğu ailə modelidir; belə ailələrdə münasibətlər rəsmiyyətə əsaslanır; valideynlər uşaqlarla ünsiyyətdə passivlik göstərir, ancaq

onların “faydalı” təşəbbüslərini müdafiə edirlər, burada uşaqların maraqları nəzərə alınmır. Bu da onlarda inciklik və tənhalıq hissləri yaradır.

4. *Düşmən ailələr* – valideyn-övlad münasibətlərinin gərgin olduğu, nəzarət və cəzaya, qarşılıqlı əsaslanan ailə modelidir; belə ailələrdə böyükklərlə övladlar arasında psixoloji maneələr özünü göstərir (anlaşmazlıq, bir-birinə zidd maraqlar, mənfi emosiyalar, yanlış ünsiyyət formaları, xarakter müxtəlifliyi, fərdiyyətçilik və s.).

5. *Antisosial ailələr* – valideynlərin yanlış həyat tərzinə, oğurluq və əyyaşlığın, münafiçilərə, övladlara münasibətdə gərginliyə əsaslanan “ailələrdir”; belə “ailələrdə” valideynlər yanlış həyat tərzini sürür, bir-birilə dalaşır, uşaqları sevmir, onları övlad kimi qəbul etmir, onların tərbiyəsinə olduqca mənfi təsir göstərirlər. Tədqiqatlara görə, belə ailələrdən çıxan uşaqların təxminən 30%-i antisosial işlərlə (oğurluq, sərxoşluq, narkomaniya və s.) məşğul olur və onlara, adətən, dövlət qəyyumluğu verir.

Ailə modelləri göstərilənlərlə məhdudlaşmır: hər ailə modeli daxilində çox müxtəlif variantlar mövcuddur. *Ailə münasibətlərinin üslubu* baxımından da ailələr bir-birindən fərqlənir. Bununla bağlı müxtəlif *ailə tipləri* fərqləndirilir (V.İ.Andreyev):

- *Əməkdaşlıq üslubu* – münasibətlərin ideal variantı olub, ailədəki problemlərin birgə müzakirəsi və aradan qaldırılmasına əsaslanır.

- *Bərabərlik (paritet)* – bütün ailə üzvlərinin qarşılıqlı maraqlarının təmin edilməsinə əsaslanır.

- *Müstəqillik* – hər bir ailə üzvlərinin başqalarından asılı olmadan hərəkət etməsinə əsaslanır.

- *Rəqabətlik* – ailə üzvlərinin qarşılıqlı əsaslandırılmasına əsaslanır.

- *Münafiçilik* – ailə münasibətləri münafiçilərə əsaslanır.

- *Avtoritar* – müəyyən məsələlərin həllində valideynlərin uşaqları öz iradəsinə tabe etməkdə ifadə olunur.

- *Demokratik üslub* – ailə məsələlərinin həllində hər kəsin öz mövqeyini bildirməsi, qarşılıqlı anlama, hörmət və güzəştə getməyə əsaslanır.

Hər bir ailədə münasibətləri əməkdaşlıq və demokratik üslub əsasında qurmaq lazımdır. Bu, ailənin normal, rahat həyatı üçün, həm də uşaqların tərbiyəsi üçün əlverişli şərait yaratmağa imkan verir. Bununla yanaşı, ailə münasibətlərinə xələl gətirən amilləri də nəzərə almaq və neytrallaşdırmaq vacibdir.

Ailədə qarşılıqlı münasibətlərə xələl gətirən amillər çoxdur. Onlardan başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- *İqtisadi amillər*: işsizlik, həyat səviyyəsinin yoxsulluq həddindən aşağı olması, əmək haqqının azlığı, ailənin maddi durumu ilə bağlı problemlər və s.

- *Asosial amillər*: ailənin və ya onun bir üzvlərinin qeyri-sağlam həyat tərzini sürməsi (sərxoşluq, narkomaniya və s.)

- *Psixoloji amillər*: ailədə zorakılıq, aqressivlik, hədsiz qısqancılıq, ərin və arvadın sədaqətsizliyi, xəsislik, xarakter müvazinətsizliyi (çilgünlük), tələbat və maraqların toqquşması, hökmranlıq iddiası, fərdiyyətçilik, şübhəlilik, ailədə mənfi emosional mühit və s.;

- *Tibbi amillər*: xroniki zöhrəvi və infeksiyalı xəstəliklər, psixi və seksual pozuntular, seksual uyğunsuzluq və s.

- *Pedaqoji amillər*: mənəvi dəyərlərdə, dünyagörüşü məsələlərində, uşaqların tərbiyəsinə münasibətdə əks mövqələr; ər və arvadın bir-birini yenidən tərbiyə etmək və xasiyyətini dəyişdirmək cəhdi; qarşılıqlı anlama, hörmət, diqqət və qayğının olmaması, mədəni davranış və nəzarət qaydalarına əməl edilməməsi; yaxşı işin qiymətləndirilməməsi, qiymətləndirmədə haqsızlıq, ədalətsizlik, bir-birinə münasibətdə dözümsüzlük, bezdirici tənqid, zəhlətökən iradlar və öcaşmələr, müntəzəm şikayətlər; güzəştə getməyi bacarmamaq, xoş söz, xoş üz və xoş rəftarın olmaması və s.

Göstərilən amilləri nəzərə almaq və onların təsirini neytrallaşdırmaqla ailə münasibətlərinin və ailə tərbiyəsinin

normal qurulmasını təmin etmək mümkündür. Bunun üçün hər bir konkret ailədə hansı amilin daha çox təsir göstərdiyini müəyyən etmək, onun səbəblərini öyrənmək və həmin səbəblərin aradan qaldırılması üçün mövcud imkanları işə salmaq, əlavə imkanlar axtarmaq, çıxış yolları tapmaq vacibdir. Bu zaman həm ailənin, qohum və qonşuların imkanlarından, həm də dövlətin və ictimaiyyətin imkanlarından – qanunların və ictimai rəyin gücündən yararlanmaq lazımdır.

1.5. Ailənin dövrləri və aspektləri

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailə həyatında dövrlər

2. Ailənin aspektləri

3. Ailə həyatında xüsusi şəraitin yaradılması

Ailə həyatında əsas etibarilə üç dövr diqqəti cəlb edir:

- a) kiçik ər-arvadlıq yaş dövrü;
- b) orta ər-arvadlıq yaş dövrü;
- c) böyük ər-arvadlıq yaş dövrü.

Ər-arvadlığın başlanğıc mərhələsi kimi *kiçik ər-arvadlıq yaş dövrü* nəzərdə tutulur. Bu dövrdə nikah bağlanır, toy olur, iki sevgili bir-birinə qovuşur, hələ ailədə uşaq yoxdur.

Ailənin yaranması insanın həyatında ən əlamətdar hadisədir. Gənc ər-arvad, hər şeydən əvvəl ailənin möhkəm təməl üzərində qərar tutmasına çalışmalıdır. Xalqımızın gözəl bir adəti var: toy günü gənc ailənin yaşayacağı otağın qapısı ağzında qab sındırılır. Qabın sındırılmasının rəmzi mənası budur ki, təkli sınıq qab olsun, təzə yaranan ailədə başqa sınıqlıq, o cümlədən qəlb sınıqlığı olmasın. Qızın gəlin köçərkən gətirdiyi güzgü də rəmzi məna daşıyır. Güzgü təmizlik, bakirəlik, paklıq, sədaqət və ismət deməkdir (“Qızımız bu güzgü kimi təmiz, bakirədir”).

Nikahdan əvvəlki dövrlə ər-arvadlığın başlanğıc dövrü arasında mühüm fərq vardır. Toy gününədək gənclər öz aralarında intim məsafə saxlayırdılar. Bir-biriləri sevir, tez-tez görüşməyə can atırdılar. Lakin həmişə bir yerdə ola bilməzdilər. Onlar nişanlılıq dövrünün qayda-qanunu gözləməliyidilər. Bu dövrlə toy arasındakı dövr isə onların məhəbbətinin sınaq dövrü sayılır. Ona görə də birlikdə olanda nəzakətli davranır, bir-birinin xətrinə dəymir, necə deyərlər, “can deyib, can əşidərlər”.

Toydan sonra isə vəziyyət dəyişir. Gənclər görüş üçün tələsmirlər, çünki artıq bir yerdədirlər. Dilimizdə ər-arvadları səciyyələndirən bir çox gözəl sözlər vardır: həyat yoldaşı, ömür-gün yoldaşı və s. Demək, sevəndə, nikah bağlayanda, evlənəndə fikirləşmək lazımdır ki, ömrün boyu həyatda sənə yoldaşlıq edəcək adamı seçirsən və artıq seçmişən. Bir çoxları bu yolları axıra qədər qət edə bilmirlər. Birgəyənəyiş şəraitində bəzi gənclərin qüsurlu tərəfləri meydana çıxır. Onların bəziləri keçmişdə olduğu kimi qadına ev qulluqçusu, dayə kimi yanaşır, evdə özünü təkəbbürlü apararaq heç nədən qanıqaralığ salır, gənc qadının xətrinə dəyir, onun həmişə öz ərinin qulluğunda durmasını, vaxtli-vaxtında çayını, xörəyini süfrəyə gətirməsini, pal-paltarını yuyub ütüləməsini təkidlə tələb edir. Belələri hətta bazarlığı da qadının öhdəsinə buraxır və s.

Əlbəttə, ailə həyatına belə yanaşmaq düzgün deyildir.

Bəzən isə əksinə olur. Gənc qadın qız vaxtından evdə hər işi hazır görüb, anası yeməyini bişirib, paltarını yuyub, ütüləyib, yatağını yığırdır və s. Qız ailə həyatına hazırlıqsız başlayıb, ailədə öz vəzifələrini yerinə yetirə bilmir və yaxud yetirmək istəmir.

Gənc qadın ərinin haqlı tələblərinə əhəmiyyət vermir, onun nüfuzunu gözləmir, yerli-yersiz ona irad tutur. Səmimiyyət, mehribanlıq olmayan yerdə isə ailənin ömrü qısalır. Hər xırda məsələ üstündə ər-arvad arasında münaqişə qopur, heç kim digərinə güzəştə getmək istəmir. Gənc ailənin

həyatında belə hallara yol verilməsi xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxarır.

Gənc ailələrdə daha çox təsadüf edilən boşanma hadisəsi kiçik ər-arvadlıq yaş dövründə baş verir. Gənclərin səbirsizliyi, yeni qurulmuş ailənin maddi çətinliklərlə üzləşməsi, yeni ailədəki digər çətinliklər ailədaxili münasibətlərə xələf gətirir.

Gənc ər-arvad bir-birinə münasibətdə həssas və diqqətli olmalı, qayğı göstərməlidir. Onlardan biri bikef olanda digəri bunun səbəbini öyrənməli, mümkün qədər bu bikefliyi aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Əlbəttə, bu vaxt nəvaziş göstərmək, xoş sözlər işlətmək vacibdir. Bayramlarda, ad günlərində gənc ər-arvad bir-birlərini təbrik etməlidir. Əlamətdar hadisələrlə əlaqədar olaraq kişi qadınına gül-çiçək dəstəsi təqdim edir, özünün insanlıq, ərlək vəzifəsini yerinə yetirir, bununla da sübuta yetirir ki, həyat yoldaşını yenə də əvvəlki kimi sevir.

Hazırda ərlə arvad arasında itilaf bəzən kimin **ailə başçısı** olması haqqında söhbətdən irəli gəlir. Ölkəmizdə ailə başçısının əsasən kişi olması qəbul edilir. Əgər vaxtilə, uzaq keçmişdə ərin arvad üzərində hökmranlığı həm iqtisadi sistemlə, xalq adət və ənənələri ilə, həm də qanun yolu ilə möhkəmləndirilsə, hazırda nə ölkəmizin Əsas Qanununda - Konstitusiyasında, nə də respublikamızın "Ailə Məcəlləsi"ndə ailə başçısı məsələsinə toxunulmur. Çünki ər və arvad ailə münasibətlərində və uşaqların tərbiyəsində eyni hüquqlara malikdirlər. Bir də, mahiyyət etibarilə, söhbət kimin ailə başçısı olmasından deyil, ailənin sağlam mənəvi-psixoloji əsas üzərində qurulmasından, onun möhkəmliyindən və bir sıra başqa cəhətlərindən getməlidir.

Ailə başçısı məsələsi münasibətlərin mənəvi xarakterini müəyyənləşdirir. Gənc ailələrin bəzilərində kişi və qadın öz funksiyalarını eyni səviyyədə yerinə yetirirlər. Paltar yumaq, xörək bişirmək, evin təmizliyi, bazar və mağazaya getmək və s. ilk baxışda əhəmiyyətsiz və xırda iş kimi görünür. Gənc ər-arvad bəzən həmin işlərin görülməsi ilə ailə münasibətləri arasında sıx əlaqə olduğunu başa düşümlər. Əslində isə bütün

bunlar ər-arvad məhəbbətinin inkişafına və möhkəmlənməsinə güclü təsir göstərir, ailə münasibətlərini tənzimləyir.

Ailədə bütün işlər qadının öhdəsinə buraxıldıqda o, hədsiz yorulur və ona kömək etmədiyi üçün ərindən inciyir, ona acığı tutur. Nəticə etibarilə bu, ailə həyatının mənəvi və emosional baxımdan təmin olunmasına maneçilik törədir. Ailədə hər işin, o cümlədən fiziki qüvvə tələb edən işlərin qadının öhdəsinə buraxılması onu vaxtından əvvəl qoçaldır. Qadın gözəlliyini qorumaq, onun həmişə tərəvətli və şux olmasını təmin etmək kişilərin borcudur. Axı gözəllik qayğı sevir, qayğı olmayan yerdə gözəllik də solub gedir. Ailədə bütün təsərrüfat işlərini yalnız kişinin üzərinə qoymaq da doğru deyildir. Ər-arvad bütün işləri əlbir şəraitdə yerinə yetirməlidirlər. Kişi qadının ağır zəhmət tələb edən işləri görməsinə razı olmamalı, ona kömək göstərməlidir.

Təsərrüfat işləri planlaşdırılarkən asudə vaxt da nəzərə alınmalıdır.

Gənclərin bir qismi evləndikdən sonra valideynləri ilə yerdə yaşayır. Bu, istər-istəməz ər-arvaddan, həm də yaşlı nəsilədən səbir, təmkin, eləcə də qayğı və nəvaziş tələb edir. Oğul, hər şeydən əvvəl ata-anası ilə arvadı arasında yaxşı münasibətin bərqərar olmasına çalışmalıdır. O özü valideynlərinin hörmətini saxlamalı, onların ağıllı məsləhətlərini eşitməli, onların qayğısına qalmalıdır. Belə münasibət gəlinə də sirayət edir. O da qaynatasının və qaynatasının hörmətini saxlayır, onları ata-ana gözündə tutur. Əgər oğul valideynlərini saymır və onların qayğısına qalmırsa, söz yox ki, gəлиндən bunu gözəlmək mənasızdır.

Gəlin ailənin üzvü kimi özünü aparmalıdır. O elə davranmalıdır ki, hamının sevimlisi olsun, hər xırda iş üstündə ailəyə söz-söhbət, narazılıq salmasın, qocaları incitməsin.

Cavanların yaxın məsləhətçiləri olan yaşlılar da gənc ailənin daxili işlərinə qarışmamalı, əksinə, gənc ər-arvad arasında söz-söhbət baş qaldıranda onları sakitləşdirməlidirlər.

Orta ər-arvadlıq yaş dövründə valideynlər, əsasən, övladlarını böyütmək qayğısına qalır, onların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olurlar. Elə ki, uşaqlar böyüyür, təhsil alır, ailə qururlar, yavaş-yavaş ata evini tərk edirlər, *böyük ər-arvadlıq yaş dövrü* başlayır. Bu dövrdə artıq müəyyən həyat təcrübəsi qazanmış ər-arvad keçdikləri yola nəzər salır, çətinlikləri, uğurları xatırlayır. Ər və arvad ötüb-keçən illərdə mənalı izlər qoymuşsa, həmin illərə görə fərəh hissi keçirirlər. Artıq onlar qəlin gətirmişlər, qızları ərə getmişdir. Nəvələr, nəticələr dövrlərində atılıb-düşür, oynayırlar. Onlara da qayğı göstərmək lazımdır. Çünki, həyat davam edir.

Ailənin aspektləri. Ailənin aşağıdakı aspektləri vardır:

Sosial təsisat olmaq etibarilə ailə ər-arvad, valideynlər və uşaqlar arasındakı münasibətləri tənzim edən sosial normalarla, sanksiyalarla, davranış nümunələri, hüquq və vəzifələrlə səciyyələnir.

İqtisadi ailə - iqtisadi cəhətlə, ümumi ailə büdcəsi ilə bağlı olan şəxsləri əhatə edir.

Məhəlli ailə - tərəfləri yaşayış əlaməti üzrə birləşdirir.

Bioloji aspekt – valideynlərdən və uşaqlardan ibarət olur.

Müxtəlif dövrlərdə ailə münasibətlərinin təşəkkül tapıb formalaşması məhəlli və iqtisadi aspektlərlə bağlı olub, həm də üstünlük təşkil edir.

Şəxsiyyətin ailədəki yerinə əsasən ailələr bölünür:

1. Valideyn (ata) ailəsi – insanın anadan olduğu ailə.
2. Reproduktiv ailə - insanın özünün yaratdığı ailə.

Ailənin yaşayış yerindən asılı olaraq ailələr bölünür:

1. Natrilokal ailə - ərin valideynləri ilə yaşayan gənc ailə.
2. Matrilokal ailə - arvadın valideynləri ilə yaşayan gənc ailə.
3. Neolokal ailə - valideynlərin yaşayış yerindən kənarında sərbəst yaşayan ailə.

Ailədə başçılıq tipinə görə ailələr bölünür:

1. Eqlitar ailə - ər-arvadın bərabərliyinə əsaslanan ailə.

2. Avtoritar ailə - ər-arvaddan birinin iqtisadi hökmranlığına əsaslanan ailə.

Sosial tərkibin eyniliyi (oxşarlığı) üzrə:

1. Sosial homogen (eynincisli, həmcinsli) ailə.
2. Keterogen (eynincisli olmayan) ailə.

Ailə məişətinə, tərzinə görə ailələr bölünür:

1. Uşağın diqqət mərkəzində olduğu və onun hökmlərinə tabe olan ailə.

2. İdman komandası və ya müzakirə klubu tipli ailə.

3. Rahatlığı, sağlamlığı, nizam-intizamı birinci yerə qoyan ailə.

Ailə stajı üzrə ailələr bölünür:

1. Təzə toyları olmuş oğlan və qız – 1-2 aydan yarım ilə qədər nikahda olanlar.
2. Gənc ailə - yarım ildən üç ilədək nikahda olanlar.
3. Uşaq gözləyən ailə - perspektiv hamiləliyin başlanğıcından çağanın dünyaya gəlməsinədək olan müddət.
4. Orta ər-arvadlıq yaş dövrü – 3 ildən 10 ilə qədər birgə yaşayan.
5. Böyük ər-arvadlıq yaş dövrü – 10-20 il ailə stajı.
6. Yaşlı ər-arvad cütü – nəvələrin doğulmasından sonra yaranır.

Ailədə münasibətlərin və atmosferin keyfiyyəti üzrə:

1. uğurlu ailə.
2. möhkəm (sabit) ailə.
3. pedaqoji baxımdan zəif ailə.
4. möhkəm (sabit) olmayan ailə.
5. pozulmuş ailə.

Asudə vaxtın keçirilməsinin xarakteri üzrə:

1. Açıq ailə.
2. Qapalı ailə.

Ailə həyatının xüsusi şəraiti üzrə:

1. Tələbə ailəsi.
2. Distant ailə.
3. Nikahdan kənar ailə.

Sosial səfərbərlik üzrə:

1. Reaktiv ailələr.
2. Orta fəallığa malik ailələr.
3. Fəal ailələr.

Psixoloji sağlamlığın vəziyyəti üzrə:

1. Sağlam ailə. 2. Nevroz ailə. 3. Viktinogen ailə.

Coğrafi əlamət üzrə:

1. Şəhər ailəsi. 2. Kənd ailəsi. 3. Uzaq ailə

Ailənin dövr və aspektləri hər ailədə baş verən sosial-psixoloji hadisələrlə, ona xas olan nikah-ailə münasibətlərilə, ailənin sosial psixoloji məqsədi və ailə üzvlərinin fərdi-psixoloji tələbatları, emosional əlaqələrinin xüsusiyyətləri və ünsiyyət dairəsi və onun məzmunu ilə səciyyələnir.

1.6. Ailə üzvlərinin hüquq və vəzifələri

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailə üzvlərinin hüquqları

2. Ailə üzvlərinin vəzifələri

“Sosial pedaqogika” (2013) dərsliyində qeyd edilmişdir ki, ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi, əsasən, iki yolla həyata keçirilir:

- a) əxlaq normaları və insanların birgəyaşayış qaydaları ilə;
- b) hüquq normaları ilə.

Əxlaq normaları – insanların çoxcəhətli münasibət, fəaliyyət və davranışını tənzimləyən qaydalardır. Əxlaq tənzimləmənin əsasını qarşılıqlı hörmətə əsaslanan humanist münasibətlər təşkil edir. *Ailədə humanist münasibətlərin əsas cəhətləri* aşağıdakılardan ibarətdir:

- ailəni, ailə münasibətlərini və hər bir insanı başlıca dəyər kimi qəbul etmək;
- ailəni gözəllik, xeyirxahlıq, doğma ocaq kimi dəyərlərə istiqamətləndirmək;
- hər kəsin özünəməxsus rəyə, baxışlara, adət və ənənəyə malik olmaq hüququnun bütün ailə üzvləri tərəfindən qəbul edilməsi;
- qarşılıqlı münasibətlərdə, o cümlədən ailə münasibətlərinin həllində dialoqa əsaslanmaq: hər cür zorakılıq forma-

larından imtina etmək, etik və sosial normalara tam riayət etmək;

- ailənin hər bir üzvlərinin şəxsiyyət və fərdiyyət kimi inkişafı üçün əlverişli maddi və mənəvi şərait yaratmaq;
- ailə münasibətlərinin qarşılıqlı anlama, etimad, inam, qarşılıqlı güzəşt, hörmət və qayğı, əməkdaşlıq əsasında tənzimlənməsi;
- xarici mühitin neqativ təsirləri ilə qarşılıqlı həmrəylik və dayanıqlılıq göstərilməsi;
- ailədə sağlam mənəvi-psixoloji, emosional mühitin yaradılması, mədəni davranış və nəzakət qaydalarının gözlənilməsi, hər işdə haqqın və ədalət hissəsinin əsas tutulması, ifrat qısqanclığa, bezdirici tənbeh və iradlara, söz-söhbət və öcəşmələrə yer verilməməsi və s.

Ailədə münasibətləri əxlaqi normalarla tənzimlənməklə yanaşı, ***hüquq normaları ilə tənzimlənilir.*** Ailə məəcəsi ailə münasibətlərini tənzimləyən əsas hüquqi sənəddir. O, ailə münasibətlərinin müxtəlif istiqamətlərində hüquq normalarını əks etdirir:

- ümumi müddəalar (ailə qanunvericiliyi, ailə hüququnun həyata keçirilməsi və müdafiəsi);
- nikahın bağlanması və ona xitam verilməsi (şərtləri və qaydaları);
- ər və arvadın hüquq və vəzifələri (ər və arvadın şəxsi hüquq və vəzifələri, öhdəliklər üzrə məsuliyyəti və b.);
- valideyn və uşaqların hüquq və vəzifələri;
- ailə üzvlərinin alimentlə bağlı vəzifələri;
- valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəsi formaları (belə uşaqların aşkar edilməsi və yerləşdirilməsi, uşaqların oğulluğa (qızlığa) götürülməsi, onlar üzərində himayə və qayyumluq və s.)

Nikaha girməklə ər-arvadın hüquq və vəzifələri meydana gəlir. Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu ər-arvadın hüquq bərabərliyini elan edir. Bu, əsas götürülməklə ər və arvad ailə münasibətlərində, şəxsi və əmlak münasibətlərində

bərabərdirlər. Atalıq, analıq, uşaqların təhsili və tərbiyəsi, həmçinin ailə ilə bağlı digər problemlər ər və arvadın hüquq bərabərliyi əsasında birlikdə müzakirə və həll olunur. Ər və arvad qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı kömək prinsipi üzrə öz münasibətlərini qurmalı, nikahın uğurlu, ailənin möhkəm olması, uşaqların düzgün tərbiyə almasına çalışmalı və onların sağlamlığına qayğı göstərməlidirlər.

Respublikamızın Ailə məəcəlləsinə görə, ər-arvad özlərinə sənət və məşğuliyyət, eyni zamanda yaşayış yeri seçmək azadlığına malikdirlər. Birgə ailə həyatı dövründə kişi və qadının əldə etdikləri əmlak, eləcə də nikah müddətində hədiyyə, yaxud vəərəsəlik şəklində əldə etdikləri əmlak onların birinin ayrıca mülkiyyəti sayılır.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi ər və arvadın hüquq və vəzifələri ilə yanaşı həm də bir ata və ana kimi onların valideynlik hüququ və vəzifələrinə aydınlıq gətirir. Valideynlərin öz övladları ilə bağlı eyni, bərabər hüququ və vəzifələri elan edilir. Qanunvericilik, habelə yetkinlik yaşına çatmayan valideynlərin hüquqlarına da münasibət bildirir. Belə ata-analara uşaqları ilə birlikdə yaşayıb onların tərbiyəsi qayğısına qalmaq hüququ verilir.

Valideynlərin öz uşaqlarının tərbiyəsi və təhsili ilə məşğul olmaq hüququ vardır və həm də bu iş onların bilavasitə vəzifəsidir. Ata və analar övladlarının tərbiyəsi, sağlamlığı, psixi, fiziki və mənəvi inkişafı üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bundan başqa, valideynlər uşaqların hüquq və mənafelelərinin müdafiəsində də durmalıdır.

Valideynlik hüquqları uşaqların mənafeyi əleyhinə yönəlməməlidir. Buna mütləq diqqət yetirilməlidir.

Əsas Qanunumuzun "Nikah hüququ" adlanan 34-cü maddəsində belə bir bənd də yer alır: "Valideynə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq uşaqların borcudur. 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borcludurlar".

Beləliklə, valideynlər övladlarının, övladlar isə atalarının qayğısına qalmalı, bir-birinə mənəvi və maddi dayaqlı olmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 32 maddəsi "Ər-arvadın birgə mülkiyyəti" adlanır. Bu maddədə qeyd olunur:

32.1. nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti sayılır.

32.3. nikah dövründə ev təsərrüfatı ilə, uşaqlara qulluq etməklə məşğul olduğundan və ya digər üzrlü səbəblərə görə müstəqil qazancı olmayan ər (arvad) də ümumi əmlak üzərində hüquqa malikdir.

Ailə Məcəlləsi ər və arvadın hüquq və vəzifələri ilə yanaşı, həm də bir ata və ana kimi onların valideynlik hüququ və vəzifələrinə aydınlıq gətirir. Ailə Məcəlləsinin 56 maddəsində qeyd edilir ki,

56.1. Valideynlər öz uşaqları barəsində bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər.

56.2. Uşaqlar yetkinlik yaşına çatdıqda, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər nikah bağladıqda valideynlərin öhdəliyində olan hüquq və vəzifələrə xitam verilir.

Qanunvericilik, habelə yetkinlik yaşına çatmayan valideynlərin hüquqlarına da münasibət bildirir. Belə ata-anaya uşaqları ilə birlikdə yaşayıb onların tərbiyəsi qayğısına qalmaq hüququ verilir.

Valideynlərin öz uşaqlarının tərbiyəsi və təhsili ilə məşğul olmaq hüququ vardır və həm də bu iş onun bilavasitə vəzifəsidir. 58-ci maddədə qeyd olunur:

58.1. Valideynlər uşaqlarını tərbiyə etmək hüququna malikdirlər.

58.2. Valideynlər uşaqlarının tərbiyəsinə, sağlamlığına və onların psixi, fiziki, mənəvi inkişafına görə məsuliyyət daşıyırlar.

58.4. Valideynlər uşaqlarının əsas ümumi təhsil almasını təmin etməyə borcludurlar.

Ailədə uşağın doğulması ilə onun hüquqları yaranır. Ailə Məcəlləsində nəzərdə tutulduğu kimi, yetkinlik yaşına çatmayan (18 yaşına) və tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmayan şəxslər uşaq sayılır. Uşaqlar ailədə yaşamaq, tərbiyə almaq, ata-ana nəvazişindən, köməyindən istifadə etmək, valideynləri ilə birgə yaşamaq hüququna malikdirlər. Uşaqların ailədə öz maraqlarını təmin etmək, öz ləyaqətinə hörmət olunmasını tələb etmək hüququ vardır.

Ailə məcəlləsinin 50-ci maddəsi “Uşağın öz valideynləri və başqa qohumları ilə ünsiyyətdə olmaq hüququ” adlanır. Bu maddənin 2-ci bəndində deyilir:

50.2. valideynlərinin nikahının pozulması və ya etibarsız sayılması, valideynlərinin ayrı yaşaması uşağın hüquqlarına təsir etmir.

50.3. valideynlər ayrı yaşadıqda uşaq onların hər biri ilə ünsiyyət hüququna malikdir.

Uşaqlar ailədə yaşamaq, tərbiyə almaq, ata-ana qayğısından və nəvazişindən və köməyindən istifadə etmək, valideynləri ilə birlikdə yaşamaq hüququna malikdirlər. Uşaqların ailədə öz maraqlarını təmin etmək, öz ləyaqətinə hörmət olunmasını tələb etmək hüququ vardır.

Ailə Məcəlləsində “Uşağın öz valideynləri və başqa qohumları ilə ünsiyyətdə olmaq hüququ” adlı xüsusi maddə vardır (maddə 50).

İxtilafın yarandığı bəzi ailələrdə uşaqlara öz babanənələri, əmi, dayı, xala və bibiləri, onların övladları ilə görüşməyi qadağan edirlər. Əslində isə buna yol vermək olmaz. Uşaqlar öz baba və nənələri, qardaş və bacıları, ata və ananın qohumları ilə ünsiyyətdə olmaq hüququna malikdir. Bəzən boşanmadan sonra uşağa müəyyən qadağa qoyulur. Hətta atası (yaxud anası) ilə görüşüb danışmağa qoymurlar. Əslində isə bu, qeyri-qanuni bir haldır. Uşağın öz hüquqlarını və qanuni mənafeələrini müdafiə etmək, öz fikrini bildirmək, ad, ata adı və soyadı daşımaq, adını və soyadını dəyişdirmək və əmlak hüquqları vardır.

1.7. Ailənin büdcəsi

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailə büdcəsinin yaradılması

2. Ailə büdcəsinin tənzimlənməsi

3. Ailənin həyat tərzini və ailə büdcəsi

Cəmiyyətin kiçik bir özəyi olan ailənin təsərrüfatını ağılla idarə etmək üçün müəyyən iqtisadi biliyə, vərdişə malik olmaq lazımdır. Bu haqda N.Babayev “Babam, nənəm, atam, anam və biz” kitabında yazır: “Biz cavanlara bu vərdişi aşılaya bilmirik. Hətta çox zaman onun vacibliyini də nəzərdən qaçıırıq. Axı, ailənin rifahı yalnız ər-arvad arasındakı məhəbbətdən, qarşılıqlı anlaşmadan asılı deyil, onun maddi bünövrəsindən də asılıdır. Təəssüf ki, çox ər-arvadlar ailə təsərrüfatını, ailə büdcəsinə idarə etməyin qayda-qanunlarını ya heç bilmirlər, ya da çox zəif bilirlər. Görkəmli professor – alim A.Abbasov “Milli əxlaq və ailə etikası” kitabında isə qeyd edir ki, ailənin iqtisadi əsasını onun büdcəsi təşkil edir. Ona görə də hər bir ailə qurulandan dərhal sonra özünün müstəqil büdcəsinə yaratmalıdır. Cəmiyyətimizdə büdcənin gəlir hissəsinin mənbəyi vətəndaşların əmək haqqından ibarətdir. Son illər fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq bəzi ailələrin büdcə gəlirinin əsasında dayanır.

İctimai istehlak fondlarına daxil olan gəlirlər də büdcənin gəlir hissəsinin mənbəyi kimi çıxış edir. Buraya təqaüdlər, pensiyalar, mükafatlar və analara yardımlar, ev təsərrüfatı üzrə müxtəlif işlərdən gəlirlər, qohumların, tanışların verdikləri hədiyyələr və s. daxildir.

Büdcə düzgün planlaşdırılmalıdır ki, gəlir və çıxar arasındakı nisbət gözlənilsin. Gəlirlə çıxar arasında uyğunsuzluq olduqda ailənin öhdəsindəki pul tez bir zamanda xərclənir, ailə borca düşür. Ailə büdcəsinin səmərəli aparılması normal ailə məişətinin və onun çətinlikli funksiyalarının yerinə yetirilməsinin zəruri şərtidir.

Ailə iqtisadiyyatının düzgün planlaşdırılması həm ailənin özü, həm də uşaqların tərbiyəsi üçün psixoloji iqlimin yaxşı olmasına şərait yaradır, ailənin tələbatının ödənilməsi sözsöhbətsiz ötürür.

Ailə büdcəsinin demokratik əsaslarla planlaşdırılması, bölüşdürülməsi və bu işə ailənin bütün üzvlərinin, o cümlədən uşaqların cəlb edilməsi onlarda iqtisadi təfəkkürün və iqtisadi mədəniyyətin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Uşaqlar anlamalıdırlar ki, ata, həmçinin ana işləyirsə onun evə gətirdiyi maaş yalnız xərclənməsi mümkün olan yaxşı bir şey olaraq qalmır. Həmin pul valideynlərinə bir ay ərzində iş yerlərindəki faydalı əməyinə görə verilir. Əgər ana evdar qadıncırsa və yalnız evdə təsərrüfat işləri ilə məşğuldursa, uşaqlar analarının əməyinə hörmətlə yanaşmalı və həmin işin səy və gərginlik tələb etdiyini anlamalıdırlar.

Kişi də öz növbəsində evə pul gətirdiyini addım-baş xatırlatmamalı və anlamalıdır ki, əgər 8 saat işdə çalışırsa, qadın bəlkə də gün ərzində 15 saat ailə təsərrüfatı ilə məşğul olur. Ailə üzvləri kimisi məktəbə, kimisi istehsalata yollanandan sonra qadın gündəlik evin səliqə-səhmanı ilə məşğul olur, təmizlik işlərini görür, nahar və şam yeməyi hazırlayır, süfrəyə gətirir, qabları yuyub yığıdır. Səhər hamıdan əvvəl yataqdan qalxan qadın axşam da hamıdan gec yatağına uzanır.

Qadınlardan bir çoxu istehsalatda çalışır. Səkkiz saatlıq iş günü, üstəgəl ev-əşik işləri – yemək hazırlamaq, paltar yumaq, ev yığıdırmaq, bazarlıq etmək onun üzərinə düşür. Bəzən hələ uşağı məktəbə qadın aparıb-gətirir. Bütün bu işləri çətdirə bilmədikdə onları şənbə və bazar günlərinə saxlayır. İstirahət günü nədir – bilmir. Ər, uşaqlar kömək etmələri bir kənara qalsın, hələ nəyisə çətdirə bilmədiyini ona irad tuturlar. Təbii ki, belə vəziyyət ailə münasibətlərinə, ailənin mənəvi və psixoloji atmosferinə öz mənfi təsirini göstərir.

Ailə büdcəsi ailənin həyat tərzindən xeyli dərəcədə asılıdır. Ailə üzvləri ailənin büdcəsi ilə tanış olmalıdırlar. Uşaq da ata və ananın əmək haqqı barədə müəyyən təsəvvürə malik

olmalıdır. Ailənin maliyyə planının uşaqdan gizlin qalması məqsədəuyğun deyil. Əksinə, müəyyən yaşdan sonra o, tədricən ailə büdcəsinin müzakirəsinə cəlb olunmalıdır. Bu ona görə lazımdır ki, ailənin gəliri və çıxarı barədə məlumatı olan uşaq yersiz tələblər irəli sürmür. Başa düşür ki, pulun bir hissəsi ərzaq məhsullarının alınmasına, bir qismi kommunal xərclərin (işıq, qaz, su) ödənilməsinə, nəqliyyat xərcinə, bəzi ev avadanlıqlarının alınmasına sərf olunmalıdır. Bundan başqa, planlaşdırılmamış tədbirlər, məsələlər də ortaya çıxır ki, onlar da müəyyən xərc tələb edir (xəstəliklə bağlı dərmanların alınması, təmir işləri, toy şənliklərində iştirak, yas mərasimləri və s.).

Ailə üzvlərinin ad günlərinin qeyd olunması, asudə vaxtın və istirahətin keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər də büdcənin ağıllı planlaşdırılmasını zərurətə çevirir.

Kasıb və orta səviyyəli ailələrdə gəlirlər bir növ üzdə olur. Varlı ailələr pulu – genə-bol xərclədiklərindən büdcəni planlaşdırmaq bəzən heç ağıla da gəlmir. Bəzi ailələrin evinə pul axınının ardı-arası kəsilmir, uşaqlar başqa uşaqlar qarşısında imkanlı olmaları ilə öyünürlər. Varlı ailənin övladı olması ona əsas vermir ki, öz geyiminə, maşınına, puluna görə özünü çəksin, başqalarına yuxarıdan aşağı baxsın. Bu fikir uşaqlara mütləq başa salınmalıdır.

Ailənin gəlir və çıxarının ümumi məbləği ailənin büdcəsi hesab olunur. Bu xərclər hər bir ailədə ağıllı şəkildə planlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda daha zəruri ehtiyacları nəzərə almaqla onlar növbələşdirildikdə ailənin həyatında qayda-qanun və mütəşəkkillik hökm sürür. Bütün bunlar məişət mədəniyyətinin yüksəldilməsi baxımından da faydalıdır. Ailə büdcəsinə düzgün münasibət böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Büdcə ingiliscə *budget* sözündən olub *çanta* mənasını verir. Ailənin maddi və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi ailə büdcəsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Ailənin güzəranı onun iqtisadiyyatının səmərəli idarə olunmasından çox asılıdır.

Ailənin üzvləri nəinki əmək haqqı alanda, hətta müxtəlif mənbələrdən pul daxil olduğu hallarda da düşünərək hərəkət etməlidirlər.

Valideynlərin xəsis, simic deyil, məhz qənaətcil olması və uşaqlarında da qənaətcillik tərbiyə etmələri ailənin büdcəsinə düzgün planlaşdırmağa və ailənin öhdəsində olan pulun ağıllı xərclənməsinə imkan verir.

Büdcənin qayğısına ailənin hər bir üzvü qalmalıdır. Bu heç də maddi məna daşımır. Ailənin gəlirləri qayğısına qalmaq ailəni möhkəmləndirir, onun hər bir üzvünün dəyərlilik hissini artırır, yalnız istehlak münasibəti deyil, həm də sərvət yaradıcısı şüurunu tərbiyə edir.

Ailəyə aylıq nə qədər pul gəlməsindən asılı olmayaraq, gəlir çıxardan çox olmalıdır ki, ailə maddi çətinliklərlə üzləşməsin. Bədxərcliliklə evdarlıq bir araya sığmır. Zəruri şeylərə sərf olunacaq, ödəniləcək pul bəzi hallarda davadərmana sərf olunur.

Elə ailələr vardır ki, əziyyətlə, halal zəhmətlə qazandıqları pulu belə, qənaətlə xərcləmir, yersiz israfçılığa yol verirlər. Nəticədə ərin, yaxud ərin və arvadın birlikdə qazandıqları əmək haqqı ailənin zəruri ehtiyaclarını ödəmir və onlar hər ayın axırına yaxın borca düşməli olurlar. Bu mənada N.Babayev tövsiyə edir ki, hər ailə özünün "İqtisadi siyasətini" işləyib hazırlasın, ailə büdcəsinin haraya, necə sərf olunacağını qəpik-qəpik hesablasın. "Bundan utanmaq, "əşi, qohum-əqraba bizi çürükçü, qəpik güdən hesab edib, ələ salar", deyə bunu ayıb bilmək düzgün deyil. Ata-babalarımız buna ailənin gəlir-chıxarını bilmək deyirdilər. Onlar borca düşməkdən oddan qorxan kimi qorxardılar. Borc almağı, borclu olmağı öz ailə qeyrətlərinə sığıdırmazdılar. Müasir ailə başçıları ailə ləyaqətini yüksək tutan bu ənənəni davam etdirdilər, zərərcəkmezlər. Çünki, qənaətcillik xəsislik deyil, əliaçıqlıq, səxavətli olmaq isə bədxərc olmaq deyil". (5, 164).

Valideynlər ailə büdcəsinə özləri belə ciddi münasibət bəsləməklə bərabər, uşaqlarda da bu hissini yaranıb inkişaf

etməsinə çalışmalıdırlar. Çünki, ailənin iqtisadi problemləri mənavi, etik problemlərlə üzvi surətdə əlaqədardır və böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Hər bir ailənin qənaət edib yığılmış pulu olmalıdır. Belə ehtiyat pul ailənin psixoloji rahatlığı üçün son dərəcə vacibdir. Həmin puldan ailə üzvləri üçün geyim əşyalarının, evə mebel, məişət avadanlıqları almaq, qonaq qəbul etmək üçün və s. istifadə olunur.

Ailənin yeni üzvünün dünyaya gəlməsi ailə büdcəsində dəyişiklik etməyi labüd edir. Körpəyə aid olan xərclərin meydana gəlməsi – qidalanma, geyim xərcləri, ona qulluq üçün tələb olunan xərc xeyli vəsait tələb edir.

I fəslə dair ümumi suallar:

1. Ailə həyatına hazırlıq hansı istiqamətləri əhatə edir?
2. Ailə nədir?
3. Ailənin formalaşması hansı mərhələlərdən keçir?
4. Ailənin vəzifələri nədən ibarətdir?
5. Ailənin hansı funksiyaları var?
6. Ailənin hansı tipləri var və xarakterik xüsusiyyətləri nələrdir?
7. Ailədaxili münasibətlərin xarakteri baxımından hansı ailə modelləri mövcuddur?
8. Ailə tipləri münasibətlərin üslubu baxımından fərqləndirilir. Bu üslublar hansılardır?
9. Hansı amillər ailədə qarşılıqlı münasibətlərə xələl gətirir?
10. Ailə həyatı hansı dövrləri əhatə edir?
11. Ailə münasibətləri hansı yollarla tənzimlənir?
12. Ailənin büdcəsi necə planlaşdırılmalıdır?

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas (Universitetlərin magistratura səviyyəsi üçün dərslik). Bakı: Mütərcim, 2013, 324 s.
2. Abbasov A.N. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013, 360 s.
3. Axundov S. Ailədə uşaqların intizam tərbiyəsi. Bakı: 1967.
4. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı: "Qanun", 2011, 208 s.
5. Babayev N. Babam-nənəm, atam-anam və biz. Bakı: Azər nəşr, 1988, 319 s.
6. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı: 1962.
7. Əhmədov H.H. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: ABU, 2006, 296 səh.
8. Əliyev İ.İ. İbtidai təhsilin pedaqogikası (Mühazirələr xülasəsi). Naxçıvan: Naxçıvan Özəl Universiteti Dizayn və Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, 222 səh
9. Əlizadə Ə.Ə. Uşaqlar və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası. Bakı: 2009, 576 səh.
10. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: 1986, 236 s.
11. İlyasov M. İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2010.
12. İsmixanov M., Vəliyeva S. Sosial pedaqogika. Bakı: "ADPU" nəşriyyatı, 2013.
13. Muradxanov M.Ə. Məktəblilərin ailədə tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1972.

AİLƏDƏ UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİNİN TƏŞKİLİ

2.1. Ailə tərbiyəsinin sosial-pedaqoji əsasları. Uşaqların ailə tərbiyəsində sosial amillərin rolu

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailədə uşağın sosiallaşması
2. Ailə tiplərinin tərbiyə prosesinə təsiri
3. Tərbiyə prosesinə ailə münasibətlərinin təsiri

Ailədə uşaq sosial münasibətlərə daxil olur, onların vasitəsilə insan, dünya, mənəvi sərvətlər haqqında təsəvvürlərə və anlayışlara yiyələnir, başqa adamları başa düşməyi, yaşılara, qadın və kişilərə, kiçik uşaqlara hörmət və kömək etməyi, öz nöqsanlarını görməyi öyrənir. Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaranması və bu münasibətlərin obyektiv qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailədə ata-ana, ana-uşaqlar, ata-uşaqlar, gəlin-qayınana, bacı-qardaş, bacı-bacı, qardaş-qardaş arasındakı normal münasibətlər – bunların hamısı böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Məlum olduğu kimi uşaqların böyüdülməsi və tərbiyəsinin əsas məqsədi onun bütün psixi və fiziki inkişafının parametrlərinin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Tərbiyə prosesi təhsil və ətraf mühit amillərinin təsiri nəticəsində insanın rəflər və davranışında dəyişiklik əmələ gətirir. Odur ki, insan elə təbii potensiala malik olmalıdır ki, təhsil və tərbiyə onun dəyişib təkmilləşməsində təsirli olsun. Əgər insan təlim-tərbiyə, təhsil üçün lazım olan istedad və bacarığa malik olmasa lazımı tərbiyəni qazana bilməz. Çünki, o bunun üçün zəruri istedad və bacarığa malik deyildir. Ümumiyyətlə, təlim-tərbiyə və inkişaf bir-birilə paralel şəkildə həyata keçirilir.

Uşaq yaşa dolduqca onun münasibətlər sistemi şaxələnir və daha da mürəkkəbləşir. Uşaq təcridən ailə münasibətləri

normalarına yiyələnin. Onda "yaxşı nədir, pis nədir?" haqqında təsəvvürlər formalaşır. Uşağın motivasiya sahəsində köklü dəyişikliklər əmələ gəlir. Özü haqqında təsəvvürləri formalaşdırmaq, uşağın davranış və rəftarı da dəyişir. Yaşlılarla və yaşıdları ilə ünsiyyət şəraitində uşağın xarakteri formalaşmağa başlayır. Bu mərhələdə də valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bir tədqiqatın nəticələrinə müraciət edək. Psixoloqlar kollektivdə öz davranış və rəftarı ilə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən şagirdləri iki qrupa ayırmışlar. Birinci qrupa özünün kollektivçiliyi, məsuliyyət hissi, aktivliyi, özünə tənqidi yanaşması və s., ikinci qrupa isə əks keyfiyyətlərlə fərqlənən uşaqları daxil etmişlər. Bundan sonra psixoloqlar həmin uşaqların valideynləri ilə münasibətlərinin xarakterini müqayisəli surətdə öyrənmişlər. Məlum olmuşdur ki, birinci qrupa daxil olan uşaqların valideynlərin onların hissləri ilə yaxından maraqlanırlar, onlarla təmkinlə rəftar edir, özlərinin asudə vaxtlarını onlarla birlikdə keçirir, onların mənəvi inkişafına təsir göstərirlər. Beləliklə, tədqiqatın nəticəsi aydın göstərir ki, valideynlərin uşaqlarla münasibətləri nəinki məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaş dövrlərində, həm də yeniyetməlik və gənclik yaş dövrlərində də onların bir şəxsiyyət kimi inkişafının başlıca əsasını təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ailənin uşağa təsirinə öyrənilməsində müxtəlif yönümlər özünü göstərir.

Bir qayda olaraq valideynlər öz övladlarının inkişafı məqsədilə təlim-tərbiyə prosesini üç əsas və bir çox prinsiplər üzərində qururlar:

- Himayə etmək prinsipi;
- Azadlıq prinsipi;
- İntizam prinsipi.

Tədqiqatçıların fikrincə bu üç prinsip bir-birilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə bir-birini tamamlayır və hər bir uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Çünki, uşaq yalnız azad, təhlükəsiz bir şəraitdə əminliklə addım atır,

cəsarətli olur, təşəbbüskarlıq nümayiş etdirir. Bu cür inkişaf isə məhz nizam-intizam prinsipinin tətbiqi sayəsində mümkün olur və yetkin bir şəxsiyyətin formalaşması ilə nəticələnir.

Uşaqlar yaşadıqları cəmiyyətin adət-ənənəsini, dəyərlərini sosial normaları mənimsəmiş adamlarla əlaqə vasitəsi ilə hər şeydən əvvəl isə ailə üzvlərindən öyrənirlər. Bu prosesi az-çox valideynin uşaqlara rəsmi göstərişi və həmçinin, valideynlər tərəfindən uşağın rəftarına nəzarət etmək məqsədi ilə cəzalandırılması və mükafatlandırılması haqqında qəbul etdikləri tədbirlər vasitəsi ilə həyata keçirirlər. Təqlid yolu ilə uşaqlar ətrafdakıların rəftarlarını müşahidə edir və onları təqlid edirlər və onlardan öyrənirlər. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar uşaqlarda valideynlərinə qarşı sonsuz bir güvən mövcud olur. Buna görə də valideynlərin uşağa hərtərəfli təsir gücü vardır. Valideynin təsiri müəyyən dərəcədə valideynin övladları ilə ictimai əlaqələrinin intensivliyindən və dominantlıq səviyyəsindən asılıdır.

Uşağın inkişafı dünyaya gəldiyi gündən həddi-kamala yetişənədək davam edir. Uşağın inkişaf dövrü bir-birilə bağlı olan ardıcıl yaş mərhələlərindən keçir. Zahirən bu inkişaf daimi, eyni məzmunla malik olsa da həqiqətdə bəzən ləng, bəzən də iti surətlə baş verir.

Ailənin uşağın inkişafına təsirinə müəyyənləşdirərkən ilk növbədə tərbiyə üsuluna diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, uşağın psixi inkişafında ailənin rolu tərbiyədən başlayır. Tərbiyə prosesinin ardıcıl həyata keçirilməsindən asılı olaraq uşağın psixi inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Müxtəlif tərbiyə üsulları vardır ki, onlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

Tərbiyə prosesində tətbiq edilən demokratik tərbiyə üsulu daha çox diqqəti cəlb edir. Bu tərbiyə üsulunda valideyn uşağın müstəqilliyinə daha çox diqqət yetirir, uşaqla səmimi, mülayim rəftar edir və onunla ev işlərində iştirak edir. Bu üsul uşağın əməksevər və müstəqil böyüməsinə ciddi təsir göstərir.

Tərbiyə üsulları içərisində avtoritar tərbiyə üsulu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsulla valideyn öz ailəsində xüsusi təlim-tərbiyə üsulları, qayda-qanunları yaradır və bu qayda-qanunlar ailədə hökmranlıq edir. Uşağın ailədə qoyulmuş qayda-qanunları pozması hallarında isə cəzalandırılır. Bu tərbiyə üsulu uşağın müstəqilliyinin əlindən alınması ilə yanaşı uzlaşma olunmadıqda çox mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə bu tərbiyə üsulunda uşağın arzu olunan davranışa təşviq olunmasına və həvəsləndirilməsinə bir o qədər əhəmiyyət verilmir.

Ailədə uşağın tərbiyə olunmasında liberal tərbiyə üsulu-na da rast gəlinir. Bu tərbiyə üsulu avtoritar tərbiyə üsulunun tam əksidir. Ailədə uşağın təlim-tərbiyəsi, tədrisi üçün xüsusi qayda-qanun qoyulmur. Onlar ailədə hökmranlıq edən qayda-qanunları pozarkən cəzalandırılmır və arzu olunan, tələb olunan davranış və rəftarlara görə də mükafatlandırılmırlar. Bu tərbiyə üsulunda nizam-intizam, yəni cəzalandırma və rəğbətəndirmə qayda-qanunları münasib şəkildə mövcud deyildir.

Əgər uşağın davranış və rəftarı böyük tələfdən dəstəklənərsə özünü daha inamlı hiss edir. Uşağın valideyn və müəllimlər tərəfindən təqdir olunması onun bacarıq və qabiliyyətinin çiçəklənməsinə səbəb olur, onda ləyaqət hissələrini daha da möhkəmləndirir. Tünd xasiyyətlik, uşağın söylərinin məsğərəyə qoyulması və nəzərə alınmaması uşağın özünü aşağı qiymətləndirməsinə səbəb olur.

Görkəmli fizioloq İ.A.Arşavski uşağın ailə qayğısından məhrum edilməsinin onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərməsi qənaətinə gəlir. Alimin rəyinə görə, uşağın dünyaya fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam gəlməsi valideynlərin bir-birinə qarşılıqlı məhəbbəti və övladın dünyaya gəlməsinə münasibətindən də asılıdır. İ.A.Arşavskinin fikrinə, yetimlik valideynlər öləndə və uşağın tərbiyəsini dövlət öz üzərinə götürdüyü andan deyil, valideynlər və ailənin digər üzvləri tərəfindən doqquz aydan sonra dünyaya gələcək insanı taleyin ən qiymətli neməti kimi deyil, ağır yük, əzab-əziyyət

kimi qəbul edildiyi andan başlayır və xeyirxah uşaqlar valideynlər tərəfindən dünyaya gəlişi səbirsizliklə gözlənilən uşaqlardır.

Həyatın başlanğıcının ilkin mərhələsində uşaq öz valideynləri və ailə üzvləri ilə əlaqələr yaradır və onlarla qarşılıqlı münasibətləri zəminində şəxsiyyəti formalaşır, ilk həyat vərdişlərinin qaydalarını mənimsəyirlər. Bağçaya və məktəbə getdikdə isə ailədə öyrəndiklərinin praktik mərhələsi başlayır.

Faktlar göstərir ki, uşaqlar özlərini valideynlərinə oxşadırlar, onlardan öyrənirlər və onları təqlid edirlər. Məhz bu təmaslar vasitəsi ilə uşaqlar ictimaiyyətin onlardan gözlədiklərini başa düşürlər. Bu əlaqələr fonunda əsasən fərdin şəxsiyyəti və əxlaqı formalaşır. Bundan əlavə məlumdur ki, uşaqlar məhz ictimai əlaqələr vasitəsi ilə ətraf mühiti və necə hərəkət etməyi öyrənirlər. Onların zehni inkişafı güclənir.

Valideynlə uşaq arasında əlaqə yaradan ən mühüm amil ünsiyyət prosesidir. Bəzi valideynlər öz uşaqlarına qarşı ifrat dərəcədə həssas olurlar.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlarda ən mühüm ehtiyaclardan biri onlara etimad və təhlükəsizlik hissəsinin aşılınmasıdır və bunu valideyn öz eşqi və məhəbbəti ilə onlara göstərir. Valideyn öz rəftar tərzini, sözləri, əməlləri vasitəsi ilə uşaqlarda belə bir hissə yaratmalıdır ki, ona sitayiş etsinlər. Bundan əlavə valideynin uşaqların istək və arzularına qarşı həssas və cavabdeh olması çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloqların ən mühüm məlumatlarına əsasən uşaqların bağçalarda tərbiyəsi üçün zəruri təsirə malik olan bir sıra məsələləri nəzərə almaq lazımdır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Uşaq bu mərhələdə, yəni məktəbəqədər yaş dövründə mənlilik şüuru və şəxsiyyət hissi ilə müşayiət olunan bir dövr keçir.

2. Uşaqlar bu mərhələdə dünya haqqında ilkin təsəvvürlər əldə edirlər, amma bu təsəvvürlər çox qarışıq olur.

3. Bu mərhələdə oyun fəaliyyəti uşağın əsas fəaliyyətidir.

Məktəbəqədər yaş dövründən fərqli olaraq 6-8 yaşında olan uşaqlar əvvəlki yaş dövrünə nisbətən daha çox özlərini təqlid etmək qabiliyyətinə malik olurlar. Bu dövrdə təqlidin müxtəlif formalarına rast gəlmək mümkündür.

Ailə uşağın sosial əlaqələr yeridir. Bir qayda olaraq uşaq ailə mühiti daxilində öz valideyninin tərbiyə metodlarının istiqamətlərini qavrayır və məhz həmin qaydalar əsasında ictimai mühitə uyğunlaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ailənin uşağın psixi inkişafına təsiri mövcud ailələrin xarakterindən asılı olaraq həyata keçirilir. Əgər ailələrin quruluşu, tərkibi fərqlidirsə, ailə üzvlərinin təsiri də o qədər fərqli olacaqdır. Yəni bir geniş ailədə ola bilsin ki, onun ulu babalarının övladlara böyük təsiri olsun. Lakin bəzi monoqam ailələrdə bu təsir çox azdır.

Əgər ata övladları üzərində ciddi nəzarət sistemi tətbiq etmirsə, natamam ailələrdə övladlar ana ilə yaşayarsa, onun övladlarının sosiallaşmasında məhdud rolunun olması ehtimalı yüksək olur və ailənin ümumi formasının təsir miqdarı dəyişir.

Ümumiyyətlə, ailə birliyi vasitəsilə ailə dəyərləri, davranış və əxlaq normaları, müxtəlif sosial rollar və adət-ənənələr bir nəsilədən başqa bir nəsələ keçirilir.

Ailə uşağın ictimai əlaqə mərkəzidir. Adətən, uşaq ailə şəraiti daxilində valideyninin tərbiyə üsulları istiqamətində kollektiv həyat tərzinin tələblərini öyrənir.

Uşağın təlim-tərbiyəsi onların valideynlərinin təsiri altındadır. Beləliklə, əsəbi, acıqlı valideyn başqalarına nisbətən əsəbi uşaqlarla daha çox qarşılaşır. 693 ailənin 6 yaşlı uşaqları üzərində aparılan bir Amerika tədqiqat işində göstərilir ki, əxlaqi davranış pozuntularına malik olan uşaqların 65%-i psixoloji problemi olan analara məxsusdur. Problemlı uşaqların 72%-i hər iki valideyni psixoloji pozuntuya malik olan ailələrə məxsusdur. Bəzi tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, valideynin daim təhrik olunması uşağın mənəvi sağlamlığına, onun istedadının inkişafına zərər yetirir. Depressiyadan əziyyət çəkən analar öz övladları ilə daha az ünsiyyət yaradan, sağlam

analarla müqayisədə daha az müstəqil və mühafizəkardırlar. Həmçinin, onlar uşaqları ilə daha möhkəm ülfət bağlayırlar. Valideynin seçdiyi uğurlu tərbiyə üsulu uşaqda yüksək səviyyəli əxlaqın yetişməsinə səbəb olur. Aparılmış tədqiqatların nəticələrinə əsasən qeyd etmək olar ki, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olan valideynlərin uşaqlarının da əxlaqı, iradəsi yüksək səviyyədə olur. Bu isə uşaqlara daha da müstəqil və yaradıcı olmağa imkan verir. Həmçinin, belə valideyn öz uşaqlarının hüquq və əqidələrinə hörmət edir, onlara müstəqil və yaradıcı olmağa şərait yaradırlar. Hətta onların ailənin bəzi qərarları qəbul etməsində iştirak etməsinə də imkan yaradırlar. Ona görə də əlverişli tərbiyə üsulunun seçilməsi üçün səy göstərmək lazımdır. Çünki, bu xüsusiyyət uzun zaman nisbətən sabit qalır, yəni, 6 yaşlı qız uşağı özünə müsbət gözlə baxırsa, bir neçə ildən sonra da bu baxışa malik olacaqdır.

Bundan əlavə çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, güclü iradə, əxlaqi keyfiyyətlər təhsil uğursuzluqlarının, öyrənməklə əlaqədar problemlərin, cinayət törətməyin, narkotik maddələrdən sui-istifadə hallarının qarşısını alır.

Valideynin davranışı, təfəkkür tərzı uşağın rəftarının formalaşmasında çox əhəmiyyətlidir. Dahi şəxsiyyətlərdən əksəriyyəti valideynləri ilə dostluq və səmimi münasibətlərə malik olmuşlar.

Valideynlə övlad arasında arzu olunan əlaqələrin olması uşaqda sevincli, şadlıq halları yaradır və onda narahatlığı minimum həddə endirir. Valideynlə uşaq arasında məhəbbət, əlaqənin olması ən arzu olunan, bəyənilən yüksək əlaqə göstəricisidir. Etimad, təhlükəsizlik, arxayınlıq kimi yüksək göstəricilər uşaqları valideynləri ilə məsləhətləşməyə, onlara müraciət etməyə hazırlayır, valideynlə uşaq arasında təqdir edilən, bəyənilən əlaqə hesab olunur.

Arzu olunan, müstəqil əlaqələr ailə mühitində elə əlverişli şərait yaradır ki, uşaqlar onun sayəsində tam azad şəkildə öz istəklərini ifadə edərek elə bir fərdi inkişafa nail olurlar ki, məhz bu inkişaf sayəsində həyat və onun müxtəlif

amilləri ilə uyğunlaşa bilirlər, rəğbətə, arzu və istəklə ailənin məsuliyyətini qəbul edirlər. Digər bir tərəfdən isə uşağı ilə düzgün və arzu olunan münasibətə malik olmayan valideyn uşaqların özbaşına olmasına səbəb olur. Valideynin məhəbbətindən və istəyindən məhrum olan uşaqlar hər bir mümkün vasitə ilə öz çatışmazlığını aradan qaldırmağa çalışırlar. Bu cür uşaqlar başqalarının diqqətini cəlb etməyə daha çox ehtiyac duyurlar.

Boşanmış ailələrin əlaqələri uşaqlarda təhsilin inkişafına mənfi təsir göstərir. Ailədə narazılıq və dedi-qodunun olması uşağın fiziki arzuları, həyəcanı, valideyn hissini və iradəsini aşağı salır, zəiflədir, onda iztirabın, gərginliyin yaranmasına və qorxunun əmələ gəlməsinə səbəb olur. Onlarda öz növbəsində uşağın təlimində müvəffəqiyyəti qarşısında maneələr yaradır.

Boşanma halları da mənfi bir həldir və uşaqlarda həyəcanların, çəşmələrin yaranmasına səbəb olur, onda inamsızlıq yaradır. Uşaqların çoxu bir il ərzində az-çox öz müvazinətini yenidən əldə edir, zehni fəaliyyətini inkişafını dayandırır. Lakin narahatlıq ola bilsin ki, bəzi uşaqlarda nisbətən şiddətli həyəcana və ictimai problemə çevrilsin, onun təhsil səviyyəsinə də təsir etsin.

Ailədəki konfliktlər uşağın təhsil səviyyəsinə də mənfi təsir göstərir. Ailədə söz-söhbət, gərginliyin olması, valideyn tərəfindən uşağın rədd edilməsi, onun qayğısına qalınmasında səhlənkərlik, təhlükəsizlik hissəsinə qarşı düşmənçilik uşağın iradəsini zəiflədir, onda təəssüf hissəsinin, gərginliyin, qorxunun əmələ gəlməsinə səbəb olur və bunlar da öz növbəsində uşağın təhsilinə mənfi təsir göstərir.

Qeyd olunduğu kimi ailə mühiti, ailədəki psixoloji şərait uşaqların psixi inkişafının əsas şərtidir. Ailə mühitinin pozitiv və ya neqativ olması uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Psixoloqların gəldiyi qənaətə görə, ailə mühitində uşaq orada öz yerini, vəzifəsini bilməli, diqqətçil olmalı, vicdanlı olmalı, bir çox müsbət xüsusiyyətləri və cəhətləri öyrənməlidir. Valideynlər və tərbiyəçilər uşaq

psixologiyasını bilməklə uşağın hissələrini öyrənməli və imkan daxilində onun inkişafı və böyüməsi üçün normal psixoloji şərait yaradılmasına çalışmalıdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların psixoloji inkişafının əsasən iki mexanizmi vardır: mənimsəmə və özünü bənzətmə mexanizmi.

Mənimsəmə mexanizmində uşaq bəzi əxlaqi düşüncə, əqidə, arzu və istəkləri öz-özünə qəbul edir və ya mənimsəyir. Mənimsəmə imkanları valideynlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Mənimsəmə prosesi zamanı uşağın hisləri və vicdanı təcridən formalaşır. Valideynin hərəkətləri, vərdisləri, dünyagörüşü öz-özünə uşaq tərəfindən mənimsənilir.

Özünü bənzətmə prosesi zamanı isə bir çox aşkar suallar, xüsusiyyətlər, psixoloji reaksiyalar və uşağın təhrik-edici xüsusiyyətləri, sosial öyrənmə və özünə verilmiş suallar nəticəsində inkişaf edir. O bir başa öyrənilmədən və kəsb edilmədən özünü bənzətmə yolu ilə əldə edilir. Uşaq özünü başqasına bənzədəndə onun düşüncəsi, rəftarı və hissələrini sanki özününküləşdirir.

Özünü bənzətmə şəxsiyyətin inkişafında və onun sosiallaşmasında əsas mexanizmdir. Uşaq özünü valideyninə bənzətməklə onların bir çox mühüm xüsusiyyətlərini, rəftar tərzlərini, təfəkkürünü, hissələrini əks edir, özünü bənzətməklə öz ailəsinin rəftar və davranış nümunələrini qavrayır.

Kasib ailədə böyüyən uşaqlar həmişə inamsız olur və müqavimət hissi olmadan böyüyürlər. Buna görə də yaqınlıqla demək olar ki, uşaqların əqidələri və düşüncələri valideynlərin iqtisadi vəziyyətindən də çox asılıdır.

Varlı ailəyə mənsub olmaq uşağın sosial şöhrət kəsb etməsini sıqortalayır. Halbuki, kasib bir ailəyə mənsub olmaq uşaq üçün qəti olaraq "aşağılıq" kompleksi yaradır. Əlbəttə, bu fikirlə də tam razılaşmasaq da qeyd etməliyik ki, uşağın şəxsiyyətinə təsir edən amillərdən biri və ən mühümü ailənin iqtisadi vəziyyətidir.

Bununla yanaşı ailədaxili münasibətlər ailənin psixoloji iqlimində uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm amillərdən biridir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, valideynlər arasında olan narazılıq, dava-dalaş, tənbeh, daimi eyib axtarmaq, kobudluq, tənqid uşaqlara çox pis təsir edir. Çətin tərbiyə olunan uşaqların dəqiq tədqiqatı göstərir ki, onlar çətin tərbiyə olunan uşaqlar deyillər, onların atası və anası çətin adamlardır.

Uşaq yaxşı yeməkdən, yaxşı geyimdən çox, oyuncaqdan çox, qayğı və nəvazişə ehtiyac duyur. Bəzi atalar və analar belə təsəvvür edirlər ki, öz məhəbbətini uşağa bildirmək zəiflik və acizlik əlamətidir. Buna görə də özlərini soyuq göstərirlər. Nəticədə isə onların övladları bir növ emosional aclıq çəkirlər, öz emosiyalarını ifadə etməkdə çətinliyə düçar olurlar.

Kobud və nəvazişli, ciddi və tələbkar olmayan bir çox ailələrlə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, belə ailələrdə uşağın psixi inkişafında bir sıra fərqli məqamlar ortaya çıxır. Bu tədqiqatlardan ən maraqlısı Vatsonun apardığı tədqiqatdır. Vatson 50 uşağı ciddi-tələbkar ailədə və 50 uşağı ciddi-tələbkar olmayan ailədə bir yerdə tədqiq və müqayisə etmiş və ciddi-tələbkar olmayan ailələrin uşaqları haqqında aşağıdakı nəticələri əldə etmişdir:

1. Çox müstəqil və özlərinə arxalanırlar, təşəbbüs göstərməyə çox maraq göstərirlər.
2. Sosiallığa və əməkdaşlıq göstərməyə meylləri çoxdur. Daha az mənfə xüsusiyyətə malikdirlər və ifrat təvazökardırlar.
3. Uğursuzluq və problemlər qarşısında müqavimət göstərirlər.
4. Başqalarına simpatiyaları yüksəkdir və davranışda da az kobudluğa yol verirlər.
5. Davranış və rəftarlarında, eləcə də təfəkkürdə daha çox yaradıcılıq nümayiş etdirirlər.

Adətən, valideyn özlərini olduqları kimi qəbul etdirməklə onlara ən böyük zərər vurmuş olurlar. Onlar istəyirlər ki, övladlarını arzularından da çox yüksək arzulara çatdırsınlar.

Övladlarına elə peşə seçirlər ki, bu uşaqlar öz arzularını deyil, ata-anasının arzularını gerçəkləşdirsinlər.

Bəzi valideynlər həmişə öz övladlarına tələq edirlər ki, əgər onlar müəyyən bir məqsədi güdməsələr ailənin rüsvayçılığına səbəb olacaqlar. Valideynin bu rəftarı şəxsi dəyərləri əldə etməyə səbəb olacaqdır. Əgər uşaq çətin və çox fəaliyyət göstərsə onun nəticəsində psixoloji və fiziki sağlamlığı üçün təhlükə yaradacaqdır.

Valideynlərin bir qismi həmişə çalışırlar ki, öz övladlarını uşaq kimi saxlasınlar, onlarla az yaşlı uşaqlar kimi rəftar etsinlər. Bunun nəticəsində onların övladları yaşca böyüsələr də həyat müstəqilliyindən məhrum olur, həmişə başqalarına ümid edirlər. Belə uşaqlar son dərəcə qapalı, qorxaq, əsəbi və valideynlərin göstərişinə qarşı düşmən mövqedə dayanırlar. Halbuki, valideynin vəzifəsi öz övladlarının ləyaqət və istedadını dəyərləndirmək və onları layiqli həyata təşviq etmək olmalıdır. Başqa sözlə valideynin ən yüksək vəzifəsi öz övladlarına həqqi-buluq yaşına çatanaqəd kömək etməkdir ki, onlar həyata qarşı soyuqqanlı olmasınlar.

Valideynlər vaxtaşırı öz övladlarını məsxərə edir və bununla da özləri ilə uşaqlar arasında üç keçilməz sədd yaradırlar. Onlar övladlarının qorxmasına gülürlər, onların təxəyyül yaradıcılığına qarşı meyl göstərmirlər, sonda övladlarının nə üçün öz problemlərini onlarla bölüşdürməsinə təəccüblənirlər.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, uşağın tərbiyəsində və əxlaqi inkişafında müxtəlif amillərin inkişaf dərəcəsi müxtəlifdir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlar yalnız ehtiyaclarının ödənilməsinə görə atanı, ananı incidirlər. Halbuki, valideynlər belə düşünürlər ki, övladların heç bir ehtiyacı yoxdur və onlar tamamilə ödənməmişdir. Onlar uşaqlar üçün yemək-ichmək, münasib geyim hazırlayıb, oyunaq alır, uşaqları isti və təmiz şəraitdə saxlayırlar. Amma bilmirlər ki, bunlardan əlavə uşaqların başqa ehtiyacları da var. Sadalanan ehtiyacların ödə-

məsi onların əhval-ruhiyyəsini yüksəldir. Psixoloji baxımdan sağlam böyümələrinə şərait yaradır.

Bir sıra hallarda ailə üzvlərinin narkotik maddə qəbul etməsi uşaqların psixi inkişafını sarsıdır, ailənin təməlini silkələyir. Bu cür ailələrdə uşaqlar öz uşaqlığından ayrılır və ailənin qalması üçün mümkün olan hər şeyi edirlər. Onlar öz valideynlərini əldən vermək qorxusundan (ata-ana) həqiqi mənada öz həyatlarını yaşamırlar. Ailənin mövcud olması üçün müxtəlif rolları öz öhdələrinə götürürlər. Məsələn, ailədə ata əsəbi olur və davamlı olaraq anaya qarşı fiziki zorakılıq tətbiq edir. Uşaqlardan biri intizamsızlığı öz üzərinə götürür və ailədə ata ananın əvəzinə ona qarşı zorakılıq tətbiq etməyə başlayır. Beləliklə, ailənin təməlində sütun rolunu oynayan ana ailə münasibətlərindən kənar qalır.

Valideyn tərəfindən spirtli içkilərin qəbul edilməsi də yuxarıda qeyd olunan halları yaradır.

Alkoqol qəbul edən ailədə uşaq valideyn münasibətində olan normalarda və ailə əlaqələrində pozğunluq yaranır. Alkoqol qəbul edən ailələrdə valideynin stressi, ailə ziddiyyətləri, ailə pozğunluqları uşaqlar üçün problemlər yaradır.

İstirahət günlərində ailə mərasimlərinin keçirilməsi və ailə üzvlərinin bir yerə toplanması valideynlərdən birinin məst olması ilə pozulur və beləliklə, xoş ailə vaxtlarını stress və keşməkeş əvəz edir. Alkoqol qəbul edən ailələrdə tərbiyə üsulu davamlı deyil, valideyn uşaqları istiqamətləndirir, himayə isə olduqca aşağıdır.

Belə vəziyyət uşaqların psixi inkişafını ləngidir, ya da davranışında assosiallığa yol verməsinə zəmin yaradır.

Ailə elə müqəddəs, elə bir ictimai təşkilat və ocaqdır ki, Qurani-Kərimdə göstəriləyi kimi ər-arvad, övlad ailədə sakitlik tapır, onlar arasında ülfət, dostluq, səmimiyyət yaranır.

Fərd ailədə böyüyür, inkişaf edir, onun şəxsiyyətinin əsasları, uşaqlıqda psixoloji sağlamlığı həmin ailə mühitində formalaşır. Qeyd olunduğu kimi ailənin şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə eləcə də psixoloji xüsusiyyətlərinə təsiri çox genişdir

və davamlıdır. Uşaqlar davranış normalarını, baxışları, etiqadları öz dəyərlərinin əksəriyyətini ailədə atadan, anadan, bacı-qardaşdan və s. öyrənirlər. Bu öyrənmələr bir başa və dolayı yolla onların psixoloji sağlamlığına təsir göstərir. Ailə uşaqların psixoloji sağlamlığına ailə mühitində xarici-dünya mühitinə məktəbə, yaşdılarına və nəhayət cəmiyyətə daxil olması ilə təsir edir və xarici mühitdə daha çox özünü biruzə verir.

İntellekt və istedad şəxsiyyət, potensial güc və məharət uşağın erkən yaşlarında formalaşır. Onların sonrakı inkişafı həqiqətdə daha çox kəmiyyətə dəyişilir, nəinki keyfiyyətə. Ümumiyyətlə, intellekt irsiyyətin böyük təsiri vardır. Eyni zamanda, mühitə görə də formalaşa bilər. Ona görə də uşağın həyat mühiti nə qədər zəngin olarsa, sağlam olarsa, məlumatsız olarsa, uşağın intellekti daha yüksək, onun davranışı daha çox yumşaq olacaqdır.

Bütün qeyd etdiklərimizlə yanaşı psixopedaqoji bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, uşaq o zaman müvəffəqiyyətə öyrənməyə başlayır ki, öz hisslərini idarə edə bilsin. Bir çox gündəlik həyat hadisələri onun narahatlığına səbəb olur, ülfət və mühitin təsirləri ona son dərəcə ciddi olan psixoloji travmalar yetirir. Başqa sözlə bir çox hallarda uşağın danışıq qüsurlarının özü diqqətəlayiq və bariz bir əlamətdir və onun daxili iztirablarından, narahatlığından yaranmış olur. Uşaqların iztirabları və psixoloji təzyiqləri azaldıqda və ya aradan qalxdıqda bir çox uşaqlar hədsiz dərəcədə az danışıq qabiliyyətləri əldə etmiş olurlar.

Uşaqlar düşünmək, öz fikirlərini demək qabiliyyətinə malik olduqda onlar yaradıcı təfəkkürə malik olurlar. Onları düşünməyə təşviq etmək, sürətli cavab vermək və hər cür yenilik və düşüncədən uzaq olan sağlam fikri onlara ənməğan etməməliyə. Biz uşaqları problemlər və psixoloji çətinliklər qarşısında hazırlamalıyıq.

Bir çox iztirablar, qorxular, etiraflar, onlarla əlaqələr qurmaq, məhəbbət yaratmaqla azalmış olur. Uşaqların sosiallaşması bacarığı onlarda danışıq məharət və vərdişlərini aşılana

masını artmış olur və onlar cəmiyyətə qəbul olunur. Beləliklə, onlar cəmiyyətdə daha yaxşı təsdiq olunurlar.

Əlbəttə, uşaqlar özlərini cəmiyyətdə, sosial rollarda, oyunlarda gerçəkləşdirə bilsələr, bu onların şəxsiyyətinin adekvat istiqamətdə yönəlməsinə zəmin yaradır.

2.2. Ata və ana ilk tərbiyəçilərdir

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailədə uşağın dünyaya gəlməsinin hazırlıq mərhələsi
2. Ailədə uşağın dünyaya gəlməsi və ona qulluq
3. Uşağın böyüməsinə ana və ata qayğısı
4. Valideyn-övlad ünsiyyətinin tərbiyəyə təsiri

Ailə ərlə arvadın ittifaqından başlasa da, onun əsasını, məzmununu övladlar və onların tərbiyəsi təşkil edir. İki sevən insanın bir-birinə qovuşması böyük xoşbəxtlikdir, lakin bu hələ tam ailə demək deyil. Tam ailə övladlar meydana gələndən sonra başlayır.

Uşaq ailənin ab-havasını dəyişdirir. Uşaq ailəyə sevinc və həyəcan, rahatlıq və narahatlıq gətirir. İndiyədək yalnız bir-birini sevən, bir-birinin qayğısı ilə məşğul olanların sevgisi indi tamam yeni bir istiqamətə yönəlməli olur. Kişi üçün qadın yalnız arvad deyil, eyni zamanda onun övladlarının anasıdır. Qadın üçün kişi yalnız ər deyil, eyni zamanda onun əziz bala-sının atasıdır. Ər-arvad münasibətləri hiss edilmədən dəyişir, yeni məzmun, yeni keyfiyyət kəsb edir. Özlərini psixoloji, mənəvi və fiziki cəhətdən valideyn olmağa hazırlayan ər-arvadlar uşaq meydana gələndə çaş-baş olmur, bir sıra çətinlikləri səbirlə dəf edə bilirlər. Belə ailələrdə uşağın tərbiyəsi də düzgün istiqamət alır, ər-arvad da bir-birini başa düşür, əlbir, sözbir hərəkət edirlər. Lakin valideynliyə hazırlaşmayan ər-arvadların vəziyyəti çətin olur. Belələri valideyn ola bilmirlər. Demək, valideyn adı almaq asandır, yaxşı valideyn olmaq çətinidir. Yaxşı valideyn olmaq, hər şeydən əvvəl nəcib,

nəzakətli, tərbiyəli övlad böyütmək deməkdir. Bu isə həm anadan, həm də atadan asılıdır.

Gənclər uşağın tərbiyəsi haqqında çox eşitmişlər, çoxlu ədəbiyyat oxumuş, məsləhət almışlar. Hətta ətraf mühitdə gördükləri və eşitdiklərini döna-döna müzakirə etmiş və "mən elə uşaq böyüdəcəyəm ki, ondan hamı razılıq etsin" söyləmişlər. Bu məqsədlə özünüzdün şəxsi sağlam mühakimələrinizə etibar etməli, daxili duyğularınıza inanmalı, hər şeydən əvvəl uşağa məhəbbət və qayğınıza göstərə bilməyiniz ən doğru davranışdır. Bu davranışlar nəzəri biliklərdən daha qiymətlidir.

Ailə quran gənc qızların ana olacağını biləndə sevincdən aşib-daşan ideal qadın obrazı çoxdan mövcuddur. Hamiləlik dövründə ana gələcək övladı barədə xoş arzularla yaşayır. Bəyəndiyi kiçik köynəyi, papağı, örtükləri şirin-şirin oxşayır: "Nə gözəldir, mən bunu çox xoşladım, alacağam" kimi sözlərlə daxili sevincini gizlədə bilmir. Körpənin beşiyini hara qoyacağını döna-döna ölçüb-biçir. Elə ki, uşaq dünyaya gəlir o, ana olduğunu dərindən dərk edir, sevinc hissi yaşayır. Tibbi tədqiqatlar (müdrək qadınlar da bunu həmişə əvvəl ediblər) göstərir ki, hamiləlik həm də xoşagəlməz hisslərlə əlaqədardır, bu isə, xüsusən birinci hamiləlik vaxtı, tamamilə normal və təbii bir hal kimi xarakterizə olunur.

Yeni qurulmuş ailədə gələcək uşaq barəsində söhbətlər ər-arvadın ünsiyyətində xüsusi yer tutur. Onlar körpə haqqında müzakirələr edir, kimə daha çox oxşayacağını, düşünür, uşaq üçün ad da müəyyən etməyə çalışırlar.

Ailədə uşağın doğulması ilə hər şey dəyişir. Gənc atanın əvvəlki vaxtlarından fərqli olaraq tamam başqa qayğıları da vardır.

Hər bir gənc qız üçün birinci hamiləlik müəyyən dərəcədə qayğısız gəncliyin sonu deməkdir.

"Uşaq məhəbbətin meyvəsidir" deyənlər də səhv etməyiblər. Ər-arvadlıq həyatında ən mühüm hadisələrdən biri qadının öz ərinə hamilə olmasında haqqında xəbər verməsidir. Onların hər ikisi bunu sonsuz sevincle qarşılayırlar. Gələcək

körpə onlara atalıq və analıq vəzifələri bəxş edəcəkdir. Gənc ailənin fərəhli günləri belə başlayır...

Öz həyat yoldaşının hamiləliyinə ərin münasibəti müxtəlif olur. Onda həyat yoldaşını qorumaq hissi doğur, arvadı ilə və özünün kişi kimi yetkinləşməsi ilə daha çox qürrələnməyə başlayır. Ana kimi ata da uşağın olmasını sevinclə gözləyir. Hətta özünə qarşı laqeyd münasibət yaranacağından şübhə edən ərin gizli hissləri arvadına qarşı əsəbiliyində, vaxtının çoxunu evdən kənarə keçirmək cəhdində, başqa qadınlara pərəstiş etməkdə biruzə verir. Beləliklə, qadın ərinin himayəsində, özü də buna daha çox ehtiyacı olduğu bir vaxt məhrum olur, axı, gələcək ana, həyatının yeni, bələd olmadığı bir dövrünə qədəm qoyur.

Uşağa məhəbbət hissi anada təcricən yaranır. Əksər qadınların çoxu öz hamiləliyindən razı qaldıqlarından və bundan məğrur olduqlarından öz gələcək körpələrinə qarşı heç bir hiss duymurlar. Lakin körpə ana bətnində tərpnəməyə başlayanda, ana dərk edir ki, o, həqiqətən onun bir parçasıdır və canlı varlıqdır. Doğum zamanı yaxınlaşdıqca ana gələcək uşağı və onunə bağlı qayğılar barədə daha real şəkildə düşünə bilir, planlar qurur.

Həyat başdan-başə mənələr məcmusudur. Hər bir varlığın da öz mənası var. Onu dünyaya gətirən üçün bu daha gözəl, daha mənalı, qiymətli amillərdən biridir. Uşağın varlığı ər-arvada yeni vəzifələr – atalıq və analıq vəzifləri bəxş edir. Müdrik atalarımız ailədə uşağın roluna xüsusi qiymət vermişlər və söyləmişlər: "Uşaq evin bəzəyidir", "Uşaq evin güzgülüdür", "Uşaqdan al xəbəri", "Balalı ev bazardır, balasız ev məzardır", "On arvad alsan ev dolmaz, bircə uşaq ilə ev də dolar, ürək də" və s.

Doqquz ay övladını bətnində gəzdirən ana onu dünyaya gətirəndən sonra dünyanın bütün sevincini, özünün bütün arzu və istəklərini əziz balası ilə bağlayır. O güləndə gülür, o sevinəndə sevinir, o kədərlənəndə narahət olur, qəm-qüssəyə batır. Ana üçün uşağın pisi, yaxşısı yoxdur. Ana üçün onun əziz

balası var ki, bu balanın uğrunda hər fədakarlığa, hər cəfaya dözməyə hazırdır. Belə cəfəkeşlik, bu cür hüdudsuz qayğı və məhəbbət çox zaman ürəkağrıdan nəticələr verir, övladın ərköyün, şitəngi, tənbel və etinasız böyüməsinə səbəb olur ki, bunun da acı bəhrələrini hamıdan əvvəl ana özü dadır.

Uşaq doğulan ilk vaxtlar bir neçə gün və ya bir neçə həftə sonra qadınlarda ruh düşkünlüyü, sıxıntı hissi (depressiya) baş qaldıra bilər. Anada depressiya, əksər hallarda o, doğum evindən evə qayıdan vaxt başlanır. Yeni qarşılaşdığı məsuliyyət hissi və ev qayğıları, doğuşdan sonra qadının orqanizmində yaranan müxtəlif fiziki və psixoloji dəyişikliklər də depressiya hissinnə səbəb olur.

Ərinin ondan soyuduğunu düşünən qadında ruh düşkünlüyü yaranır. Eyni zamanda, ata da, bir insan kimi, arvadı və ailənin digər üzvlərinin çağa ilə məşğul olduqlarını görəndə, özünü evdə artıq adam kimi görməyə başlayır.

İstər-istəməz qərribə bir vəziyyət yaranır. Ananın işi nə qədər çox olsa belə bu vəziyyətdən çıxmaq üçün öz həyat yoldaşına qulluq etməli, vaxtında yeməsi, üstünün təmiz və ütülü olması qayğısına qalmalıdır. Bunun üçün qadına diqqət və qayğı artırılmalıdır. Onu yersiz həyəcanlandırmaq, sinir sisteminnə təsir edəcək neqativ hallara yol verməmək gərəkdir. Ona görə ki, bütün bunlar eyni zamanda ana bətnindəki körpənin normal inkişafına təsir edəcəkdir. Ananın hissləri aləmi uşağın ana bətnində inkişafı prosesində bilavasitə əks olunur. Qadın bu mərhələdə ər qayğısına və nəvəzisinə daha çox möhtacdır. Bunun üçün ailə daxilində ondan ötrü psixoloji baxımdan ən əlverişli mənəvi şərait yaratmaq zəruridir.

Ailənin yeni üzvünün sağlamlığı qayğısına hamı - ər də, arvad da, onların valideynləri də qalmalıdır. Nənələrin və babaların körpəyə münasibətləri, fikir mübadilələri, istəkləri və məsləhətləri bir-birinə uyğun olur. Hamilə qadının özü də eyni zamanda hamı ilə - həyat yoldaşı, qaynana və qaynatası, qaynı və baldızı ilə məhrəban dolanmalı, hər şeydən söz çıxarmamalı,

evdə münaqişə şəraitinin yaradılmasına deyil, aradan qalxmasına çalışmalıdır.

Böyüməkdə olan nəslin fiziki sağlamlığının möhkəmliyində və tərbiyəsində ailə mühüm rol oynayır. Hər bir gənc valideyn bilməlidir ki, uşaq dünyaya insan olmaq üçün gəlir. Onun necə insan olacağı isə ilk növbədə ata və anadan asılıdır. Bütün valideynlər uşaqlarını ülvi bir hisslə sevirlər. Lakin uşağı sevmək azdır, onu yaxşı tanımaq, öyrənmək vacibdir.

Uşaq dünyaya yaşlılar aləmində göz açır. Onun həyata ilk müstəqil addımı ana bətnində ayrıldığı anlardır. Uşaq dünyaya aciz-köməksiz bir varlıq kimi gəlir. Ona ilk anlardan göstərilən böyük və əbədi təkrarlanan qayğı olmasaydı, insan nəslinin kökü çoxdan kəsilərdi. Təbiət özünün ecazkar işini görüb ana bətnində uşağa insan şəklini vermiş olsa da, onun həqiqi insan kimi yetişməsi, cəmiyyət üçün faydalı adam olması ilk öncə valideynlərdən, onların uşaqlarla apardıqları işlərdən asılıdır.

Hər bir ata və ana övladlarına məqsədyönlü, mütəşəkkil təsir göstərir. Məhz həmin müntəzəm təsir tərbiyə adlanır. Bəs onda tərbiyə nə vaxt, nədən başlayır?

Klassik pedaqoqlar, müasir tədqiqatlar təsdiq edir ki, uşağın tərbiyəsi hələ o, ana bətnində olanda başlayır. Qadının – ananın sakitliyi, rahatlığı, atanın – ərin qadına qayğısı, mehriban münasibəti uşağın gələcək tərbiyəsinə müsbət təsir edir. Ailədə ananın ata ilə bərabər hüquqa malik olması onun hörmətini yüksəltdirmiş və övladları üzərində təsirini artırmışdır. Uşaq dünyaya gələndən sonra ananın onu əmizdirməsi, ana-balanın göz-gözü baxması, ananın qolları arasında körpənin şirin yuxuya getməsi, həzin ana zümzüməsi, təbəssümü, ata qayğısı, ananın isti nəfəsi, nəvazişi və s. gələcək vətəndaşın – insanın ilk tərbiyə mənbələridir. Emosional hisslər ünsiyyət, rahatlıq, mülayimlik, qayğı, təbəssüm, yeni və naməlum aləmə göz açan uşağın normal inkişafında böyük rol oynayır.

Bir sıra tədqiqatçılar valideynlərlə övladlar arasında yaranan soyuqluğun səbəblərindən birini şübhə əmzliklərdə

görlürlər. Onların fikrincə uşağın ana ilə təmasda olmaması soyuqluq yaradan ilk amildir. Dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin məşhur “Ana qucağı məktəbi” adlı əsərində övladlarını özləri əmizdirməyən anaları tənqid edərək böyük roma filosofu Favorinin istifadə etdiyi eksperimenti xatırladaraq deyir ki, uşaq üçün ən qiymətli, əvəzsiz qida ana südüdür. Favorin yenidən anadan olmuş quzuların keçiyə, çəpişləri isə qoyunlara əmizdirir. Nəticədə müəyyən edir ki, keçiləri əmən quzuların yunu cod, qoyunları əmən çəpişlərin tükü nisbətən yumşaqdır. Y.A.Komenski uşağı ananın deyil, başqa qadının əmizdirməsinə etiraz əlaməti olaraq Romanın üç imperatorunu misal gətirir. Tit həmişə xəstə olardı. Ona görə ki, onu əmizdirən qadın xəstə idi. Kaliqul isə insan cildinə girmiş vəhşi idi. Çünki onu əmizdirən qadın uşağı əmizdirməmişdən əvvəl döşünə qan sürtərmiş. Buna görə o, həmişə qanlı qılıncını dili ilə yalayarmış. Sezar Tiberini sərxoş bir qadın əmizdirərmiş. Ona görə də o, həmişə sərxoş olmuş, dövlət işlərini idarə edə bilməmişdir.

Ata və analar övladlarını özlərinin səadətləri naminə tərbiyə etməlidirlər. Onların tərbiyə etdikləri şəxslər cəmiyyətin fəal üzvü olacaq, cəmiyyətdə yaşayacaq. Ona görə bu məsələyə böyük məsuliyyətlə baxmaq lazımdır.

Ölkəmizdə ailə uşağın tərbiyəsində böyük rol oynayan mühüm özək kimi fəaliyyət göstərir. Tərbiyə işində ailənin böyük rolu, hər şeydən əvvəl uşağın kiçik yaşlarını ailədə keçirməsi ilə əlaqədardır.

Gənc er və arvad uşağın doğulmasına hazırlaşmalıdırlar. Gələcək valideynlər söhbətin necə böyük hadisədən gəldiyini aydın başa düşməlidirlər. Ailəyə yeni üzv, yeni nəfəs gələcəkdir. Onlar yuxusuz gecələr, narahat gündüzlər yaşayacaqlar. Lakin bu günlər baldan şirin olub təbiətin onlara etibar etdiyi bu gözəlliyi duymaqdan bezməyəcəklər.

Hər bir insan onu əhatə edən mühitin neçəliyindən asılı olaraq inkişaf edir. Evdəki şəraitlə uyğunlaşaraq valideynlər öz uşaqlarına neçə şərait yaradacaqlar? Uşaq necə böyüyəcək?

Əgər gənc ata-analar körpənin yaxşı inkişaf etməsini, gümrəh, sağlam böyüməsini istəyirlərsə, onun üçün yaxşı həyat şəraiti yaratmalıdırlar.

Hazırda qadınlar “Əgər oğlan uşağı doğmasalar” ərlərinin narazı qalacaqlarından ehtiyat etmirlər. Əgər ana sağlam olarsa, uşaq isə diri və sağlam doğularsa, ər bundan yalnız sevinir.

Həyat tərzii sağlam olan valideynin övladları da sağlam olur. Bu, sağlam uşaq doğulmasının ən mühüm şərtidir. Bəzi ata-analar özləri də bilmədən övladlarını ömürlük xəstəliyə düşür edirlər. Ər-arvadlığın xüsusən ilk aylarında spirtli içkilər, papiros, narkotik maddələrin qəbulu gələcək körpənin sağlamlığına son dərəcə pis təsir göstərir. Elm sübut etmişdir ki, alkoqol və narkotik maddələrin qəbulu gələcək körpəni hələ ana bətnində ikən məhv etməyə qadirdir. Müəyyən edilmişdir ki, hər papiros tüstüsünün təsiri ilə ana bətnində uşağın çəkisi 6,5 qram azalır. Bu, o deməkdir ki, hamilə qadın olan yerdə papiros çəkmək olmaz.

Gənc ailə üzvləri özlərinin başlıca vəzifələrinə - körpənin fiziki və psixi cəhətdən sağlam böyüməsinə, ailənin inkişaf edib möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Gənc ananın hər bərədə köməyə və məsləhətə ehtiyacı vardır. Ananın öz körpəsinə vaxtında yedizdirməsi, (özü də tələsmədən), onu yuyundurmaq, yatırmaq, narahatlıq baş versə lazımı yardım göstərmək belə ehtiyaclardandır. Ana ilə nənənin birgə mehriban və səmimi rəftarı qarşısında uşağa göstərilən qayğı həm şirinləşir, həm də gənc ananın üzərinə düşən yük və ya məsuliyyət azalmış olur. Ər-arvad isə böyüklərin qayğı və diqqətini minnətdarlıqla qiymətləndirməlidir.

Əgər gənc ər-arvad öz valideynlərinin yanında yaşayırsa, nənə ilə babanın köməyi onlara əsl dayaqdır. Yox, əgər ayrıca mənzilləri varsa, ananın işi bir qədər çətin olacaqdır. Onun ən yaxşı köməkçisi əri ola bilər ki, çətinliklərdən onu qurtarsın. O, evə gələn kimi çalışmalıdır ki, bütün günü həm ev işləri, həm də körpəsi ilə məşğul olan ananın əhval-ruhiyyəsini yaxşılaşdırsın, şirin sözlərlə ona qayğı göstərsin. Xoş münə-

sibət ananın qaş-qabağını açır, ona psixoloji və mənəvi rahatlıq verir. Nə qədər yorğun olsa da əhvalı yaxşılaşır. Bundan sonra ata uşaqla məşğul olur, lazımı işləri ananın razılığı və məsləhəti ilə yerinə yetirir.

Ata olmaq ana olmaq qədər məsuliyyətlidir. Ailəsinin qədrini bilən arvadının xətrini istəyən ata həmişə gecələr sayıq yatır, uşaq ağlayan kimi dərhal ayağa qalxır, ona baxır, arvadının yuxudan ayrılmasına razı olmur. Başa düşür ki, gündüzlər o çox yorulur, nə qədər çox istirahət etsə, bu, körpə üçün də yaxşıdır. Əks təqdirdə ananın südü azalar, sağlamlığı əldən gedər.

Ana - dünyada ən doğma insandır. Azərbaycan türklərində belə bir deyim var: “*Dünyada atadan qüdrətli, anadan doğma, bacıdan mehriban, qardaşdan möhkəm arxa heç kəs ola bilməz*”. “*Uşaqların böyüməsində ola bilər ki, kimsə ata kimi hərəkət edə bilsin, amma ananı əvəz etmək mümkün deyil*”. “*Uşaq atadan yox, anadan yetim qalır*”.

Ana uşaq aləminin affektiv mərkəzidir. Uşağın xarici aləmə bütün münasibətləri ana vasitəsilə reallaşır. Bu münasibətlər sisteminə tədricən ata, bacı, qardaş və b. daxil olur. Uşaq yaşa dolduqca onun həyatında və psixi inkişafında atanın rolu daha da artır. Onun münasibətlər sistemi daha da şaxələnilir və daha da mürəkkəbləşir. Uşaq tədricən ailə münasibətləri normalarına yiyələnir. Onda “yaxşı nədir, pis nədir?” haqqında təsəvvürlər formalaşır. Uşağın motivasiya sahəsində köklü dəyişikliklər əmələ gəlir. Özü haqqında təsəvvürləri formalaşdıqca, uşağın davranış və rəftarı da dəyişir. Yaşlılarla və həmyaşıdları ilə ünsiyyət şəraitində uşağın xarakteri formalaşmağa başlayır. Bu mərhələdə də valideynlər ilə uşağın arasındakı münasibətlər həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Ailənin əlverişli psixoloji iqlimi və həyat tərzii uşaqlarda mühafizə olunmaq hissəsinin inkişafına, onların emosional ovqatına, rahatlığına müsbət təsir göstərir.

Uşaqla kobud danışmaq, onun üstünə qışqırmaq, döymək, söymək xüsusilə yolverilməzdir. Kiçik yaşlarından uşağa

nəzakətli, doğrucu və mehriban olmağı, təşəkkür etməyi öyrətmək lazımdır.

2.3. Tərbiyə işində valideyn-övlad münasibətlərinin pedaqoji əsasları.

Psixoloqların qənaətinə görə, əgər uşaq bir yaşnadək anadan ayrılırsa və ya uzun müddət tənha şəraitdə xəstəxanada müalicə olunarsa, belə uşaqların çoxunda *qospitalizm əlamətləri* müşahidə olunur: əvvəlcə onlar ağlağan, qəmgin, qorxaq olur, ünsiyyət təşəbbüsləri zamanı isə, var qüvvələri ilə yaşlıları qucaqlayır, onlara sıxılır, diqqət tələb edirlər. Belə hal uzun müddət davam etdikdə, uşaqda oyun oynamağa maraq olmur. O, çarpayıda arxası üstə yatır, saatlarla hərəkətsiz, gözlərini geniş açmış vəziyyətdə qalır, sanki ətraf aləmdən heç nəyi qavramır. Belə hal yarandıqda uşaqda ünsiyyət yaratmaq çox çətin olur, bəzən isə bu təşəbbüslər baş tutmur. Yaranmış vəziyyət uşağın psixi və fiziki inkişafına güclü zərbə vurur, onun inkişaf tempi zəifləyir, çəkisi azalır, yuxu rejimi pozulur, orqanizmin hər cür infeksiyalara qarşı müqavimət qüvvəsi azalır. Belə patoloji halların yaranması üçün körpənin anadan bir-iki ay müddətinə təcrid olunması kifayətdir. Körpəlik dövründə bu cür halların az ifadəli təzahürləri ailədə, valideynlərin, ən yaxın sosial əhatənin dairəsində də baş verə bilər. Əgər valideynlər uşağa lazımi səviyyədə diqqət və qayğı göstərməsələr, onu qucaqlarına götürüb əzizləməsələr, onunla ünsiyyətə qoşulmasalar körpənin psixikasında yuxarıda söylənilən xoşagəlməz təzahürlər yaranma bilər.

Uşaqların ünsiyyətinin inkişafında digər bir fakt onların ailədən kənardə ünsiyyət qurmasıdır. Pediatrlar və uşaq psixiatrları müşahidə etmişlər ki, ana və atasından, bacı və qardaşlarından ayrılıqda müalicə olunan kiçik yaşlı uşaqlar fiziki və psixi cəhətdən normal inkişaf etmirlər. Bu faktların ümumiləşdirilməsi əsasında elmdə “qospitalizm” (qospitalizm – fransızca “hospital” xəstəxana deməkdir) termini əmələ gəlmişdir. Qospi-

talizm dedikdə, yetim uşaqların, eləcə də, anasından, atasından və b. ayrılıqda xəstəxanada müalicə edilən uşaqların fiziki və psixi inkişafında özünü göstərən xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur.

Uşaqlarda belə xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsini nə ilə izah etmək olar? Psixoloqların böyük əksəriyyəti qospitalizm hadisəsinin təhlili əsasında praktiki işçilərin diqqətini kiçik uşaqların fiziki və psixi inkişafında yaxın adamlarla ünsiyyət roluna cəlb etmişlər. “Ünsiyyət defisiti” (ünsiyyət defisiti – ünsiyyətin lazımi səviyyədə olmaması) - adamlarla kontaktn azlığı və ya olmaması uşağın inkişafında dramatik surətdə mənfi təsir göstərir.

Heyvanlar arasında böyümüş uşaqlara aid faktları da bura əlavə etmək lazımdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır: insan uzun müddət tək qaldıqda da onun psixikasında köklü dəyişiklər baş verir.

Körpənin hər bir tələbatı inkişaf prosesində təcridən onun üçün başqa adama, insanla təmasa, onunla ünsiyyət tələbatına çevrilir. Ünsiyyət tələbatı sonrakı yaş dövründə də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeniyyətə ictimai-əxlaqi münasibət normalarını ünsiyyət prosesində mənimsəyir.

Ailədə oğlan uşağı çox vaxt anası ilə ünsiyyətdə olur. Gəzintiyyə daha çox anası ilə gedir, ev işlərini anasının yaxından köməyi ilə yerinə yetirir. Bir çox oğlan uşaqları ən yaxşı halda idman oyunlarında tamaşaçı kimi iştirak edir, əslində idmanla məşğul ol-murlar. Bəzi ailələrdə oğlan uşaqlarının əzizlənməsi, hər cür qayğıdan azad edilməsi, çətinlikdən uzaqlaşdırılması və s. hallar nəzərə çarpır. Bu, oğlanlarda xüsusilə “kişi” xarakterinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir.

Psixoloqlar kollektivdə öz davranış və rəftarı ilə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən şagirdləri iki qrupa ayırmışlar. Birinci qrupa özünün kollektivçiliyi, müstəqilliyi, məsuliyyəti hissi, aktivliyi, özünəməxsusluğu yanaşması və s., ikinci qrupa isə əks keyfiyyətlərlə fərqlənən uşaqları daxil etmişlər. Bundan sonra psixoloqlar həmin uşaqların valideynləri ilə münasibətlə-

rinin xarakterini müqayisəli surətdə öyrənmişlər. Məlum olmuşdur ki, birinci qrupa daxil olan uşaqların valideynləri onların hissləri ilə yaxından maraqlanırlar, onlarla təmkinlə rəftar edir, özlərinin asudə vaxtlarını onlarla birlikdə keçirir, onlara mənəvi təsir göstərirlər.

Tədqiqatın nəticəsi aydındır: valideynlərin uşaqlarla münasibətləri nəinki məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaş dövrlərində, həm də yeniyetməlik və gənclik yaş dövrlərində də onların bir şəxsiyyət kimi inkişafının başlıca əsasını təşkil edir. Bu baxımdan təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, gənclərin ictimai-siyasi inkişafına da valideynlər mühüm təsir göstərirlər.

Psixologiya sahəsində ailədə oğlan və qız tərbiyəsini, eləcə də onların cinsi tərbiyəsini formalaşmasına dair araşdırmalar aparan psixoloqların (Ə.Əlizadə, R.Əliyev, G.Əliyeva, S.Hacıyeva, S.Orucova) qənaətlərini ümumiləşdirsək görürük ki, qızlar qadınlıq etalonlarını, hər şeydən əvvəl, ana ilə dialoq (ünsiyyət) şəraitində mənimsəyirlər. Onlarda bu etalonlar müvafiq şəkildə evdarlıq, uşaqlara qulluq etmək vərdişləri nəticəsində aşılanır, musiqi mədəniyyəti (o cümlədən, layla çalmaq), özünün ata və qardaşları nümunəsində kişiyə hörmət hissi, oğlanlarla rəftar taktı tərbiyə olunur. Onlarda mehribanlıq, təmkinlilik, nəzakətlilik və s. kimi qız üçün səciyyəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Hər bir şəxsin sonrakı taleyi, həyatda tutacağı mövqe isə onun tərbiyəsindən bilavasitə asılıdır. Bu xüsusda Nəsirəddin Tusi demişdir: “Uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaq korlanmağa vaxt tapmamış onu tərbiyə etməyə, nizam-intizama öyrətməyə başlamalıdır. Uşaq təbiətində olan fitri nöqsanlar görə, pis adətlərə meyl edə biləcəyindən vaxtından əvvəl onun qarşısını almaq, təbiətini nəzərdə tutmaqla əxlaqını saflaşdırmaq gərəkdir, yəni hansı təmiz qüvvə uşağda özünü əvvəl birüzə verirsə, onun da təkmilləşdirilməsi əvvəlcə salınmalıdır”.

Bəs valideynlər buna necə əməl edirlər? Körpəni əmizdirmək, yedirtmək, geyindirmək, ona qulluq göstərmək qaydalarını valideynlər bacarırlar. Lakin uşağın tərbiyəsinə erkən yaşlarından başlamağın lazım gəldiyinə məhəl qoymurlar. Bəzi valideynlər elə başa düşürlər ki, tərbiyə prosesi yalnız onlar öyüd-nəsihət və göstərişlər verərkən müəyyən məsələni öyrədərkən həyata keçir. Belə düşünmək səhvdir. Ata-anaların hər bir hərəkəti uşağa təsir göstərir. Valideynləri süfrə arxasında necə əyləşirsə, çəngəli necə tuturlar, bir-birləri ilə necə, hansı tərzdə danışırlar, qəzeti necə oxuyurlar, qonşulara, qohumlara, öz ata-analarına münasibətləri necədir – bütün bunlar hamısı uşağı tərbiyə edir.

Bu cür tərbiyə dilimizdə ən çox işlənən anlayışlardandır. Tərbiyə sözü, adətən iki mənada – məhdud və geniş mənada işlənir. Məhdud mənada tərbiyə - tərbiyəçinin tərbiyəolunana məqsədyönlü təsiridir. Məqsədyönlü sözünə diqqət yetirin: tərbiyə prosesinin mahiyyətini başa düşmək üçün bu sözün özünəməxsus rolu vardır. Tərbiyədən həmişə müəyyən məqsəddən çıxış edir. O, ictimai təcrübəni aşılamaq, uşağda yaxşı və pis, xeyir və şər haqqında təsəvvürlər yaratmaq, bu və ya digər hadisəyə münasibət formalaşdırmaq, davranış və rəftar forması ilə onu tanış etmək, mənəvi keyfiyyətlərə yiyələndirmək məqsədilə müxtəlif üsulların köməyi ilə təsir göstərir.

Böyüklər kimi uşaqlar da ananı sevirilər (bəlkə onlardan da çox). Çox vaxt ana bir yerə gedəndə körpə uşaqları heç kim, hətta ata da sakitləşdirə bilmir. Körpə “Ana!” deyib gözlərinin yaşını axıdır. Lakin anaya təkcə bir məhəbbət azdır. Ona həm də hörmət etmək, onun qayğısına qalmaq vacibdir. Bu keyfiyyət (hörmət) bacarığı isə öz-özünə yaranmır. Onu formalaşdırmaq lazımdır. Lakin bəzən məhz böyüklər özləri, o cümlədən də analar nöqsanlara yol verirlər. Onlar bir sıra hallarda özlərini uşaqların qulluqçusuna çevirir, övladlarını əməyə alıxdırmurlar. Bu isə uşaqlarda tənbellik, erköyünlük, “hazırına nazir olmaq” kimi keyfiyyətlər formalaşdırır.

A.S.Makarenkonun aşağıdakı sözləri bu baxımdan ibrətamizdir: "Ana özünü qulluqçuya çevirdikdə qız, yaxud oğul ananın əməyi əsasında ağa kimi yaşayır, o biri tərəfdən ana öz şəxsi həyatının gözəlliyini itirir və ona görə də həyatın bu dolğunluğunu itirmiş bir qadın kimi artıq tam dəyərli ana ola bilmir. Yalnız özü əsl dolğun insan həyatı, vətəndaş həyatı sürən ana tərbiyə verən, nümunə göstərən, məhəbbət oyadan, valeh etdirən, özü haqqında təqlid etmək arzusu oyadan həqiqi ana ola bilər. Öz vəzifəsini uşaqlara sadə qulluqçuluq etməklə məhdudlaşdıran ana artıq tərbiyə verən ana deyil, öz uşaqlarının qulu olur".

Bu deyilənlər diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Təbiət və cəmiyyət hər bir kişini ər və ata, hər bir qadını isə xanım və ana olmağa hazırlayır. Bəy və gəlin, ər və arvad, ata və ana nikah cütünü təşkil edən, bir-birindən ayrılmaq iki hissədir. Onlar uşaqlara həyat verir, ailənin sütunlarını çiyinlərində daşıyır, ailə kollektivinin münasibətlərini tənzim edirlər. Heç də təsadüfi deyildir ki, valideynlərdən hər hansı birinin olmadığını natamam ailə adlandıırırlar.

Asudə vaxtın, ailədə gün rejiminin düzgün təşkilindən də çox şey asılıdır. Uşaqlar ən çox sərbəst ol-duqları, məktəbdən və ailədən kənarında gəzib-dolandıqları vaxt mənfəi təsirlərə məruz qalırlar. Bəzən uşaq və yeniyetmələrin tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti onların gəzib-dolandıqları mikromühitdən asılı olur. Yaşadığı məhəllənin, küçənin, yerləşdiyi ərazinin (bazara, dəmiryolu vağzalına, avtovağzala yaxınlığı), dostluq və yoldaşlıq etdikləri uşaqların əxlaqı onlara zərərli təsir edir. Məhəllə uşaqları arasında daha nüfuzlu olur. Digər uşaqlar onun ətrafında cəmlənir, məsləhəti ilə oturub-dururlar. Həmin yeniyetmə və gəncin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, sonra əməli tədbir görmək valideyn üçün zəruridir. Həm də yaddan çıxarmaq olmaz ki, bəzi tüfeyli adamlar yeniyetmələrin təcürbəsizliyindən istifadə edərək onları öz təsirləri altına alır, cinayət etməyə şirnikləndirir, öz çirkin əməllərini həyata keçirməkdən ötrü təzyiq göstərməkdən belə çəkinmirlər.

Uşaqlar üçün həmişə canlı nümunə valideynlərin bir-birinə münasibətləri olur. Ailədə olan abı-hava valideynlərin qarşılıqlı münasibətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Onların bir-birinə bəslədiyi məhəbbət, hörmət, qayğı evdə böyüyən uşaqlar üçün əsil nümunə olur. Ailədə uşaqlar dünyaya gələrkən valideynlərin üzünə cavabdehlik düşür. Onlar çalışmalıdırlar ki, körpələrin qayğısına qalıb, sağlam böyüdüb, cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş kimi yetişdirdinsinlər. Nəsirəddin Tusi deyirdi: "Uşaq anadan olarkən ona yaxşı bir ad qoymaq lazımdır. Namünasib addan uşaq bütün ömrü boyu xəcalət çəkir".

Ana həmişə sakit təbiətli, təmkinli olmağa çalışmalıdır. Körpənin həyatı nə qədər sakit və sadə keçərsə onda onun fiziki və əqli inkişafı müsbət istiqamətdə gedər. Ana övladlarında görmək istədiyi cəhətləri əvvəlcə özündə inkişaf etdirməlidir. Onun hər bir hərəkətini diqqətlə izləyən körpələrinin yanında öz danışıqına, hərəkətlərinə fikir verməlidir. Ananın təsiri ilə nümunələri uşaqların xarakterində və gələcək taleyində əks olunur. Onun diqqətindən kənarında qalan uşaqlar laqeyd, hər hansı bir hadisəyə ürəksiz yanaşırlar. Uşaqların evdə özlərini xoşbəxt hiss etmələri üçün bahalı paltarların, oyuncaqların, avadanlıqların olması vacib deyil. Ən əsası onlar hiss etməlidirlər ki, valideynləri onları sevir, qayğısına qalır, çətinliklərlə üzləşəndə kömək olurlar.

Valideynlər daima uşaqları ilə ünsiyyətdə olmağa çalışmalıdırlar. Uşaqlarına qarşı diqqətli olan valideynlər öz nəsiətləri və nümunələrin köməyi ilə onları ağıllı, ünsiyyətçil, mehriban olmağa sövq edirlər.

Uşaqlar yalan danışanda ata-anaların əksəriyyəti narahat olurlar. Lakin tərbiyədə valideyn nümunəsinin rolunu və bəzi ata-anaların özlərinin yalan danışdıqlarını yadımıza salsaq, görürük ki, bu keyfiyyəti də uşaqlar çox vaxt böyüklərdən öyrənirlər.

Çox yayılmış bir yumor var: “Zəng səsində oğul telefonun dəstəyini qaldırır. Atanı istəyirlər. Ata oğluna başa salır: - De ki, atam evdə yoxdur.

Uşaq da öz növbəsində: - Atam deyir ki, evdə yoxdur...”

Göründüyü kimi, uşaq sözün düzünü deyir. Lakin valideyn ona nə təklif edir? Yalan danışmağı və üstəlik, yəqin ki, verdiyi cavaba görə oğlunu danlayacaq ki, nə üçün elə dedin. Şübhəsiz, ikinci dəfə təlimatlanmış uşaq lazım gələrsə “atam evdə yoxdur” sözlərini daha inamlı deyəcək. Və beləcə, təcridən onda yalançılıq kimi mənfi keyfiyyət təşəkkül tapıb formalaşacaq.

Uşaqların yalan danışması müxtəlif səbəblərlə bağlı ola bilər. Onlar bəzən ona görə yalan söyləyirlər ki, sözün düzünü demək əslində qeyri-mümkündür. Uşaqlardan biri fincanı sındırmışdır və bilir ki, düzünü desə, anası hökmən onu kötləyəcək. Ona görə də yalan danışır. Valideyn bir həqiqəti unutmamalıdır: əgər o, uşağa düzlük və doğruluq hissələri aşılamaq istəyirsə, o, acı həqiqəti eşitməyə də hazır olmalıdır.

Əgər uşağı həqiqəti söylədiyinə görə cəzalandırırlarsa, demək, özünü müdafiə etməkdən ötrü o, yalan danışmalıdır. Bəzən vəziyyətdən çıxmaq üçün uşaq nəsə uydurur. Böyüklər onun yalan danışdığını başa düşür və bunu onun üzünə vururlar. Əslində isə uşağın keçirdiyi hissə, onun vəziyyəti haqqında bizə xəbərdarlıq edir. Bunu duymaq lazımdır. Uşaqlar xoşlamırlar ki, ata-anaları artıq bildikləri məsələlər barəsində onları uzun-uzadı sorğu-suala tutsunlar.

Bəzən uşaqlar evə onlara məxsus olmayan şeylər gətirirlər. Həm də heç də onların hamısını küçədən tapmırlar, bir də görürsən ki, qonşunun həyətidən götürürlər, yaşlılarının əlindən alıb qaçırlar və s. Ata və analar öz övladlarını başa salmalıdırlar ki, özgəsinin əşyasını, oyunağını götürmək, mənimsəmək olmaz. Lakin əgər ata hər dəfə evə gələndə özü ilə işdən nəsə gətirirsə və bunu uşaq görürsə, onun sözünün təsiri olmayacaqdır.

Ailə tərbiyəsində müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Tərbiyə işi onların düzgün tətbiq edilməsindən bilavasitə asılıdır. Yaxşı, nümunəvi və əxlaqlı uşaqlar böyütmüş ailələrin təcrübəsi buna gözəl nümunə ola bilər, müəyyən bir üsuldən istifadə edəndə onun tərbiyəvi cəhətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Hamıya yaxşı tanış olan bir nümunə gətirək: tutaq ki, ana oğlunu ev işlərinə cəlb etmək istəyir. Uşağın isə həvəsi yoxdur. O, tapşırıqdan boyun qaçırır. Ana bu zaman nə edir? Belə hallarda, adətən əməlli-başlı fikirləşmir və pedaqoji cəhətdən tamamilə yalnız hərəkətə yol verir. Oğluna acıqla deyir: “Əgər sözümə baxmasan, küçəyə oynamağa getməyəcəksən”. Ana bu qadağa ilə nəyə nail olur? O, uşağın gözündə ev əməyinin mənasını dəyişir, əməyi bir növ cəza vasitəsinə çevirir: tapşırığı yerinə yetirsən, oynamağa gedərsən.

Valideynlər uşaqların ictimai mülkiyyətə, ətraf mühitə, təbiətə, insanlara münasibətdə özünü bürüzə verən qəddar və rəhmsiz münasibətləri vaxtında narahat etməlidir. Heyvanlarla qəddarcasına rəftar edən, yaşlıları korlayan, gözəlliyə xor baxan, quşları güdən əli sapandı uşaqlara rast gəlirik. Çox zaman həmin sapandı, quş tutmaq üçün tələni valideynlər özləri düzəldirlər. Evdəki mebellərə qayğı göstərən uşaq avtobusdakı oturmaqları kəsir, məktəbdə pəncərə şüşəsini sındırır, ictimai yerdə tum çirtlayıb yeri zibilləyir. Yaşlı adamın ayaq üstə durduğu halda uşağın avtobusda, metroda əyləşməsi, özünü görməməzliyə vurmağı narahatlıq doğuran haldır. Məhəmməd Füzuli göstərirdi: tərbiyə vaxtında düzgün verilməsə, insan ağlının aynasını pas basar və şəxs sərt daşa, zərərli tikana çevrilər. İnsan yalnız zənginliyi ilə başqalarından üstün və əla olur.

Uşaq və yeniyetmələrin hədsiz əzizlənməsi, hər cür tələblərinə güzəştə gedilməsi, bəzi hərəkət və davranışlarında onlara sərbəstlik verilməsi də pis nəticələnir. Yaponların belə bir atalar sözü var: “Uşağı ərköyün böyütmək onu atmağa bərabərdir”. Bəzən uşağın dəəcəllik etdiyini, sözsə baxmadığını görən valideyn onun üstünə qışqırır, onu qorxudur, hədələyir.

Qorxutmaq, hədələmək uşağın sözbə baxmasına deyil, bir çox hallarda məhz sözbə eşitməsinə aparıb çıxarır.

Kobud sözlər uşaqların qəlbinə yaralayır, ədalətsizliyi hiss edəndə onlarda bədbinliyə, özünəqapanmaya gətirib çıxarır. M.F.Axundov yazırdı ki, "Uşaqların tərbiyəsində çubuq və sillə vurmaq onların əxlaqını pozub təbiətlərini alçaqlaşdırır, fitri-cövhərlərini qovaraq qorxaq və yalançı edir". Bu zaman onlar cəzalandırmadan qorxmurlar. Ətrafda baş verən hər bir hadisə onların hafizəsində öz izini buraxır. Ata-ananın danlağı, sərt baxışları uşaqlar üçün mənfi nəticə verən dərslər çevrilir.

M.M.Nəvvab qeyd edirdi ki, öz övladına dost və tanış yanında nəsihət vermə və ona acıqlanma.

Uşaqlar səhv hərəkətlərə yol verən zaman tənəzlərə deyil, vaxtında verilmiş nəsihət və xəbərdarlıq çox vaxt hədsiz dərəcədə qiymətli olur. Mülayim danışmaqla, həvələndirici sözlər deməklə valideyinlər övladlarının söylərini dəstəklədiyi zaman ailədə mülayim abı-hava yarada bilər.

Uşaqları sevindirmək asan olduğu kimi kədərləndirmək də asandır. Valideyinlər həmişə öz övladlarını nəvazişlə, xeyirxah işlərin köməyi ilə, sakit tonda danışmaqla, vəd verdikləri sözləri yerinə yetirməklə onların qəlbinə yol tapmalıdırlar.

Valideyinlər tərbiyənin vahidlik prinsipinə riayət etsələr onda uşaq ondan nə tələb olunduğunu başa düşəcək. Əgər ata öz sözləri və baxışları ilə ananın işini bəyənmədiyini bildirsə, ananı həddindən artıq tələbkər və sərt hesab edirsə və bu sərtliyin əvəzində nəvaziş və güzəşt göstərirsə, bu uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına çox pis təsirini göstərəcək. Uşaq özlüyündə başa düşəcək ki, istədiyi kimi hərəkət edə bilər.

Ailədə ata və ana öz vəzifələrini birlikdə müzakirə etməli, heç vaxt uşaqların yanında bir-birinin fikirlərini tənqid etməməlidirlər, hətta zarafatla da olsa, bir-biri haqqında tanışlara, qohum-əqraba yanında şikayətlənməməlidirlər.

Onlar öz sözlərinə və hərəkətlərinə diqqət yetirməlidirlər ki, qarşı tərəfi əsəbləşdirən və kədərləndirən fikirlər

söyləməsinlər. Həyat yoldaşları bir-birlərinin qayğısına qalmalı, öz vəzifələrini məhəbbət və xeyirxahlıqla yerinə yetirməlidirlər.

Yunan filosofu Demokrit deyirdi: "Ata-ananın mehriban münasibəti övlad üçün ən yaxşı tərbiyədir".

Bir şey həqiqətdir ki, indi valideyn olmaq, uşaq tərbiyə etmək atadan da, anadan da böyük məsuliyyət, gərgin əmək, həyat təcrübəsi, səbir və bilik, dözümlü və pedaqoji axtarışlar tələb edir. Çünki əvvəllər "mən dedim, qurtardı" nidası ilə uşağı susdurmaq, onu "kifayətləndirmək" mümkün idisə, indi bu nidanın kəsəri xeyli azalmışdır. Ona görə yox ki, uşaqlar əvvəlkinə nisbətən ipə-sapa yatmayan olmuşlar. Xeyr, ona görə ki, bir zamanlar böyüklərin bilik ehtiyatı çox zəngin idi və onların bir çox fikirləri uşaqlar tərəfindən mübahisəsiz qəbul olunurdu. Müasir dövrdə informasiya zənginliyi - kino, teatr, radio, televiziya, mətbuat, nəhayət, canlı ictimai əhatə böyüklərlə uşaqlar arasındakı bu məlumat fərqi xeyli azaldı.

Öz övladına qarşı tərbiyədə səhvlərdən sığortalanmaq heç də övlada qarşı olan sərhədsiz məhəbbətdən qaynaqlanmır. Hədsiz qayğı və istənilməyən kömək bir çox hallarda müstəqil şəxsiyyətin inkişafına mane olur.

ABŞ-da "Growing Leaders" təşkilatının təsisçisi və prezidenti olan Tim Elmor uşaqların tərbiyəsində lider olmasına zərər vuran 7 səhv vurğulayıb. Həmçinin Elmor qeyd edib ki, bu 7 səhv uşaqların şəxsi həyatda və biznesdə uğur əldə etmə şanslarını da azaldır.

1. Biz uşaqları riski hiss etmə imkanlarında məhrum edirik.

Biz hər adımda təhlükələr ilə dolu müasir bir dünyada yaşayırıq. "Təhlükəsizlik hər şeydən üstündür" şüarı bizim övladı itirmək qorxumuzu daha da artırır və bu səbəbdən biz onları hər zaman qayğı ilə əhatə edirik. Avropalı psixoloqlar aşkar ediblər ki, əgər uşaqlar oynayan zaman yığılmayıbsa, onlar böyüdükləri zaman fobialarla yaşayrlar. Uşaq bir neçə dəfə yığılandıqdan sonra anlaya bilər ki, bu normaldır.

2. Biz çox tez bir zamanda uşağa kömək etməyə yetişirik

Biz çox tez bir zamanda uşağın köməyinə yetişməklə və hərtərəfli qayğı ilə əhatə etməklə, övladımızı çətin vəziyyətlərdən özbaşına çıxış yolunu axtarmaq imkanlarında məhrum edirik. Gec-tez uşaqlar onları kiminsə xilas edəcəyinə öyrəşirlər və düşünürlər ki, "Əgər mən səhf etsəm böyükklər mənim səhfimi düzəldəcəklər".

3. Biz çox tez bir zamanda şövqümüzü ifadə edirik

Cəmiyyətdə özünə qiymət vermə tendensiyaları hər zaman mövcud olub. Bir çox valideynlər öz övladlarına məxsus olduqlarını onları hiss etdirir. Ancaq araşdırmalar göstərir ki, bu metod uzun müddətli olmur və özünü doğurtmur. Çünki, uşaqlar bir neçə müddətdən sonra anlayırlar ki, onları dəyərli sayan yalnız onun ata və anasıdır. Digər insanlar isə onu dəyərli hesab etmirlər və bu üzdən həmin uşaqlar ağır reallıqdan qaçmaq üçün vaxtaşırı yalan danışmağa, cığallıq eləməyə və hər bir şeyi şişirtməyə adət edirlər.

4. Biz təqsir hissində görə yaxşı rəftarı örtürük

Övladınız sizi hər zaman sevməli deyil. Sizin övladınız gələcəkdə çoxlu çətinliklərin öhdəsindən gəlməli olacaq, amma ərköynlük buna maneə ola bilər. Ailədə bir neçə uşaq olanda adətən valideynlər övladların birinə hədiyyə verib digərinə verməyəndə bunu ədalətsizlik sayırlar. Ancaq hamını və hər zaman mükafatlandırmaq qeyri-mümkündür. Bu cür əməllərlə biz övladımıza bir çox şeyin bizim saleh əməllərimizdən asılı olduğunu bildirmək fürsətini əldən veririk. Övladınızı mükafatlandırmadan öncə təkrar fikirləşin. Əgər sizin münasibətləriniz yalnız maddi stimullar üzərində qurulubsa, o zaman övladlarınız nə daxili motivasiyanı nə də ki, şərtsiz məhəbbəti hiss etməyəcəklər.

5. Biz keçmişdə etdiyimiz səhfləri övladlarımıza danışırıq

Övladlarınıza onun yaşında etdiyiniz səhfləri danışın. Uşaqlar çətinliklər ilə qarşılaşmağa hazır olmalıdırlar. Həm-

çinin etdiyiniz səhflərdən çıxardığınızı dərsləri və nəticələri də övladlarınıza izah edin.

6. Biz zəhin və istedad məhfumlarını yetkinlik ilə səhf salırıq

Valideynlər çox zaman uşaqlarının intellektli olmasını onun yetkinliyə çatması ilə səhf salırlar və nəticədə valideynlər hesab edilər ki, ağıllı uşaq real dünyaya həyatını yaşamağa artıq hazırdır. Bu isə belə deyil. Övladınızın hər sahədə istedadlı olduğunu sanmayın. Çalışın övladınız həmyaşdqları ilə ayaqlaşaraq yaşasın, bunu isə yalnız həmyaşdqları arasında müşahidə apardıqdan sonra müəyyən etmək olar. Müşahidədən sonra isə övladınıza öz yaşına uyğun azadlıqlar və məsuliyyətlər verin.

7. Övladlarımızı öyrətdiyimizə özümüz əməl etmirik

Bir valideyin olaraq biz övladlarımız üçün istədiyimiz həyatın modelini təqdim etməliyik. Bunun üçün, ailənin lideri olaraq biz ətrafdakılarla münasibətlərdə dürüst olduğumuzun nümayiş etdirməliyik. Öz əməllərimizə, hətta xırda hərəkətlərimizə belə diqqət edin, çünki, uşaqlar onların hamısına fikir verir. Əgər siz özünüz qaydalara riayət etmirsinizsə, uşaqlar da elə hesab edəcəklər ki, onlar üçün də bu qaydalar lazımlı deyil. Başqalarına ləzzətlə və bütünlüklə kömək etməyi onlara göstərin. İnsanlar və yerləri sizdən əvvəl olduğundan daha da yaxşı edin və sizin övladlarınız da sizi təkrarlayacaq.

Ata və anaların ilk tərbiyəçilər olması onlara tərbiyə işinin təşkilində böyük məsuliyyətlər vermiş olur. Övladlarının kamil şəxsiyyət kimi həyata, gələcəyə hazırlanması məhz valideynlərin verdiyi ilkin tərbiyədən asılıdır. Bu mənada milyonçu Musa Nağıyevin tikdirdiyi məşhur "İsmailiyə" binasının fasadında qızılı hərflərlə həkk olunmuş bu sözləri xatırlamaq yerinə düşər: "Müsəlmanlar, əsriniz sizinlə birgə ölür, övladlarınızı onların əsrləri üçün hazırlayın".

2.4. Ananın vəzifəsi

Valideynlər və uşaqlar arasında dostluğun xoş münasibətin olmadığı ailəni xoşbəxt adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də ata-anaların və uşaqların dostluğunu ailənin əlaqə sərəvlərinə aid edə bilərik. Ana ilə övlad arasında səmimi münasibət, xoş ünsiyyət, hörmət və məhəbbət olmalıdır. olmalıdır. Bütün sevgilər unudulsa da ana sevgisi heç vaxt unudulmaz.

Uşaqlara ana lazımdır. Onlar öz fikirlərini, problemlərini onunla bölüşürlər. Balaca uşaqlar analarını özlərinə etibarlı müdafiəçi kimi görür və yalnız hissələrini gizlətməməyə çalışırlar.

Əgər ana uşaqla yaxşı əlaqə yarada bilmirsə, uşağı başa düşmürsə onda uşaq özünə başqa, onun halına yanan, onunla ünsiyyətdə olan ürək dostu tapır. Dostun uşağa olan münasibəti o qədər səmimi ola bilər ki, bu cür yaranmış vəziyyət dostun təcrübəsiz olması baxımından uşağa mənfi təsir də göstərə bilər.

Bəzi analar uşaqlarına çox az diqqət yetirir, onlarla ünsiyyətdə yorulurlar. Nəticədə ana ilə uşaq arasında bir-birini başa düşmək, yaxınlıq və dostluq münasibəti alınmaz hala çevrilir.

Ailədə ərlə-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasında tam məhəbbət şəraiti hökm sürməlidir.

Həyat-məhəbbətin sınaq meydanıdır. İnsan bu meydan-da dünyanı daha da gözəlləşdirməklə yanaşı, həm də sevilmək üçün gəlmişdir. Bu sevginin əsasını övlad məhəbbəti tutur. Ana qəlbi bir dəryadırsa, övlad axar-baxarlı çaydır, canlı bulaqdır.

Biz körpə vaxtımızda anamızın südü ilə cana gəlmişik, laylası ilə boy atmışıq. Süd uşağın sümüyünü bərkidir, laylası həyata pərvazlandırır.

Ana müqəddəsdir. Rembrant dünya incəsənətinin şah əsərlərindən biri hesab olunan ana portretini "Madonna" adlan-

dırmışdır. Madonna italyan dilində "İlahi qadın", "Allahın anası" mənasında işlədilir.

Rembrant ananı ömrün ən kövrək və xoşbəxt çağlarında qəlbin hərarətini körpəsi ilə bölüşəndə təsvir etmişdir. Madonna portretlərində uşaq ananın sol qoynunda təsvir olunur. Bu görəsən adi təsadüfdür?

Sən demə uşaq ana bətnində ananın ürəyinin ritminə öyrənir. Doğulandan sonra körpəni sol qoynunda tutanda o, ananın ürək döyüntülərinin sədasi altında asanlıqla rahat yuxuya gedir. Nigaran olan gecələr sübhədək beşiyimiz başında oyaq qalan, xoşbəxtliyimiz naminə ömrünü şam kimi yandıran bir şəxsiyyətdir.

Biz analar haqqında haqlı olaraq sonsuz minnətdarlıq duyğusu ilə danışıq, onları ömrümüzün zinati hesab edirik. Analar ülvyyəti zirvəsindədirlər, analar qayğı və nəvazişin müqəddəs canlı timsalıdır.

Mübariz yazıçı Nikolay Ostrovski analar haqqında gözəl demişdir: "Yer üzündə çox bir varlıq mövcuddur. Biz həmişə ona borcluyuq. Bu anadır!", "Analər hər şeyi görməsələr də, ürəkləri ilə hiss edirlər".

Ana... Hamı üçün- böyük və ya kiçik üçün, gənc və ya yaşlı adam üçün yer üzündə ən doğma, ən əziz, ən yaxın insandır. Bizim hər birimizdə yaxşı nə varsa hamısı bizə ən qiymətli neməti-həyatı bəxş etmiş anadan keçmişdir.

Ana qayğısı, hərarəti, nəvazişi, dözümlü, narahatçılığı həyatımızın ilk günündən bizi əhatə edir. Onun zərif səsi, yumşaq isti əlləri bizi sakitləşdirmiş, ürəyimizə inam gətirmiş, bizə gümrəhlik vermişdir. Körpə özünün ilk addımını ananın köməkliyi ilə atır. Onun ilk sözü də "ana"dır. Ana həftələrlə, aylarla onun bütün ehtiyacını ödəmiş, ona qulluq etmiş, onu hər cür təhlükədən qorumuşdur. Ə.Məmmədخانlının "Buz heykəli" hekayəsindəki kimi.

Analara ülv məhəbbətimiz mehrab mənziləsində olsa da, bu məhəbbətin işığı atalara məhəbbətimizi kölgədə qoya bilməz.

Övlad qayğısından rıqqətlə danışan ataları dinləyəndə ruhən dincəlik, rahatlaşırıq.

Ailə həyatı şəxsiyyətin inkişafına bütövlükdə təsir göstərir. Bu cəhət, birinci növbədə, uşağın emosional aləmində əks olunur. Son zamanlar psixoloqlar həmin məsələyə xüsusi diqqət yetirir, uşağın emosiya və hisslərinin inkişafına ananın roluna son dərəcə böyük əhəmiyyət verirlər. Körpəlikdən uşaq evlərində və digər uşaq müəssisələrində yaşayan, yaxud valideyn məhəbbətindən məhrum olan uşaqları müşahidə edən alimlər belə qənaətə gəlmişlər ki, bu uşaqlar yalnız psixi deyil, həm də sırf fizioloji sarsıntılara məruzdurlar. Nəvaziş və məhəbbətdən məhrum olan uşaq möcüzəli şəkildə fiziki cəhətdən kamil böyüsə də, uşaqlıqda məruz qaldığı psixi deprivasiya onun xasiyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Bir qayda olaraq, belə uşaqlar ya adama yovuşmaz və xudpəsənd, ya da qəddar, qaradinnəz, dərin hisslərlə yaşamağa qabil olmayan adamlara çevrilirlər. Ana uşaq aləminin affektiv mərkəzidir. Uşağın xarici aləmə bütün münasibətləri ana vasitəsilə reallaşır. Bu münasibətlər sisteminə sisteminə tədricən ata, bacı, qardaş və başqaları daxil olur.

Ananın uşaqların təlim-tərbiyədə oynadığı rol da danılmazdır. Ana bu baxımdan rəhbərlik və bələdçilik məsuliyyətini daşıyır. O, övladının maddi ehtiyaclarını təmin etməklə yanaşı onu aydın düşüncəyə, saf əqidəyə və ədəb-ərkanə yiyələndirməli, bu yolla da onun gələcəyini, habelə gələcək cəmiyyəti qurmalıdır.

Yaradılışın əbəs olmadığını düşünmək və həyata qarşı ümidvar olmaq təlim-tərbiyə və maariflənmənin ən böyük səmərələrindəndir. Aydındır ki, bu ağır məsuliyyətin öhdəsindən gəlmək üçün ana özü də maariflənməli və başqalarının təcrübələrindən istifadə etməlidir.

Gələcək nəslin formalaşmasında ana, əsas aparıcı qüvvədir və uşaq ailə və cəmiyyətdə davranışın ilkin təlimlərini anadan öyrənir. Habelə, cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşma və fikirlər mübadiləsi üçün yaranan danışq dilini hər bir uşaq öz

anasından öyrənir. Ananın yanında boya-başa çatan uşaq, özünəxas düşüncəyə yiyələnir və təbii ki, gələcəkdə bu düşüncələri müdafiə etməyə səy göstərir. Bütün bunlarda müvəffəqiyyət əldə etmək isə düzgün təlim-tərbiyəyə bağlıdır. Başqa sözlə, ananın düzgün təlim-tərbiyəsi övladının səadətina, yanlış təlim-tərbiyə isə sonrakı peşmançılığa bais olur. Dünyaya yeni göz açan körpəyə hamıdan yaxın və daim onunla ünsiyyətdə olan onun anasıdır. Ana uşağın maddi ehtiyaclarını təmin etməklə yanaşı onun ruhuna və hissiyyatlarına da birbaşa təsir göstərir. Həqiqətdə uşağın həm cisminin, həm də ruhunun sağlam inkişafı ananın varlığına bağlıdır. Yəni ananın uşaqla daim təmasda olması onun inkişaf və kamilliyinin ilk amilidir. Bu ünsiyyət sayəsindədir ki, gələcəkdə cəmiyyətə ayaq basan uşaq həmtayları ilə ünsiyyət yaratmağı bacarır. Uşağın cəmiyyətlə tanışlığında da ilk vasitəçi anadır. Bir çox qərib psixiətləri, o cümlədən Spirts ana qayğısının uşağın həm cismi, həm də zehni inkişafındakı əhəmiyyətini vurğulayıb. O ananın ağışunda böyüyən və ana qayğısından uzaq düşən uşaqlar üzərində apardığı müşahidələrdən sonra belə qənaətə gəlir ki, birinci dəstədən olan uşaqlar cismi və zehni inkişaf, o cümlədən fərdi və ictimai şəxsiyyət kimi formalaşmaq baxımından ikinci dəstədəki uşaqlardan üstündürlər.

Əziz İslam peyğəmbəri həzrəti Məhəmmədin (s.ə.v.s.) hədislərindən aydın olur ki, ana övladına olan məhəbbətini atadan daha çox bürüzə verir və o, uşağını boya-başa çatdırmaq üçün daha çox fədakarlıq göstərir.

Ailə uşaqların təlim-tərbiyə ocağıdır və bu məqsədə çatmaq üçün ata və ana ailədə əlverişli şərait yaratmalıdırlar. Uşağın şəxsiyyəti ailədə formalaşır. Bir-birilə əlaqədar olan amillər, o cümlədən irsiyyət, xarici görkəmlə yanaşı uşağın şəxsiyyəti və xüsusiyyətləri üzərində də böyük təsirlər qoyur. İrsiyyətin fərd üzərində qoyduğu təsirlər şəraitdən asılı olaraq müxtəlif ölçülərdə təzahür olur. Məsələn, bəzən irsiyyətin bəxş etdiyi müəyyən istedadlar şərait nəticəsində ya çiçəklənir, ya da məhv olub aradan gedir.

Təlim-tərbiyə elə uşaqılıq çağlarından başlanır. Azyaşlı uşaq valideynlərinin, həmçinin ailədə yaşda özündən böyük bacı-qardaşının rəftarlarını təkrar edir. Şəxsi rəftarlar isə tabe olduğu dinin buyruqları və milli adət-ənənənin təsiri altında formalaşır. Sözsüz ki, hər bir millətin və məntəqənin özünəxas milli adət-ənənəsi və tərz-i-təfəkkürü var və bunlar nəsilədən nəsle ötürülür. Ata-ana da bu millətin nümayəndəsi kimi bu adət-ənənəni mənimsəyir və övladlarına ötürür. Məsələn, böyüklərlə davranış qaydaları, toy və yas mərasimləri, xəşbəxtlik və bədbəxtlik, həyat və ölüm anlayışlarını təhlil etmək və s. bu kimi göstəricilər müəyyən bir mədəniyyəti təşkil edir. Bir qədər öncə irsiyyətin uşaq şəxsiyyəti üzərində təsir qoyduğunu vurğuladıq. Milli adət-ənənə isə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında başqa bir amildir.

Əsasız inanclar və xurafatlar, ətrafdakılara qarşı laqeydlik, cəmiyyətdə nizam-intizam pozuntuları və qanunsuzluq, əhalinin ölkə ərazisində düzgün paylanmaması, dinə qarşı inamsızlıq ictimai mədəniyyət üzərində mənfi təsir qoyan amillərdir. Cəmiyyətə qoşulan gəncə mütləq bu mənfi amilləri xatırlatmaq lazımdır. Şübhəsiz ki, ictimaiyyət ayrı-ayrı ailələrdən, ailə isə ayrı-ayrı fərdlərdən təşkil olur və ictimaiyyətdə mövcud olan əngəllər elə ailələrdən qaynaqlanır. Sizcə nizam-intizamsız, ayrıseçkiliklərə yol verilən, daim ailə üzvləri arasında çəkişmələr baş verən bir ailənin yetirdiyi uşaq hansı tərbiyənin və mədəniyyətin sahibi ola bilər?! Yəqin ki, göz açıb gördüyü tərbiyənin!

Təlim-tərbiyəyə təsir göstərən amillərdən biri də ailənin mənsub olduğu ictimai kütlə və həmçinin yaşadığı məntəqədir. Müşahidə etdiyiniz kimi ali təhsilli ailələrlə cavadsız ailələr, varlı ailələrlə yoxsul ailələr və şəhərdə yaşayan ailələrlə kənddə yaşayan ailələr arasında təlim-tərbiyə və etika-estetika baxımından fərqlər mövcuddur.

Uşağın cəmiyyətdə fəal olmasında ananın təsiri böyükdür. Tanınmış sosioloq Parsonzun nəzərincə ictimai olmaq, yaşadığı mühitə hakim olan mədəniyyətə yiyələnməkdir. Başqa

bir tərifi əsasən isə ictimai olmaq ictimaiyyətdə mövqe tutmaq üçün bir sıra rəftarlar və məharətlərə yiyələnməkdir. Uşağın ictimai bir fərd kimi yetişməsində ana hansı təsirləri qoya bilər?

Hər bir millətin danışiq dili onun mədəniyyətini, etika-estetikasını və psixologiyasını nümayiş etdirir. Uşaq ana dilini anasından öyrənir və bu vasitə ilə öz istəklərini və digər məsələləri bəyan edir. Bu səbəbdən də danışiqda ara sözləri və təhqiramiz ifadələrdən, kinayələrdən istifadə etmək olmaz. Ana uşağı ətraf aləmlə tanış etmək üçün bu barədə məlumat verən kitablardan, şəkillərdən, sənədli filimlərdən istifadə edə bilər. Uşağın yad mədəniyyətə meyilli olduğunu müşahidə edən ana təmkinli olmalı, bir mədəniyyətin mənfi və müsbət cəhətlərini araşdırmadan dərhal onu təsdiq və ya inkar etməməlidir.

Uşağa verilən təlimlər tamamilə aydın olmalıdır ki, uşaqda tərəddüd yaratmasın. Yəni, uşağa verilən hər bir təlimin səbəbini və səmərəsini ona izah etmək lazımdır. Həmçinin uşağın zehninə həkk olan təlimləri viran edib, onları yeniləmək olduqca çətin işdir. Unutmayın ki, həmişə mülayimliklə uşağı tərbiyələndirmək təsirli olmur. Bəzən lazımı cəza tədbirlərindən istifadə etmək, bəzən də uşağı müəyyən bilikləri öyrənməyə vadar etmək lazımdır. Uşağı maraqlandıran suallara isə onun düşüncə səviyyəsinə uyğun cavab verilməlidir.

Ailədə ananın vəzifəsi böyükdür. Umumi anlayışları və yenilikləri övladına izah etmək, adət-ənənələri qoruyub saxlamaq və onların icrasına nəzarət etmək, televiziya və internet kimi kütləvi informasiya vasitələrindən istifadəni çərcivəyə salmaq və s. kimi məsuliyyətlər ananın öhdəsinə düşür. Xatırladaq ki, televiziya verilişləri uşaqlara böyük təsir göstərir. Demək olar ki, bütün uşaqlar elə kiçik yaşlarından televiziya verilişlərini izləməyə həvəs göstərir və orada gördüklərini heç bir qeyd və şərtsiz qəbul edirlər. Nəticədə də onların əksər rəftar və düşüncələri televiziya tamaşalarının məhsuludur. Əgər uşağı tərbiyələndirməkdə müsbət nəticələr əldə etmək istəyirsinizsə gərək uşağa özünə uyğun televiziya verilişlərinə seyr etməyi icazə verib, ona nəzarət edəsiniz.

Ana həmçinin uşağa gündəlik vəzifələrini tanıtdırmalı, onu dünya məntəqələri və şəhərləri, müasir yazıçıların əsərləri, qəzetlər və jurnallar ilə tanış etməli, xüsusilə də hər bir şeydə müşahidə edilən "səbəb və nəticə" qanununu ona izah etməlidir. Təhsil də təlim-tərbiyədə və şəxsiyyətin formalaşmasında rol oynayan amillərdəndir. Əgər ana uşağın təhsilinə ciddi yanaşmasa sözsüz ki, cəmiyyətə savadsız bir insan təhfil verəcəkdir. Uşaqlar günün yarı hissəsini təhsil ocaqlarında, yəni məktəblərdə keçirirlər. Başqa sözlə desək, onlar cəmiyyətə qoşulurlar. Məktəblərdə tədrislə yanaşı uşaqlara cəmiyyətdə davranış qaydalarını və milli adət-ənənələri də öyrədirlər. Uşaq ən çox ana ilə ünsiyyətdə olduğu üçün onun rəftarlarını və danışmalarını təkrar edir. Deməli, cəmiyyətdə mədəniyyətin böyük hissəsi ana əməyinin məhsuludur. Bir sözlə ana uşaq üzərindəki nüfuzu ilə onun formalaşmasında böyük rol oynayır. Ana övladını xeyirxahlığa və bədxahlığa sövq etdirir. O, bəyənilən və ya yaramaz əməllərin toxumunu uşağın qəlbinə səpir.

Ana övladı üçün örnəkdir. Uşaq anasını hər bir cəhətdən özünə örnək hesab edir. Yəni, ana övladına bir davranış və şəxsiyyət nümunəsidir. Ailəyə qarşı laqeyd, bədrəftar, hər xırdalığa görə özündən çıxan və bir sözlə dözülməz xasiyyətdə olan ana sizcə ədəb-ərkanlı və dolğun şəxsiyyətli bir övlad yetişdirə bilərmə? Ananın bütün rəftarları - evin idarəçiliyi, səbir və hövsələsi, gözlənilməz hadisələrlə üzləşməyi, Allaha inam və ibadəti, hətta geyimi və s. uşaq üçün nümunədir. Məsələn, ana, əgər Allaha ibadətə ciddiyyət göstərmiş, onu vaxtında, bəyənilən məkanlarda, dəqiqliklə icra edərsə, şübhəsiz ki, övladı da bu mədəniyyəti mənimsəyəcəkdir.

Ana haqqında yazılan şeir, hekayə və povestlərdə ana müqəddəsliyi geniş tərənnüm edilir. Dahi sənətkarımız, böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavid haqlı olaraq söyləyirdi ki, anasız nəinki övlad, millət belə yetimdir. Abdulla Şaiqin fikrincə ata ağıl, ana isə coşqun ürəkdir. Bunun ikisinin bir

yerdə olması isə bəxtəvərlikdir. Səməd Vurğun isə anasız həyatı zindan adlandırmışdır.

Analar haqqında yüzlərlə mahnı var. Klassik xanəndələrimizdən tutmuş müasir ifaçılarımıza qədər hər kəs öz repertuarında ana mövzusunə xüsusi yer verib. Vaxtilə Zeynəb Xanlarova böyük məhəbbətlə Ənvər Əlibəylinin sözlərinə yazılmış "Anama" mahnısını özünəməxsus məharətlə ifa edərək sevdirə bilib. "Anacan, mən sənə çox borcluyam, çox" misrası ilə başlanan bu mahnı 40 ildən artıqdır ki, səslənməkdədir. Eləcə də bəstəkar Cahangir Cahangirovun İslam Səfərlinin sözlərinə yazdığı "Ana" mahnısı unudulmaz Rəşid Behbudovun ifasında elə bir zirvəyə ucaldı ki, bu gün də o nəğməyə həyəcənsiz qulaq asmaq mümkün deyil:

Gözümün nuru, canım ana,
Böyütdün sən mənə yana-yana.
Odlusan gün kimi, bu qaynar həyat kimi,
Borcluyam mən sənə, sənə bir övlad kimi,
Əziz ana!

Ana öz davranışına fikir verməli, öz ləyaqətini, qızlıq adını, qadın şərəfini qorumağı da öz qızlarına vaxtında öyrətməli və özü bu sahədə nümunə olmalıdır. Namus, qeyrət, ismət qızlarımıza məhz analarımızdan, nənələrimizdən qalmışdır. Onlar ölümlərinə razı olmuşlar, lakin ismətlərini ayaqlar altına atmamışlar.

Y.V.Çəmənəminlinin "Ana və analıq" əsəri bəşər övladının həyatında ananın rolunu, onun müqəddəsliyini, hörmətə layiqliyini əks etdirir. Çəmənəminli "Anasız uşaqlar" məqaləsində yazır: "Analıq bir uşaq doğmaqdan ibarət deyil. Ana insanlara cismani ruhani dirilik verən arvadlara deyirlər ki, elm və çox biliklə islah olunub kamilliyə çatıblar. Ana o əziz arvadlardır ki, nəcib övladlar bəsləyirlər. Bu övladlar öz şəxsi və ictimai vəzifələrini anlayırlar. Həm özləri xoşbəxt yaşaya bilirlər, həm də özgələrinin bəxtinə sədd çəkmirlər. Ana həqiqi bir arvaddır ki, tərbiyə verib meydana çıxartdığı övladı

yaşadığı mühtədə ata və anasının başını uca eləyir, xoş əxlaqı, elm və istedadı ilə hamının rəğbətini qazanır” (7, 430).

Yusif Vəzir ananı günəşlə, Allahla bərabər tutaraq deyirdi: “Analıq fədakarlıqdan, fədakarlıq da analıqdan ibarətdir”, “Fədakarlıq qadınların mənəvi zinatidir ki, ondan uca bir şey ola bilməz”, “Analar böyük vəzifələrini ifa etdikdə heç bir əvəz almaq fikrində olmurlar”, “Ana kamil olsa uşağı ölümə verməz”, “Ananın əsl vəzifəsi analıqdan, evdarlıqdan və zövcəlikdən ibarətdir”, “Ev bir məmləkətə bənzəyir, evdar qadın da onun padşahına”, “Qadının vəzifəsi çox çətindir, böyük hünər və qanacaq istəyir”, “Ana - o əziz qadındır ki, nəcib övladlar bəsləyir, mədəni insanlar yetişdirir”, “Nadan anaya ana demək yaraşmaz”, “Ananın zinəti həyadır”, “Həya bir gözəl tacdır, qadın bu taci başına qoymasa, analıq mülkünə sultan olmağa layiq görülməz”, “Ana nikbindir, əqidəli, həyatpərvər və dünya tərəfdarıdır”, “Ana insanıyyətin məşəl aparandır” və s.

Y.V.Çəmənəmənli qeyd edir ki, həqiqi ana mətbuatdan xəbərdar olmalı, qəzet və jurnalları oxumalı, çapdan çıxan kitabı alıb mütləq etməlidir. Övladlarının yaşlarına müvafiq xəbərləri onlara deməli, xalq yolunda çalışan müqtədir ədiblərimizin adlarını onlara xəbər verməli və bacardıqca əsərləri ilə də onları tanış etməlidir. “Xülasə ana tərbiyə və elmlə islah olunmuş bir insandır. Dedikcə zərif bir arifdir: fikri açıq, hər işi ciddi. Vəzifəsinə müvafiq kamil və ağıllıdır”.

Ananın öz övladı üzərində haqqı-sayı sonsuz olduğu kimi, hər bir övlad da anasının qulluğunda durmağı, onun hər hansı bir ehtiyacını ödəməyi özünə şərəf bilməyi də Y.V.Çəmənəmənli tövsiyə edir: “Hər bir şəxs öz anasının əvəzsiz yaxşılığını, tükənməz qayğısını heç olmasa, mində birini qaytara bilsə ... ana necə də şadlanır”.

“Həyatda yaxşılığı bacarmayanlar ana məhəbbətindən məhrum olanlardır”- deyən Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar isə ana sevgisini tapdalayan, ana haqqını yerə vuran naxələf övladların ömrü boyu hörmət sahibi olmayacaqlarını söyləyir:

Xain çıxsə əgər bir qız, bir oğlan,
Qurtarmaz ananın ahü-vayından.
Ana hörmətini saxlamayan kəs
Ömrü boyu hörmət qazana bilməz.
Bəşərdə anaya ehtiram olsa,
Tökməz bir-birinin qanını əsla.
Dünyanı fəth etsə ana hörməti,
Yaradar dünyada əsil cənnəti.
Belə söyləmişdir böyük Məhəmməd:
“Ana ayağının altıdır cənnət”.

“Ailə tərbiyəsinin köklü psixopedaqoji paradoksları var. Bu paradoksların həllində atanın da, ananın da rolu önəmlidir. Qız tərbiyəsinin strategiyası xüsusilə seçilir. Qüdrətli azərbaycanlı anasının, ailənin möcüzəli həyatında bənzərsiz etnopsixoloji ənənələrini yaşadan ananın həyatı uşaqların, qızların da, oğlanların da xoşbəxtliyi amalı ilə bağlıdır. Gecə-gündüz bu amalla yaşayır və uşaqları, atanın “böyük hörməti” ilə tərbiyə edir”.

Məktəb və həmyaşıdların qoyduğu təsirlər. Dost və həmsöhbətin yoxluğu uşaq və yeniyetmələr üçün böyük bir müsibət sayılır. Amma övladımızın ədəbsizliyi və ya yadlara məxsus mədəniyyəti yamsılayan uşaqlarla ünsiyyətdə olması daha böyük müsibətdir. Yenə də valideynlərin, xüsusilə də ananın vücuduna ehtiyac duyulur. Valideynlər bilməlidirlər ki, övladları yaramaz uşaqlarla dostlaşdığı vaxt dərhal onların dostluğuna tənə vurmamalıdırlar. Onların mənfi cəhətlərini izah edərək, uşaqlarını onlardan uzaqlaşdırmalı və eyni zamanda əsl dostun sifətlərini bəyan etməlidirlər. Xülasə, dost seçməkdə uşağa yol göstərərək, kömək etmək ananın üzərinə düşən məsuliyyətlərdəndir. Bir daha qeyd edirik ki, bu iş, çox mülayimliklə həyata keçirilməlidir. Dostluq əlaqələri qurulduqdan sonra bu dostluğa nəzarət etmək də önəmlidir. Dostlar adətən yaxın olmaq üçün bir-birinin rəftarlarını təkrar edir, bildiklərini –istər faydalı, istərsə də, zərərli məlumatları- bir-birinə çatdırmağa səy göstərirlər. Nizam-intizama xüsusi diqqət yetirən və təhsilə ciddi yanaşan məktəbin məsul işçiləri və müəllimləri, uşaqların

taleyində müsbət iz qoya bilərlər. Odur ki, valideynlər, xüsusilə də ana – çünki əvvəla ana, uşağa atadan daha çox yaxın olur, ikincisi, əksər analar evdar olduqları üçün, uşaqlara daha çox vaxt ayırmaq imkanına malikdir - övladını hansı məktəbə yolladığını və hansı müəllimlərin əlinə tapşırıldığını araşdırmalıdırlar. Məktəbin məsul işçiləri, müəllimləri, hətta xadimləri nümunəvi xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar; çünki məktəb uşaqların ikinci evidir. Onlar, məktəbdə doğruluğu, həmçinin pisi yaxşıdan, düzü əyridən seçməyi, həqiqi və faydalı azadlığı, həyata hakim olan bir sıra qanunları və şəxsi və dəyanətli həyat yolunu seçməyi öyrənməlidirlər. Həmçinin təhsil ocaqlarında ətrafdakı insanlarla - ata, ana, dostlar, həmyaşıdlar və s.- davranış və etika-estetika qaydaları təlim olunur.

Ananın övladı üzərindəki təsirlərinin məcmusuna bir nəzər yetirək:

- Ana öz nümunəvi xüsusiyyətləri və rəftarları ilə övladının təlim-tərbiyyəsi və kamilləşməsi üçün münasib şərait yaradır.
- Ana övladı üçün örnəkdir və övladı onun hər bir hərəkətini eynilə təkrar edir.
- Ana müəyyən rəftarları təkrar-təkrar yerinə yetirməklə övladını bu rəftarları mənimsəməyə yönəldir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi uşağı tərbiyələndirmək və maarifləndirmək üçün ana da bir çox bilgiləri əldə etməli və davranışında əlaqi normalara riayət etməlidir. Aşağıdakı tövsiyələr bu işdə anaya kömək göstərə bilər:

- Ana övladının həm evdə, həm də evdən xaricdəki davranışına göz qoymalıdır. Onun dostlarını tanımalı, onlarla olan söhbətindən və rəftarlarından müəyyən qədər əgah olmalıdır.
- Ana uşağının yol verdiyi səhfləri nəzərə almalı və onların islahı üçün səy göstərməlidir.
- Ana uşağının rəftarlarındakı məqsəd və istəyi müəyyənləşdirməklə onları sabitləşdirə və ya islah edə bilər.

- Ana bəzən uşaqla həmfikir və həmdərd olmaq və ümumiyyətlə mülayim davranmaqla onunla dostlaşa bilər. Bu yolla da övladının hər bir işindən xəbərdar olub, kənardan olan mənfə təsirləri zərərsizləşdirə bilər.

Ümumiyyətlə, evdarlıq və evdən xaricdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdan öncə qadının ən mühüm vəzifəsi analıq vəzifəsi və övladının təlim-tərbiyyəsidir.

Qadın istər bir ana, istərsə də cəmiyyətin bir nümayəndəsi kimi milli və dini mədəniyyəti uşaqlara ötürür. Ananın maariflənməsi və elmi mütaliələri sayəsində uşağın qarşılaşa biləcəyi əngəllər aradan qaldırıla bilər və onlar bəyənilən bir tərzdə böyüyüb, kamilləşərlər. Bilməliyik ki, qarşılaşdığımız çətinliklərin çoxu həyatdakı vəzifələrimizi unuttuğumuz və ya yetərinə yerinə yetirmədiyimiz üçün meydana çıxır.

Ana bir tərəfdən özü övladı üçün bir örnəkdir, digər tərəfdən də onu istədiyi örnəklərə tərəf yönəldə bilər.

Hər bir yaş dövrünün özünəməxsus tərbiyə üsulları mövcuddur və hər bir məsuliyyət daşıyan ana bu üsulları bilməli və həyata keçirməlidir.

2.5. Atanın vəzifəsi

**Bilirsənmi, ata kimdir, əzizim
Sən bunu atasız qalandan soruş
Kimsə atasına "ata" deyəndə
Gözləri buludtək dolandan soruş**

Ailənin tarixi inkişafı göstərir ki, kişi ailə başçısı kimi onun həyatında həmişə mühüm rol oynamışdır. O, kişinin ailə başçısı statusunu kor-koranə qəbul etmir, bir çox hallarda ərin sözdə inkar etməsə də, onunla hesablaşır, sözü ilə oturub-durmur, hətta bəzən mənəm-mənəmlik edir. Bəzi kişilər yaranmış şəraitlə razılaşır, əslində arvadın ailə başçısı statusunu qəbul edir, onun sözündən əl çəkmirlər. Əgər ər və arvadın hər

ikisi özünü başçı kimi aparırsa, biri digərinin nüfuzunu qəbul etmərsə, ailədə istər-istəməz münaqişə yaranır. Bir çox hallarda isə arvad ailə funksiyasını asanlıqla öz əlinə alır. Bu isə təsadüfi deyildir. Bir qayda olaraq, ailə başçısının mənfi keyfiyyətləri onun mövqeyinin zəifləməsi ilə nəticələnir. Sərxoşluq edən, uşaqların tərbiyəsi ilə maraqlanmayan, özünü düşünən, özü üçün yaşayan, ailənin dərd-sərini bilməyən ata ailə başçısı kimi nüfuzunu asanlıqla itirir. Əlbəttə, bu halda ailə başçısı funksiyasını ana öz öhdəsinə götürür. Ailədə ərin öz funksiyaları, arvadın öz funksiyaları vardır. Ulu babalarımız ailə başçısı rolunu kişilərə verəndə görünür, onların fiziologiyası və psixologiyası ilə bağlı olan bu xüsusiyyətləri nəzərə almışlar. Qadının, kişiyə müəssər olmayan xüsusi bir vəzifəsi - analıq vəzifəsi vardır. Nəslə davam etdirmək qabiliyyətini qadına təbiət vermişdir. Bu yolla da təbiət anaya həm də təkrarolunmaz sosial rol bəxş etmişdir. Analıq-yüksək sosial sərvətdir, övlad fərəhi qadının dünyada ən böyük sevinc payıdır. Ana nəciblik, təmənnaşlıq, dözümlülük və müdriklik mücəssəməsidir. Xalqımız qadın şəxsiyyətini təhqir etməyi. Ona qarşı kobud olmağı böyük və bağışlanılmaz günah sanmış, kişi qeyrətsizliyi kimi mənalandırmışdır.

Sosioloqlar müəyyən etmişlər ki, bu gün bəzi ailələrdə, xüsusilə kənd yerlərində kişi və qadın haqqında ənənəvi təsəvvürlər hələ də yaşayır. Lakin bu təsəvvürlər ailədə əmələ gəlmiş real münaşibətlərə çox vaxt mahiyyətcə uyğun gəlmir, bir çox hallarda isə evdə açıq və ya gizli ixtilafın yaranmasının başlıca mənbəyinə çevrilirlər. Hazırda ailə münaşibətlərinin iki tipinə daha çox təsadüf olunur. Onların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

Birinci tip. Ailə başçısı rolunu ər, bir çox hallarda isə arvad yerinə yetirir.

İkinci tip. Ailənin bütün əsas məsələlərini ərlə arvad müştərək həll edir. Onlar bir-birini düzgün başa düşür, ailə başçısı rolunu öz aralarında səmimi surətdə bölüşür və birlikdə yerinə yetirirlər (öyrənilən ailənin 40%-i birinci tipə, 60%-i

ikinci tipə mənsub idi). Bunlardan hansı yaxşıdır? Şübhəsiz bu suala ailə münaşibətlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan bir mənalı cavab vermək düzgün olmaz. Lakin sosioloqların bir çoxu belə hesab edir ki, ikinci tip ailə başçısı müasir ailələr üçün daha çox səciyyəvidir. Bu gün belə ailələrə geniş təsadüf olunsada onların bir nöqsanını görməmək olmaz: ikinci tip ailələrin özündə də başçı funksiyası əslində ikiləşdiyinə görə ailə özünün bir çox mühüm məsələlərini vaxtında həll edə bilmir. Bu cəhət uşaqların tərbiyəsində xüsusilə nəzərə çarpır. Sosioloqlar, xüsusilə 80-ci illərin yarısından etibarən ailə başçısı məsələsinə yeni baxımdan yanaşmağa başlamışlar. Məşhur Amerika sosioloqu Kliff Olbriton göstərir ki, kişinin rolu öz evində lider olmaqdan ibarətdir. Bu heç də üstünlük, imtiyaz və ya hakimiyyət demək deyildir. Ev-eşik sahibi olanda məsuliyyətdən qaçmaq və ya kimdənsə həddindən artıq asılı olmaq mümkün deyil. O, kişilərə müraciətlə deyirdi: hakimi mütləq (diktator) olmaqdan, öz həyat yoldaşınıza və başqalarına əmrlər verməkdən çəkinin. Arvadınızın köməyi sizə lazım olacaq, lakin lider siz olmalısınız. Siz evdə onu möhkəmlədən əməl etməlisiniz; elə etməlisiniz ki, arvadınız emosional kömək üçün sizə müraciət edə bilsin. Sosioloqlar bu gün "kişinin rolu öz evində lider olmaqdan ibarətdir"-deməklə heç də ənənəvi ailə modelini təbliğ etmirlər. Sadəcə olaraq onlar ailə başçısı funksiyasında əmələ gəlmiş dəyişiklikləri zəruri surətdə nəzərə alırlar. Ailə başçısı haqqında ənənəvi təsəvvürlərin dəyişməsi tamamilə qanunauyğun haldır. Ailə başçısı rolunu məzmunu ictimai -tarixi amillərlə- ailənin funksiyaları, sosial münasibətlərin inkişaf səviyyəsi və s. ilə şərtlənir. Bu gün ailə başçısının statusu heç də təkə onun iqtisadi mövqeyi ilə müəyyən olunmur. Ailə münaşibətlərində daha çox mənəvi psixoloji amillər mühüm rol oynamağa başlayır. Qadınla kişinin hüquq bərabərliyi şəraitində ailə başçısı anlamı özünün əvvəlki mənasını itirir. Ailə başçısı bu gün heç də məhdud mənada başa düşülən, hətta gülünc görünən "hökmrənlik", "hakimiyyət" demək deyildir, onun mənası artıq daqiq-

laşmışdır. Ailə başçısı ailənin bütün üzvləri üçün məsuliyyət deməkdir. Bəs belə halda ailədə liderlik üslubu necə olmalıdır? Yuxarıda biz demokratik ailə başçısı tipi ilə tanış olduq. Kliff Olbrinton da təsvir etdiyi kişi portretində həmin başçı tipinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Sosial-psixoloj tədqiqatlar göstərir ki, ailə başçısı öz funksiyalarını demokratik üslubda həyata keçirməlidir. Bu üslubun mahiyyətini öyrənmək, xüsusiyyətlərini mənimsəmək lazımdır. Həyat yoldaşına və uşaqlara hörmətlə yanaşmaq onun əsasını təşkil etməlidir. Azərbaycanda mərdlik, məğrurluq, qeyrət damarı yalnız kişiyə deyil, qızgəlinlərə də xas olmuşdur. Övlərləri ilə, sevgililəri ilə bir meydanda döyüşən qadınlar eyni zamanda kişilərin qürurunu sindirməməyə, onların yanında qürrolənməyə çalışmışlar.

Azərbaycan həmişə bu keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirmişdir. O, kişi ləyaqəti ilə yanaşı, qadın ləyaqətini uca tutmuşdur. Ana ləyaqəti, bacı namusu, arvad qeyrəti ölkəmizdə insanlıq norması, meyarı olmuşdur. Kişi və ər ləyaqəti, qadın və arvad ləyaqəti! Ailə həyatında bunların öz rolu, öz vəzifəsi var. Ailədə atanın rolu böyükdür. O, öz iradəsini ailə üzvlərinə diqtə edir. Ailənin bütün ağırlığı atanın çiyinlərinə düşür. Qazanc gətirən əsasən odur. İstər ər, istərsə övladlarda belə bir təsəvvür yaranmamalıdır ki, ata yalnız ailəni maddi cəhətdən təmin edən şəxsdir, xüsusən, ana bu hissi aşılammalıdır. Uşaqlar bilməlidir ki, ata evin, ocağın kişi namusudur, qeyrətidir, şərəfidir.

Atanın sərt baxışlarında müəmmalı övlad məhəbbəti var, ata göz yaşının acısını içərisində yaşayır, ürəyində göynəyir. Baxmayaraq o, zahirən sakitdir, bəlkə də qaradınməzdir. Ata nüfuzunu ailədə, ətraf mühitdə qaldıran məhz ana ləyaqətidir. Ailə üzvləri həmişə ataya qayğı göstərməli, onun nüfuzunu yüksəltməli və hörmət etməlidir. Övladların haqqı yoxdur atadan küsməyə, ona kəc baxmağa. Ata nə qədər çətin vəziyyətə düşsə də belə, yoxsulluğa düşər olsa da belə ona qayğı və kömək göstərilməli, ondan üz döndərilməməlidir. Ata evin dirəyidir, şərəfidir, namusudur, qeyrətiidir. Ona görə

də deyirik: “Atalıq ağır, məsuliyyətli, lakin şərəfli vəzifədir”. Ailədə sağlam mühitin, öz həyat yoldaşı, uşaqları arasında qarşılıqlı səmimiyyətə və hörmətə əsaslanan münasibətlərin bərqərar olmasında, övladlarının layiqli vətəndaş kimi böyünməsində atanın əməyi xüsusilə böyükdür.

Azərbaycanlı ailələrdə başçı kişi olur. Yalnız istisna hallarda ailədə ər-arvad arasında qarşılıqlı münasibətlərin ahəngi pozulduğu təqdirdə onlardan hər biri lider olmağa can atır. Ata, kişi nüfuzunun olmadığı ailələr üçün deyirlər: “Ailədə biri kişi, biri qadın olmalıdır”. Doğrudan da, kişinin kişi, arvadın arvad yeri vardır. Əlbəttə, ata müəyyən bir məsələnin həllində ananın rəyini öyrənməli, nəzərə almalıdır. Atanın və ananın ümdə arzusu həyat verdikləri övladlarına xoşbəxtlik bəxş etmək, onları ailəli, oğullu-uşaqlı görməkdir. Öz övladı üçün pis nümunə olan ata, istər-istəməz onun hərəkət və davranışında mənfi təzahürlərin baş qaldırmasına şərait yaradır. Naqis tərbiyə nəticəsində övlad xudpəsənd, lovğa böyüyür, yaşidlərinə yuxarıdan aşağı baxır.

Müasir ailədə atanın rolu, tərbiyəedici təsir qüvvəsi müstəsna dərəcədə böyükdür. Lakin sözün həqiqi mənasında ata olmaq, atanın üzərinə düşən vəzifələri ailədə yerinə yetirmək heç də asan deyildir. Odur ki, atalarımız demişlər: “Ata olmayan, ata qədrini bilməz”. Pedaqoji ədəbiyyatda yazıldığı kimi, öz üzərinə ata rolu götürmək, ata olmağı öyrənmək və özünü ata kimi hiss etmək çətinidir; bu, bir anda, bir gündə və bir ildə əmələ gəlmir. Ən sadə və çətin olan bu sənətə - ata olmaq sənətinə tədricən və zəhmət sayəsində yiyələnmək gərəkdir.

“Ailədə atanın yeri çox yüksəkdir. Ata tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti xeyli dərəcədə atanın nüfuzundan asılıdır. Ata ilə övladlar arasında çox möhkəm bir mənəvi pərdə olur. Övlad üçün pərdənin arxası bir sirr olaraq qaldığından, o, atanı qüdrətli, hər şeyə qadir, hamıdan güclü bir adam sayır. Məhz belə bir abır-həya pərdəsinin olması sayəsində övlad atanın

imkanlarının, qabiliyyətinin bitib-tükənməyəcəyi qənaətinə gəlir”

Vaxtilə azərbaycanlı ailələrdə ata işləyir, ana isə ev işləri ilə məşğul olur, uşaqları saxlayırdı. Deməli, ata, hər şeydən əvvəl ailəni maddi cəhətdən təmin edirdi. Hazırda da evdən qadınlar az deyil, lakin kişi ilə yanaşı bir çox qadınlar da istehsalatda çalışır. Artıq ailəni təkbaşına ata dolandırmır. Daha o, uşaqların tərbiyəsi işində yaxasını kənara çəkə bilmir. Onlar uşaqların tərbiyəsi işində eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyırlar.

Vaxtilə azərbaycanlı ailələrdə ata işləyir, ana isə ev işləri ilə məşğul olur, uşaqları saxlayırdı. Deməli, ata hər şeydən əvvəl, ailəni maddi cəhətdən təmin edirdi. Hazırda kişi ilə yanaşı qadın da istehsalatda çalışır. Daha ailəni təkbaşına ata dolandırmır. Daha o, uşaqların tərbiyəsi işində yaxasını kənara çəkə bilməz. Belələrinin əvvəllər bəhanəsi bu olurdu ki, o işləyir, yorulur. İndi isə onun bəhanəsi kəsilmişdir. Qadın da onun kimi işləyir. Onlar uşaqların tərbiyəsi işində eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyırlar. Ailədə atanın mühüm vəzifələrindən biri də uşaqların tərbiyəsidir. Tərbiyə işlərində ata nümunəsi, ata nüfuzu mühüm rol oynayır. Bəzən ailədə ana uşaqlarla bacarmayanda ata köməyə gəlir. O da təsir göstərə bilməyəndən demək, övladlarının yanında onun nüfuzu yoxdur. Ona görə də tərbiyə işi ilə uşaqların həyatının ilk günlərindən, özü də müntəzəm, sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü məşğul olmaq, tələbələrə vahidlik prinsipi gözləmək, uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Ata öz oğlanlarında kişi qeyrəti, kişi dəyanəti, cəsurluq, mərdlik, alicənablıq, igidlik, çətinliklərə sinə görə bilmək kimi nəcib sifətlər tərbiyə etməlidir. Təcrübə göstərir ki, bəzi ailələrdə oğlanlar aciz adamlar kimi böyüyür, idmanla, əməklə məşğul olmur, bədənlərini möhkəmləndirmir, bərkə-boşa düşürlər. Əgər qızları gələcək həyat yoldaşı, ana vəzifəsində hazırlamaq müəyyən mənada ananın borcudursa, oğlanları kişi, ər, ata kimi formalaşdırmaq atanın borcudur. Lakin bu heç də o

demək deyildir ki, analar yalnız qızların, atalar isə yalnız oğlanların tərbiyəsi ilə məşğul olmalıdır.

Ata və ana eyni dərəcədə oğlan və qızların tərbiyəsi qayğısına qalmalıdır. Məsələn, qızın davranışı həm anadan, həm də atadan çox asılıdır. Alimlər göstərir ki, ata olmaq nə qədər şəərədirsə, atalıq borcunu layiqincə yerinə yetirmək də bir o qədər bəlkə də daha artıq şəərəlidir. Ata eyni zamanda tərbiyəçidir. O, öz övladını düzgün tərbiyə etməyə, bir sözlə, həyatda ona düzgün yol göstərməyə, bir sözlə, həyata hazırlamağa borcludur. Bunun üçün isə atanın nəfəsi həmişə övladının üzərində hiss olunmalıdır.

Ata öz hərəkətləri ilə övladına nümunə olmaqla, onun düzgün tərbiyəsinə imkan yaratmalıdır. Ona görə də ata hər bir hərəkətini ölçüb-biçməlidir. Uşaq böyüdükcə müxtəlif çətinliklə qarşılaşır. Bu cür çətinliklər atanın nəzərindən qaçmamalıdır. Uşaq bu sahədə mümkün olan köməkliliyi almalıdır. Lakin heç də təsəvvür yaranmamalıdır ki, övladın əvəzinə, hər bir işi ata görməlidir, ata düşünməlidir. Əksinə, ata öz uşağını nəzərdən qaçırmamaqla onun müstəqilliyinə də şərait yaratmalıdır. Uşaq mümkün olan məsələlərdə müstəqil hərəkət etməyə alışmalıdır. Ata uşağın hər bir hərəkəti, həvəs və meyli ilə, onun tutduğu yolla tanış olmalıdır. Atanın yerinə yetirməli olduğu bu cür vəzifələr çoxdur. Bunları atalıq borcu tələb edir. Atalıq borcunun nədən ibarət olduğunu hərtərəfli əhatə etmək çətinidir. Bu bərdənə qədər fikir söylənilsə də, yəni bu və ya digər əhatə olunmamış qalır. Çox vaxt belə güman edilir ki, evdə uşağın tərbiyəsi ilə yalnız ana məşğul olmalıdır. Doğrudur, ailədə uşağın tərbiyəsində ananın rolu və imkanı böyükdür. Lakin bu heç də atanı həmin vəzifədən azad etmir. Bu, atalıq borcuna daxil olan mühüm cəhətlərdəndir. M.Ə.Həmzəyev xüsusi olaraq qeyd edir ki, ailədə uşağın tərbiyəsi atanın iştirakı olmadan getməməlidir. Ata uşağın həyatından kənarda dayanmamalı, tərbiyə prosesindəki çətinliklərdən qorxmadan həmişə bununla məşğul olmalıdır.

Qayğıkeş ata həmişə öz uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmağa, bu sahədə anaya kömək etməyə vaxt tapır. Bu cür atanın hər bir hərəkəti, onun gördüyü iş, şəxsi nümunəsi, nüfuzu, ailə üzvlərinə münasibəti və sair öz övladının düzgün tərbiyəsinə, həqiqi vətəndaş kimi yetişməsinə kömək edir. Atalıq borcu həmişə hər yerdə, bu cür şəraitdə övladın qayğısına qalması tələb edir. Ata övladını yaddan çıxarmamalıdır. Atanın üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biri öz övladının dərslərə yaxşı hazırlanmasına nəzarət etməsidir. Xüsusilə, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək, lazım gəldikdə uşağa istiqamət vermək zəruridir. Uşaq tapşırığı icra edərkən istər-istəməz müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Bəzən bu çətinliyin öhdəsindən gələ bilmədiyini üçün onu yarımçıq qoyur. Eyni vəziyyət bir neçə dəfə təkrar olunduqdan sonra uşaqda çətinliklərdən qorxmaq, ilk çətinlikdən işi yarımçıq qoymaq adəti yaranır. Beləliklə, onda iradə zəifliyi meydana gəlir. Uşaq dərslərdən geri qaldığı kimi, onun şəxsiyyətinin inkişafı da düzgün istiqamətə getmir. Uşağın dərslərdəki müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün ata məktəbdə də müntəzəm əlaqə saxlamağa borcludur. Bununla o, öz övladının təlim prosesində qazandığı müvəffəqiyyət, məktəbdə özünü necə aparması və.s ilə tanış olar və rast gəldiyi çatışmamazlığı aradan qaldıra bilər. Ümumiyyətlə, hər bir ata öz oğlunu və ya qızını gələcək həyata daha yaxşı hazırlamalıdır. Lakin bəzən öz övladının gələcəyi ilə dərindən maraqlanmayan atalara rast gəlmək olur. Bəzi atalar xüsusilə öz qızlarının gələcək taleyi ilə maraqlanmadan onu məktəbdən uzaqlaşdırır və yaxud uşağın oxumasına əhəmiyyətsiz bir şey kimi baxırlar. Ata öz övladına qarşı tələbkar olmaqla yanaşı, onun heysiyyətinə, mənliyinə də toxunmamalı, onu təhqir etməməlidir. Xüsusilə 12-16 yaşlarında uşaqlara ehtiyatla yanaşmaq lazım gəlir. Bu zaman uşaqlar artıq özlərini böyük kimi zənn edirlər. Yoldaşlarının, başqa adamın yanında ona deyilən ağır, təhqiredici sözdən hədsiz təsirlənirlər. Bəzən valideynin düzgün olmayan hərəkəti uşaqlarda ona qarşı narazılıq, kin hissinin yaranmasına səbəb

olur. Ona görə də ata öz hərəkətlərində ehtiyatlı olmalı, öz atalıq hüququndan sui-istifadə etməməlidir. Uşağın düzgün olmayan hərəkətini ona başa salmalı, necə hərəkət etməyin düzgün olduğunu göstərməlidir.

Ümumiyyətlə, bütün yaş dövrlərində ata öz uşağının həyatı ilə maraqlanmağa, ona düzgün istiqamət verməyə borcludur. Əgər kiçik uşaq ətraf aləm haqqında dərin biliyə, təcrübəyə malik olmadığı üçün ata və ananın köməyinə ehtiyac hiss edirsə, bu ehtiyac sonrakı dövrlərdə də bu və ya digər formada özünü göstərir. Böyüyüb özünü müstəqil hiss etməyə meyl göstərən yeniyetmə, yaxud ilk gənclik dövrünə qədəm qoyan, həmin dövrün özünəməxsus çətinlikləri ilə rastlaşan oğlan və ya qız yenə də atanın köməyinə ehtiyac hiss edir. İsti ata nəvəsi, onun qayğıkeş məsləhətləri uşağın düzgün tərbiyəsinə və düzgün inkişafına əsaslı təsir göstərir. Ona görə də öz övladının düzgün tərbiyəsinin qayğısına qalan ata, hər şeydən əvvəl uşağın nə kimi arzu və istəklə yaşadığını, nə ilə maraqlandığını, nəyi sevdiyini, nəyi sevmədiyini, nəyi istədiyini və nəyi istəmədiyini bilməlidir. Bu zaman o öz övladının tərbiyəsində düzgün yol tuta bilər.

Ata öz övladının kimlə və necə yoldaşlıq etməsinə fikir verməlidir. Nəzarətsiz buraxılan uşaq bəzən yoldaşlarının xoşagəlməz hərəkətlərində iştirak edir. Lakin, ata bu cəhətlə maraqlandıqda baş verə biləcək düzgün olmayan hərəkətlərin qarşısı alınmış olur. Ümumiyyətlə, uşağın həyatının elə bir mərhələsi yoxdur ki, orada ata nəvəsinə, ata köməyinə ehtiyac hiss olunmasın. Öz övladını dərin atalıq hissi ilə sevən hər bir valideyn ağıllı məsləhətləri, düşünülmüş tərbiyəvi tədbirləri ilə həqiqi vətəndaş inkişafına kömək edir. Bu cür atalar çoxdur və onların haqqında danışmaqla, onların atalıq borcunu şərfəli yerinə yetirmələrinə aid faktları qələmə almaqla qurtarmaq mümkün deyildir.

Uşaq qərribə məxluqdur. O, həmişə özünü böyüklərə bənzətməyə çalışır. Bu hal kiçik yaşlı uşaqlarda özünü daha çox göstərir. Kiçik yaşlı uşaq onu əhatə edən adamları:

valideynlərini, böyük bacı və qardaşlarını, yoldaşlarını yamsılamağa daha çox cəhd göstərir. Özünü başqalarına bənzətməyə çalışmaq başqa yaş dövründə və kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların başlıca psixoloji xüsusiyyətlərindəndir. Bu dövrdə uşaqlar istər yaxşı; istərsə də pis hərəkətləri yamsılamağa meyl göstərilir. Ona görə də ata daim özünün müsbət xüsusiyyətləri ilə övladı üçün nümunə olmalıdır. Əks halda atanın hərəkətlərində, davranışlarında özünü göstərən mənfi hallar uşağın hərəkətlərində də büruzə verir. Bir sözlə, ata uşaq üçün həmişə nümunədir. Uşaq atanın bütün hərəkətlərini düzgün hesab edir. O, hər hansı bir işi görərkən atasının burada necə hərəkət edə biləcəyini düşünür, onun kimi hərəkət etməyə çalışır. Ata uşaq üçün nümunə olduğuna görə, onu özünə qarşı valideynlik tələbi, özünün hər bir addımına nəzarət etməsi mühüm yer tutur. Bu cəhəti nəzərə alan görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko valideynlərə müraciət edərək yazır: "Sizin öz rəftarınız ən həlledici bir şeydir. Siz zənn etməyin ki, yalnız uşaqla danışdıqda, ona nəsihət verdikdə və ya ona əmr verdikdə onu tərbiyə edirsiniz. Siz həyatınızın hər bir anında, hətta evdə necə geyinməyiniz, başqa adamlarla, habelə necə sevinib-kədərləndiyinizin, dostlar və düşmənlərlə necə rəftarınız, necə gülməniz, necə qəzet oxumağınızın uşaq üçün çox böyük əhəmiyyəti var. Uşaq səsdəki ən kiçik bir dəyişikliyi görür və hiss edir. Sizin fikrinizdəki bütün dönüşlər görünməz yollarla uşağa çatır, siz onları "görmürsünüz". Əgər siz evdə kobudcasına rəftar edir və ya özünüzdü öyürsünüzsə, sərxoşluq edirsinizsə və ya ananı təhqir edirsinizsə, (bu daha pisdir), siz uşaqlarınıza böyük zərər yetirirsiniz, artıq onları pis tərbiyə edirsiniz". Beləliklə, atanın hərəkətləri, davranışı uşaq üçün canlı nümunə rolunu oynayır və ona əsaslı təsir göstərir. Deməli, uşağın düzgün tərbiyəsində, onun həyata hazırlanmasında atanın şəxsi nümunəsi həlledici rola malikdir. Məhz buna görə də hər bir ata özünün müsbət cəhətləri ilə övladına nümunə olmağa borcludur.

Adətən uşaqlar, xüsusilə kiçik yaşlı uşaqlar valideynlərinə müxtəlif suallarla müraciət edirlər. Ətraf mühitdə rast gəldikləri onları maraqlandırdıqca, hansı ki, səbəbini izah edə bilmədikləri hadisələri dərinlən öyrənmək üçün valideynlərindən kömək gözləyirlər. Lakin bu zaman uşaq atadan "məndən əl çək" yaxud "sən hələ kiçiksən, bilməsən də olar" kimi cavabları eşitdikdə şox məyus olur. Belə cavab atanın nüfuzunu aşağı salır. Bununla bərabər, uşaqlarda düzgün olmayan təsəvvürün yaranmasına da səbəb olur. Ona görə də ata uşağın verdiyi suallara qarşı laqeyd qalmamalıdır. Bu və ya digər dərəcədə onu qənaətləndirməyə çalışmalıdır. İzah edilməsi lazım gəlməyən sualların cavabını vermədikdə on elə etməlidir ki, uşaqlarda düzgün olmayan fikir yaratmasın. Daha doğrusu uşaq öz suallarına qarşı atasının laqeyd olmadığını hiss etməlidir. Lakin bəzi atalar uşağın marağına ölü münasibət göstərməklə öz nüfuzlarının da aşağı düşməsinə səbəb olurlar. Bəzi atalar belə zənn edirlər ki, ailənin başçısı hesab olunduqlarına görə, hər bir şeydə yalnız onunla hesablaşmalıdırlar. Şübhəsiz, atanın hər bir düzgün tələbinin yerinə yetirilməsi müsbət nəticə verir. Lakin bir çox hallarda uşağa qarşı tələbkarlıqda ata ilə ananın arasında vahidlik olmur. Bu isə öz mənfi təsirini göstərir. Ailə və ictimai tərbiyə təcrübəsi sübut edir ki, böyüklərin uşağa qarşı tələblərini eyni olması, onların bu işdə vahid bir xətt tutmaları başlıca şərtidir. Hər bir ciddi, eləcə də, kiçik məsələdə yaşından asılı olmayaraq həm kiçik uşağa, həm də böyük məktəbliyə qarşı ata və ananın vahid tələbi olmalıdır. Bunun üçün isə ata və ana uşağa nəyi icazə vermək və nəyi qadağan etmək lazım gəldiyini qabaqcadan razılaşmalıdır.

Ata və ana tərbiyə işində vahid bir xətlə hərəkət etdikdə onların uşaqları tərbiyəli böyüyür, təlim işində də müvəffəqiyyət qazanırlar. Belə olduqda tərbiyə işində verə baş biləcək bir çox çətinliklər aradan qalxmış olur. Ata və ananın uşağa qarşı vahid tələbi onun intizamı, sözə baxan, nəzakətli olmasına şərait yaradır. Vahid tələb uşağın kənara yayınmasına imkan vermir, həmin tələbdən qaçmaq üçün heç bir çıxış yolu

tapmır, istər-istəmər bu tələbə uyğun hərəkət etməli olur. Bir çox hallarda uşağa qarşı valideynlərin vahid tələbi pozulur. Bu başlıca olaraq iki formada baş verir. Valideynlərdən biri həmişə o birisinin tələbinə bilə-bilə zidd gedir. Başqa hallarda isə ata və ya ana sadəcə olaraq laqeydlik göstərir. Beləliklə, onlar vahid tələbi pozurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki hal uşağın tərbiyəsi üçün eyni dərəcədə zərərli dir.

Məlum olduğu kimi, uşağı düzgün tərbiyə edə bilmək üçün onun hər tərəfli öyrənilməsi zəruridir. Ata öz uşağının fərdi xüsusiyyətləri ilə tanış olmaqdan, onu yaxşı müəyyən-ləşdirməkdən tərbiyə işində istər-istəmər çətinlik çəkəcəkdir. Ailədə elə uşaqlar tapmaq olmaz ki, onlar öz xasiyyətlərinə, marağ və meyllərinə, qabiliyyət və istedadlarına görə eyni olsunlar. Məhz buna görə də onların hər biri atanın fərdi yaşamasını tələb edir. Bunun üçün isə uşağın əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Ata uşaqlardan o öz uşağının istək və arzusunu, marağını, imkanlarını, qabiliyyətini, xasiyyətinin xüsusiyyətlərini və sairə öyrənə bilmər. Elə buna görə də ata həmin cəhətlərə düzgün təsir göstərməyi, uşağın həyatını təşkil etməyi də bacarmaz. Əksinə, bu cəhətləri diqqətlə izləyən ata öz övladının bu və ya digər hadisəyə necə münasibət bəsləyə-cəyini söyləyə bilir və çox vaxt bundan yanılır. Uşağı dərin-dən öyrənməkdə, onunla daima əlaqə saxlamaq ataya yaxından kömək edir. Bu əlaqə daimi olmalıdır. Xüsusilə uşağı dəqiq və hər tərəfli öyrənmək üçün onunla atanın söhbəti zəruridir. Atanın apardığı söhbətlər uşağı öyrənməyə, eyni zamanda onda müəyyən əxlaqi sifətlərin formalaşmasına təsir göstərir. Hər halda ata uşaqla söhbət etməyə vaxt tapmalıdır.

Siz əgər şəfqətli bir ata olmaq istəyirsinizsə, uşağınızın cismi və ruhi sağlam böyüməsi üçün ailədə lazımi şərait yaradılmalıdır.

Atanın ailədə bəzi vəzifələrinə nəzər salaq:
- Həyat yoldaşına dərin hörmət etmək.

Mehriban bir ata övladlarını sevməli, həyat yoldaşına dərin hörmət etməli, qayğı göstərməlidir.

Bu atanın evdəki ilk vəzifələrindən biridir. Mehriban ata heç bir şərt qoymadan ailədə həyat yoldaşına hörmət etməli və ona sevgi ilə yaşamaqdadır. Çünki belə bir mühitdə övladları özünü ailədə təhlükəsiz hiss edərler.

- Böyütmək.

Uşaqların elə bir ataya ehtiyacı vardır ki, o hər şeyi düşünür. Çətin qərarlar qəbul edir və həyatda məsuliyyət qəbul edəndir. Həqiqətdə bir övlad elə bir ataya malik olmaq istəyir ki, ona həmişə etibar edə bilsin.

- Övladınızın yanında olun ona həmişə qayğı göstərin.

Övladınız üçün gün ərzində vaxt ayırın. Çünki bu uşaqlarınız üçün çox zəruridir. Ona görə də gündəlik proqramınızı elə qurun ki, övladınıza da ayıracaq vaxt qalsın.

- Övladlarınızı təmin edin.

Övladınızın mühüm ehtiyacları- maddi və mənəvi ehtiyacları təmin olunmalıdır. Övladınızın yaşaması, istirahət edəcəyi, çalışması üçün lazımi şəraiti evi, sağlam mühiti olmalıdır.

- Övladınızla nizam-intizamla rəftar edin.

Uşaqlar həmişə nizam-intizamın dəyərini bilirlər. Bu, məntiqli bir rabitə üsuludur.

Çünki əgər nizam olmazsa, övladınızın sağlam böyüməsi üçün şərait yaranmaz.

- Təhsil almaşı üçün ona dəyər verin, həvəsləndirin, stimül verin.

Övladınızı təhsil almağa həvəsləndirin və ona dərslərində yardım edin.

- Məsuliyyət qəbul etməyi bacarın.

Məsuliyyətli olmağı övladınıza da öyrədin. Övladınızı məsuliyyətdən qaçmağa qoymayın. Mehriban bir ata əmin olmalıdır ki, övladı səhvlərini boynuna almağı bacarır, onları aradan qaldırmağa çalışır və həmişə doğru, dürüst hərəkət edir.

- Həyatı sevin və həyatı sevdirin.

Onlara öyrədin ki, həyatı, insanları sevsinlər və onlara verilən fürsətin qədrini bilsinlər. Əgər valideyn ömrünün dəyərini bilirsə, şübhəsiz ki, övladı da biləcəkdir. Nəticədə həyatdan və yaşadığı mühitdən razı qalacaqdır.

Müasir ailə üçün atanın tərbiyə funksiyası müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ailədə atanın mühüm vəzifələrindən biri uşaqları tərbiyə etməkdir. Tərbiyə işində ata nümunəsi, ata nüfuzu mühüm rol oynayır. Bəzən ailədə ana uşaqlarla bacarmayanda ata köməyə gəlir. O da təsir göstərə bilmirsə, deməli, övladlarının yanında onun nüfuzu yoxdur. Ona görə də tərbiyə işi ilə uşaqların həyatının ilk günlərindən, özü də müntəzəm, sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə məşğul olmaq, tələblərdə vahidlik prinsipini gözləmək, uşaqların yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Belə olan təqdirdə həm tərbiyəvi iş səmərəli olur, həm də ata nüfuz qazanır.

“Ana məhəbbətindən çox yazılıb, çox deyilib. Bunun da səbəbi aydındır. Ana öz körpəsini bətnində gəzdirdiyi gündən sevməyə başlayır. Körpə doğulandan sonra bu məhəbbət daha da güclənir – onu öpür, oxşayır, əzizləyir. Ata da körpəsini sevir, ancaq onu öpüb, əzizləməyə tələsmir, nəsa, bunu kişilik qururuna sığışdırma bilmir. Ana ağlayan körpəsini bağına basıb əzizləyəndə, ata yaxınlaşıb, “ə, yekə kişisən, kişi də ağlayarmı?!” deməklə kifayətlənir. Bu o demək deyil ki, ata oğlunu az sevir, xeyr, bəlkə, onun məhəbbəti daha güclüdür. Lakin bu kişinin kişiyə bəslədiyi xüsusi məhəbbətdir. Ata oğlunu nərmənazik görmək istəmir, ilk günlərdən ona kişi kimi baxır, onun qorxmaz, dözümlü, mətin böyüməsini arzulayır. Lakin bu arzunun həyata keçirmək o qədər də asan deyil. Müasir atalardan biri şikayətlənərək dedi ki, pedaqogikanın nəzəriyyəsini öyrənmək asandır, ancaq onu evdə, övladların tərbiyəsində tətbiq etmək çətindir. Tərbiyəçi olmaq, övlad böyütməyi bacarmaq özü də bir vergidir. Doğrudur, həyatda qazanılan vergidir, ancaq qiymətli, əvəzolunmaz vergidir”.

Ata öz oğlanlarında kişi qeyrəti, kişi dəyanəti, cəsurluq, mərdlik, alicənablıq, igidlik, çətinliklərə sinə görə bilmək kimi nəcib sifətlər tərbiyə etməlidir. Əgər qızları gələcək həyat yoldaşı və ana vəzifəsinə hazırlamaq müəyyən mənada ananın borcudursa, oğlanları kişi, ər, ata kimi formalaşdırmaq atanın borcudur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, analar yalnız qızların, atalar isə yalnız oğlanların tərbiyəsi ilə məşğul olmalıdırlar. Ata və ana eyni dərəcədə oğlan və qızların tərbiyəsi qayğısına qalmalıdır. Məsələn, qızın davranışı həm anadan, həm də atadan çox asılıdır.

Ailədə atanın nüfuzu, övladlarının tərbiyəsinə onun təsiri, sözsüz ki, böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlar atadan kişilik, mərdlik, sözübütövlük, alicənablıq, zəhmətsevərlik dərsi almalıdırlar.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində adı iftixarla çəkilən Marağalı Əvhədi “Cami-cəm” əsərində atanın övlad tərbiyəsi sahəsindəki vəzifəsini qısaca olaraq belə müəyyən etmişdir:

Birinci atalıq vəzifən budur.

Oğlunu elə böyüdəsən ki, ağı qaradan seçə bilsin.

İkinci budur ki, bir sənət sahibi olsun.

Üçüncüsü budur ki, malını əsirgəməyəsən.

Ona layiqincə toy edib evləndirəsən,

Onu yaman adamlardan uzaqlaşdırasan.

Əvhədi övladı tərbiyə etməyin yollarını da öyrətməyi unutmamışdır. O, atanı ailə üçün nümunə olmağa çağırır, uşaq tərbiyə edərək kobudluğa, söyüşə yol verməməyi, öz mövqeyindən sui-istifadə etməməyi məsləhət görürdü. Bununla da o, tərbiyə işində valideyn nümunəsinin əhəmiyyətinə yüksək qiymət verirdi. Əsərdə deyilir ki, oğlunu söymə ki, o da söyüş söyən olsun, atanın danışığında şərm və həya olarsa, uşaq da atanın əməlidən şərm və ya həya öyrənər.

Pedaqoq - alim, professor İsmayıl Əliyev ata nüfuzunun qazanılmasının və qorunub saxlanmasının yollarını aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir:

1. Ata övladları ilə tez-tez təmasda olub, onlara “əxlaq dərsi”, uzun-uzadı, yorucu, usandırıcı nəsihətlər etmir; bunu daha çox öz davranışı ilə təlqin edir, hikmətli məsələlər, atalar sözləri, rəvayətlərlə çatdırır.

2. Ata hər çür kiçik xəyata görə övladını uzun-uzadı danlamır, ona səhvini eyhamla anladır və ya anası vasitəsilə çatdırır.

3. Uşaqların yaşına və gücünə müvafiq tələblər verir, onların icrasını nəzarətdə saxlayıb və hökmən nəticələri yoxlayırlar. Yoxlanılmış nəticələr mütləq qiymətləndirilir. Yaxşı hərəkət məhəbbət və şəfqətlə təriflənir, pis hərəkət isə əgər ikinci dəfə təkrar edilibsə, şiddətli tənbeh edilir.

4. Atanın şəxsi nümunəsidir. Uşaqlar daim hiss edirlər ki, ata özündən böyüklərə necə hörmət edir? Düzgün danışır hər şeyi olduğu kimi söyləyirmi? Öz sözünün üstündə durur, dediyinə əməl edirmi? Bağışlamağı bacarırmı? və s. (15, s.196).

Onların bu əziyyəti, təbii ki, səmərəsiz qalmır, öz müsbət nəticəsini verir. Lakin heç də bütün ailələrdə tərbiyə prosesi düzgün qurulmur. Ailə tərbiyəsində nöqsanlar müşahidə olunur.

Bu gün uşaq tərbiyəsi sahəsində ən ciddi nöqsanlar o ailələrdə müşahidə olunur ki, o ailədə atanın nüfuzu azdır, ya da öz tərbiyə funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Çünki atanın ailə həyatındakı düzgün mövqeyi uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır. Fransız materialist filosoflarının görkəmli nümayəndəsi Deni Didro “Ataların pis vərdişləri övladların qüsurlarına çevrilir” fikrini söyləməklə tərbiyə işində valideyn və tərbiyəçilərin uşaqlara nümunə olmalarının tərəfdarı olmuşdur.

Atanın ana ilə düzgün münasibəti də ailədə böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Ata nüfuzunun köklərini də məhz burada axtarmaq lazımdır. Ailənin bütün ağırlığı əsas etibarilə atanın çiyinlərinə düşür. Buna görə də həyatda ata olmaq asan, lakin atalıq etmək çətinidir. Ailədə sağlam psixoloji və mənəvi mühitin bərqərar olmasında, həmçinin uşaqların layiqli vətəndaş kimi böyüməsində atanın əməyi, xüsusilə böyükdür.

Ən mükəmməl ata obrazını Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) simasında görmək olar. Onun ən yüksək əxlaqi dəyərlərə malik simasını xatırlayaq. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) ailə fərdlərinə qarşı çox həssas davranmış, onlara böyük qiymət vermişdir. Müxtəlif söz və davranışlarla onların maddi və mənəvi köməkçisi olmuşdur. Peyğəmbərimiz uşaqlarını, nəvələrini öpər, oxşayar və onları çox sevərdi. Uşaqlarla şəfqət və mərhəmətlə rəftar edərdi. Bu anlayışın bütün müsəlmanlar tərəfindən mənimsənilməsi və həyat tərzinə çevrilməsi üçün də “Kiçiklərimizə mərhəmət etməyənlər böyüklərimizə hörmət göstərməyənlər bizdən deyil”, - buyurmuşdur.

Azərbaycan ailəsində övlad ən əziz nemətdir. Ata və ana üçün istər kiçik olduqda, istərsə də böyüdükdə övlad eyni təvətinə saxlayır. Ata və ana onunla daima fərəhlənir, onun üzərində daim əsir. Bu cəhəti nəzərə alan şair Bəxtiyar Vahabzadə “Ata və oğlu” şerində atanın övlada olan məhəbbətini gözəl təsvir etmişdir:

...Ay ata, soyuqdur axı,
Niyə çıxarmısan çələ uşağı?
Ata gülümsünüb söylədi: -Nədən
Belə qoruyursan uşağımı sən,
Mənim uşağımın bəs axı sən də,
Mən səni soyuqdan bayaq güdəndə
Sözümə baxmırdın... Belədir qayda
Balasını istər hər kəs dünyada.

Öz övladını sevən, ona bağlı olan ata həmişə, hər yerdə belə hərəkət edir. O öz xələfi üçün hər şey etməyə hazırdır.

Bir çox ailələrdə ata uşaqlarından birini çox istəyir. Ona hədsiz qayğı ilə yanaşır. Uşağın sakitliyi və ya diribaşlığı atamı özünə cəlb edir. Ata həmin uşağı başqalarından daha çox sevir, ona daha çox hörmət edir. Hətta bəzi hallarda həmin uşağı çox sevdiyini başqa uşaqların yanında açıq-aşkar bildirir. Lakin bunun pis nəticə verəcəyini düşünmür. Ata hər bir sahədə öz münasibətinin düzgünlüyünə fikir verməlidir. Bəzi atalar ailəni yalnız maddi cəhətdən təmin etməklə öz işlərini bitmiş hesab

edirlər. Bununla yanaşı onlar güman edirlər ki, bütün ailə üzvləri hər bir işdə, hətta haqsız olduqda belə onlarla hesablaşmalıdırlar.

Ata var ki, o, ən ciddi işdə belə arvadına, ailənin başqa üzvlərinə kömək etmir. Ata arvadının və ya öz anasının əməyini qiymətləndirmir. Bu hal uşaqlara da mənfi təsir göstərir. Bu cür ailədə uşaqların anaya hörmət etməməsi, onun əməyini qiymətləndirməməsi təəccüblü deyildir. Atanın ailə üzvlərinə düzgün münasibəti, onların arasındakı düzgün qarşılıqlı əlaqə uşaqların tərbiyəsinə əsaslı təsir göstərir. Ailə üzvləri arasında razılıq, qarşılıqlı əlaqə olmadıqda bir qayda olaraq bu uşaqlara mənfi təsir göstərir. Onların şəxsiyyətində müsbət keyfiyyətlərin inkişafına mane olur. Atanın anaya qarşı düzgün münasibəti, onlar arasında sağlam qarşılıqlı əlaqə ən qüdrətli tərbiyə vasitəsinə çevrilir. Bu cəhəti ata həmişə yadda saxlamalıdır.

Ailədə özünü göstərən neqativ hallar nə ilə əlaqədardır? Son zamanlar mütəxəssislər ailə başçısı məsələsinə xüsusi diqqət yetirir, ailədə baş verən bir çox xoşagəlməz proseslərin köklərini ailə başçısı rolunda əmələ gələn mənfi çalarlarda görürlər. Müəyyən edilmişdir ki, bir sıra ailələrin mənəvi həyatında ərin rolu azalır, arvadın rolu isə artır. Bunu nə ilə izah etmək olar? Ailənin tərbiyə imkanlarını yüksəltmək üçün nə etmək lazımdır? Hər bir ailədə şəxsi qarşılıqlı münasibətlər özünəməxsus olur. Bu, mahiyyət etibarilə "hökmranlıq" məsələsidir. Onlarca adam bir nəfərə tabe olur, onun hökmü ilə oturub-durur. Psixoloqlar bu cəhəti nəzərə alaraq tanış olduğumuz faktları məhz "hakimiyyət", "hökmranlıq" terminləri ilə təhlil etməyə başladılar.

Müşahidələr göstərir ki, atadakı mehribanlıqla yanaşı güc və qüdrət xüsusiyyəti uşağın şəxsiyyətində daha təsirli olur. Qüdrətli ata tərbiyə prosesində daha müvəffəqdir. Ümumi fikir budur ki, uşağın cinsi tərbiyəsində atanın əvəzsiz rolu var. Atasız uşaq bir çox faydalı təcrübələrdən məhrumdur.

Araşdırmalar göstərir ki, uzun müddət ailədən uzaqlaşan ataların oğlan övladlarında qadın xüsusiyyətləri daha güclü

olur. Bu xüsusiyyətlər ata evə qayıtdıqdan sonra da davam edir. Atadan ayrı yaşayan uşaqların əxlaq problemləri daha çoxdur. Onlar yalnız böyüklərlə yox, həm də öz yaşlıları ilə münasibət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Körpəlikdə kişilik xüsusiyyətlərinin zəifliyi gələcəkdə kobud rəftara səbəb olur. Maraqlıdır ki, kişilik qüdrəti zəif olan atanın evdə olub-olmaması bir o qədər də fərq etmir. Demək, söhbət fiziki üstünlükdən getmir. Bəzən atanın evdə olmaması, evdə olub uşağa biganə qalmasından daha yaxşıdır. Hər hansı bir rolu oynaya bilməyən aktyor istedadlı bir aktyorun qarşısını alır.

Bəs övlad atasından hansı məlumatları toplaya bilər?

Atanın öz övladına verə biləcəyi məlumat çoxdur. Övlad həyatı dəyərlər haqqında zəruri bilikləri atadan alır. Atanın ana ilə rəftarını müşahidə edən övlad ərik vəzifələrini öyrənir. Atanın başqa övladları ilə ünsiyyəti çox şeyi öyrədir. Əgər ailədə uşağın saxlanılmasında atanın rolu böyükdürsə, uşaq atadan bacı-qardaşlarına qulluq etməyi öyrənir. Uşaq daim sizin ona olan münasibətinizi araşdırır. Oğlan uşağı necə ata olmağı öyrənsə, qız uşağı kişilərin necə varlıq olması ilə tanış olur. Atanın ana ilə münasibətləri qız övladın qadınlıq şəxsiyyətini formalaşdırır.

Övlad atanın hətta mahiyyəti qaranlıq olan xüsusiyyətlərindən də təsirlənir. Bəziləri öz ataları ilə az əlaqədə olduqlarından bu məsələyə daha çox diqqət yetirərək, öz övladlarına qarşı çox diqqətli olur və onlara kifayət qədər vaxt ayırırlar.

Ailə başçısının üç əsas funksiyasını – **təşkilatçılıq, informasiya və sosiallaşdırma** funksiyalarını ayırd edirlər. Təşkilatçılıq funksiyası mahiyyətcə ailə həyatının bütün məsələlərini əhatə edir. Ailənin mənzil şəraiti, maddi vəziyyəti, gündəlik güzəranı, uşaq bağçası ilə qarşılıqlı əlaqələri, uşaqların oxuması, ailədaxili və ailədən kənar ünsiyyət tərzini, ad günləri – ailənin maddi-mənəvi həyatının bütün sahələri ilə bağlı olan onlarca çoxşaxəli məsələlərin həlli ailə başçısının təşkilatçılıq funksiyasına daxildir. Təşkilatçılıq funksiyası, hər

şeydən əvvəl, onda ifadə olunur ki, ailə başçısı ailənin yaxın və uzaq məqsədlərini müəyyən edir, situativ və perspektiv məqsədlər baxımından ailə həyatının başlıca məsələlərinin planlaşdırılmasını təşkil edir, onların həyata keçirilməsi yollarını müəyyən edir, bu sahədə ailə üzvlərinin birgə fəaliyyət səylərini əlaqələndirir və s.

Ailə başçısının informasiya funksiyasının da özünəməxsus cəhətləri vardır. Onun iki tərəfini fərqləndirmək lazımdır. Ailə həyatını səmərəli təşkil etmək üçün ailə başçısı külfətin nəyə ehtiyacı olduğunu, ilk növbədə, nə almaq lazım olduğunu, evə kimin gəlib-getdiyini, uşaqların kiminlə oynamasını, böyük qızın və ya oğlanın haraya getdiyini, kiminlə oturub-durduğunu bilməlidir. O, bu sosial informasiyaları həyat yoldaşından, uşaqların özlərindən, qonum-qonşudan alır. Müvafiq sosial informasiyalara diqqətlə yanaşmaq, onları təhlil etmək və ağıllı nəticələr çıxarmaq lazımdır. Bundan başqa, ailə başçısı ailə üzvlərinin birgə fəaliyyət səylərini təşkil etmək üçün özü də onlara müəyyən informasiya verməlidir. O, bir halda bu və ya digər tapşırığı izah edir, başqa halda uşaqları "istirahət gününün" planı ilə tanış edir və ya onlara mebel almaq üçün ticarət nazirliyinə getməsi, idarə rəisinin qəbulunda olması və s. haqqında məlumat verir.

Ailə başçısının sosiallaşdırma (latınca – sociatis ictimai deməkdir) funksiyası da mühümdür. Bu ailənin tərbiyə funksiyasının həyata keçirilməsinin başlıca şərtidir. Sosiallaşdırma funksiyası çoxcəhətlidir. Ailə başçısının sosiallaşdırma funksiyası dedikdə, uşaqların onun vasitəsilə ictimai təcrübəsinin mənimsəməsi prosesi nəzərdə tutulur. O, ailə şəraitində uşaqların sosial normaları, mənəvi sərəvətləri və ünsiyyət vərdişlərini mənimsəməsində və s.də mühüm rol oynayır. Onların mənlilik şüurunun, tələbat- motivasiya sahəsinin formalaşmasında da ailə başçısının rolu əvəzsizdir. Uşaqlar onun vasitəsilə dünyanı, insan münasibətlərini və özlərini dərk edir, bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Ailə başçısının sosiallaşdırma funksiyasının ikinci tərəfi də vardır. Onu təkcə uşaqların ailə tərbiyəsi sahəsi

ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Ailə başçısı həm də həyat yoldaşının dünyaya, insanlara, qohum-əqrabaya, uşaqlara, özüne və s.-yə münasibətlərinə bu və ya digər formada təsir göstərir, onların ailə həyatı şəraitində dolğunlaşmasında mühüm rol oynayır. Ailə başçısının funksiyaları bir-birilə vəhdətdədir. Onların birinin səmərəsi digərinin səmərəsindən asılıdır. Bəs, ailə başçısı özünün çoxcəhətli funksiyalarını necə həyata keçirir? Bu sualı aydınlaşdırmaq üçün ailə başçısı tipləri ilə tanış olaq.

Ailə başçısının **avtoritar, demokratik və liberal** tiplərinə daha geniş miqyasda təsadüf edilir. Bu tiplərdən hər birinin başlıca xüsusiyyətləri onların adında dəqiq ifadə olunmuşdur.

Avtoritar tip ən çox felin əmr formasında danışmağı xoşlayır. İstədiyi şeyi qadağan edir. Həyat yoldaşını, uşaqlarını həmişə vahimə içində saxlayır. Onların hər hansı bir işi. sözsöhbəti, hərəkəti könlünə yatanda alqışlayır. Ürəyincə olmayanda isə cəzalandırır. Həyat yoldaşını, uşaqlarını haqlı olub-olmaması onun üçün əhəmiyyətsizdir. Avtoritar ailə başçısının öz ölçü prinsipləri, qiymət meyarları vardır. Bəzən o, özünü evdə mehriban göstərir, lakin kimsə, necə deyirlər, "quyruğunu basanda" ilan kimi hamını sancır. Onun zahiri mehribanlığı acı sözlərlə, zəhmli baxışlarla, kinli qaş-qabaqla asanlıqla əvəz olunur. Həyat yoldaşına, uşaqlara ürəyi yandırır, onlar ağlasa da, ah çəksə də, hıçqıra-hıçqıra köks ötürsə də bildiyindən əl çəkmir, hikkəsini yeridir.

Demokratik ailə başçısı həyat yoldaşı, hətta uşaqlar ilə məsləhətləşməyi xoşlayır, onların rəyini nəzərə alır, bu və ya digər məsələ barəsində fikirlərini öyrənir, ailənin başlıca problemlərini onlarla birlikdə həll edir. "Məsləhətli don gen olar" - deyir, evdə mehriban dolanır. Ancaq ailəni başlı-başına buraxmır. Sözlünün yerini-yatağını bilir. Uşaqları yaxşı işlərə cəlb edir. Yeri gəldikdə, onları bu və ya digər formada cəzalandırır. Lakin bu zaman qəddarlıq etmir, cəzanın ədalətli

olmasına xüsusi diqqət yetirir. Hər kəsin öz səhvini başa düşməsinə çalışır.

Liberal ailə başçısı isə evdə əslində heç nəyə qarışmır. Ailə öz həyatı ilə yaşayır. O, asudə vaxtlarında bir küncə çəkilib ya qəzet-jurnal oxuyur, yazı-pozu ilə məşğul olur, ya televizora baxır, ya da həyatə düşüb təmiz havada gəzir, qonşularla söhbət edir, nərd oynayır. Nə tutarlı bir göstəriş verir, nə əməlli-başlı irad tutur, nə də ağır dolusu kimisə tərifiyləyir. Göstəriş verəndə də ağzından söz tökülür, irad tutanda da münasibəti aydın bilinmir, tərifiyləyəndə də soyuqluq göstərir. Buna görə də onun nə göstəriş və iradının, nə də tərifinin təsiri olur. Hətta uşaqların harada olduğunu, harada işlədiyini belə bilmir. Bir də xəbər tutur ki, uşaqlar böyüyüblər, ərsəyə çatıblar, evlənmək istəyirlər.

Öz-öztünə sual yaranır: ailə başçısı tiplərindən hansı yaxşıdır və daha səmərəlidir. Sosial-psixologiyada bu məsələ eksperimental surətdə öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, avtoritar ailə başçısı tipi psixoloji baxımdan səmərəli deyildir. Axı, ailə həyatı üçün səciyyəvi olan dinamik proseslər təkcə ailə başçısı rolu ilə şərtlənmir. Onların inkişafında ailə üzvlərindən hər birinin öz yeri var. Müşahidələr göstərir ki avtoritar ailə başçısını həyat yoldaşı qəbul edirsə, onun “hökmü” ilə razılışırsa uşaqlar da müəyyən müddət vəhimə və qorxu gücünə ona tabe olurlar. Sonralar həyat yoldaşı yetkinləşdikcə, uşaqlar yaşa dolduqca, evdəki özbaşınalığı istər-istəməz müqavimət göstərməyə başlayırlar. Ailədə ixtilaf şəraiti yaranır, söz-söhbət əskik olmur. Liberal ailə başçısı tipi də səmərəli deyil. Onun laqeydliyi fonunda ya ailədə mənəvi tənəzzül başlayır, ya da ailə başçısı funksiyasını başqa bir adam – çox vaxt arvad, bəzən isə böyük “uşaqlardan” biri öz öhdəsinə götürür.

Demokratik ailə başçısı isə ailəni məhz ailə üzvlərinin vasitəsilə idarə edir. Burada böyüyün də, kiçiyin də şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılır, onların hamısı ailə problemlərinin müzakirəsində yaxından iştirak edirlər. Ailədə təsirli ictimai rəy yaranır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq sosioloqlar, psixoloqlar və

pedaqoqlar demokratik ailə başçısı tipini daha səmərəli hesab edirlər.

2.6. Tərbiyə prosesində valideyn övlad münasibətləri

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailədə tərbiyəvi mühitin yaradılması
2. Valideynlərlə ünsiyyət tərbiyə vasitəsi kimi
3. Valideyn-övlad münasibətlərinin pedaqoji əsasları

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəz edilməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir.

Lakin ailədə valideynlərin xeyirxah arzularından asılı olmayaraq, həm yaxşı, həm də pis uşaq böyüyə bilir. *Bunu nə ilə izah etmək olar?* Ailədə hansı şəraitdə yaxşı və ya pis uşaq formalaşır? Valideynlər gənc nəslin tərbiyəsində nəyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər?

Heç bir ailədə uşaq kortəbii şəkildə tərbiyə edilmir. Hər bir valideyn uşaqlarının tərbiyəsində mütləq müəyyən pedaqoji məqsədi rəhbər tutur. Həmin məqsəd nə dərəcədə doğrudur və ya səhvdir? Valideyn öz məqsədini necə həyata keçirir?

Valideynlərin bir qisminin pedaqoji məqsədləri çox vaxt aydın xarakter daşmır, yəni dəqiq olmur. Bu uşaqların ailə tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, valideynlərin – ata-ananın böyük əksəriyyətinin öz qarşısına qoyduqları pedaqoji məqsədlər dəqiqliyi ilə seçilir.

Şəxsiyyətin formalaşması ictimai münasibətlər sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. Tərbiyədən geniş mənada danışanda məhz bu cəhəti – ictimai münasibətlər, o cümlədən, ailə münasibətləri sisteminin uşaq şəxsiyyətinə təsiri nəzərdə tutulur.

Ailədə uşaqların sosial inkişaf şəraiti müxtəlif amillərlə şərtlənir, onlardan ikisini ayrıca qeyd etmək gərəkdir. **Birinci tip amillərə** ailə münasibətləri – ata ilə ana, valideynlərlə uşaq-

lar, bacı ilə qardaş və s. arasındakı münasibətlər daxildir. Ailənin maddi vəziyyəti, mənzil şəraiti, quruluşu *ikinci tip amillər* sırasına daxil edilir. *İkinci tip amillər* uşaqların tərbiyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Lakin psixoloji tədqiqatlardan görünür ki, onları gənc nəslin tərbiyəsində həlledici hesab etmək olmaz.

Ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi prosesində valideynlərin istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərəliliyini əvəz etmir və edə də bilməz.

Ailə münasibətləri, hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Yaş artdıqca uşaqlar həmin münasibətləri mənimsəyir, nəticədə bu zəmində də oğlan və qızların xarakter əlamətləri formalaşır.

Valideynlər uşaqlardan söhbət düşəndə bir səsle deyirlər: “Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir”. Atalar sözünün hikməti aydındır. Uşaqların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Əhalinin təhsil – mədəni səviyyəsinin köklü surətdə yüksəlməsi valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinə də mühüm təsir göstərmişdir. İxtisasından asılı olmayaraq onların böyük əksəriyyəti ailə tərbiyəsi problemləri üzrə qəzet və jurnallarda ardıcıl surətdə dərc olunan məqalələri maraqla oxuyur, televiziya və radio verilişlərində ölkəmizin, o cümlədən, respublikamızın tanınmış psixoloq, pedaqoq və həkimlərin söhbətlərinə diqqətlə qulaq asırlar.

Son zamanlar ailə tərbiyəsi problemlərinə dair kitab və kitabçalara da maraq artmışdır. Lakin bir çox ailələrdə, xüsusilə, gənc ailələrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində ciddi nöqsanlara rast gəlirik. Onlar, əlbəttə, təsadüfi xarakter daşıyır və müəyyən səbəblərlə bağlıdır.

Ailə münasibətlərinin gənc nəslin tərbiyəsindəki rolunun nəzərə alınmaması ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlar içərisində xüsusi yer tutur. Bir sıra ailələrdə uşağa verilən mədəni

tələblərlə valideynlərin öz əməlləri uyğun gəlmir. Evin məişət qayğılarında ata-ananın eyni dərəcədə iştirak etməməsi, hətta bu əsasda əmələ gələn söz-söhbət və münaqişələr uşaqlarda kişilik və qadınlıq haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bəzən ata uşağa bir tərəfdə, ana başqa cür, nənə isə tamamilə fərqli şəkildə təsir edir. Tərbiyəvi təsirlərin vahidətdə olmaması uşaqların münasibətlər sisteminin və qiymət meyarlarının formalaşması prosesini çətinləşdirir.

Ailənin tərbiyə vəzifələri və imkanları haqqında da yanlış təsəvvürlərə də az təsadüf olunmur. Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsinin əhəmiyyətsiz yer tutması, oyunlardan və birgə inkişafətdirici məşğələlərin digər formalarından az istifadə edilməsi bununla bağlıdır.

Gənc nəslin yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərinin, tələbat və imkanlarının hesaba alınması sahəsində də ciddi nöqsanlar vardır. Məsələn, psixoloqlar müəyyənləşdirmişlər ki, 5-6 yaşında uşaqlar dil öyrənməyə çox həssas olurlar, onlar ana dili ilə yanaşı, rus dilini, hətta üçüncü bir dili, tutaq ki, ingilis dilini öyrənə bilirlər. Lakin təəssüflə bildirməliyik ki, ailələr çox zaman bu imkandan səmərəli istifadə etmirlər.

Valideynlər uşaqların təbii imkan və qabiliyyətlərinin vaxtında üzə çıxarılması sahəsində də ciddi nöqsanlara yol verirlər. Onlar çox zaman uşağı heç bir əsas olmadan incəsənət sahələrinə təhrik edir, texnika sahəsinə isə maraq yaratmırlar.

Bəzi ailələrdə özünü göstərən əşya xəstəliyi uşaqların mədəni tərbiyəsinə xüsusilə mənfi təsir edir. Bəzi ata-analar, hətta uşaqlar üçün “peşə seçəndə” belə onun “maddi cəhətdən sərfəli” olmasına diqqət yetirirlər. Valideynlərin özlərinin maraqlarının məhdud olması uşaqların dünya, ailə, insan haqqında təsəvvürlərində əks olunur. Ailə tərbiyəsinə quru nəsihətçilik halları da az ziyan vurmur. Uşaqlarda ünsiyyətin az və yeksonək olması da diqqəti cəlb edir. Bir çox hallarda isə valideynlərin uşaqlarla ünsiyyəti sadəcə olaraq adi güzəran söhbətinə çevrilir, səthi və məhdud xarakter daşıyır.

Ailədə asudə vaxtın planlaşdırılması gün rejiminin düz-

gün təşkilindən çox asılıdır. Bu bəzi hallarda valideynin iradəsindən də asılı olmur. Həmin işdə məktəb, ictimai təşkilatlar ailəyə kömək etməyə borcludurlar.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar daha çox sərbəst olduqları - məktəbdən və ailədən kənar gəzib dolandıqları vaxt pozulurlar. Yaşadığı məhəllənin, küçənin, yerləşdiyi ərazinin yaxınlığı, dostluq, yoldaşlıq etdiyi uşaqların əxlaqı həddibuluğa çatmamışlara güclü təsir edir. Məhəllə uşaqları arasında nüfuzluları daha yüksək olur. Digər uşaqlar onun ətrafında toplaşır, onlarla məsləhətləşirlər. Həmin yeniyetmənin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, sonra əməli tədbir görmək valideyn üçün zəruridir.

Ailədə yeniyetmələrin hədsiz dərəcədə əzizlənməsi, onların hər cür tələblərinə güzəştə gedilməsi, bəzi hərəkət və davranışlarında onlara sərbəstlik verilməsi çox vaxt pis nəticələrdir. Belə ki, yeniyetmə məktəbdən yayınır, siqarət çəkməyə, içki içməyə, yaşlılara məxsus oyunlar oynamağa, evə gec gəlməyə başlayır.

Ailə tərbiyəsinin çox mühüm bir xüsusiyyəti vardır: valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlər şəxsi-emosional xarakter daşıyır. Ana uşaqla "şirin" dillə danışır. Ata məhəbbəti də şirindir, övladların qəlbini rıqqətə gətirir. Ailə tərbiyəsinin üstünlüyü və zərifliyi də məhz bundadır.

Fiziki və psixoloji cəhətdən yaxşı inkişaf etmək üçün uşağa (*yeniyetmə və gənçə*) hər şeydən əvvəl, valideyn məhəbbəti gərəkdir. O şərtlə ki, ata-ananın məhəbbəti uşağı inkişaf etdirməlidir. Onun nəinki bugünkü, həm də sabahkı xoşbəxtliyinin rəhni olmalıdır.

Müasir ailələrdə uşaqların əzizlənməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir: onlar uşağı əmək qayğılarından azad edirlər, hamı onun canına and içir, adi sözlünə belə əməl edir, adi çətinlikləri belə onun üçün ata və ya ana aradan qaldırır... Valideynlər o zaman xəbər tuturlar ki, gəncin iddiası gündügdən artır. O, ailənin işləri ilə maraqlanmır, yalnız özü haqda fikirləşir.

Tutduğu xoşagəlməz hərəkətlərə görə evdə heç bir cəza almayan, hətta valideynlərdən biri tərəfindən müdafiə edilən övladlar da vardır. Onlarda belə bir fikir yaranır: "Madam ki, ona hər şeyə icazə verilir, mane olan, xətrinə dəyən yoxdur, o, nə istəsə edə, hətta qanunu da poza bilər".

Belə halda yeniyetməyə bəslənən qayğının həddi gözlənilməlidir. Çox zaman uşaq həddindən artıq əzizləndiyi zaman "çətin" olur. Uşağı tez-tez, özü də yersiz tərifi etmək, onun pis əməllərini alqışlamaq pedaqoji baxımdan düzgün deyil. Təəccüblü odur ki, bəzi valideynlər bu mətləbi başa düşsələr də, yenə də uşağı həddindən artıq qayğı ilə böyüdürlər, çünki bu çox asan yoldur. Uşağı əzizləmək asandır, lakin onunla hər hansı bir əsəri müzakirə etmək, ona dil öyrətmək və s. isə çox çətindir.

Çünki bu valideyndən təkcə vaxt deyil, həm də bilik, bacarıq, pedaqoji sərişə tələb edir. Biz hər hansı bir qayğıdan uşağı azad etməklə onu həyata hazırlamırıq, bahalı şey almaqla onun başını qatırıq, əslində isə onu öz ümidinə buraxırıq, yəni tərbiyəsi qayğısına qalmırıq.

Bir çox ailələrdə isə uşaqlara qarşı həddindən ziyadə tələbkarlıq göstərilir. Cəzanın ədalətli olmasına fikir verilmir. Bir çox hallarda cəza müstəsna dərəcədə sərt xarakter daşıyır. Uşağı qorxudurlar, onda inamsızlıq hissi yaradırlar. Bəzi ailələrdə isə uşaq nadinclik etdikdə, sözə baxmadıqda, dərslərini öyrənmədikdə, xoşagəlməz iş tutduqda valideyn yerli-yersiz onu döyür, fiziki cəhətdən ona ziyanlıq yetirir. Bu isə uşağın düzgün tərbiyəsinə son dərəcə mənfi təsir göstərir, eyni zamanda, valideynlər uşağın gözündə nüfuzdan düşür.

Fiziki cəzanı tətbiq edən valideyn uşağa təkcə fiziki deyil, həm də psixi zədə yetirir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, artıq yeniyetməlik dövründə uşaqların mənlilik şüuru inkişaf edir, onlar özlərini bir şəxsiyyət kimi yüksək qiymətləndirir, öz ləyaqət və şərəflərini bütün aydınlığı ilə başa düşürlər. Buna görə də uşaqları qətiyyənlə döymək olmaz.

Uşağı döymək, onu təhqir etmək, ləyaqətini alçalmaq

onun şəxsiyyətini tapdalamaq deməkdir. Lakin bu o demək deyil ki, uşağı cəzalandırmaq olmaz. Cəzanın müxtəlif növləri vardır. Onların bir çoxundan ailə tərbiyəsində bu və ya digər dərəcədə istifadə olunur. Lakin cəza məqsəd deyil, vasitə olmalıdır. Həm də uşağı mütəmadi olaraq danlamaq, utandırmaq və ya hədələmək qadağandır.

Ailədə tez-tez bədən cəzasına məruz qalan uşaq özgüləşir, kobud və qəzəbli olur. Fiziki cəza uşağın qəlbində zərifliyi və həssaslığı məhv edir. Düzgün tərbiyə xoş rəftar və tələbkarlıqla yanaşı gədir. Tələbkarlıq uşağın şəxsiyyətinə və ləyaqətinə təzyiq kimi deyil, ona etibar və hörmət zəminində olmalıdır.

Validəylər ilk gündən öz uşaqlarında düzgün adət və vərdişlər formalaşdırma biliblərsə, uşaqlar bircə sərt baxışdan səhvlərini anlayacaq, yaxşı işi ilə "günahlarını" yumağa çalışacaqlar. Tutduğu əməllərə görə uşaqlarla elə söhbətlər aparılmalı, onlara elə təsir göstərilməlidir ki, o həmin pis hərəkətin onun üzvü olduğu kollektivə, valideynlərə, ailənin şərəfinə, nüfuzuna, ümumiyyətlə, cəmiyyətə nə kimi zərər vurduğunu şüurlu surətdə dərk etsin, öz hərəkət və davranışına düşüncəli nəzarət etsin, yaşlıların xeyirxah məsləhətlərinə qulaq assın. Bunun üçün isə valideynlər, ilk növbədə, tərbiyənin məqsədini aydın təsəvvür etməlidirlər.

A.S.Makarenko göstərirdi ki, bəzi ailələrdə bu məsələyə daim etinasızlıqla yanaşırlar: valideynlər və uşaqlar sadəcə bir yerdə yaşayırlar, onlar ümid edirlər ki, hər şey öz-özünə qaydaya düşəcəkdir. Belə valideynlərin nə aydın məqsədi, nə də müəyyən proqramı olur. Əlbəttə, belə hallarda tərbiyənin nəticəsi də həmişə təsadüfi olur və çox vaxt valideynlər sonra təəccüb edirlər ki, nə üçün onların maraqları korlanmışdır.

Tərbiyənin məqsədi müxtəlif formalarda – ideya-siyasi, əmək, əqli, mənəvi, estetik, ekoloji, hüquq və fiziki tərbiyə kimi həyata keçirilir. Bu sahədə ailənin öz imkanları, uşaq bağçalarının və məktəbin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Lakin buna baxmayaraq onlar vəhdət təşkil etməlidir.

Əmək, mənəvi və əqli tərbiyənin ayrı-ayrılıqda özünə-

məxsus məzmunu, vəzifələri və üsulları vardır. Ailədə ata və ana onları yaxşı bilməlidir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, şəxsiyyət hissə-hissə tərbiyə olunmur. Onun formalaşması sistemli xarakter daşıyır. Tərbiyənin yuxarıda göstərdiyimiz tərkib hissələri hamısı bir məqsədə – şəxsiyyətin formalaşdırılması məqsədinə xidmət edir. Buna görə də ailə tərbiyəsində onların qarşılıqlı əlaqəsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Uşaqlarda ictimai mülkiyyətə, ətraf aləmə, təbiətə, insanlara qarşı münasibətdə özünü bürəzə verən mənfi, sərt münasibətlər vaxtında valideyni ciddi düşündürməlidir. Evdəki mebellərə qayğı göstərən uşaq avtobusdakı oturmaqları kəsir, məktəbdə pəncərə şüşəsini sındırır, ictimai yerdə tum çırtlayıb yeri zibilləyir və s.

Ana onun uşağının hərəkətlərinə irad tutan vətəndaşların, ictimaiyyətin "acığın" oğluna tapşır ki, onların dediklərinə qulaq asmasın. Yaşlı adamın ayaq üstündə durduğu halda, uşağın avtobusda və qatarda əyləşməsi, özünü görməzliyə vurması bizi narahat edir. Lakin valideyn özü buna şərait yaratdıqda vəziyyət daha dözülməz olur. Burada valideyn, ilk növbədə, pedaqoji cəhətdən düzgün hərəkət etmir. İkincisi, o, öz övladına etinasızlıq, saymazlıq və laqeydlik kimi mənfi keyfiyyətlər aşılayır. İnsan anadan olduğu gündən ömrünün sonuna kimi tərbiyəvi təsirlərin əhatəsində yaşayır.

Bunun üçün valideynlər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidir ki, onun hansı yaşındasa yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın. O, cəmiyyət üçün faydalı adam kimi böyüsün, ailə, kollektiv, ümumiyyətlə, xalq üçün ağır yükə çevrilməsin. Böyüməkdə olan nəslin tələbat – motivasiya sahəsinin, əxlaqi şüurunun formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Uşaqda özü haqqında aydın təsəvvür yaradılmalıdır. Belə ki, o, özünün müsbət və mənfi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi öyrənməli və vaxtında özünü-tərbiyə ilə məşğul olmalıdır.

2.7. Ailə tərbiyəsində ailənin əsas vəzifələri

Şəxsiyyətin əsasını qoyan cəmiyyətin struktur vahidi ailədir. Ailə qan və qohumluq münasibətləri ilə ər-əvadı, uşaqları və valideynləri birləşdirir. İki insanın nikahı hələ ailə demək deyildir, ailə uşaq doğulduqdan sonra yaranır. İnsan nəslinin yaradılmasında, uşağın doğulmasında və tərbiyəsində ailənin əsas funksiyaları özünü büruzə verir. Ailə insanların elə bir sosial-pedaqoji qrupudur ki, bu onların optimal tələblərini ödəmək, nəsil davam etdirmək, onun qorunmasına xidmət etmək və onun hər bir üzvünün özünü təsdiqi (özünəhərməti) deməkdir.

Ailə dedikdə, heç də insanın yaşadığı otaq nəzərdə tutulmur. Burada hisslər, maraqlar, ailə üzvlərinin daim gözlənilməli sevimli yer, sevənlərin, bir-birini başa düşənlərin, bir-birini müdafiə edənlərin yaşadığı bir məkan, təhlükəsiz bir yer nəzərdə tutulur.

Ailə elə bir qurumdur ki, burada ailə üzvləri bütün tərifləri və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. Bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər öncə ailədə formalaşır. Ailənin şəxsiyyətin inkişafında, böyüyən insanın taleyində əhəmiyyəti çox böyükdür. Ailə tərbiyəsi konkret ailədə valideynlərin və qohumların köməyi nəticəsində yaranan tərbiyə və təhsildir. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb sistemdir. Həm irsi, həm də bioloji amillər uşaqların və valideynlərin sağlamlığına təsir edir, maddi-texniki təminat, sosial vəziyyət, həyat şəraiti, ailə üzvlərinin sayı, ailənin yaşadığı yer, uşağa münasibət və s. bütün bunların hamısı üzvi surətdə hər bir konkret halda ailədə özünü göstərir.

Ailədə fiziki, estetik, əmək, əqli və uşaqların mənəvi tərbiyəsi həyata keçirilir və yaş artdıqca onun özü də dəyişir. İmkan daxilində ailələr və ailəyə yaxın olanlar uşaqlara təbiət, cəmiyyət, texnika haqqında biliklər verir, onlarda yaradıcılıq fəaliyyəti, təcrübəsi formalaşdırır, bəzi intellektual vərdişlər, nəhayət, onlarda həyata, dünyaya, insanlara, peşəyə münasibət tərbiyə edirlər. Ailə tərbiyəsində əsas yeri mənəvi tərbiyə tutur.

Ailədə ilk növbədə müsbət keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına, xüsusilə - xeyirxahlıq, diqqətlilik, qayğıkeşlik, böyüklərə, valideynlərə hörmət, kiçiklərə qayğı, sadəlik, təvazökarlıq, düzlük və doğruluq, əməksevərlik, vətənpərvərlik kimi mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına fikir verilməlidir.

2.8. Ailə tərbiyəsinin pedaqoji prinsipləri

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailə tərbiyəsinə verilən pedaqoji tələblər
2. Ailə tərbiyəsinin əsas pedaqoji prinsipləri
3. Ailə tərbiyəsində pedaqoji prinsiplərin vəhdəti

Ailədə uşaqların tərbiyəsində aşağıdakı *pedaqoji prinsiplərə əməl edilməlidir:*

1. Uşaqların yaş, cinsi və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi. Bəzi valideynlər uşağın hansı yaşda olduğuna fikir vermir, kiçiyə də, böyüyə də eyni tələbkarlıqla yanaşırlar. Əgər uşaqlar evdə səs salır, heç cür sakitləşmirsə, ata, yaxud ana mübahisəni kəsmək üçün onların hər birinə eyni tərzdə ciddi təsir göstərir. Bu ciddilik uşaqların hər birinə müxtəlif cür təsir göstərir. Böyük yaşlı uşaqlar bu münasibəti adi qarşılıqlı, kiçik yaşlılar özlərini yığışdırır, lap balacalar isə ağlamsıb dururlar. Demək tələb yaşa uyğun olmalıdır.

2. Ailə tərbiyəsində uşaqların temperament tipləri nəzərə alınmalıdır. Temperament tiplərindən asılı olaraq, hər bir oğlan və ya qıza necə yanaşmaq, onun hisslərini düzgün qiymətləndirmək asanlaşır.

“Temperament” sözünün latın dilində hərfi tərcüməsi “hisslərin lazımı qarşılıqlı nisbəti” deməkdir. Yunan həkimi Hippokrat (V-IV əsr) tətbiq etmişdir. Temperament dedikdə o insanın həm fərdi anatomik-fizioloji, həm də psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərdə tutmuşdur. Temperament tiplərinə Hip-

pokratin verdiyi sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melanxolik adları müasir pedaqogika və psixologiya elmində indi də işlənilməkdədir.

Temperament insanın elə bir anadangəlmə xüsusiyyətləridir ki, onlar intensivliyin, təsirə cavab vermə sürətinin dinamik xarakteristikalarını, emosional qıcıqlanma və tarazlıq dərəcəsini, ətraf mühitə uyğunlaşma xüsusiyyətlərini şərtləndirir:

Sanqvinik tip – qüvvətli və müvazinətli, canlı, zirək, diribaş, fəal və təşəbbüskar, işgüzar, tələskən, şəraitə tez alışan, emosional, yaddaşları bir qədər zəif ;

Xolerik tip – qüvvətli, ünsiyyətli, coşğun, çılğın, emosional, inadkar, bəzən aqressiv, müvazinətsiz, hövsələsiz;

Fleqmatik tip – qaradınməz, təmkinli, ədalətli, sakit, ağır davranışlı, az ünsiyyətli;

Melanxolik tip – sakit, zəif, qapalı, səbrli, kədərli, düşüncəli, həssas, pessimist, yüksək yaddaş.

Valideyn ailədə öz övladları ilə tərbiyə işi apararkən göstərilən temperament tiplərinə uyğun şəkildə hərəkət etməlidir.

3. Fərdi yanaşma prinsipi. Ailədə tərbiyə vasitələri seçərkən uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazım gəlir. Bəzi şəxslər fərdi yanaşma və fərdi tərbiyəni bir-biri ilə eyniləşdirirlər, halbuki onlar arasında fərq vardır. Fərdi tərbiyə təklikdə tərbiyə etməyi nəzərdə tutur, fərdi yanaşma isə uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir.

4. Hörmət və tələbkarlıq prinsipi. Valideynlər uşaqlarına yaşlarından asılı olmayaraq onlara hörmət etməli, onların şəxsiyyəti, fikri, düşüncəsi ilə hesablaşmalıdırlar. Bəzi valideynlər övladlarına yalnız tələbkarlıq göstərir, onlara hörmətlə yanaşmağın lazım gəldiyini unudurlar. Uşaq nə qədər nadinc, sözbəxmayan, davakar olsa belə, valideyn onunla mərifətli, nəzakətli və mədəni davranmalı, pedaqoji etikanın tələblərini pozmamalıdır.

5. Tərbiyəvi təsirlərdə vahidliyin gözlənməsi prinsipi. Bir çox hallarda ailə üzvləri bu prinsipə əməl etmirlər. Ata tərəfindən uşağa verilən tapşırıq, bəzən ana tərəfindən pozulur,

yaxud da əksinə olur. Ailə üzvləri arasında uşağa hamı vahid tələbkarlıqla yanaşmalıdır.

6. Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi. Ailədə tərbiyə işləri müəyyən sistem və ardıcılıqla aparılmalıdır. Bu işlə hər gün, hər saat, hər an, müntəzəm şəkildə məşğul olmaq lazımdır. Sistemsizlik, nəzakətsizlik tərbiyənin uğurla aparılmasına maneçilik törədir. Sistemlilik o deməkdir ki, həyata keçirilən hər hansı bir tədbir bir-birini tamamlasın, tərbiyəvi təsirlər zamanı vahidlik gözlənilsin.

7. Ailə münasibətlərində nikbinlik prinsipi. İlk növbədə valideynlər öz övladlarına həmişə yaxşı nəzərlərlə baxmalı, övladlarının işlərinə şübhəli baxmamalıdır. Valideynlər uşaqlarını ruhlandırmalı, həvəsləndirməli, onlara inam göstərməlidir. Ailə üzvləri də bir-birlərinə qarşı yaxşı, nikbin münasibətdə olmalı və qarşılıqlı inam, etibar, hörmət ailədə hökm sürməlidir.

8. Ailədə böyüyən insana humanist və qayğıkeş münasibət prinsipi. Ailədə böyüyən uşaqlara valideynlər humanist, qayğıkeş münasibət bəsləməli, yaxşı nə varsa hamısı ilk növbədə uşaqlar üçün nəzərdə tutulmalıdır. Valideynlər övladlarının xoşbəxt, sağlam böyümələri üçün onlara hər zaman qayğıkeş münasibətdə olmalıdırlar.

9. Uşaqların hamısını bərabər hüquqlu görmək və ailənin həyat fəaliyyətinə onları cəlb etmək prinsipi. Ailənin bütün üzvləri bərabər hüquqludurlar. Valideynlər övladları arasında ayrıseçkilik etməməli, birini, o birindən üstün görməməli, birini tərif edib, o birini məzəmmət etməməli, hamısına eyni münasibət, eyni rəftar göstərməlidir. Ailə üzvləri ailənin bütün işlərinə cəlb edilməli, ailənin problemləri ailə üzvləri ilə birlikdə müzakirə edilib həll edilməlidir. Övladlar ailə işlərinə həmişə cəlb edilməli, ailə problemlərinin həllinə kömək etməlidirlər.

10. Tələblərdə ardıcıl olmaq və mümkün olmayanı tələb etməmək prinsipi. Ailədə uşaqlara müəyyən tələblər də verilir, müəyyən qaydalara əməl etməsi də tələb olunur. Bu ailə

tərbiyəsinin mühüm şərtlərindən biridir. Valideynlər uşaqlara verilən tələblərdə ardıcıl olmalı, onların yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidirlər. Əlbəttə, tələblər də uşaqların gücünə, yaşına, sağlamlığına, psixologiyasına uyğun olmalıdır.

Bu prinsiplərdən başqa, bir sıra **xüsusi prinsiplər** də vardır ki, onlar da ailə tərbiyəsi üçün mühüm qaydalardır:

1. Ailədə fiziki və psixoloji təsirlərin qadağan edilməsi prinsipi.

2. Başqalarının, ailə üzvlərinin məktub və gündəliklərini oxumağın, telefon söhbətinə qulaq asmağın qadağan edilməsi prinsipi.

3. Ailədə çox danışmağın, ucadan danışmağın qadağan edilməsi prinsipi.

4. Uşaqları hədələməyin qadağan olunması prinsipi.

5. Ailədə erkən oyanma qaydasına əməl etmək prinsipi.

6. Ailədə səhər idmanı ilə məşğul olmaq prinsipi.

7. Ailədə yediyini yığıdırmaq, yatağını səliqəyə salmaq prinsipi.

Bu prinsiplərə, buna ailə qaydaları da demək olar - ailədə ciddi riayət edilməsi tərbiyənin düzgün qurulmasına xeyli kömək edir.

Deməli, ailə tərbiyəsinin məqsədi şəxsiyyətdə müsbət keyfiyyətləri formalaşdırmaqdır ki, onlar uşağın inkişafında yaranan çətinlikləri vaxtında dəf etməyə imkan yaradır.

İntellektin inkişafı, yaradıcı bacarıqlar, qabiliyyət, ilkin əmək fəaliyyəti təcrübəsi, mənəvi və estetik cəhətdən formalaşma, mədəniyyət və uşaqların fiziki sağlamlığı, onların xoşbəxtliyi-bütün bunların hamısı ailədən, valideynlərdən asılı olmaqla ailə tərbiyəsinin əsasını təşkil edir. Valideynlər birinci tərbiyəçilər kimi uşaqlara daha güclü təsir etmək qüvvəsinə malikdir.

Ailə tərbiyəsinin öz metodları vardır. Bunların sırasında şəxsi nümunə, birlikdə müzakirə, inam və etibar, sevgi-məhəbbətin bürüzə verilməsi, bu və ya digər işlə bağlı ailə üzvlərinin qayğısına qalma, nəzarət, yumor və zarafatlar, ənənələr, təriflə-

mələr, mükafatlandırma və s. ola bilər. Burada seçim yalnız konkret situativ şərait nəzərə alınmaqla fərdi şəkildə həyata keçirilə bilər.

2.9. Ailə tərbiyəsində valideynin şəxsi nüfuzu və nümunəsi

Əhatə olunan məsələlər:

1. Uşaqların tərbiyəsində valideyn nüfuzu

2. Uşağın bir şəxsiyyət kimi yetişməsində ailənin rolu

3. Ailə tərbiyəsində valideyn nümunəsi

Ailə bir-biri ilə məişət birliyi və qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı olan adamların nikah və ya qan qohumluğuna əsaslanan birliyi. Ana, ata, bacı, qardaş - bizim ailə dünyamızın acılı-şirinli xatirələri bu doğma adamlarla bağlıdır. Biz övladlıq, qardaşlıq və bacılıq hissi ilə onlarla ömürlük bağlıyıq. Ailə həm də cəmiyyətin ilkin özəyi, onun sosial strukturunun ünsürlərindən biridir.

Ailə həm də qarşılıqlı məhəbbət, inam, etibar və hörmətə əsaslanan birlikdir. Məsələyə daha dərinləndirən yanaşdıqda isə ailə özlüyündə kiçik bir dövlət xatirədir. Dövlətdə dövlətin başçısı, dövlətin idarə olunmasında iştirak edənlər, onun vətəndaşları olduğu kimi, bu struktur eynilə ailəyə də aiddir.

Ailə münasibətlərində cəmiyyətin bütün ünsürləri öz ifadəsini tapır. Ailə həmçinin insani münasibətlərin ilk aşılındığı məkətdir. Demək olar ki, ilk əxlaqi təcrübə, yaxşı, pis, sevgi, nifrət, mərhəmət, xeyirxahlıq və s. bu kimi xüsusiyyətlər məhz birinci ailədə təşəkkül tapır və sonra cəmiyyətə daxil olur.

Ailə - insanın bir şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rol oynayır. O cümlədən uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında da ailənin rolu əvəzsizdir. Hər bir şəxsin sonrakı taleyi, həyatda tutacağı mövqə ailə tərbiyəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

İnsanların ən ləyaqətli və ən yetkini əxlaqı gözəl olanlar və ailə üzvlərinə ehtiramla yanaşanlardır. Ailədə uşaqların tərbiyəsi qayğısına qalmaq valideynlər üçün ən qiymətli sərvət hesab olunur. Buna görə də valideynlər ilk gündən övladlarına düzgün tərbiyə verməlidirlər. Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) söylədiyi kimi: "Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz".

Görkəmli Çex pedaqoqu Yan Amos Komenski "Böyük didaktika" adlı əsərində qeyd edir: "Qoy valideynlərin, süd analarının, müəllimlərin, yoldaşların ləyaqətli həyat nümunələri gənclər qarşısında şafəq saçsın.

Axi, uşaqlar meymundurlar: onlar yaxşı və ya pis nə görsələr, kənardan təhrik olmasa da onu təqlid etməyə can atacaqlar. Bu yolla onlar dərək etməzdən əvvəl, təqlid etməyi öyrənirlər. Mən bu zaman istər həyatdan və istərsə də tarixdən götürülmüş nümunələri nəzərdə tuturam və ilk növbədə həyatdan alınmış nümunələri əsas götürürəm, çünki onlar uşaqlara yaxındır və daha qüvvətli təsir edir. Beləliklə, hər kəsdən əvvəl, qoy valideynlər özləri ev intizamını ciddi gözləsinlər; müəllimlər isə qoy adamlar içərisində öz əxlaqı ilə fərqlənən yaxşı adamlar olsunlar; şagirdləri ən namuslu həyat üçün hazırlamaqda bu ən təsirli gözəl vasitədir".

Valideyn və müəllim simasının uşaqlara təsiri böyükdür. Balaca uşağın davranışı ata-ananın, böyük qardaş və bacının təqlidi əsasında qurulur. Valideynlər yaxşı nümunə göstərməklə öz uşaqlarına müsbət təsir göstərə bilirlər. Onların mənəvi səxavətliyi uşaqlarda da belə əxlaqi keyfiyyət doğura bilər. Uşaq saxta və yalanı bağışlamır. Öz uşaqlarına nümunə olmaq üçün valideynlər özləri mənəvi cəhətdən mürəkkəb və çətin olan bir problemlə üzləşir. Biz özüümüzü tərbiyə etməmiş, öz uşaqlarımızı və ya başqa birisini tərbiyə etmək istəyirik. Əgər başa düşsək ki, başqalarını yalnız öz təmsalımızda tərbiyə edə bilərik. O zaman tərbiyə haqqındakı məsələ həll edilər və bir məsələ qalar. Özüm necə yaşamalıyam? Uşaqların tərbiyə-

sində elə bir sahə yoxdur ki, orada öz nümunəmiz önaçıxmamış olsun.

Tarixin hər bir dövründə bütün cəmiyyətlərdə insanları düşündürən, narahat edən bir sual olmuşdur: "Övladlarımızı necə tərbiyə edək?" Uşaqları necə böyüdək ki, vicdanlı, əməlisaleh, cəmiyyət üçün xeyirli olsunlar? Uşaqlarımızdan ötrü xəcalət çəkməmək üçün, onların bizə başuçalığı və şərəf gətirməsi üçün nə etməliyik?

Bu sualı cavablandırmaq üçün indiyə kimi minlərlə əxlaqi kitablar yazılıb, tövsiyələr edilib. Övlad tərbiyəsinin ən mühüm cəhətlərini hər alim fərqli şəkildə təhlil edib. Amma hamının razılaşdığı bir fikir var. O da bundan ibarətdir ki, övlad tərbiyəsində ən mühüm rolu valideynin şəxsi nümunəsi oynayır. Tərbiyənin sirləri nə qədər çoxsaylı olsa da, onların açarı ananın və atanın əlindədir.

Hamımız buna şahidlik ki, ailədəki uşaqlar öz atalarını təqlid etməyi xoşlayırlar. Dəfələrlə uşaqların dilindən eşitmişik ki, onlar da böyüyəndə valideynlərinə oxşamaq istəyirlər. Məsum körpənin qəlbindən süzülən bu fikir, yəni valideynə bənzəmək arzusu həm də valideynə öz məsuliyyətini xatırlatmaq üçün bir xəbərdarlıqdır.

Ata və ya ana öz övladını nə cür görmək istəyirsə, onun gözləri qarşısında özü də o cür görünməlidir. Valideyn bir güzgüdür; amma elə güzgüdür ki, ona baxan və ondan öyrənən uşağı dəyişdirmək, özü kimi etmək gücünə malikdir. Valideynin mütləq riayət etməli olduğu bir neçə cəhət vardır. Amma onların hər biri barəsində ayrı-ayrılıqda şərh vermək olar. Bu cəhətlərin bir neçəsinə diqqət yetirək.

Valideyn heç vaxt uşağa yalan danışmamalıdır, heç zaman özü etmədiyi işi ondan tələb etməməlidir. Hətta uşağa hər hansı mükafat vəd edərkən belə. Uşaq ata-anadan yalan görərsə, əvvəla, qəlbi onlardan sınar. İkincisi, onun özündə də yalançılıq xasiyyəti yaranar; axı yalan danışmaq pis iş olsaydı, onun nümunə kimi qəbul etdiyi valideynləri bunu etməzdilər.

Valideyn öz övladına hər hansı əməlin pis olduğunu söyləyirsə, özü də bu əməli etməməlidir. Əks halda, onun nəsihətlərinin heç bir kəsəri olmayacaqdır. Əgər ana-ataya hörmət göstərməyi uşaqdan tələb edirsə, amma özü evdə əri ilə kobud davranırsa, təbii ki, onun dedikləri uşaqda heç bir təsir yaratmayacaqdır. Ata halal-haramı gözləmək barədə uşağa hər gün nəsihət verirsə, amma özü küçədə rastına çıxan pul qabını onun gözü qarşısında götürüb mənimləyirsə, uşaq bu barədə nə düşüncəyə düşəcək? Yalnız valideyn deyil, uşağın tərbiyəsi və təlimi ilə məşğul olan hər kəs öz davranışına diqqət yetirməli, uşaq tərəfindən izləndiyini unutmamalıdır. Bu rəvayət yaqın ki, çoxlarına məlumdur. “Bir gün bir ana uşağını Peyğəmbərin yanına gətirib o həzrətdən xahiş edir: “Mənim oğlum xurma yeməyi çox xoşlayır. Amma görürəm ki, xurma onun sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Sizdən xahiş edirəm, oğluma tapşırın ki, xurma yeməsin. O, Sizi çox sevir, əgər Siz ona tapşırırsınız, sözünüzdən çıxmaz”. Ananın təəccübünə rəğmən Peyğəmbər uşağa heç nə demir, anadan xahiş edir ki, uşağı da götürüb getsin, sabah yenə gəlsinlər. Ertəsi gün gələndə isə Peyğəmbər sadəcə olaraq üzünü uşağa tutub buyurur: “Xurma sənün üçün ziyandır. Bundan sonra xurma yemə”. Hadisəni təəccüblə seyr edən ana soruşur: “Ey Allahın Rəsulu! Əgər məsələ bununla bitirsə, niyə bu sözləri dünən demədiniz, işi bu günə saxladınız?”. Peyğəmbər mehribanlıqla cavab verir: “Dünən mən özüm də xurma yemişdim, fikirləşdim ki, bu halda sözümün təsiri olmayacaq. Bu gün isə xurma yemədim ki, uşaqdan bunu istəməyə haqqım olsun”.

Uşaq öz valideynlərinə hörmət edərək məsləhətinə və tələblərinə qulaq asırsa, deməli, ailədə valideynin nüfuzu var. Əks təqdirdə isə valideynin nüfuzu ailədə bir o qədər də böyük deyildir. Nüfuz valideynin şəxsi keyfiyyətlərinin və həyat təcrübəsinin yüksək mənasıdır və valideyn təsirinin gücü buna əsaslanır.

Bir sıra valideynlər qəsdən bilə-bilə özləri ilə uşaqlar arasında süni surətdə uzaqlıq yaradırlar. Bu əsasla onlar düşü-

nürlər ki, bununla özlərinə hörmət qazanır və öz nüfuzlarını yüksəldirlər. Bu cür quru münasibət nüfuz deyildir. Yalnız xoş xasiyyətlik, xoşrəftarlıq və həssaslıq uşaq qəlbində öz canlı əks sadasını tapır. Bir sıra valideynlər isə uşaqları ələ almaqla onlara təsir edirlər. Uşaqlar belə rəftar edən valideynləri zəif və aciz hesab edirlər. Bəzi ailələrdə isə uşaqları əzizləməklə onların şıltaqlıqları ilə oturub durmaqla, onların əvəzinə hər şeyi etməklə və onlardan heç bir şey tələb etmədən uşaqlara münasibət bəslənilir. Kor-koranə valideyn məhəbbətinə əsaslanan bu cür münasibət ailədə böyüyən uşaqda ərköyünlülük, daş qəlblik yaradır ki, bununla da onlar valideynlərinə hörmət etmirlər.

Yaxşı ailədə valideyn və övlad arasında səmimi və dostluq münasibəti olur. Belə ailələr uşağa gündən-günə böyüməkdə olan bir insan kimi baxır və onun ləyaqət və şəxsiyyətinə hörmət edirlər. Valideynlər öz uşaqlarına öz həyat təcrübələrini, öz qəlblərinin gözəlliklərini verirlər. Uşaqlar böyüdükcə özləri təcrübə və həyat müşahidəsi əldə edir. Bu və ya digər məsələyə tənqidi münasibət bəsləyirlər. Valideynlərinin hərəkətini öz təsəvvürləri ilə tutuşdururlar. Ata-ananın həyatında, rəftarında öz mənəvi idealını görmək hər uşaq üçün böyük səadətdir. Valideynlərində belə keyfiyyətləri görmədikdə uşaq ağır ümitsizliyə düşür. Uşaqlar öz valideynlərinin, onların adamlara olan xoşrəftarına görə, namuslu və xeyirxahlığına görə, mənəvi gücünə, bacarıqlı və zəhmətkeş olduğuna görə sevir və hörmət edirlər.

Oskar Uayld uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərini belə ifadə edir: **“Uşağa buyurmaq yox, öyrətmək, idarə etmək yox, istiqamət vermək, əmr etmək yox, məsləhət vermək, öyüd vermək yox, sübut etmək lazımdır...”**

Uşaqlar ailənin, ata və ananın güzgüsüdür. Valideynin şəxsi nümunəsi tərbiyə işində son dərəcə böyük rol oynayır. Uşaqlar ata və analarının təmsalında sosial təcrübələri mənimləyirlər. Belə ki, valideynlər özlərinin zahiri görkəmləri, dünya-görüşləri, maraq və meyilləri ilə gənc nəsə mühüm təsir

göstərirlər. Üstəlik, uşağın yaşı nə qədər azdırsa, valideynin şəxsi nümunəsi o qədər əhəmiyyətlidir.

Təsədüfi deyil ki, görkəmli rus pedaqoqu B.A.Suxomlinski tərbiyədə ailənin, valideynlərin rolundan bəhs edərək göstərirdi ki, yeniyetmələrin əxlaqi siması insanın uşaqılıq illərində necə tərbiyə olunmasından, anadan olandan 10-11 yaşına kimi onun qəlbina nə qoyulmasından asılıdır.

Televiziya kanallarında dramatik ailə səhnələrinə tez-tez rast gəlirik. Bir də görürsən ki, hansısa kanalda ata-anasını axtaran, göz yaşları içində boğulan qız uşağını göstərirlər. Başqa bir kanalda övladları tərəfindən atılmış gözüyəşli bir ananı "təqdim edirlər". Digər kriminal xəbərdə bir-birini bıçaqlayan ata-oğuldan danışrlar və s.

Bütün bunlar gündəlik xəbərlərdir və demək olar ki, hamımıza psixoloji təsir edir. Demək ətrafımızda, qonşuluğumuzda, ailələrdə çox böyük sosial aşınmalar var. Ona görə də bu gün ailə məsələləri hamının, xüsusilə də, cəmiyyətin və dövlətin diqqət mərkəzində dayanan strateji bir məsələyə çevrilməkdədir. Yuxarıda sadalanan hadisələrin səbəblərini ailələrdə əxlaqi dəyərlərin itməsində görmək olar.

Yer üzündə yaşından, cinsindən, irqindən, milliyətindən, təhsilindən, tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq hər bir şəxs üçün ən əziz, ən yaxın, ən doğma və ən ulyi varlıq məhz anadır! Bizdə olan ən yaxşı keyfiyyətləri, cəhətləri məhz anamızdan əxz edirik. Ömrümüzün ilk günlərindən ana qayğısı, mehribanlığı, nəvazişi, hərəreti, yorulmaz əməyi, dözümlü bizi günəş şüası kimi əhatə etmişdir. Ana fədakarlığı yenilməzdir. Böyüyüb başa çatsaq, yaşa dolsaq, oğul-uşaq sahibi olsaq da, ana qayğısı, narahatlığı üstümüzdən əksik olmur. Ən ağır dəqiqələrimizdə yanımızda anamızı görmək istəyirik. Sevincimizə də ilk növbədə şərək olan, ürəyi dağa dönmən ana olur!

Həyatımızın ilk günlərindən ana bizə heç də yalnız dayə deyil, həm də yaxın yoldaş, dost, hami, tərbiyəçi, sirdaş olmuşdur. Bütün şəxsi keyfiyyətlərin təşəkkül tapmasında ananın xüsusi payı vardır. Uşaqların namuslu, vicdanlı, əməksevər,

vətənpərvər, əxlaqlı, yüksək mənəviyyətli böyümələrində ana nümunəvi əvəzəlməz şəxsdir. Ana erkən yaşlarından öz qızında evdarlıq səriştəsi yaratmalıdır. Hər bir qız mənzil yığışdırmağı, xörək bişirməyi, paltar və döşəmə yumağı, ütüləməyi, tikmiş tikməyi hələ məktəb yaşlarından öyrənməli, süfrə açmağı, qonaqlara xidmət göstərməyi, şirniyyat, kompot, mürəbbə bişirməyi bacarmalı, ümumiyyətlə, evdarlıq qabiliyyətinə yiyələnməlidir.

2.10. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri ailə tərbiyəsi haqqında.

Əhatə olunan məsələlər

1. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində ailə tərbiyəsi.

2. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində qadın təhsili məsələləri.

3. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində valideyn-övlad münasibətləri

Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixində mütəfəkkirlərimiz ailə tərbiyəsi haqqında valideyn -övlad münasibətləri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Dahi **Nizami Gəncəvi** ailəni cəmiyyətin özəyi, ilkin birliyi hesab edir. Bu ilk birliyin əzəl şərti nigahdır, kəbindir. Nizami bütün əsərlərində nigahı zəruri sayır, çünki nikah qarşılıqlı məhəbbətin, anlaşmanın nəticəsidir. Ona görə də şair cəmiyyətin normal inkişafını, cəmiyyətin mənəvi saflıq və əxlaqi kamilliyini ailədə görmüş, ailə həyatına, ailə münasibətlərinə qiymət vermişdi. Nizamiyə görə ailə qurmağın başlıca şərti məhəbbət olmasa gənclik şəhvət oyununa bənzər deyir: Məhəbbət odur ki, odu sönməsin İnsan yaşadığıca üzü dönməsin.

Azərbaycanın dahi mütəfəkkir şairi **Məhəmməd Füzuli**

öz bədii yaradıcılığında eşqin, məhəbbətin şərhinə xüsusi diqqət vermişdir. Eşqi, məhəbbəti çox geniş şəkildə başa düşən Füzulinin şərhində məhəbbət çox böyük mənəvi qüdrətə malik olan ülvü və müqəddəs bir hissdır. Məhəbbət ələmi bərabərlik, birlik ələmidir. Bu məhəbbət sevib və seviləndə insanı nəcibləşdirir, onda sədəqət, səmimiyyət, vəfa və fədakarlıq kimi yüksək insani hissələri tərbiyə edir.

M.Füzuli ailə qurmağın, uşaq böyütməyin, nəsil yetişdirməyin ağırlığını bilərək "Ründi-Zahid" əsərində ata Zahid bu çətinlikləri oğlu Rində bildirir. Bunu eşidən Rind "Hər bal dadmağın müqabilində dünya min zəhər dadızdırır, - deyir. Bil ki, evlənmək ləzzəti bir baldır, onun zəhəri övladın əziyyətidir. Təzə gəlin ilə ixtilaf şadlıqdır, onun müqabilində ev-əşik qayğısı bir qüssədir. Ey nigaha, evlənməyə və əyyar sahibi olmağa kamil verən, ehtiyat ehtiyatlı, ayağını möhnət tələsinə qoyursan. Hər kim o balı dadsa, bu zəhəri dadmalıdır, başqa çarə yoxdur". M.Füzulinin ailə tərbiyəsi haqqındakı fikirləri bu gün üçündə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın böyük şairi **Əvhədi Marağalı** 1333-cü ildə yazdığı "Cami-cam" əsərində evlənməyin bir sıra şərtlərini sayarkən məhəbbətə yüksək qiymət vermişdir. Bildirir ki, aşiq olmayanlar kamil olmur. Eşqə düşən isə çiy qalmır. Kimdə eşq, məhəbbət yoxdursa, o, torpaqdır. O, göstərirdi ki, evlənmək, ailə qurmaq və onu saxlamaq həyatın qanunudur. Çalış əsilli-nəsilli elə bir qız al ki, ancaq səni görüb sevsin. Sən bunu da yaddan çıxarma ki, o qız başqası ilə ailə həyatı qurmuş olsa, sənə onun məhəbbəti çətin olar. Unutma ki, qadında əsas keyfiyyət həya və ismətdir. Əvhədi evlənəndən sonra onunla dolanmağın şərtlərini də belə açıqlayır.

Elə ki, evləndin, oxşa əzizlə,

Evdə də başını sən uca elə.

Qapıdan girəndə ver ona salam,

O, qapıdan girsə, göstər ehtiram.

Marağalı Əvhədi atanı ailə üçün nümunə olmağa çağırır, uşaq tərbiyə edərkən kobudluğa, söyüşə yol verməməyi, öz

mövqeyindən sui-istifadə etməməyi məsləhət görürdü. Bununla da o, tərbiyə işində valideyn davranışının əhəmiyyətinə yüksək qiymət verir və deyir ki, oğlunu söymə ki, o da söyüş söyən olsun, atanın danışığında şərm və həya olarsa, uşaq da atanın əməlindən şərm və ya həya öyrənər.

Dünyanın görkəmli əxlaqşünas alimi, böyük mütəfəkkiri **Nəsirəddin Tus** özünün "Əxlaqi Nasiri" əsərində ailə-övlad tərbiyəsi, ailədə baş verən konfliktlər və onun aradan qaldırılması yolları və xüsusən ailə qurmağın və düzgün övlad tərbiyə etməyin şərtləri haqqında çox qiymətli fikirlər söyləmişdir. N.Tusi ailə qurmaq, ailə büdcəsini yaratmaq və ailə başçısı olmaq və övlad tərbiyə etməyin yollarını evdarlıq elmi adlandırır. N.Tusi göstərirdi ki, insanın yaşaması və nəslin davamı üçün doğub törəmək, ailə qurmaq lazımdır. Buna görə də hər bir kişi bir qadını özünə yoldaş seçir, onunla ailə qurur. Nəticədə kişi özünə həm mənzil quran tapır, həm də nəsil artırmağa imkan yaranır. Uşaq doğulduqdan sonra onun tərbiyəsi qayğısına qalmaq lazımdır. "Əxlaqi Nasiri" əsərində N.Tusunin fikrillə ailə qurmağın, yəni mənzil tikməyin beş rüknləri olduğunu göstərir. Onlar: ata, ana, övlad, xidmətçi və azuqə.

N.Tusi mənzil dedikdə kərpic, palçıq və daşdan tikilən bina nəzərdə tutulmur, bu xüsusi quruluşdur ki, orada ərlə arvad, valideynlə övlad, xidmət edənə xidmət edilən, mal sahibi ilə mal arasında müəyyən münasibətlər olmalıdır.

N.Tusiyə görə ailə başçısı birinci növbədə ailə üzvlərinin ümumi mənafeyinə riayət etməli, onlar arasında olan müvazinətə və münasibətə fikir verməli, onu olduğu kimi saxlamaq, ya da daha münasib şəkllə salmaq haqqında düşünməlidir. N.Tusi qadınlarda aqlın, iffətin və həyanın olmasını zəruri hesab edirdi. N.Tusi "Əxlaqi Nasiri" əsərində ailə qurmaq, övlad tərbiyə etməyin vəzifələrini belə ümumiləşdirirdi:

1. Ailə quran iki şeyi nəzərə almaq lazımdır: a) malın mühafizəsi; b) nəslin davamı.

2. Qadının yalnız gözəlliyi xatirinə onunla ailə qurmaq çox hallarda yaxşı nəticə vermir.

N.Tusi əsərində ər-arvad arasında münasibətlərdə konfliktlərin yaranmaması və yaranacaq konfliktlərin qarşısını almaq üçün çoxlu sayda tövsiyələr verir. Onlardan biri budur ki, sevgi, məhəbbət olmadan qurulan ailələrdə bir çox hallarda baş verən konfliktlər nigahın pozulması ilə nəticələnir. Bu da aydındır ki, ailə quran iki şəxsin dil tapması, bir-birini anlaması, güzəştə getməsi üçün sevgi və məhəbbətin böyük əhəmiyyəti var. Təbii ki, biz sevgi-məhəbbət deyəndə yalnız bioloji, təbii ehtirasların ödənilməsinə nəzərdə tuturuq. Sevgi-məhəbbət məfhumu özündə həmçinin inamı və hörməti də ehtiva edir. Bu üç amil varsa ailə problemlərinin həllində çətinliklər olmur, ailə başçıları çiyinlərini bir-birinə söykəyərək taleyin mürəkkəb yollarından asanlıqla keçə bilirlər.

Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün "Təhzi bül - əxlaq" əsərinin "Eşqin yolları" adlanan xüsusi fəsildə eşq və məhəbbətin məzmununu geniş şəkildə açıqlayaraq yazırdı ki, insan təbiətinin başlıca iqtizası məhəbbətdir. Məhəbbətsiz heç bir təb ola bilməz, onun ancaq dərəcələri vardır. Dünyadakı nizam və intizam da məhəbbətdəndir, ya məhəbbətin özüdür.

"Təhzi bül-əxlaq"dan sonra Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Kitabi-nəsihət" və ya "Nəsihətnamə" əsərində 102 nəsihət vardır. Bu əsərdə ata-anaya, böyüklərə itaət və ehtiramın vacibliyinə aid, daha sonra isə həyat və məişət məsələləri ilə əlaqədar olan əxlaqi nəsihətlər verilir. Bu əsərdə uşaqların əxlaqını yaxşılaşdıran və onlarda nəci b xasiyyətlərin yaranmasını təmin edən, habelə ailə tərbiyəsi haqqında nəsihətlər vardır ki, bu gün də onlar öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Bakıxanovun bu "Nəsihətlər"inin əsas pedoqoji əhəmiyyəti onadadır ki, bu nəsihətlər uşaqlarda müsbət xüsusiyyətləri formalaşdırır, tərbiyə edir və inkişaf etdirir. Uşaqların gələcəkdə müsbət bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Onlarda yaxşılıq, təvazökarlıq, böyüklərə hörmət, düzgün rəftar qaydaları və bir çox müsət keyfiyyətləri formalaş-

dırır. Məsələn; "Bir adamı ehtiyac içində görəndə nə qədər bacarırsansa ona kömək et ki, sənə də bir şeyə ehtiyacın olanda başqaları da sənə kömək etsin", "Özünə rəva görmədiyini işi başqasına rəva görmə, onun əvəzində bir başqasından cəza alarsan", "Düzlüyü özündə şüərə elə. Hər kim ayrılıya qurşansa, onun həyası əldən gedər və xalq içində rüsvay olar", "Yaxşı əməldən iki dəfə zövq alarsan, birincisi onu edəndə, ikincisi onun əvəzi sənə çatanda...", "Bədbəxt o adamdır ki, başqasına yaxşılıq etmək əlindən gəliyə onu etməyə...", "Hər kəsə öz halına müvafiq yaxşılıq elə. Çox olmuş ki, cüzi bir şey böyük bir şeydən çox adamın karına gələr.", "Heç kəsə zərər verməyə razı olma və öz hesabında pak ol, əmanətə xəyanət eləmə ta... xalq içindən qovulmuş olma-yasan", "Başqalarının səni tərifləməsi ilə sənə istedadlı olduğun zənn etmə, bəlkə Onun bir məqsədi vardır və bu təriflə öz müddəalarını pərdələmək istəyir", "Hər mənəbdə olsan öz həddini bil ki, özünü olduğundan nə aşağı tut, nə də yuxarı", "Öz qüvvət və istedadının dərəcəsinə boynuna iş götür, nəinki nəfsin istədiyi qədər. Mələumdur ki adam çox dalınca qaçdıqca azdan da əli çıxar" və yaxud düzgün rəftar qaydaları haqqında yazır: "Şuxluq və boş zarafatı özündə adət eləmə ki, nəzərlərdə yüngül görünməyə sən və istehza etdiyin mövqedə xalq səndən inciyər və haqqında pis fikirlərə düşər", "Mübahisə zamanı əgər qalib gəlsən elə etmə ki, onun nədanlığı orada oturanlara məlum olsun. Çünki belə olduqda o ürəyində sənə kin bəsləyər və intiqam qılmaq üçün fürsət axtarar", "Söhbət zamanı başqalarının danışığına maneə olma. Mümkündür hiyləgər bir şəxs səhv edib öz sirtini açsın və düşməni sənə xeyrini deyə. Amma sən çox danışsan belə nöqsanlar sənə tərifləndən baş verər".

Bakıxanov elmi, biliyi, ağılı hər şeydən üstün tutmuş, tənbəl inasınların həyatda heç bir uğur əldə edə bilməyəcəyini söyləmiş və insanları tənbəllikdən uzaq olmağa daim elm və kamal əldə etməyə çağırmışdır. "Tənbəllikdən qorx ki, o bütünlüyünlərdən daha pisdir", "Bir şey o biri şey olamadan yaşaya

bilməz. Sən də onlardan birisən. Əgər işsiz qalsan daş və palçıq səndən daha yaxşıdır. Çünki onlar bir ev tikməyə yarayırlar”, “Elm və kamalı əldə etməyi hər şeydən əziz tut. Çünki hər şeyi onalrın vasitəsilə əldə edirlər.”, “Hər işi öz ağılının təsdiqi ilə gör”, “Çox yeməkdən özünü qoru ki, bədəninin sağlamlığına və ağıla ziyanı vardır”, “Hər ürəyin istəyənini eləmə, bəlkə ağılı istəyənini icra et. Çünki ancaq ağıl yaxşı və pisi bir-birindən ayıra bilər”, “Hər işdə qərəz sahibi olmayan, özündən ağıllı adamlarla məsləhətləş. Tək adamın ağılı hər işin səlahini tam bilə bilməz”, “Ağıldan və elmdən daha yaxşı bir dövlət yoxdur, çünki onlar həmişə səninlə olar və heç kəs onları sənin əllindən ala bilməz”, “Ağıllı adam odur ki, öz eybini başqalarının eyiblərindən artıq görər və öz hünərini başqalarının hünərindən az hesab edər”

Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərləri xüsusilə şagirdlərimiz arasında təbliğ edilməli, öyrənilməlidir.

Seyid Əziz Şirvani ailə tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, başa düşürdü ki, uşağın məktəbdə mədəni, intizamlı davranışı uğrunda aparılan mübarizə yolunda valideynlər öz uşaqlarına qarşı son dərəcə diqqətli olmalı, uşağı nəzarətsiz buraxmamalı, ədəbsizlik etməyə qoymamalı, erköyünlüyə öyrətməməli, kollektivdən ayırmamalıdırlar. Həmin vəzifələr valideynlərdən tələb edir ki, onların uşağı yaxşı əxlaqlı uşaqlarla dostluq etsin, böyüklərə hörmət bəsləsin, valideynlərin özləri uşaq üçün gözəl nümunə olsunlar, onlar uşaqlarda dərsə, elmə həvəs oyatsınlar, onun istək və arzularını vaxtında yaxşı başa düşə bilsinlər, onun ehtiyac və tələblərini müəyyən çərçivədə ödəyə bilsinlər, yaramaz arzu və tələblərdən onu çəkəndirsinlər.

Doğrudan da bəzən valideynlər öz uşağının kimlə durub oturduğuna, hansı yoldaşla gəzib dolandığına, onun öz uşağına bu yoldaşın necə təsir edə biləcəyinə fikir vermir, nəticədə isə böyük peşmançılıq üz verir.

Seyid Əzimin fikrinə görə valideynlər maraqlansalar öz uşağının yoldaş və dostlarının nə dərəcədə ədəbli olduğunu müəyyən edə bilər. Uşağın söhbətinin mövzusunda,

formasından, üsullarından, onun hərəkətlərindən, onun hara və nəyə daha çox meyl göstərdiyini yəqin etmək olar.

Öz uşağının dərsi, təhsili qeydinə qalmaq, bunun üçün heç bir şeyi əsirgəməməyi hər bir valideynin müqəddəs borcu hesab edən Seyid Əzim həmçinin düşünür ki, valideynlərin vəzifəsi öz uşaqlarını maddi cəhətdən təmin etməklə bitmir.

Məhəmməd Tağı Sidqinin fikirlərindən isə aydın olur ki, hər bir ana öz uşağının tərbiyəsi ilə məşğul olmağa bütün məsuliyyəti ilə borcludur. O, valideynlik borcunu ödəməli, uşağının cəmiyyətin yararlı üzvü kimi tərbiyə etməli, aqibəti ilə maraqlanmalıdır. Əxlaqi cəhətdən möhkəm olan namuslu vətəndaşlar tərbiyə etmək üçün maarifçi pedaqog anaların özlərinin qüsurusuz olmalarını, onların müəyyən qədər pedaqoji biliklərə yiyələnmələrini zəruri hesab edirdi.

M.T. Sidqinin maarifçilik fəaliyyətində onun uşaq ədəbiyyatı, qadın təhsili, ailə tərbiyəsi sahəsindəki xidmətləri də mühüm yer tutur. “Nümuneyi-əxlaq”, “Qızlara hədiyyə”, “Coğrafiya” Sidqinin tədris üçün qələmə aldığı dərsliklərindən idi. “Qızlara hədiyyə” dərsliyinə saldıqı “Sitarə və xalası”, “Ruqiyyənin söhbəti”, “Övlad məhəbbəti”, “İki bacının söhbəti” kimi hekayələr öz orijinallığı və bədiiyi ilə seçilən uşaq bədii nəsrinin nümunələri olmaqla qızların təhsili, anaların tərbiyə işində vəzifələri göstərilmişdir. O ilk dəfə olaraq 1896-cı ildə Naxçıvanda qız məktəbi də təşkil etmiş, qızların təhsilinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun “Elmin şərəfi” şeiri Azərbaycan ədəbiyyatında məktəbli qızlara həsr olunmuş ilk maarifçi poetik öyüdnəmədir:

Ey xırdaca huşyar qızlar,

Ey elmə bəxtiyar qızlar.

Bu indiki vaxt bir zamandır,

Elm əsridi, elm fərzi-candır,

Bielm olanın işi yamandır,

Var elmdə, hər nə var, qızlar.

...Hər qız ki, ülümə etsə rəğbət,

Axırda yəqin tapar saadət,

Yox elmdən özgə bir şərəfət,
Elm ilədir ixtiyar, qızlar.

“Rübabə” hekayəsində Sidqi öz fərdi və milli xüsusiyyətləri ilə başqalarından seçilən bir məktəbli qızın obrazını yaradır. Rübabə adlı bu qız dərs əlaçısı olmaqla yanaşı, gözəl tikiş tikir, xörək bişirir, süfrə başında ədəb-ərkanla oturub yeyib-içir, təmiz və səliqəlidir, həmişə özündən böyüklərin hörmət və ehtiramında dayanır. Müəllif Azərbaycan məktəbli qızlarına xas olan müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri Rübabənin üzərində cəmləşdirir. Hekayədə təsvir olunan Rübabə böyük şair-dramaturq Hüseyn Cavidin “Qız məktəbində” adlı şeirində təsvir olunan balaca məktəbli qız Gülbaharın surətini yada salır. Gülbahar da Sidqinin balaca qəhrəmanı Rübabə kimi məktəbli qıza xas olan müsbət əxlaqi keyfiyyətləri özündə birləşdirir. Çox güman ki, Sidqinin “Tərbiyə” məktəbində təhsil alan Hüseyn Cavid öz müəllimindən bu hekayəni eşitmiş və özünün ilk şeir yaradıcılığında həmin mövzudan istifadə etmişdir. “Analar bəzəyi” hekayəsində Sidqi bütün həyatını doğma balalarının tərbiyəsinə sərf etmiş mənəviyyatca zəngin bir ananın xarakteri ilə bərbəzək düşkünü olan meşşan təbiətli bir qadının xarakterini qarşı-qarşıya qoyur. Müəllif ananın övladlarına olan qayğıkeşliyini, onun övlad tərbiyəsində oynadığı həlledici rolunu və ailədəki valideynlik borcunu səciyyələndirərək yazırdı: “Övlada əvvəlinci təlim və tərbiyə verən anadır. Anaların rəftarı və girdarı, hal və hərəkəti balaların qəlbinin aynasına əks salır. Elmlı və mərifətli analar süd verən vaxtdan başlayıb övladlarının təlim və tərbiyəsinə məşğul olurlar. Onlar balasının təlim və tərbiyəsini özünün bəzənib-düzənməyindən vacib bilirlər”.

Bu mülahizələrdən sonra müəllif hekayənin əsas məzmununa keçir. Hekayədə təsvir olunur ki, bir gün bər-bəzək sevən bir qadın onları nümayiş etdirmək məqsədilə təzə libaslarını geyinir və qiymətli cavahiratlarını taxıb bir evə qonaq gədir. O, ev sahibəsini sadə geyimdə görüb ona – “Sənin

də zərzivərini görmək istəyirəm”, – deyir. Bu zaman ev sahibəsinin uşaqları məktəbdən qayıdırlar. Sadə qadın məktəbli balalarını ona göstərib deyir: “Mənim də zərzivərim, mülk və malım, cah və cəlalım bu iki gözlərimin nuru və ciyərpərələrimdir. Mənim üçün əziz balalarıma təlim və tərbiyə vermək cavahiratdan qiymətlidir”. Ananın bir qadın kimi ailədəki qayğıkeşliyi və valideynlik borcu hekayənin əsas qayəsini təşkil edir.

Rübabə”, “Validə məhəbbəti”, “Bala tərbiyəti” kimi əxlaq dolu hekayələrindən bir qisminə nəzər salaq. “Ata və ana məhəbbəti” hekayəsində Sidqi valideyn və övlad sevgisini təsvir edərək belə qeyd edir ki, heyvanlar və ya quşlar balalarını qısa müddət bəslədikdən sonra artıq onları mühafizə etmir, qaydına və ya qayğısına qalmırlar. Ancaq insanlar öz balalarının daim qayğısını çəkir, diqqətlərini bir an olsun belə, onlardan ayırmırlar, deyərək yazır: “Nərgiz xanım ilə Qönçəbəyim bağçada dərslərinə məşğul ikən bağçanın divarında yuva tutmuş sərçələr civ-civ və cəh-cəh ilə balalarına dən gətirirdilər. Qönçəbəyim dərstdən fariğ olub sərçələrin hal və hərəkətinə və balalarına olan meyil və məhəbbətinə diqqətlə mütəvəccəh idi. Bu halda Nərgiz xanım da dərslərini tamam edib Qönçəbəyimə dedi ki:

– A qız, Qönçə, bu sərçələrə baxıb nə çox təəccüb edirsən?

– Xanım bacı, əsla sərçələrə baxıb təəccüb etmirəm. Bunların bu qədər öz balalarına olan məhəbbətinə təəccüb edirəm.

– Cəmi heyvanatın öz balasına olan məhəbbəti məlumdur. Bunda təəccüb yeri yoxdur. İnsanın da öz övladına olan məhəbbəti bunların məhəbbəti ilə bərabər ola bilərmi?

– Bu qədər bil ki, insanın heyvanatdan ağıl və fərasəti, fəziləti və şərəfəti nə qədər artıqsa, övladına olan məhəbbəti ondan dəxi artıqdır.

– Nə səbəbə artıqdır?

– Ondan ötrü ki, yumurtadan çıxmış bir quş ki hənzur uçub getməyə qadir deyil, ata və anası toxumdan, qurddan,

milçəkdən və sair cücülərdən gətirib onları bəslər. Elə ki bədəni və qanadları kamilən tüklənib pərvaz oldu, onlar dəxi özləri uçub gedib ruzi axtarmağa başlar və anaları da onları mühafizə etməkdən asudə olarlar. Amma insan öz balasına on beş-yirmi yaşına kimi pərvəriş verib hər bir ləvazimatını tədarük eylər. Ondən sonra yenə həmişə onun hümmətinə və qəminə şərik olub ömrütün axırına kimi balasının yolunda zəhmət çəkib can qoyar. Maşallah, ata və ananın haqqı nə böyükdür! Və nə qədər onlara itaət və məhəbbət etmək lazım gəlir!”

Uşağın şəxsiyyət kimi düzgün tərbiyəsinin və sonrakı inkişafının əsası, təbii ki, ailədə qoyulur və ailə tərbiyəsinin düzgün qoyulmasından başlayır. Məhəmməd Tağı Sidqi istəyirdi ki, qızlarımız əqidəli, doğrucul, vətənpərvər, milli mədənitlərimizi sevən və onu yad təsirlərdən qoruyan qadınlar kimi böyüsünlər. Bunun üçün də qızlarımızın özlərinin tərbiyə görməyə ehtiyacı vardır. Bu ehtiyacı da ancaq “analar yetişdirəcək məktəblər” ödəyə bilər. Pedaqoq Sidqi qadının – qızların təhsil almasını vacib bilir və göstərir ki, gələcək cəmiyyətin taleyi onların öz uşaqlarına verdiyi tərbiyədən çox asılıdır. O, qızların ailədə feodal-patriarxal münasibətlər əsasında tərbiyəsinə qarşı məktəb tərbiyəsinə, sağlam ailə tərbiyəsinə qoyur, oğlanlar kimi qızların da yeni məktəblərdə oxumasını tələb edirdi. Əgər hər bir ana məktəb tərbiyəsi görübsə, təbii ki, uşağının da tərbiyəsi ilə düzgün məşğul olar.

Məhəmməd Tağı Sidqinin fikirlərindən aydın olur ki, hər bir ana öz uşağının tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmağa bütün məsuliyyəti ilə borcludur. O, valideynlik borcunu ödəməli, uşağını cəmiyyətin yararlı üzvü kimi tərbiyə etməli, onun aqibəti ilə maraqlanmalıdır. Əxlaqi cəhətdən möhkəm olan namuslu vətəndaşlar tərbiyə etmək üçün maarifçi pedaqoq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, anaların özlərinin qüsursuz olmalarını, onların müəyyən qədər pedaqoji biliklərə yiyələnmələrini zəruri hesab edirdi. Görkəmli pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqi istəyirdi ki, ana qarşısında duran bu kimi çətin, eyni zamanda şərəfli və məsuliyyətli vəzifələr

mümkün qədər inandırma, şəxsi nümunə əsasında həyata keçirilsin. Bütün bu qeyd olunan keyfiyyətlər isə ancaq və ancaq elm yolu ilə, təhsil yolu ilə əldə edilə bilər. Görkəmli yunan filosofu Sokrat deyir ki: “Pislik biliyin azlığından irəli gəlir, şəxsi isə biliyin yoxluğundan törəyir”. Bu mənada Sidqi də özünü şagirdlərinə tutaraq deyir: “Ey mənim xoşbəxt şagirdlərim! Görəkdir ki, gözəl xasiyyətlərə rəğbət göstərib və pis sifətlərə nifrət edəsiniz. Çünki elminə əməl etməyən alim əlində bir işıqlı çırağ saxlayan kora bənzər”. Göründüyü kimi, Sidqi qızlarımızın pis fikir, pis düşüncə, şəx və böhtandan uzaq olma yolunu elm və təhsilə yiyələnməkdə görürdü. “İki bacının mükəlliməsi” hekayəsində pedaqoq fikrini bir daha əsaslandıraraq belə yazır: “Balaca bacım! Sən hənzür kiçiksen. Elmin ləzzətini və faydasını... bilməyirsən. Bu qədər bil ki, dünyada heç bir şey əlmsiz əmələ gəlməz. Və insanın hər işində və əməlində elmə ehtiyacı vardır. İnsanın fəziləti və heyvan ilə insanın təfəvütü elm ilə bilinir. Sən də elm, ədəb təhsil et, yəni dünya və axirətdə səadətəndə olasan”.

Mirzə Ələkbər Sabir valideynlərdən öz uşaqlarına qarşı son dərəcə diqqətli olmağı, uşağı nəzarətsiz buraxmamağı, ədəbsizlik etməyə qoymamağı, qeyd edildiyi kimi ərköyünlüyə öyrətməməyi zəruri sayırdı. Sabir valideynlərin özlərinin tərbiyəyə zəruri ehtiyacı olduğunu qeyd edir. Dahi şəx qeyd edir ki, uşaqların tərbiyəsi işində qüsura yol verən, pedaqoji biliyə ciddi ehtiyac hiss edən ailələr az deyildir. Belə ki, bir çox ailələrdə vahidlik prinsipi gözlənilmir. Təbii ki, bu tələblərdə vahidlik gözlənilmirsə, uşağı düzgün tərbiyə etmək olmaz.

Budur, ata oğlunu bədab söyüşlərinə görə tənbeh edəndə, ana uşağı müdafiəyə qalxaraq deyir:

Ay başı daşdı kişi, dınma, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!
Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri, -
Oğlu söydükcə fərəhdən açılır balı pəri;
Yoxsa, ay hərzə kişi, bir quru sözdən ötəri

Darıxırsan, deməyirsən ki, uşaqdır uşağım
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Kişi, az söylə mənə bir dəxi məktəb sözünü!
Yəni məktəblə uşaq kamil edərmiş özünü?
Bir söyüşdən yana az danla bu tiflin üzünü!
Sözü ləzzətli, şirin dilli uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Görtündüyü kimi, ana deyir ki, qonşuluqda yaşayan “Ağcanın ərinə” oğlu söydükcə atanın fərəhdən qəlbi böyüyür, sən isə oğlunun bir söyüşü ilə ona acıqlanırsan.

M.Ə.Sabir qeyd edir ki, valideyn, ilk növbədə, tərbiyənin məqsədini aydın təsəvvür etməlidir. O, göstərdi ki, bir çox ailələr bu məsələyə tam etinasızlıqla yanaşırlar: valideynlər və uşaqlar sadəcə bir yerdə yaşadıklarından valideynlər ümid edirlər ki, hər şey öz-özünə qaydaya düşəcəkdir. Belə valideynlərin nə aydın məqsədi, nə də müəyyən proqramı olur. Görkəmli şairin fikrincə, hər bir ata və ana öz uşaqlarında nə kimi sifətlər tərbiyə etmək istədiyini yaxşı bilməlidir. Valideyn öz arzularının nədən ibarət olduğunu aydın təsəvvür etməlidir.

Dahi mütəfəkkir **Hüseyn Cavid** valideynlərin uşaqlarına kömək etməsini, düzgün istiqamət verməsini zəruri sayırdı. Bunun üçün Hüseyn Cavid məktəbdən, müəllimlərdən gənc nəslin təlim və tərbiyəsi qayğısına qalan savadlı, bilikli ata-analar tərbiyə etməyi tələb edirdi. O deyirdi ki, müəllim öz biliyi, sözü, davranışı və nüfuzu ilə təkcə şagirdləri deyil valideynləri də tərbiyə etməli, onlara da qüvvətli təsir göstərməlidir. “Onun üçün müəllim “elmi həyat”, “elmi ruh”, “elmi əxlaq” kimi tərbiyə xüsusunda lazım olan şərtlərə vəqif olmalıdır”.

Övladının tərbiyəsi qeydinə qalmayan valideynləri Cavid əfəndi qınayır və söyləyirdi: “Xeyirsiz, xain, ədəbsiz övlad yetişdirən, onları tərbiyə və islahə çalışmayan ata-analar, şübhəsiz ki, gələcəkdə namuslu, vicdanlı, heysiyyətli insanlara

müsəllət olmaq üçün bir sürü əxlaqsız, bir yığın sərsəri yetişdirmiş olurlar. Böylə qeydsiz ata-ananın nə dərəcə məsul olacağı... hər kəsə məlum və aydın bir həqiqətdir... Bu gün azacıq təbiətə qarşı durub övladını tərbiyədən məhrum buraxanlar, yarınkı gün cigərguşələrinin zillət, fəlakət odunda yanib-qovrulduqlarını ağlaya-ağlaya seyr edəcəklər... Cocuqlar məsumdurlar, onunçün etdikləri işlərin heç birinə məsul deyildirlər, onların hal və hərəkətlərindən məsul olacaq yalnız ata-analarıdır. Qızını, oğlunu tərbiyə etməkdə müsəmihə göstərən valideyn qanun və əxlaq nəzərində şiddətlə məsul tutulmalıdır. Çünki cəmiyyəti-bəşəriyyə üçün müzür bir adam hazırlamış olurlar”.

Hüseyn Cavid bəzi ailələrdə uşaqların rejim qaydalarına baxılmadığının, onların düzgün tərbiyə almadıqlarının, erkən yaşlardan uşaqların müxtəlif xəstəliklərə düşər olduqlarının səbəblərini onların savadsız və uşaqlara münasiblərini, qulluq etmək qaydalarını bilmədiklərindən irəli gəldiyini söyləyir. O belə qənaətə gəlir ki, cəmiyyətin rifahı ziyalı, iffətli analardan daha çox asılıdır. Valideynlər evdə uşağın təlim və tərbiyə işinə ciddi nəzarət etməlidir. Çünki uşaqların təlimə yiyələnməsi onları avamlıqdan, cahaldan xilas edər. Bu məsələdə H.Cavid “Qurani- Kərim”ə, Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarına istinad edib deyir ki, “Beşikdən qəbrədək elm öyrənin”. “Elm Çində də olsa, gedib öyrənin”. Hüseyn Cavid valideynləri ilk növbədə uşaqlarına ana dilini təmiz öyrətməyə çağırırdı. Buna görə də Hüseyn Cavid qız uşaqlarının təhsilə cəlb olunmasını xüsusilə istəyirdi. O qız uşaqlarının məktəbdən yayındırılmasının və təhsildən uzaqlaşdırılmasının islama zidd olduğunu söyləyirdi. Sualı belə qoyurdu: “Əcaba, səkkiz-doqquz yaşında bir qız yalnız ibtidai, yaxud rüşdi təhsil görürsə, şəriətə müxalifmi zənn olunur?” Guya “qız tərbiyə görür-görməz itaətsiz olacaq” söyləyənlərin fikirlərini rədd edirdi. Valideynləri qız uşaqlarını məktəbə qoymağa çağırır və qızların tərbiyəsinə xüsusi fikir verilməsini, onların yüksək, əxlaq və mənaviyyətə sahib olmalarını istəyirdi. Bu cəhətdən

onun "Qız məktəbində" şeiri pedaqoji baxımdan, ailə tərbiyəsi baxımından çox dəyərli və əhəmiyyətlidir:

- Quzum, yavrum! Adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki, sənin anan, baban varmı?
- Var.
- Nasıl, zənginmidir baban?
- Əvət, zəngin, bəyzadə...
- Öylə isə, geydiyən geyim niçin böylə sadə?
- Yoqmu sənin incilərin, altın biləziklərin?
- Söylə, yavrum! Hiç sıqılma...
- Var əfəndim, var... lakin
- Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,
- Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziyəti.
- Pək doğru söz... Bu dünyada sənin ən çox sevdiyən
- Kimdir, quzum, söylərmisin?
- Ən çox sevdiyim ilkin
- O Allah ki, yeri-göyü, insanları xələq eylər.
- Sonra kimlər?
- Sonra onun göndərdiyi elçilər.
- Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?
- Var...
- Kimdir onlar?

Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar....

Hüseyn Cavidin pedaqoji cəhətdən çox böyük əhəmiyyət daşıyan digər bir şeiri "Öksüz Ənvər" dir. Bu şeirdə Cavid müəllimlərə bildirmək istəyir ki, onlar uşaqlara qarşı diqqətli, mehriban, həssas və qayğıkeş olsunlar. Öz şagirdlərini yaxşı öyrənib tanısınlar, onların ailə vəziyyəti ilə yaxından tanış olsun və tələsik qərarlar çıxarmasınlar. Şeir xəstə yatan və dünyasını dəyişən anaya qulluq və qayğı göstərən məktəbli Ənvərin iztirabı və laqeyd, qəzəbli müəllimin rəftarı haqqındadır....Ənvərin bir neçə gün dərsə gəlməməsi müəllimi

hirsəndirmişdir. Müəllim isə Ənvərin dərsə gəlməməsinin səbəbini öyrənmədən, ona bir qayğı və diqqət göstərmədən pedaqoji qaydalardan uzaq tələsik qərar qəbul edir:

Müəllim əksi, çatıq yüzlə püritəbü qəzəb,
Görünce Ənvəri, qaldırdı:

- Ey! Çocuq, bana baq!

Sən, işte hanki cəhənnəmdə, söylə, nerdə idin?

Düşünmə, söylə!

- Əfəndim, şey...

- Ah, dəni, yaramaz!

Nasıl da baq dalıyor, sanki tilkidir qurnaz!..

Çocuqcığızda cavab: işte bir sükuti-həzin...

Gözündə dalğalanır incə bir bahar buludu,

O hər baqıb duruyor, yoqdur onda hiylə və suç...

Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç

Toqatlayınca, çocuq bircə kərrə hıçqırdı:

"Aman, vay, annəciyim!..", sonra qəşş olub
getdi;

Bu səs sınıfta olan cümlə qəlbi titrətdi.

Hüseyn Cavid bu kiçik şeirlə böyük pedaqoji məsələni müəllimlərə çatdırmaq istəyir ki, uşaqlara qarşı diqqətli, qayğıkeş və mərhəmətli olsunlar. Uşaqları, onların ailədəki həyatını dərindən öyrənsinlər.

Hüseyn Cavid uşaqların məktəbə hazırlanmasında ev tərbiyəsinin roluna ayrıca yer verirdi. "Ev tərbiyəsi necə olmalıdır?" sualına ailələrdə mövcud olan xoşagəlməz tərbiyə üsulları ilə cavab verir: "Uşaqlar damdabacalarla qorxudulur. Başıcaq çolə çıxsan göydən başına adamcıl qurd düşər. Qaranlıq bir yerə getsən cinlər, divlər səni təhdid edər" ...

Şair ailə tərbiyəsində yalançılığı, kindarlığı, qorxaqlığı, itaətsizliyi, xurafat və movhumatı tənqid edir və valideynlərin xoşagəlməz müraciət üsullarına qarşı çıxaraq yazır: "...Bir ana oğluna "Yavrum! Quzum! Get qardaşını çağır da gəlsin, yeməyini yesin" deyəcəyi yerdə, "Partdamış! Gəbərmiş! Get o qan qusmuş çönənbəri çağır da gəlsin, zəhrimərini

zoqqumlasın- deyir”.

H.Cavid uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini nəzərə almağı müəllimlərə tövsiyə edirdi. Çöhrələr müxtəlif olduğu kimi, əxlaq və xarakterlər də müxtəlif olur. Müəllim nəzəriyyə ilə kifayətlənməməli, həm də axtarış aparmalı, xüsusi əməli işdədə malik olmalıdır.

Hüseyn Cavid deyirdi ki, müəllimin hər bir sözü, hərəkəti, duruşu, hər bir halı bütün şagirdlərə ciddi tərbiyəvi təsir göstərməlidir. Müəllim öz sözləri və nüfuzu ilə təkcə şagirdlərə deyil, həm də valideynlərə də qüvvətli təsir edir. Buna görə də müəllim öz davranışı, hərəkət və rəftarı ilə bütün insanlara nümunə olmalıdır.

Cavid uşağın tərbiyəsində irsiyyət, mühit və tərbiyənin rolundan danışıır. Bu hər üç amilin insanın yetişməsində mühüm rol olduğunu göstərir. İnsan tərbiyəsində irsiyyətin mühüm amil olduğunu belə izah edir ki, bir uşağın sağlam və ya xəstə doğulmasında ata-ana məsuliyyətlidir.

Hüseyn Cavid tərbiyə işində anaların roluna böyük əhəmiyyət verirdi və bu məsələ onu daim qayğılandırır. O yazırdı: “Cocuq tərbiyəsində diqqət etmək üçün tərbiyə görmüş analar lazım deyilmi? Hanı ana yetişdirəcək məktəblərimiz! Hər hansı qəzetəyə baxsan millət böylə? Vətən şöylə? - olmalı kimi bir çox məqalələr, xülyələr görünür. Lakin xülya ilə, boş xəyal ilə iş aşarmı? Vətəni, vətənin qiymət və əhəmiyyətini, tərəqqi və səadətinə kimdən bəkləyə bilirik? Belə bükülmüş, ətəh və ətalətə uğramış ixtiyarlardanmi? Bir para biqeyd, laübali gənclərdənmi? Yaxud, saf, təmiz, məsum, ləkəsiz növzadlardanmi. Şübhəsiz ki, vətənə, millətə, millətin gələcəyinə ağılayacaq, tərəqqisinə çalışacaq olsa-olsa, ancaq ana qucaqlarında, məktəb sıralarında çırpınan məsumlar ola bilirlər. Fəqət bu növzadların yeyib-içməsinə, geyinib-gəzməsinə, təlim-tərbiyəsində diqqət edəcək analar hanı?”

Övladının tərbiyəsi qeydinə qalmayan valideynləri Cavid əfəndi belə sözlərlə qınayır və söyləyir: “Xeyirsiz, xain, ədəbsiz övlad yetişdirib onları tərbiyə və islahə çalışmayan ata-

analar, şübhəsiz ki, gələcəkdə namuslu, vicdanlı, heysiyyətli insanlara müsəllət olmaq üçün bir sürü əxlaqsız, bir yığın sərsəri yetişdirmiş olurlar. Böylə qeydsiz, tərbiyəsiz ata-ananın nə dərəcə məsul olacağı... hər kəsə məlum və aydın bir həqiqətdir.... Bu gün azacıq təbiətə qarşı durub övladını tərbiyədən məhrum buraxanlar, yarınki gün cigərguşələrinin zillət, fəlakət odunda yanib-qovrulduqlarını ağılaya-ağılaya seyr edəcəklər... Çocuqlar məsumdurlar, onüçün etdikləri işlərin heç birinə məsul deyildirlər, onların hal və hərəkətlərindən məsul olacaq yalnız ata-analardır. Qızını, oğlunu tərbiyə etməkdə müsəmiyə göstərən valideyn qanun və əxlaq nəzərində şiddətlə məsul tutulmalıdır. Çünki cəmiyyəti-başəriyyə üçün müzür bir adam hazırlamış olurlar”.

Hüseyn Cavid daim ana dilimizin saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizə aparırdı. O valideynlərə məsləhət görürdü ki, uşaqları təmiz ana dilində danışıqlar. Əvvəlcə öz ana dillərini bilsinlər sonra əcnəbi dilləri də öyrənsinlər. Görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas alim, “İstiqlal” ordenli Əməkdar müəllim Lətif Hüseynzadə (2008-ci ildə, 106 yaşında dünyasını dəyişmişdir. Allah rəhmət eləsin) 1918 –1919 cu illərdə Naxçıvanda “Rüşdiyyə” məktəbində oxuyarkən Hüseyn Caviddən dərslər almışdır. O İstanbulda təhsil almış Hüseyn Caviddən türk dili, Tehrandə, Nəcəfdə təhsil almış Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadədən ərəb dili və onun kiçik qardaşı Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olmuş Əlirza Rasizadədən rus dili dərslərini almışdır. Lətif Hüseynzadə xatirələrində yazır ki, bu insanlar müxtəlif yerlərdə, müxtəlif dillərdə təhsil almalarına baxmayaraq öz ana dilində gözəl danışırdılar. Ailələrində əgər onlardan biri təhsil aldığı dilin kəlmələrini təsadüfən işlədərdilərsə anaları tez onlara xatırladardı -“Ananızın dilində danışın!”. Deyilənə görə Cəlil Məmmədquluzadə “Ananın kitabı” əsərinin ideyasını məhz bu ailədən götürmüşdür...”

Valideyn davranışının və mövqeyinin təsiri nəticələri haqqında pedaqoji ədəbiyyatlarda çoxsaylı fikirlər yer alır.

Türk pedaqoqu Vehbi Vakkasoğlunun geniş miqyaslı araşdırmaları diqqəti cəlb edir. V. Vakkasoğlu "Sevgi Mərkəzli Çocuk Eğitimi" adlı kitabında yazır: "Uşaqların sadəcə gövdəsini görənlər onların könül inkişafını tam idrak edə bilməzlər. Beləliklə də, uşaqların yanında sadəcə mübahisə, dava-dalaş etməzlər, həm də ölçüsüz danışırlar. Bu fikirlərə uyğun maraqlı və xeyli düşündürən hadisəni xatırlayıram.

Bir az maddi çətinlik çəkən ailənin xanımı arada bir belə deyirmiş: "İndilik səbr edin, bir gün babanız gözlərini həyata yumunca, çox zəngin olacağıq".

Gözünü yumması gözələnən baba bir gün qonaq gəlir. Yeyib içdikdən sonra baba nəvələri ilə məşğul olur, ən kiçiyi ilə də bir az oynayır.

Bu səmimi münasibətdən cəsarətlənən altı yaşındakı nəvə həyəcanla deyir: "Baba, gözlərini yumsana!" "Yaxşı"- deyən baba çaşqın halda nəvəsindən soruşur: "Gözlərimi niyə yumum?" Uşaq həyəcanla babasına cavab vermiş: "Baba, sənin gözlərin yumulunca, biz varlı olacağıq!"

Baba nəvəsindən eşitdiyi cümləyə heyrət edərək qəmlənir. Valideynlər çaşqın halda nə deyəcəklərini bilmədən uşağa hirsəlirlər. Bu bir anlıq çaşqınlıqdan sonra baba marağını yenə bilməyib soruşur: "Övladım, mənim gözüm yumulunca zəngin olacağımızı necə bildin?" Bu dəfə də çaşqınlıq halı növbəsi uşağa gəlir və söyləyir: "Anam elə deyir". Hadisədən sonra baba getmək üçün əşyalarını toplayır və oğlunun evinə bir daha gəlmir."

Nümunədən də məlum olur ki, valideyn davranışının neqativ və pozitiv xüsusiyyətləri uşaqların davranış normaları ilə bağlı olaraq ortaya çıxır.

Ata və anaların öhdəliyində məsuliyyətin nə qədər ağır olduğu bir daha aydın olur.

Nümunəvi və məsuliyyətli valideynlər öz övladlarını həyatın fərəhli yollarına çıxmaları və inamlı addımlamaları üçün onların tərbiyəsinə ciddi yanaşmalı, onlara düzgün davranış təcrübəsi, rəftar və ünsiyyət mədəniyyəti aşılamalı, onlarda

dəqiqlik, doğruluq, böyüyə hörmət, yaxşılıq və xeyirxahlıq, yoldaşlıq və dostluq, qayğıkeşlik, prinsiplilik, obyektivlik, ədalət və sadəlik kimi keyfiyyətlərin inkişaf etməsi qayğısına qalmalıdır.

2.11. Tərbiyə işində valideynin davranış göstəricilərinin elmi-nəzəri əsasları

Əhatə olunan məsələlər:

- 1. Şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin rolu**
- 2. Şəxsiyyətin formalaşmasında valideyn nüfuzu**
- 3. Tərbiyə prosesində tələb və qadağalar**
- 4. Tərbiyə prosesində valideynlərin vəzifələri**

Gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında və cəmiyyət həyatına hazırlanmasında böyük rol oynayan çox mühüm amil ailədir. O, cəmiyyətlə inkişaf edən insan arasında vasitə rolunu oynayır; ailə təkcə cəmiyyətin uşağa təsirlərini həyata keçirməklə (onu qorumaq, möhkəmləndirmək, başa salmaq, ictimai normalara alışdırmaq və əxlaqi oriyentir verməklə) kifayətlənmir, eyni zamanda özü də uşağın sosial davranış və fəaliyyətinə formalaşdırıcı təsir göstərir. Məhz ailədə uşaq ilk şəxsiyyətlərə münasibətlər təcrübəsi qazanır, burada onun həyat mövqeyinin əsasları qoyulur. Uşaqlıqda qazanılan təəssüratlar onun sonrakı bütün həyatı boyu öz təsirini saxlayır. Ailənin tərbiyə amili kimi böyük rol və əhəmiyyəti də bununla bağlıdır; uşağın həyatının tərbiyə baxımından ən mühüm və məsuliyyətli dövrü məhz bu dövrdür. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına ailənin təsir gücü və müddəti heç bir digər sosial tərbiyə institutu - ailə ilə müqayisə edilə bilməz.

Əlbəttə ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzəedilməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir.

Heç bir ailədə uşaq kortəbii şəkildə tərbiyə edilmir. Hər bir valideyn uşaqlarının tərbiyəsində mütləq müəyyən pedaqoji məqsədi rəhbər tutur. Həmin məqsəd nə dərəcədə doğrudur və ya səhvdir? Valideyn öz məqsədini necə həyata keçirir? Tərbiyə işində valideynin davranış göstəriciləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Tərbiyə prosesində himayəçiliyin səviyyəsi.
2. Tələblərin ödənilməsi səviyyəsi.
3. Ailədə uşağın vəzifələrinə nəzarətin səviyyəsi.
4. Tərbiyə işində qadağan və tələblərin sayı.
5. Sanksiyalar.
6. Tərbiyə üsulunun qeyri-sabitliyi.

Tərbiyə prosesində himayəçiliyin səviyyəsi. Bu səviyyədə valideynlərin böyüyən övladın tərbiyəsində nə qədər qüvvə, diqqət və vaxt sərf etmələri nəzərdə tutulur. Himayəçilik səviyyəsində iki cür hal müşahidə olunur:

- a) hiperhimayəçilik
- b) hipohimayəçilik.

Hiperhimayəçilikdə valideynlər uşağa həddindən artıq qüvvə, vaxt, diqqət yetirir və onun tərbiyəsi valideynlərin həyatının mərkəzini təşkil edir. Burada, demək olar ki, onlar özlərinin həyatını uşağın tərbiyəsinə həsr edirlər.

Hipohimayəçilik səviyyəsi himayəçiliyin son dərəcə zəif, aşağı vəziyyətidir. Bu səviyyədə uşaq valideynlərin diqqət periferiyasından kənar qalır. Sanki uşağa əl çatmır və onun barəsində heç fikirləşməzlər. Onlar yalnız uşaqla kefləri istədikdə, mühüm bir şey baş verdikdə məşğul olurlar, maraqlanırlar, onlar haqqında düşünürlər.

Tələblərin ödənilməsi səviyyəsi. Burada valideynlərin davranışı uşağın tələblərinin yerinə yetirilməsinin ödənilməsinə istiqamətlənir. Bu da onların maddi həyatı, məişəti, qidalanması, paltarları, geyimi, oyun əşyaları, mənəvi dəyərlər eləcə də, hər şeydən öncə, valideynlərlə ünsiyyəti, onların sevgisi diqqət mərkəzində durur. Tələblərin ödənilməsi səviyyəsində iki kənarlaşma mümkündür:

a) **uşaqların hərəkətlərində pis davranışa göz yumma:** əsasən o zaman baş verir ki, valideynlər uşağın hər hansı tələblərini maksimum dərəcədə ödəməyə çalışırlar, daha doğrusu, onu ərköyünləşdirirlər. Onun hər bir arzusu valideynlər üçün qanuna çevrilir. Belə tərbiyənin zəruriliyini bəzən izah etmək üçün valideynlər arqument gətirməkdən çəkinirlər. Buna səbəb uşağın zəifliyi, onun fərdiliyi, səbəbiliyi, valideynin vaxtilə özü əldə edə bilmədiyini uşağına verməsi, ailədə uşağın tək olması və yaxud uşağın atasız böyüməsi və s. ola bilər.

b) **uşağın və ya yeniyetmənin bütün tələblərinin nəzərə alınması:** tərbiyənin belə üsulu valideynin uşaq və ya yeniyetmənin tələblərinin lazımınca ödənilməsinə can atması ilə xarakterizə olunur. Hər şeydən öncə, burada uşaq mənəvi tələblər üzündən – emosional münasibət, ünsiyyət, valideynlərin onlara məhəbbətinin ifrat dərəcədə olmasından və s. əziyyət çəkir.

Ailədə uşağın vəzifələrinə nəzarətin səviyyəsi. Uşağa və ya yeniyetməyə olan tələblər tərbiyə prosesinin mühüm hissəsidir. Birinci, bu, həm də yeniyetmənin “vəzifəsidir”. Daha doğrusu, uşaq və ya yeniyetmənin yerinə yetirdiyi tapşırıqlardır (təlim əməyi, öz məişətinin təşkili, ailənin digər üzvlərinə kömək və s.). İkincisi, bu, qadağan tələblərdir ki, uşaq və ya yeniyetmə onları etməli deyil. Bu tələbin yerinə yetirilib-yetirilməməsi sanksiyalarla (yumşaq mühakimədən sərt cəzalandırma qədər) nəticələnir.

Uşağa qarşı tələblər sisteminin pozulma forması müxtəlifdir. İndi bu vəzifələrin sırasında uşaq və yeniyetmənin vəzifələr sisteminin pozulmasını nəzərdən keçirək:

- Tələblərin (vəzifələrin) həddindən artıq çoxluğu;
- Son dərəcə yüksək mənəvi məsuliyyət. Bu halda uşaq və yeniyetmələrə verilən tələb son dərəcə böyükdür, bu tələblər onun imkanlarına uyğun deyil və onun şəxsiyyətinin inkişafına kömək etmir. Əksinə, onun şəxsiyyətinin inkişafını təhlükə altına alır. Belə vəzifələrin çoxunun iki məqamı daha vacibdir. Birincisi, yeniyetmənin üzərinə az, yaxud daha çox valideyn-

lərin vəzifələrinin mühüm hissəsi – təsərrüfat işlərinin aparılması, kiçik yaşlı uşaqlara baxmaq və s. düşür. Belə hallarda valideynlər ailə vəziyyətinin bunu tələb etdiyinə daha çox inanırlar. İkincisi, valideynlər yeniyetmədən təhsildə və digər aparıcı məşğuliyyət növlərində - bədii fəaliyyətdə, idmanda daha böyük müvəffəqiyyət görmək istəyirlər.

- Yeniyetmənin vəzifələrinin natamamlığı. Bu halda yeni - yetmə ailədə son dərəcə azsaylı vəzifələr yerinə yetirir. Nəticədə yeniyetməni hər hansı bir ev işinə cəlb etmək çətin olur.

Tərbiyə işində qadağan və tələblərin sayı. Bu səviyyə yeniyetmənin müstəqilliyinin dərəcəsi ilə müəyyən olunur və burada onun özü də davranışını seçmək üsulunu ortaya qoyur. Sözü gedən səviyyədə iki hal müşahidə edilə bilər:

- Qadağan tələblərin çoxluğu. Belə halda yeni-yetməyə hər şey "olmaz", qadağandır. Qarşısında onun davranışını fəaliyyətini məhdudlaşdıran çoxsaylı tələblər qoyulmuşdur ki, bu, müəyyən dərəcədə onun azadlığını, müstəqilliyini əlindən alır. Belə vəziyyət zəif yeniyetmələrdə emansipasiya reaksiyasının inkişafını stimullaşdırır (valideynlərə, yaxud hər hansı digər nüfuzlu adamlara qarşı çıxmaq). Lakin daha azsternik olanların isə bu, senzitiv və psixoastenik aksentuasiyalarının inkişafına gətirib çıxarır, onu şərtləndirir. Burada valideynlər hətta yeniyetmənin müstəqil fikrini də boğmağa çalışırlar.

- Yeniyetməyə qadağan və tələblərin azlığı. Bu halda hansı qadağalar varsa yeniyetmə onu asanlıqla poza bilir. O, axşam evə qayıtmaq vaxtını, dostlarını, siqaret çəkməyi, spirtli içkilərə qurşanmağı, ondan istifadə etməyi və s. münasibəti özü müəyyənləşdirir. O, heç bir şeylə bağlı valideynlərinə hesabat vermir. Valideynlər də belə olduqda onun davranışında heç bir çərçivələr qoymağa çalışmırlar. Belə tərbiyə yeniyetmələrdə hipertim, xüsusən də qeyri-sabit tiplərin inkişafını stimullaşdırır.

Sanksiyalar. Sanksiyaların həddindən çox olması da tərbiyənin sərt üsulları kimi qiymətləndirilir. Valideynlərin ən xırda pozuntulara qarşı sərt cəzalara mürciət etmələri də müşahidə edilmişdir. Sanksiyaların azlığına görə ki, valideynlər cəza növü kimi ondan yan keçir və ya çox seyrək tətbiq edirlər. Onlar yalnız uşaqları mükafatlandırmağı düşünür və heç də cəzanın nəticəsinin yaxşı olacağına inanmırlar.

Tərbiyə üsulunun qeyri-sabitliyi. Tərbiyə üsulunun, tərbiyə priyomlarının sərt şəkildə dəyişməsi son dərəcə sərt liberal bir cəhətə keçiddir. Buna görə də burada emosional səfillikdən daha çox yeniyetmənin karakterindəki fərqlərlə bağlı məqamlara diqqət yetirilməlidir. Alman psixiatri P.Leonqardın müşahidələrinə görə belə üsul elə cəhətlərin formalaşmasına təsir edir ki, onlar inadkarlıq, yaxud hər hansı nüfuzlu bir insana qarşı durma və s. nəzərdə tutur. Belə yeniyetmələrin valideynləri adətən, tərbiyə işində xeyli tərəddüdü cəhətləri etiraf edir. Lakin bu əyintilərin gücünü və tezliyini nəzərə almur, qiymətləndirmirlər.

Uşaq psixoloqları valideynlərə 10 cümləni işlətməyi qadağan edib

Araşdırmalara görə, uşaq psixoloqları körpələrdə travma olmaması üçün valideynlərə bəzi cümlələri işlətməməyi məsləhət görürlər. Onların fikrincə körpənin neçə yaşının olması əhəmiyyətli deyil - o artıq hər şeyi, hətta səs tonunu belə ayırd edir.

1. Səndə heç nə alınmur (Heç nəyi bacara bilmirsən, əlindən bir iş gəlmir) - Ver, mən edim!

Psixoloqlar təsdiq edirlər ki, bu cümlə uşağı travmaya məruz qoyur və qabaqcadan onu uğursuzluq üzrə proqramlaşdırır. O özünü axmaq və kobud hiss edir, ana yenidən qışqıracaq deyə düşünərək, gələcəkdə təşəbbüs göstərməyə qorxur. İşlədilməsi lazım olan cümlə: "Özün etməyə çalış, əgər yardıma ehtiyacın olsa, mənə güvənə bilərsən".

2. Al, götür, təkı sakit ol!

Bəzi valideynlər üçün çoxsaatlı qəmgin halda "Nə olar, ver də" sözlərinə səbr edib, dözmək çətindir. Lakin, istədiyi şeyi uşağa verməklə razılaşıqda, valideynlər özləri belə istəmədən, uşağın bu cür düşünməsinə icazə verirlər: Ah-vay və yola gətirməklə hər şeyə nail olmaq olar və ananın "Yox" sözünü ciddiyyə almaq lazım deyil. İşlədilməsi lazım olan cümlə: "Başa düşürəm ki, çox istəyirsən..., amma bilirsən ki, bunu sənə icazə verə bilmərəm."

3. Əgər bir də belə etdiyini görsəm - sən görərsən!

Praktikanın göstərdiyi kimi, təhdidin davamı işin nəticəsinə gedib çatmır. Yəni, çox vaxt valideynlər övladlarını cəzalandırmaq istəsələr də, cəzalandırmırlar. Nə ana, nə də ata cəzalandırmanı yerinə yetirmirlər. Uşaq isə, nəticədə fəqət bərk qorxmuş olacaq. Uyğun cümlə uşaqlarda inciklik və bacarıqsızlıq yaradır. Balacanızı qorxutmayın. Uşaq bu və ya əks təqdirdə nəyi gözləməyin lazım olduğunu dəqiq bilməlidir. Valideynlərin gözlənilməz qırılmaları yaxşı bir şeyə səbəb olmayacaq. İşlədilməsi lazım olan cümlə: Mən sənə bu işin nəticəsi barədə xəbərdarlıq etmişdim, buna görə də incimə, gərək verdiyim sözü tutum."

4. Dedim ki, dərhal dur gözlə!

Bu cür kəskin şəkildə uşaqla danışımağa dəyməz. Bu ki, sizin övladınızdır! Əgər özünüzdən çıxmırsınızsa, ən yaxşısı üzr istəyin. Axı, uşaq özünü mütləq şəkildə səhv hesab etdiyi üçün inciyir. "Saxlamaq" əvəzinə etiraz etməyə başlayacaq - uşaqlar ağlayır və şıltaqlıq edir, yeniyetmələr isə, susaraq gedib, özlərinə qapılırlar. Ümumiliklə, hər nə cür edirsiniz, et, bu cümlə istənilən məqsədə çatmağa yardımçı olmayacaq. İşlədilməsi lazım olan cümlə: "Mən görürəm ki, bikefsən, bu haqda sən sakitləşdikdən sonra danışıq."

5. Bunu anlamalısən ki...

Bir çox uşaqlarda bu cümləyə qarşı mühafizə reaksiyası və onun zəhlətökən davamı yaranır. Uşaq öyüd-nəsihət anlamır və sizə qulaq asmadan başqa bir şeyə qoşulur. Nəsihətin daha pis

qəbul edilməsi, uşaqların həyəcanlı, məyus və ya qəzəbli anlarında olur. Yadda saxlayın, o da hər hansı bir "problemi" ortaya çıxmış bir insandır və hal hazırda onun dərdindədir və sizin hətta məntiqi və düzgün qərarınızı belə heç cür qəbul etmir. İşlədilməsi lazım oluncümlə: "Bu barədə nəzər nöqtəni dinləməyə hazırım, - Gəl, səninlə bir az gəzək, rəsm çəkək və s.

6. Oğlanlar (qızlar) özlərini bu cür aparmır!

Bunu daim təkrarlayaraq, övladlarını bəzilənmiş stereotplərlə cilalayırırlar. Yaşa dolduqda belə, artıq böyümüş olan oğlan şəxsi emosionallığını layiq olmayan bir şey kimi qəbul edəcək, qız isə - qadına layiq olmayan sənət və ya yetərinə yığışdırılmamış ev səbəbiylə kompleks hiss edəcək. İşlədilməsi lazım olan cümlə: "Doğurdanmı, bu sənin xoşuna gəlir?"

7. Boş şeyə görə məyus olma!

Ola bilər ki, bu, övlad üçün boş bir şey deyil. Öz uşaqlığınızı yadıma salın! Bəli, uşaq - ona məşin verilmədiyi üçün və ya kubiklərdən yığılmış ev dağıldı deyə, kədərlənə bilər. Axı, onun kiçik dünyasında məşin və evcik - ən əsas şeyin özüdür! Uşağın problemlərinə qarşı etinasızlıq göstərərək, onun etibarını itirməklə və gələcəkdə övladınızın heç də boş bir şey olmayan digər problemlərini bilməməyəcəyinizə dair risk edirsiniz. Yəni, siz onun problemlərini boş bir şey olduğunu dilinizə gətirərək, həm etibarınızı itirir, həm də onun bir daha sizə problemini deməyəcəyinə zəmin yaradırsız. İşlədilməsi lazım olan cümlə: "Bilirəm, sənə necə ağır gəlir, mən də sənin yerində olsaydım, bikef olardım."

8. Sağlamlığımı qoru!

Çox vaxt bəzi analar bunu övladlarına deyir. Amma anlayın, gec-tez bunların hamısı ciddiliyini itirir, eynən "Çoban və canavarlar"ın nağılı kimi. Ananın özünü həqiqi cəhətdən pis hiss etməsi zamanı övlad adət səbəbindən diqqət göstərməyə bilər. Düşünəcək ki, ana yalnız səs salmasın, atdanıb-düşməsin, oyunamasın və s. deyə şikayət edir.

9. Yox, bunu almayacağıq - pul yoxdur!

Hər şeyi ardıcıl almağın niyə mümkünsüz olmasını uşağa başa salmaq çətinidir. Amma belə çıxır ki, əgər ana və atanın pulu olsa, dükanda hər bir şeyi almaq mümkündür! Uşaq bu cümləni məhız bu cür anlayır. Məgər ana və atanın bu cür deməsi yaxşı deyilmi: "Sənin bu cür oyuncağın artıq var", "Çox şokolad yemək ziyandır". Bəli, başa salmaq hər zaman çətinidir! Lakin uşaq valideynlərin bunu nə üçün onun üçün almadıqlarını anlamalıdır.

10. Hamının uşaqları uşaq kimidir, sən isə...

... Allahın bəlası, pinti, axmaq və s. bu kimi sözləri uşaqların boynundan "asmaq" lazım deyil! Bu özünə dəyər verməyi alçaldır və həqiqətən uşaq onlara uyğun gəlməyə başlayır. İşlədilməsi lazım olan cümlə: "Mən sənin yaxşı tərəfini də, pis tərəfini də sevirəm".

2.12. Ailənin yaşlı üzvlərinin uşağın tərbiyəsində rolu

Əhatə olunan məsələlər:

1. Uşağın tərbiyəsində ailə üzvlərinin rolu
2. Uşaqların tərbiyəsində nənənin rolu
3. Uşaqların tərbiyəsində babanın rolu

Şəxsiyyətin formalaşdığı mühit olan ailədə uşağın əsas tərbiyəçiləri ata-ana, baba-nənələrdir. Bəzən isə tərbiyə prosesi-nə yaxın qohum əqrabalar: əmi, dayı, bibi, xala kimi şəxslər də qoşulur.

Uşağın tərbiyəsi baxımından ailə üzvlərinin üzərinə düşən vəzifələr, onların mənimsədikləri rollar cəmiyyətin adət-ənənəsinə görə müəyyən edilmişdir. Bu adət-ənənələrə görə isə ailədə tərbiyə prosesində ailə üzvlərinin hər birinin ayrıca yeri, rolu vardır.

Azərbaycan ailəsində nəvələrin varlığı baba və nənələr üçün ayrı bir sevinc mənbəyidir. Ailədə baba və nənələr nəvələrə qarşı daha yumşaq davranırlar, həssas münasibət göstərirlər və onlara qarşı daha anlayışlı olurlar. Nəvələrinə uşaqlıqlarını daha yaxşı yaşamaq üçün şərait yaradır və buna imkan verirlər. Digər bir tərəfdən öz övladlarını tərbiyə edərəkən buraxdıqları səhvlərə yenidən yol verməməyə çalışırlar. Tez-tez ana və ataya uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı məsləhətlər verirlər. Uşaqları öyləndirir, gəzdirir, nağıllar, tapmacalar söyləyirlər. Baba və nənələrin uşaqlarla keçirəcək daha çox zamanları vardır. Onların ən ciddi işləri demək olar ki, nəvələrlə keçirəcəkləri zaman müddətində onların qayğısına qalmaq, topladıqları maraqlı təcrübələr barəsində özlərinə xas şirin və bütün ömrü boyu yadda qalacaq bir dillə uşaqlara məlumat vermək, onların yüksək keyfiyyətlərə malik bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına yardım etməkdir. Onlar nəvələrinə böyük səbrlə qulaq asır və onları başa düşürlər.

Azərbaycan xalq pədaogikası materiallarında ailənin ağsaqqalı və ağbırçayı olan baba və nəvələr üçün "Babanın əlindən nəvə tutar", "Babanın üzünü ağardan nəvəsidir", "Babadan hümmət, nəvədən xidmət", "Övlad badamdır, nəvə badam içidir", "Dövlətdə dəvə, övladda nəvə" və s. fikirlər əks olunmuşdur.

Nurəddin Babayev yazır ki, həyatda hər şey qocalır, cavatlanır. Babalar da qocalan atalardır, qocalıq qış kimi qəflətən gəlir, bir də baxıb görürsən ki, əfrat da soyuqdur, sən də üşüyürsən. Aqıl babalar qocalığın üşütməli günlərinə mərədanə dözürlər, onun soyuğunu, şaxtasını öz qəlbinin hərəkəti ilə əridə bilirlər. Ən zəif babaların belə ürəyindəki yaşamaq hissi zəifləmir, bəlkə də ildən-ilə güclənir. Onlar nəinki özləri yaşamaq istəyir, həyatı sevməkdə davam edir, eyni zamanda bu sevgini, bu həyat eşqini əziz adamları ilə - nəvələri ilə səxavətlə bölüşdürməyə çalışırlar. Niyə nəvələri ilə? Qərībədir, vaxtı ilə övladlarını başa düşməkdə çətinlik çəkən atalar, baba olduqdan sonra, aralarındakı böyük yaş fərqi nə baxmayaraq, nəvələrini daha asanlıqla başa düşür, onları daha yaxşı dərk edə bilirlər. Nəvələr də valideynlərinə deməyə cəsarət etmədikləri ürək sözlərini, sirrini babalarına etibar etməkdən çəkinmirlər. Bu qarşılıqlı etibar, etimad babanı nəvəyə, nəvəni babaya bağlayan səbəblərdən biridir, lakin hamısı deyildir.

Baba özünü ailənin başçısı, ağsaqqalı, başbiləni hesab edir. O, cəmiyyətdə mövcud olan adət-ənənələrin qorunmasına, nəsil-dən-nəsilə ötürülməsinə çalışır, öz soyunun mənəvi saflığının, əxlaqi təmizliyinin keşiyində durur.

Azərbaycan xalqı xoşbəxtədir ki, o hələ də çoxuşaqlı, nənəli, babalı, analı, oğullu, qızlı ailə olaraq qalır. Bu böyük ailə bir nəsil, soy təşkil edir və əksər halda da bir yuvada ömür sürürlər. Demək, ailə münasibətləri, sülalə əlaqələri bizdə hələ də möhkəmdir. Baba özünü bu ailənin başçısı, ağsaqqalı, qayğıkeşi hesab edir, onun ənənəsinə qorumağa çalışır, öz soyadını mənəvi saflığının keşiyində sərvaxt dayanır.

Əgər, nənələr ailənin, ocağın hərəkətini, məhrəbançılığını qoruyub nəsil-dən-nəsilə yadigar verməyə çalışırlarsa, babalar ailənin, nəslin kişilik, zəhmətsevərlik, mərdlik ənənələrini qoruyub nəsil-dən-nəsilə yadigar verməyə çalışırlar. Əslinə baxsan, ailədə nənə də, baba da eyni məqsədə xidmət edir - bütün söylərini ailənin möhkəmlənməsinə, baş verən narazılıqların dinc yolla həll olunmasına, nəvələrin, nəticələrin işgüzar, ləyaqətli böyüməsinə sərf edirlər. Qüdrətli şair Xaqani Şirvani əbəs yerə deməmişdir:

Bilənlər başçısı olsa da yenə,

Bu gənclər möhtacdır qoca fikrinə.

Babalar evin, ailənin ağsaqqalıdır, başbilənidir. O, evin, ailənin təcrübəli üzvüdür. Yaxşını pisdən, necə deyərlər. "ağı qaradan" seçməyi, ayırd etməyi bacarır və kiçiklərə yol göstərir. "Başbilənsiz iş olmaz" deyən atalar ata və anaların hər işdə, o cümlədən övladlarının tərbiyəsi işində bu baxımdan təcrübəsi daha çox olan babalardan vaxtaşırı məsləhət aldıqlarını göstərir.

Uşaqların babadan əxz etdiyi əsas əxlaqi keyfiyyətlərdən biri təmkindir. Baba ailənin işinə hər dəqiqə qarışırmı. atanın başçı roluna toxunmur. Kiçik uşaqlar öz sonsuz sualları ilə atadan daha çox babaya müraciət edirlər. Bu suallar babanın səbrini, təmkinini pozmur. Uşaq babanın özünəməxsus uca mövqeyini saxlaya bilməyinin sirrinin təmkinlikdə olduğunu görür. Uşaqların babada qiymətləndirdikləri əsas keyfiyyət isə nəvələrə olan diqqət, məhrəbanlıqdır. Babanın nəvəsinə olan məhəbbəti çox vaxt öz oğluna olan məhəbbətdən artıq olur.

Ailə daxilində ata-ananın baba və nəvəyə bir ağsaqqal və bir ağbırçək kimi hörmət və ehtiramını görən uşaq bunu özünə nümunə götürür, onların ailədə xüsusi yerini anlayaraq hörmət edir. Atalarımız demişkən: "Ev böyüksüz olmaz", "Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz", "Böyük böyüklüyünü bilməsə, kiçik kiçikliyi bilməz", "Böyüyə hörmət et, sən də böyüyəcəksən", "Ağsaqqal öz sözünü axıra saxlar" və s.

Nənə isə ailənin “ağbirçək” böyüyüdür. İstər atanın, istərsə də ananın anasına uşaqlar “nənə” deyirlər. Tayfanın qorunmasında, başqa tayfalarla əlaqəsində, qürur, şərəf və ləyaqətinin saxlanması babanın – “ağsaqqalın” rolu nə qədərdirsə, tayfadaxili münasibətlərin açıq və örtülü nizamlanmasında, tayfa üzvləri arasında birliyin qorunub saxlanması, çox zaman tayfa iqtisadiyyatının səmərəli təşkilində, abır, həya, ismət kimi məsələlərdə nənənin – “ağbirçəyin” rolu bir o qədərdir. Bəzən qeyzli-qəzəbli, ötkəm tayfa başçısının qızğın, qorxulu qərarını, fərmanını ağbirçək nənənin yumşaq, həlim xasiyyəti ilə, ustalıqla, düşünülmüş yanaşma tərzii ilə dəyişmək, yumşaltmaq mümkün olur. Bəzən tayfa başçılarının, böyük siyasətçilərin aradan qaldıra bilmədiyi münafişəni ağbirçək örpəyi həll edir.

Ümumiyyətlə, ailənin kişi böyüklərinə nisbətən ailədəki qadınlar, yəni nənə və analar daha yumşaq xasiyyətlidirlər. Nənələr dedikdə, ilk növbədə ağılımıza onların özlərinə xas şirin dilləri ilə söylədiyi nağıllar, ibrətamiz sözlər, bayatılar, tapmacalar gəlir. Əbəs yerə deməyiblər ki, “Nənə evin kötüyüdür”. Ailədə vaxtının çoxunu uşaqla keçirən nənədir desək, yanılmırıq.

N.Babayev nənə-nəvə münasibətlərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “...nənələr nəvələrini öz övladlarından çox sevirlər. Bilmərəm, çoxmu, azını, ancaq onu bilirəm ki, nənə nəvəsini xüsusi bir məhəbbətlə sevir. Bu daha qızğın, daha incə, daha təmənnəsiz və fədakar məhəbbət olur. Onu da bilirəm ki, nənə ilə nəvə bir-birinə ilk baxışda gözəgörməyən, lakin əslində çox möhkəm tellərlə bağlanırlar. Bunun səbəbini də izah etmək çətindir. Bəlkə, ona görə ki, uşaq da sadələvh olur, qoca nənə də, bəlkə ona görə ki, uşağın da sevinci, kədəri həyatın adı və təbii hadisələrindən doğur, qoca nənənin də. Bəlkə ona görə ki, nənə cavan olarkən öz uşaqlarında görə bilmədiyi, daha doğrusu görməyə macal tapmadığı keyfiyyətləri nəvəsində kəşf edir, onun dil açib şirin-şirin danışmasını ürək döyüntüsü ilə dinləyir, ilk titrək addımlarını fərəhlə

izləyir, onun hər hərəkətinə böyük maraq göstərir. Nəvələr də bu marağı, bu qayğıkeşliyi cavabsız qoymurlar. Onlar da öz növbəsində məhəbbətə məhəbbətlə, inama inamla, marağa maraqla cavab verməyə çalışırlar. Qəribədir, üç yaşlı nəvəm yuxulub ağlayanda, heç kəs onu ovuda bilmir, “Nənəmi çağırın, nənəmi çağırın”- deyər haray salır.

Nəvəsi olan qadının həyatı daha mənalı və məzmunlu keçir. O, insan tərbiyəçisi deyilən müqəddəs və zəruri bir fəaliyyətə yenidən qoşulur, onu davam etdirir. Çünki, heç kəsə sevinc gətirməyən həyat adamın özünə də sevinc gətirə bilməz. O nənələr xoşbəxtdirlər ki, soyumaqda olan ürəklərinin buzunu məhriban nəvə baxışlarının hərəkətilə əridə bilirlər. Böyük ömür yolu keçmiş nənə doğma ocağın qədrini yaxşı bilir, bu ocaqdakı odu sönməyə qoymur, onu qorumaq üçün hər bir fədakarlığa hazır olur”.

Uşaqların gözündə nənə son dərəcə məhriban, bütün istəkləri həyata keçirən, nəvələrinin hər cür nazı ilə oynayan, çoxlu nağıllar, nəğmələr, tapmacalar, oyunlar söyləyən bir adamdır. Nənələr folklor nümunələrinin canlı daşıyıcıları, xalq tərbiyəsinə bilavasitə təşkil edib həyata keçirən praktik el müəllimləridir.

Son zamanlar işləyən anaların sayının artması kiçik yaşlı uşaqları bir çox çətinliklərlə üz-üzə qoymuşdur. Bunun nəticəsində körpə uşaqlarda həm fiziki, həm də psixi bir çox problemlərin ortaya çıxması müşahidə edilmişdir. Bu hal şübhəsiz ki, ata və ana üçün ciddi bir problem olmuşdur. Lakin mütəxəssislər ata, ana və övlada qan bağı ilə bağlı olan nənə və babanın nəvələrə baxmasının bu problemi ortadan qaldırmasına kömək edəcəyini qeyd etmişlər. Şübhəsiz ki, ata, ananın yoxluğunda ortaya çıxacaq problemləri düşünərək xalqımız uzun əsrlər boyunca adət-ənənələrə dayanaraq üç nəslə bir yerdə yaşayan ailə tipini davam etdirmişlər.

Qeyd edilən fikirlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, ailədə nənə də, baba da eyni bir məqsədə, eyni amala xidmət edirlər: bütün səylərini ailənin daha da möhkəmlənməsinə, baş

verən narazılıqların aradan qaldırılmasına, nəvələrin, nəticələrin mənəvi saflıqla böyüməsinə sərf edirlər. Əgər nəvələr ocağın, ailənin istiliyini, mehribanlığını qoruyub nəsil-dən-nəslə yadigar verməyə çalışırlarsa, babalar ailənin kişilik, zəhmətsevərlik, mərdlik ənənələrini qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmağa səy göstərirlər.

2.13. Azuşaqlı və çoxuşaqlı ailələrin tərbiyə imkanları

Əhatə olunan məsələlər:

1. Tək uşaqlı ailələrdə tərbiyə işi

2. Çox uşaqlı ailələrdə tərbiyə işi

3. Ailənin və valideynlərin həyatında uşaqların olmasının funksiyaları

Məlum olduğu kimi sosial-iqtisadi vəziyyət, çox uşağın dünyaya gətirilməsində maraqların olmaması, Avropaya meyil Azərbaycan ailəsini azuşaqlı ailəyə çevirib.

Azərbaycan kinosunun qiymətli nümunələrindən olan "Bəxt üzüyü" filmində şair Moşu Göyözənlinin uşaqlarının anası Söylünün qonşularına dediyi sözləri çoxları xatırlayır. "Bizim kənddə arvadı ildə bir dəfə doğmayan kişiyə bir cür baxırlar ey. Həmin adam utandığından adam içinə çıxa bilmir", - deyərək, özünün altı uşağının olduğunu, hələ birinin də olacağını işarə vurur.

Bu o vaxtlar idi ki, Azərbaycanda ailələrin əksəriyyəti çoxuşaqlı hesab olunurdu. Çoxuşaqlı ailələrin sayı zaman keçdikcə azalmağa başladı. Valideynlər çox uşaq arzusunda olsalar da, sosial-iqtisadi vəziyyət bu istəyin həyata keçməsinə əngəl yaradır. İndi əksər ailələrdə 2, ən çoxu 3 uşaq böyüdüür. Hazırda nəsilvermə qabiliyyətinə malik qadınların hər birinə 2 uşaq düşür.

Sosioloqların fikrincə, ailələrdə az uşağın olması tək-cə sosial-iqtisadi vəziyyətlə əlaqəli deyil. Onlar burada Avropa meyllərinin də böyük rol oynadığını bildirirlər.

Təkuşaqlı ailələrin sayı günü-gündən artmaqdadır. Tək uşaq ilə kifayətlənən ailələr ümumiyyətlə, uşaq sahibi olmağa çox dəyər verən və uşaq yetişdirmə mövzusunda qayğıları olan ailələrdir. Bu ailələr uşaqlarının inkişaf impulslarına mane törətməməyə, zehni və psixoloji inkişaflarına dəstəkləməyə əhəmiyyət verirlər. Bəzi ailələr çoxuşaqlı ailələrin övladlarına lazımı zaman ayrılmasına qənaətindədirlər. Yəni, az uşaq sahibi olan valideynlər elə hesab edirlər ki, ailəsində 7-8 uşaq olan valideyn övladına yetərli zaman ayıra bilmir və bu da uşağın gələcək həyata hazırlanmasına (təhsil, iş, karyera) əsaslı dərəcədə təsir edir.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi təkuşaqlı ailələr uşaq ilə böyük kimi davranırlar. Bu düzgün deyil. Tək uşaq ilə əvvəlcə tək uşaq olaraq deyil, uşaq olaraq davranmaq lazımdır. Standart intizam üsullarını tətbiq etməklə yaşına uyğun qaydalar qoymaq, bu qaydaları mütəmadi olaraq tətbiq etmək gərəkdir. Görkəmli müəllim-pedaqoq, istedadlı bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov söyləmişdir: "Uşağı bütə döndərmək olmaz, böyüdükdən sonra o qurbanlar tələb edir". Uşağa gözləmək, səbr etmək öyrədilməlidir. Hər istədiyini anında qarşılamaq doğru davranış hesab edilmir. Uyğun hesab olunan, lazımlı olduğunu düşündüyünü istəklərini qarşılamaq daha münasibdir. İstəklərinin də yaşına və ailənin yaşayış səviyyəsinə uyğun olmasına diqqət yetirilməlidir.

Dünyada baş verən demoqrafik proseslər, xüsusilə də, əhalinin sayının azalması artıq bəzi ölkələr üçün daha ciddi problem olaraq özünü göstərməkdədir. Bir vaxtlar əhalinin artım tempinə görə, SSRİ-də qabaqcıl ölkələrdən biri olmuş Azərbaycanda demoqrafiya sahəsində hələ ki, hər hansı ciddi problemlər gözlənilmir.

Bir neçə il öncəyə qədər daha çox şəhər yerlərində azuşaqlı ailələr mövcud idi. Belə ailələrdə bir, maksimum iki dünyaya gəlir. Hazırda kənd yerlərindəki ailələrdə də daha az uşaq dünyaya gətirmək halları çoxalıb. Səbəb kimi maddi vəziyyət, uşaqların sonrakı həyatını lazımi səviyyədə qura

bilməmək, anaların sağlamlıq problemi, fiziki görünüşünün qorunub saxlanması istəyi və s. faktorlar göstərilir. Müşahidələr göstərir ki, bəzi ailələr yalnız oğlan uşağı dünyaya gətirmək istəyindədirlər. Müasir tibbin imkanlarından yararlanan ailələr hələ ana bətnində ikinci övladın cinsini müəyyən edərkən seçim edirlər. Bu da təbii ki, ailələrdə uşaqların sayına təsir göstərir.

Demoqrafların fikrincə, Azərbaycanda demoqrafik artım normaldır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə 1990-cı ildən 2013-cü ilə qədər əhalinin təbii artımında ən yüksək göstərici 1991-ci ildə müşahidə edilmişdir. Bu ildə 190353 uşaq doğulmuşdur ki, onların 97879 nəfərini oğlanlar, 92474 nəfərini isə qızlar təşkil etmişdir. Ən aşağı göstərici isə 2001-ci ildə qeydə alınmışdır: 110356 yeni doğulmuş uşaq (59495 oğlan, 50861 qız uşağı). 2013-cü ildə isə 172671 nəfər doğulmuş, onların 94696-sı oğlanlar, 81376-sı qızlar olmuşdur. Azərbaycanda əhalinin sayında artım var. Təhlillər göstərir ki, 3 uşaqly ailələrin sayı təkuşaqly ailələrin sayından çoxdur. Əhalinin artımına o zaman ehtiyac duyulur ki, ailələrdə uşaqların sayı ikidən az olsun. Tək uşaqly ailələrin sayı azalmağa, ikiuşaqly ailələr qocalmağa doğru gedir. Ölkəmizdə ailələrin əksəriyyətində iki uşaq olur. Azərbaycanda belə bir yanaşma da mövcuddur ki, ölkə ərazisi elə də böyük olmasa da mövcud coğrafi imkanlar burada daha çox əhalinin olmasına imkan verir.

Valideynlərlə aparılan söhbətlərdən aydın olur ki, onlar kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə üstünlük verirlər. Azərbaycan ailələrində bu məsələ ilə əlaqədar Avropasayağı yanaşma müşahidə edilir. Hesab olunur ki, ailələr bir və iki uşağı daha bilikli və sağlam böyüdə, əsl vətəndaş kimi formalaşdırmaqla birlər. Kənd ailələrində uşaqların sayının çox olmasına stimül verən heç bir faktor yoxdur. Stimullaşdırma yaradan amillər mövcud deyil. Eyni zamanda kənd həyatı ilə şəhər həyatı arasında fərqlilik, məsafə kiçikdir. İqtisadi inkişaf əlaqədar olaraq kənd yerlərində fiziki güc tələb edən işlər artıq yoxdur.

Sovet dövründə çoxuşaqlylıq həm də ona görə vacib idi ki, əməyi ilə görülən işlər çox idi, bunun üçün fiziki güc tələb olunurdu. Müasir günümüzdə kənd və şəhər ailələrinin həyat səviyyələri arasında ciddi fərqlər olmadığından, uşaqların sayında da bu özünü göstərir. Nəslin davam etdirilməsi instinkti (buraya yalnız cinsi əlaqə ehtiyacı deyil, eyni zamanda uşaq böyüdü təbiiyələndirmək də aiddir) hər bir şəxsə vardır. Öz uşağına məhəbbət və onu böyüdü təbiiyələndirmək arzusu, onunla ünsiyyət daimi və sıx əlaqə ilə güclənir. Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, əgər uşaqlar valideynləri ilə, xüsusilə ataları ilə həyatlarının birinci ilində təmasda olmayıblarsa onlar belə təmasda olan uşaqlara nisbətən daha az sevilirlər. Ailənin təməlini möhkəmləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri ailədə uşaqların olmasıdır. Uşaqlarla əlaqədar qayğılar, xüsusilə müxtəlif həyəcan hissləri, ər-arvadı heç də qızğın sevgidən az yaxınlaşdırır.

Ümumiyyətlə, ailədə uşağın olmasından əlavə, həm də onların sayı nikahda ahəngdarlığa müsbət təsir göstərir. Uşaqlar nə qədər çoxdursa, ailə bir o, qədər möhkəmdir və boşanmalar az olur. Çox güman ki, boşanmaların sayca artması ailələrdə uşaqların az olması ilə əlaqədardır. Uşaqların ailəni möhkəmləndirən, kişini və qadını bir-birinə bağlayan əsas amillərdən biri olduğu unudulmamalıdır.

Ailədə çox uşağın olmasını istəməməyin çox ciddi səbəblərindən biri boşanma ehtimalıdır. Hazırda boşanma məsələsinə münasibət 40-50 il bundan əvvəlkinə nisbətən çox asanlaşmış və hətta bir-birini həqiqətən çox sevən ər-arvadlar da boşanmanın mümkün ola biləcəyini inkar etmirlər.

Ailədə uşağın doğulmasının həm seksual və həm də nikahın uyğunluğu baxımından çox böyük əhəmiyyəti vardır. Uzunömürlü qadınlar arasında qoca qızlara və doğmamış qadınlara əzətləndirilir.

Uşaqların təbiiyəsi ər-arvad qarşısında ümumi problemlər qoyur ki, bu da ər və arvadın ailə həyatında birgə fəaliyyət göstərməsinə, möhkəm əlaqə yaratmasına və izdivacın

möhkəmlənməsinə səbəb olur. Ailədə müxtəlif yaşlı uşaqların olması bu məsələni daha da dərinləşdirir, onlara qarşı qayğının da çox və müxtəlif olması tələblərini (məktəb, uşaq bağçası, körpələr evi) yaradır. Ailə problemlərinin çox hissəsi uşaqlarla əlaqədar olur. Bütün bunlar isə ər-arvadın istək və arzularını birləşdirib xoşbəxt ailə formalaşdırır.

Tək uşaqli ailələrdən fərqli olaraq çoxuşaqli ailələrin bir çox müsbət cəhətləri var. Belə ailələrdə optimizm, xeyirxahlıq, fərsətlilik, şən həyat tərzii və birlik hökm sürür, cansıxıcılıq əhval-ruhiyyəsi nisbətən az olur. Əgər başqa heç bir arqument olmasa da, yuxarıda qeyd olunanlar çoxuşaqli ailənin var olması üçün kifayətdir. Çoxuşaqli ailədə yaranan atmosfer sağlamlığa müsbət təsir göstərmiş, sinir sistemini möhkəmləndirir, stres hormonlarını neytrallaşdırıb orqanizmə zərər vermə biləcək şəraitin qarşısını alır. Uşaqlarda valideynlərin əsas gərginliyini aradan qaldırmaq, stres vəziyyətini yüngülləşdirə bilmək qabiliyyəti vardır.

Bu gün xüsusilə böyük şəhərlərdə ananın işləməsi, ya da maddi şərtlərə görə tək uşaq sahibi olmağı seçən ailələrin sayı xeyli çoxdur. Bəzən ailədə tək övladın olması bu uşaqda mənfi davranışların – paxıllıq, ərköynlük, qaradınməzlik kimi mənfi göstəricilərin olması təəssuratını yaradır. Halbuki əhəmiyyətli olan uşağın necə yetişdirilməsi, ona necə tərbiyə verilməsidir.

Cəmiyyətimizdə tək uşaq üçün edilən araşdırmalarda ərköynlük öndə dayanır. Tək uşaq ilə əlaqədar ön mühakimələrdən biri də budur ki, maraq mərkəzi olmağa alışır və həmişə tələb edir. Yaraşdırılan bir başqa göstərici də budur ki, tək uşaq yaşından böyük, yaşına uyğun olmayan hərəkətlər edir. Doğrudur, bəzi uşaqlar yaşlılarından daha yetkin və daha çox məsuliyyət sahibi ola bilərlər. Bu heç də tək uşaq olmaqla əlaqəli deyil.

Azuşaqli ailələrə nisbətən, çoxuşaqli ailələrdə tərbiyə edilmiş uşaqlar daha sərbəstdir, kollektivdə öz yerini tez tapır, ətrafdakılarla ünsiyyət bağlamağı bacarır, mehriban, qayğıkeş, iltifatlı və səmimi olurlar. Bu keyfiyyətlərin kökü isə şübhəsiz,

ailədən gəlir. Çoxuşaqli ailə əhalinin geniş təkrar istehsalında cəmiyyətin tələblərinə cavab verir. Xüsusi uşaqcanlı valideynlər, əlbəttə, daha çox övlad böyüdə bilərlər.

Sağlam mühit, ər-arvadın bir-birinə qayğı və nəvazişi, bir-birini başa düşməsi, lazım gələndə güzəştə getməyi bacarması və s. uzunömürlülüyün və çoxuşaqli ailələrin meydana gəlməsinin şərtlərindəndir.

Çoxuşaqli ailə böyük ailə kollektividir. Burada uşaqlarda erkən yaşlardan kollektivçilik və dostluq, yoldaşlıq hissləri tərbiyələndirmək üçün imkanlar açılır. Uşaqlar bir-birinə qarşılıqlı kömək və qayğı göstərməyə, səmimi davranmağa alışır, yeri gələndə onlara doğma olan şəxsin – bacının, qardaşın xatirinə öz mənafeələrindən və marqlarından əl çəkib sevinc və kədərini bir yerdə bölüşürlər.

Çoxuşaqli ailələrdə valideynlər bütün uşaqlara eyni dərəcədə qayğı göstərməlidirlər. Bu, evdə sağlam psixoloji və mənavi mühitin bərqərar olmasına, uşaqların ahəngdar inkişafına kömək edir.

Görkəmli rus pedaqoqu A.S.Makarenko ailənin strukturu ilə bağlı çoxuşaqli və azuşaqli ailələrdə tərbiyənin xüsusiyyətləri məsələsinə də yanaşmışdır. Onun fikrincə, tək uşaq tərbiyə etmək çox uşaq tərbiyə etməkdən çətindir; belə uşaq ailənin diqqət mərkəzində olur, əzizlənilir, tələb görmür, ərköyn böyüyür və s. Çoxuşaqli ailədə isə səs-küy, nadinlik, "qanqaralığı" olsa da, ancaq buna baxmayaraq uşaqlar yaxşı böyüyürlər, çünki burada həm dostluq, həm də sevinc var, - ən başlıcası isə kollektiv var.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, ailədə neçə uşağın olması onun tərbiyə işinin təşkilinə təsir edir.

İstər tək övladı, istərsə də bir neçə övlad böyüdüb yetişdirərkən onlara əxlaq normaları çərcivəsində tərbiyə verilir. Bu əxlaq normaları ilə yanaşı həmçinin hüquqi norma və tələblərə riayət edilməli, tərbiyə işində uşağın ləyaqətinə toxunulmamalıdır. Ailədə tərbiyə işini həyata keçirən valideynlər mütləq bu məsələlərə də diqqət yetirməlidirlər. Hüquqi sənədlərdə

uşaq hüquqları xüsusi yer tutur. “Uşaq hüquqları haqqında” BMT Konvensiyasında uşaq hüquqları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- dövlət, inzibati, məhkəmə və xüsusi təşkilatlar uşaqların müdafiəsi və maraqlarını əsas tutur;

- mənşəyi, irqi, milliyəti, fəaliyyət növü və valideynlərinin əqidəsindən asılı olmayaraq uşaqların bərabərliyi təmin edilir;

- uşaqların müxtəlif zorakılıqdan, təhqir və istismardan, mənəvi və cinsi təzyiqlərdən müdafiəsi təmin edilir;

- təhsilə, tibbi xidmətə, əməyə, peşə hazırlığına, istirahətə və qabiliyyətlərinin inkişafına diqqət yetirilir, ictimai hüquqları təmin edilir;

- uşağın şəxsi hüquqlarına: şəxsi həyatına təzyiq və müdaxilə hallarına yol verilməsinə, onun şəxsiyyətinə və dini azadlığına, məlumatlar almasına və həyat şəraitinə təminat verilir.

Uşaq hüquqları, eləcə də onların tərbiyəsi ilə bağlı hüquqi norma və tələblər, onların pozulmasına görə məsuliyyətlər hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. İnzibati qanunpozma haqqında məcəllədə uşaqların tərbiyəsi və təlimi üzrə öz vəzifələrini yerinə yetirməyən valideynlər və onları əvəz edən şəxslər üçün məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur: uşaqların təlim-tərbiyəsi üzrə öz vəzifələrini qərəzli şəkildə yerinə yetirmədikdə: uşaq (lar) narkotik maddələr qəbul etdikdə və digər qanunpozmalara yol verdikdə, 14-16 yaşlı yeniyətmələr xuliqanlıq törədikdə valideynlər (və ya qanuni nümayəndələr) müvafiq qaydada cərimə olunurlar. Cinayət məcəlləsində isə uşaqlarla kobud davranış, onların yeməyinin məhdudlaşdırılması, uzun müddət tənha saxlanması, uşağın döyülməsi, təhqir olunması və şəxsi ləyaqətinin alçaldılmasına görə valideynlər, müəllim və tərbiyəçilər üçün cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Ailə qanunvericiliyində də uşağın maraqlarına toxunan bütün hallarda onun öz rəyini bildirməsi, eləcə də hər cür məhkəmə

və inzibati araşdırmaların gedişində onun fikirlərinin dinlənilməsi və rəyinin nəzərə alınması hüququ öz əksini tapmışdır.

Təhlillərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, ailə institutunun formalaşmasında uşaqların olması əsas məqsədlərdən biridir. Ailənin və valideynlərin həyatında uşaqların olmasının bir neçə funksiyası var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Uşaqlar ona görə lazımdır ki, ailə möhkəm, sən və mükəmməl olsun. Başqa sözlə, uşaqlar ailə həyatına abəngdarlıq verirlər.
2. Uşaqlar valideynlərin tərbiyəçi kimi atalıq və analıq imkanlarının meydana çıxmasına səbəb olurlar.
3. Uşaq ailədə valideynlər qocalıq dövründə tək-tənha qalmaqdan qorxmurlar.
4. Bir neçə uşağı olan ailələrdə nəslin düzgün tərbiyəsi daha yaxşı həyata keçirilir.

Bu fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqlar xəstəliyi və ölümü azaldan əlverişli amildir. Əlbəttə, əgər uşaqlar yaxşıdırlarsa! Yaxşı olmaları üçün onlar düzgün tərbiyə edilməlidirlər. Düzgün tərbiyə isə çoxuşaqlı ailələrdə daha asanlıqla həyata keçirilə bilər.

2.14. Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmamasının səbəbləri

Ailədə tərbiyənin düzgün qurulmamasının səbəbləri müxtəlifdir. Birincisi, valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin aşağı olmasıdır. Belə hallarda yalnız izahat işləri aparmaq kömək edə bilər. Bəzən burada şəxsiyyətin mənfi rolunu valideynlərin özləri oynayırlar. Belə olduqda mütəxəssislər üçün aşağıdakı **iki qrup səbəb** müəyyənləşdirilir:

1. Valideynlərin xarakterində kənarlaşma. Xarakterdə kənarlaşma və psixopatiya bəzən tərbiyədə müəyyən pozuntulara gətirib çıxarır. Xarakterin qeyri-sabit aksentuasiyasında valideynlər daha çox öz uşaqlarına az tələblər verməklə tərbiyəni həyata keçirmək istəyirlər.

Valideynlərin epileptoid aksentuasiyası tez-tez tərbiyənin sərt üsulu ilə şərtlənir. Uşağa nümayişkarana qayğı göstərmə və sevgi digərlərinin gözü qarşısında bir cür, onların özləri ilə ayrı olduqda isə başqa cür emosional münasibətin olması pis haldır.

Belə hallarda valideynlərin xarakterlərindəki kənarlaşmaları müəyyənləşdirmək və inandırmaq lazımdır ki, məhz bu cəhətlər tərbiyədə kənarlaşmaların və pozuntuların yaranmasında həlledici rol oynayır. Belə olduqda valideynlərin xarakterinin xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, yeniyetmənin tərbiyə üslubunda və onun davranışındakı pozuntular psixoterapevtin, məktəb psixoloqunun ciddi nəzarəti altında olmalıdır.

2. Yeniyetmələrin hesabına valideynlərin özlərinin şəxsi problemlərini həll etmə. Belə olduğu halda tərbiyənin belə pozuntuları əsasında hansısa dərk edilməyən, düşünülməyən tələb dayanmışdır. Bu kimi hallarda valideynə onun davranışının qeyri-düzgün olmadığını və öz tərbiyə üsulunun dəyişməsinə başa salma nəticəsiz qalır.

Validəyn hissələrinin genişlənməsi, şərtlənən pozuntular, yüksək (aparıcı) himayəçilik, qəyyumluq. Tərbiyədə pozuntunun bu mənbəyi o zaman daha çox meydana çıxır ki, müəyyən səbəblər üzündən valideynlər arasında ər-arvad münasibətləri pozulmuş olur: ya boşanma baş verib, ya da onların tərbiyədə aparıcı rol oynaması və münasibətləri uşaqları qane etmir, emosional soyuqluq, xarakterlərdə, maraqlarda uyğunsuzluq mövcuddur və s.

Bəzən də elə olur ki, ailədə ana, nadir hallarda isə ata özləri də bilmədən istəyirlər ki, uşaq böyüklər kimi düşünsün, davransın. Onlar istəyirlər ki, ailədə olan tələblərin bir hissəsini ödəyər və onların ər-arvad münasibətlərində bir-birinə qarşı bağlılıq qarşılıqlı şəkildə ödənilmiş olsun. Sonralar isə yeniyetmələrlə münasibət valideynlər üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ana ikinci dəfə ailə qurmaqdan imtina edir, bütün sevgi-məhəbbətini oğluna həsr edir.

Uşaqlıq dövründə oğulda anaya qarşı övladlıq sevgisi inkişaf edir. Yeniyetməlik dövründə valideynlə müstəqil

böyüyən yeniyetmənin həyatı arasında müəyyən münasibətlər yaranır. Validəyn, xüsusilə ana övladını son dərəcə yüksək aparıcı rol malik hiperhimayəçiliyin köməyi ilə saxlayır. Yəni həddən artıq himayəçilik, qəyyumluq edir, övladın qulluğunda səhər axşam "qul kimi" durur, onun bütün tələblərini qeydsiz, şərtsiz yerinə yetirir. Bütün bunlar tərbiyənin sürətlə pozulmasına səbəb olur.

Yeniyetmədə uşaq keyfiyyətlərinə üstünlük verilmə.

Bunlar tərbiyədə pozuculuğu şərtləndirən amillərdəndir. Bunlardan biri hiperhimayəçilikdir. Belə olduğu halda valideynlər tərəfindən uşaqların böyüməsi dərk edilmir, burada yalnız onların uşaq hissələrini stimullaşdırmaq əsas yer tutur.

Belə valideynlər üçün yeniyetmə hələ də uşaq olaraq qalır. Bəzən onlar açıq şəkildə etiraf edirlər ki, kiçikləri tərbiyə etmək onlara daha çox xoş gəlir. Yeniyetməni kiçik uşaq kimi nəzərdən keçirən valideynlər ona verilən tələblərin də səviyyəsini aşağı salırlar.

Validəyn və tərbiyə olunan arasında inamsızlıq. Bu da tərbiyədə pozulmanın şərtlərindəndir. Belə hallarda valideynlə yeniyetmə arasında hakimiyyət bölgüsü gedir. Bəzən də valideyn "hakimiyyəti əldən verir", yeniyetmənin dediyi kimi hərəkət edir, onun tələblərini yerinə yetirir. Lakin pedaqoji baxımdan bu yanlış hərəkətdir.

Bu ona görə belə olur ki, uşaq öz valideyninə istədiyi kimi yanaşır, onun zəif yerlərini bilir və onlardan istifadə etməklə daha böyük hüquqlara malik olur. Belə hallarda özünə-inamı yeniyetmə öz tələblərini qorxmada valideynə bildirir. Burada sözsüz ki, valideyn tərbiyə işində zəiflik göstərmişdir.

"Zəif yer" variantı valideynin psixoastenik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Müəyyən şəraitdə tələbkarlıqla "eqosentrik" valideynlərdən tərbiyə almış uşaqlar böyüdükdə öz uşaqlarında da eqosentrik tələblərin mövcudluğunu görmək istəyir, onlara qarşı eyni borcu qaytarmaq hissini nəzərdə tutur. Bununla da göstərmək istəyirlər ki, məhz onların özləri də vaxtilə elə olmuşlar.

Belə valideynlərin çıxışlarının xarakterik cəhəti tərbiyədə yol verilmiş kütləvi səhvlərin etiraf edilməsidir. Bu tip valideynlər inadkarlıqdan qorxur, öz uşaqlarına müqavimət göstərmir, yaxud onlara daim güzəştə getmək üçün çoxlu sayda bəhanə tapırlar.

Bəzən valideyn uşaq arasında inamsızlıq hökm sürür, valideynin uşağa hörməti, nəvazişi, hörməti görünmür. Məşhur Kanada yazıçısı Salzman "Uşağınızı yanlış tərbiyə edirsiniz" kitabında yanlış tərbiyə "yolları" haqqında xeyli hekayələr, nümunələr vermişdir. hekayələrdən birini nümunə üçün veririk:

Uşaqlarınızı özünüə qarşı necə inamsız edə bilərsiniz?

Elnarəyə atası çox gözəl bir oyuncaq yemək dəsti hədiyyə etdi. Elnarə çox sevinmişdi. Hamısını bir-bir öz süfrəsinin üstünə düzdü. Rəfiqələri gəldikdə isə böyük bir sevinclə onlara süfrə açır, ziyafət verir, sonrada hamısını yuyub yerinə yığardı. Onun bu qədər təmizkar olması valideynlərinin çox xoşuna gəlirdi.

Lakin balaca qardaşı Elşad isə Elnarənin bu oyuncaqlarına çox qısqanırdı. Atası Elşada da Elnarənin oyuncaqlarından bir boşqab verdi. Amma, Elşad bu oyuncağın qiymətini bilmədi boşqabı sındırdı. Elnarə evə qayıtdı, boşqabının sındığını görüb ağlamağa başladı.

-Kim bunları qardaşıma verib?

-Atan verib mənim balam, anası dedi.

Növbəti gün evə qayıtdığı vaxt yenə 2 boşqabının sındığını gördü. Ağlaya-ağlaya atasının qucağına atıldı.

-Atacan Elşad yenə mənim oyuncaqlarımı, boşqablarımı sındırıb.

-Hə olsun ki? O oyuncaqları mən sənə alıb vermişəm. İstidəyim vaxt alıb başqasına da verə bilərəm. İstəsəm qardaşına verərəm, istəsəm salıb sındıraram da.

Elnarə bu hadisədən sonra 1 həftə özüne gələ bilmədi. O daima gülən, oynayan qız yox idi sanki. Ən pisi o odu ki, Elnarənin atasına qarşı inamı itdi.

Qönçə

Gözəl bir bahar səhəri idi. Balaca Qönçə babasının gül baxçasında gözəl kiçik güllər gördü.

-Nə qədər gözəldi bunlar...Yığıb anama aparım. O necə də sevinəcəkdir...

Çox qısa bir vaxtda Qönçənin qucağı güllərlə doldu. Hamısının tək-tək ayırdı dəstə halına saldı.

-Bir güldanın içərisinə qoysam daha yaxşı olar. Evdən bir gözəl güldan götürdü və gülləri ora qoydu. Anasına gülləri çatdırmaq üçün qaça-qaça pilləkənləri qalxarkən yuxıladı, güllər dağıldı, güldan da qırıldı. Qönçə çox həyəcanlandı və narahat oldu. Bu səs-küyə anası otaqdan çıxdı. Qönçənin üstünə qışqırdı, acı sözlər dedi. Qönçə də çox peşimanlıq çəkdi, daha anasına çiçək toplamadı.

Uşağı itirmə xofu. Bu da pozuntuları şərtləndirən amillərdəndir ki, burada hiperhimayəçilik aparıcı rol oynayır. "Zəif yer" burada valideynlərin özlərinə son dərəcə inamsızlığı, səhv etmək qorxusu – bütün bunların hamısı bəzən uşağın doğulması tarixi ilə bağlı olur. "Onu çox gözləmişik, həkimə çox müraciət etmişik", "O, son dərəcə zəif və xəstə doğulub, ona görə də onu qorumaq lazımdır" və s. bu kimi fikirlər meydana çıxır.

Digər mənbə uşağın uzunmüddətli ağır xəstəlik keçirməsidir. Valideynlərin yeniyetməyə belə halda münasibəti, əsasən, uşağı itirmə qorxusu altında formalaşır. Belə qorxu valideynləri yeniyetmənin bütün arzu və istəklərinə qulaq asmağa məcbur edir, onun tələblərini yerinə yetirməyə çalışır, digərləri isə ona çox qəyyumluq edirlər. Beləliklə, burada hiperhimayəçilik başlıca rol oynayır.

Valideynlik hisslərinin inkişaf etməməsi, uşaqlarla sərt, acı danışıqlar. Bu hisslər tərbiyədə bir sıra pozuntuları

şərtləndirir: burada hiperhimayəçilik, emosional üzdöndərmə, yüksək mənəvi, əxlaqi məsuliyyət və sərt davranış mövcuddur. Tərbiyə yalnız o halda adekvat ola bilər ki, valideynlər güclü motivlərə söykənmiş olsunlar. Məsələn; *uşağa simpatiya, sevgi-məhəbbəti nümayiş etdirmə və s.*

Valideyn hissələrinin zəifliyi və ya bu hissələrin inkişaf etməməsi bəzən uşaq və yeniyetmələrin xarakterlərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda bu hadisə çox nadir hallarda dərk edilir, lakin valideynlər tərəfindən lazımcına qiymətləndirilmir.

Zahirən bu cəhət uşaqlarla heç bir ünsiyyətə girməməkdə, uşaqların cəmiyyətdə dözümsüzlük göstərmələrində, həyatda baş verən hadisələrə maraq göstərməməkdə özünü büruzə verir.

Valideyn hissələrinin inkişaf etməməsinin əsas səbəbi uşaqların (yeniyetmənin) valideyni qəbul etməməsi də ola bilər. Ola bilər ki, onun özü də vaxtilə valideyn nəvəsi görməmişdir. Digər səbəb isə valideynin xarakterinin xüsusiyyəti ola bilər.

Valideynlik hissələri bəzən gənc valideynlərdə olduqca zəif olur, yaşlandıqca onlar daha çox yüklənirlər. Ağır, gərgin həyat şəraitində yeniyetmə üzərinə valideynlik vəzifələrinin daha çox hissəsi (*son dərəcə yüksəkss, mənəvi məsuliyyət*) qoyulur. Belə valideynlərinin söz-söhbətləri valideyn vəzifələrinin yoruculuğundan şikayətlənmələridir.

valideynlik hissələrinin zəif olmasından irəli gələrək uşaqlara sərt cavablar verilir, nəvəsi yoxdur, haqsız tələblər irəli sürülür və s. Bu münsibətlə Salzmanndan yenə bir hekayə verək:

Uşaqlarınızı özünüza qarşı necə inamsız edə bilərsiniz?

Elnarəyə atası çox gözəl bir oyuncaq yemək dəsti hədiyyə etdi. Elnarə çox sevinmişdi. Hamısını bir-bir öz süfrəsinin üstünə düzdü. Rəfiqələri gəldikdə isə böyük bir sevincə onlara süfrə açır, ziyafət verir, sonrada hamısını yuyub yerinə yığardı. Onun bu qədər təmizkar olması valideynlərinin çox xoşuna gəlirdi.

Lakin balaca qardaşı Elşad isə Elnarənin bu oyuncaqlarına çox qışqanırdı. Atası Elşada da Elnarənin oyuncaqlarından bir boşqab verdi. Amma, Elşad bu oyuncağın qiymətini bilmədi boşqabı sındırdı. Elnarə evə qayıtdı, boşqabının sındığını görüb ağlamağa başladı.

-Kim bunları qardaşıma verib?

-Atan verib mənəm balam, anası dedi.

Növbəti gün evə qayıtdığı vaxt yenə 2 boşqabının sındığını gördü. Ağlaya-ağlaya atasının qucağına atıldı.

-Atacan Elşad yenə mənəm oyuncaqlarımı, boşqablarımı sındırıb.

-Hə olsun ki? O oyuncaqları mən sənə alıb vermişəm. İstədiyim vaxt alıb başqasına da verə bilərəm. İstəsəm qardaşına verərəm, istəsəm salıb sındıraram da.

Elnarə bu hadisədən sonra 1 həftə özünə gələ bilmədi. O daima gülən, oynayan qız yox idi sanki. Ən pisi o odu ki, Elnarənin atasına qarşı inamı itdi.

Uşaqları aldatma, onlara rişxənd etmək, şit zarafatlar etmək onların şəxsiyyətini alçaldır, tərbiyə işinə zərər vurur, uşaqların valideynlərindən təcridən uzaqlaşmasına səbəb olacaqdır.

Yenə Salzmanndan bu barədə iki hekayə veririk.

Uşaqlarınızı arıya qoyub onlarla lağ etməkdən çoxmu xoşunuz gəlir? Çox düz hərəkət edirsiniz onların sizdən nifrət etmələri üçün bundan yaxşı səbəb ola bilməz.

Ata Muxtar usta başqa insanları lağa qoymaqdan çox böyük ləzzət alırdı. Hətta bəzən insanların qəlbini də qırırdı. Bu xüsusiyyətini ən çox da uşaqları üçün istifadə edir, onları ələ salırdı. Onlardan biri nəşə səhifə hərəkət edən kimi, lağa qoyur, təkrar-təkrar o səhifə danışdırdı.

Bir gün böyük oğlu divanda yatmışdı. Muxtar usta bunu fürsətə çevirir. Qara qələmi əlinə aldı, oğlunun üzünə saqqal, biğ şəkili çəkdi. Və günlərəcə bu saqqal, biğ haqqında onunla lağ etdi. Yaxında –uzaqda olan nə qədər qohumları varsa

hamısı bu məsələdən agah oldular. Uşaq isə hər dəfə çox utanırdı.

Bir dəfə də qızı yemək yeyərkən süfrəni ləkələmişdi. Muxtar usta həmin an qızın üstünə qışqırmağa başladı.

-Tez get dülgərə de ki, mənim qızım üçün böyük bir taxta boşqab hazırlasın.

Bu evdə ata hər şeyə lağ və rişxənd edirdi.

Başqa bir hekayədə isə belə bir hadisə anlatılır:

Uşaqlarınızın sizə qarşı olan inamını necə yox edə bilərsiniz? Bax belə.

1 aprel səhəri idi. Ana öz uşağını aldatmaq üçün xidmətçi qızla razılaşdı. Anası balaca Elşadı "kandil" yağı almaq üçün aptekə yolladı. Və uşağın əlinə böyük bir qab verdi. Elşad ona tapşırıq verdiyi üçün çox sevincli idi. Anasını razı salmaq, onu xoş etmək üçün qaça-qaça apteke getdi.

Salam. Sabahınız xeyir. Anam "kandil yağı" istəyib, bu qabı doldurub verin zəhmət olmasa. Bu da pulu....

Əczaçı gülməyə başladı.

-Nəyə gülürsünüz?

Əczaçı cavab olaraq daha şiddətlə güldü.

Elşad nə olduğunu başa düşməmişdi. Hıçqıra-hıçqıra ağlayaraq evə qayıtdı. İşin əslində anasından öyrənəcəyinə ümid edirdi.

- Ana!.... Evdə olan hamı içəridən Elşada gülmürdü.

- 1 aprel...1 aprel. Bu gün 1 aprel "Gülüş" bayramıdır. Bunu bilmirsən sən?

Gülməyə davam etdilər. Lakin Elşad gülmədi. O, gündən sonra da anasının verdiyi bütün tapşırıqlara şübhə ilə baxırdı.

Görəsən düz deyir? Yoxsa yenə məni aldadır

Arzuolunmaz keyfiyyətlərinin yeniyetmədə əks olunması. Bu da tərbiyənin pozulması ilə şərtlənir: emosional rəddetmə, ciddi, sərt tərbiyə üsulu. Belə tərbiyənin səbəbi bəzən yeniyetmənin valideynin onda elə xüsusiyyətlər görməsidir ki, o, onu özündə hiss etmir.

Bu təcavüzkarlıq, tənbellik, alkoqol içkilərə meyillilik

yaxud da həddindən artıq müqavimətlik, ziddiyyətlik, aqressivlik və ya səbirsizlik ola bilər. Yeniyetmələrdə olan belə keyfiyyətlərə qarşı mübarizə aparmaqla valideyn bundan özü üçün nəticə çıxarır.

Hər kəsdə arzuolunmaz keyfiyyətlərlə mübarizə ona imkan verir ki, o, onda bu keyfiyyətlərin olmadığından danıssın. Belə valideynlər daha böyük həvəslə öz müsbət keyfiyyətləri, yeniyetmənin isə zəif cəhətləri, onlarla bağlı tədbirlər haqqında danışıq və onları həyatda tətbiq etməyə çalışırlar.

Valideynlərin danışıqlarında bəzən oğluna inamsızlıq, hətta müsbət hərəkətində xoşagəlməz bir cəhət tapmağa canatma özünü göstərir. Belə səbəb sonralar elə bir keyfiyyətə çevrilir ki, valideyn onunla özü də bilmədən mübarizə aparır.

Bəzən də yeniyetməyə kiçik bir tapşırığı, tələbi etməməsi üzündən ciddi cəza verilir və ya inamsızlıq göstərilərək deyilir: "Bizim oğlan heç vaxt ev işlərinə kömək etməz" və s. Bu sözlərdən sonra çətin ki, yeniyetmə ev işlərində ailəyə kömək edə.

Ər-arvad arasındakı ziddiyyətlərin və ailədə vahid tələbkarlığın, birliyin olmamasının tərbiyə müstəvisinə keçirilməsi. Bu da tərbiyənin pozulmasını şərtləndirir. Burada bir valideynin hiperhimayəçiliyi digərinin aparıcı hiperhimayəçiliyi ilə toqquşur. Ərlə arvad arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdəki ziddiyyət bəzən stabil ailələrdə də özünü göstərir. Valideynlər bir-birlərindən daha çox narazılığı ön plana çəkir, bir-biri ilə ziddiyyətə girməklə uşağın (yeniyetmənin) rifahı ilə bağlı qayğını kənara qoyurlar.

Valideynlər özlərini elə göstərməyə çalışırlar ki, guya onlar "uşaq barədə daha çox düşünlər", onları tanıyırlar. əslində isə heç tanımırlar. Bununla belə, valideynlərin fikirlərində fərqlər daha çox diametral xarakter daşıyır. Onlardan biri daha sərt tərbiyəyə üstünlük verir (bu aparıcı hiperhimayəçilikdir), digərinin isə yeniyetməyə daha çox "yazığı" gəlir.

Burada bu cəhətin xarakterik şəkildə özünü göstərməsi

erlə arvadın bir-birinin tərbiyə metodlarından necə istifadə etməsi özünü ifadə edir. Bununla belə, aydın görünür ki, onlardan hər biri yeniyetməni tərbiyə etmək deyil, öz tərbiyəvi mübahisələrində kimin daha çox haqlı olduğunu sübuta yetirmək məqsədindədir.

Bu yanlışlıq haqqında Salzmanndan bir hekayə veririk:

Balaca Gülnaz atası tərəfindən cəza alan kimi, ya da atası tərəfindən istədiyi bir şey alınmadığı vaxt, tez anasının yanına qaçır, atasından şikayət edirdi.

Anası və qız birlikdə atanı əsəbiləşir, ona irad tuturdular. - Hətta deyirdilər - çox pis bir atadır, heç bicedanı yoxdur. - Ana o məni döydür.

Ana isə qızı əzizləyir, deyir -mənim balam, mənim sənə urayım yanır. Al bu pulu get özünə şokolat al. Get özünə nə istəyirsən al. Çalış ki atan görməsin.

Bu yanlış bir tərbiyədir. Ailədə ata və ana arasında birlik yoxdur. Bu da tərbiyənin pozulmasına səbəb olacaqdır.

Yeniyetmənin cinsindən asılı olaraq yeniyetməyə münasibətdə valideynlərin fərqli münasibətləri. Bu da tərbiyə pozuntusunu şərtləndirən amillərdəndir. Burada da hiperhimayəçilik, emosional rəddetmə özünü göstərir. Bəzən valideynin yeniyetməyə münasibəti, yeniyetmənin xüsusiyyətləri uşağın cinsinə görə müəyyənləşir. Qadın keyfiyyətləri üstünlük təşkil etdikdə, kişi cinsindən olan yeniyetməni görməyə gözü olmur, onu qəbul etmir.

Atanın öz oğlunda xeyli sayda çatışmazlıqları hiss etməsi, onun bütün yaşadıklarının başqa cür olub, onları daha bacarıqlı kimi təqdim etməsi, onları övladına nümunə göstərməsi də tərbiyə işinin pozulmasına səbəb olur.

Eyni zamanda ata yeniyetməni lazımınca qiymətləndirməməsi, kiçik bacısından isə razılığını bildirməsi, onun ləyaqətli olduğunu daha çox qeyd etməsi də tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir.

Ailədə uşaqlara qarşı laqeyd münasibət.

Bu münasibətlə Salzmanndan bir hekayənin verilməsi

məsələni tam aydınlaşdırar:

Bir varlı ailə vardı. Ana və ata durmadan öz işləri ilə məşğul olur, uşağa heç baxmırdılar. Bu səbəbdən də ana və ata öz uşaqlarına çox az vaxt ayırırdı. Ata ticarətini böyütmək, ana isə öz gözəlliyini qorumaq dərdində idi.

Gün gəldi balaca Ceyhun bağçaya başladı. Onun üçün bağçada gördüyü hər şey maraqlı idi. Maraqla hər şeyi öz beynində təhlil edirdi. Ceyhun bir meymun şəklini atasına göstərir:

-Ata, bu meymuna bir bax gör necə almanı tutub.

Atası çox məşğul idi.

-Sonra baxaram. İndi əlimdə işim var.

Ceyhun anasının yanına qaçdı.

-Ana bu şəkildə bir bax, necə də gözəldir.

Anası da kitabı əli ilə itələdi. Görürsən ki əlimdə işim var.

-Çəkil buradan, indi mənim əşyalarımı yerə salacaqsan.

-Ya, ana bir baxsana.

-Get atana göstər.

Uşaq onsuz da atasından payını almışdı. Uşaq son çarə olaraq ona baxıcılıq, dəyərlik edən qadının yanına getdi. Qadın cani-könüldən, həvəslə uşaqla məşğul oldu. Bir yerdə kitabın digər səhifələrində baxdılar. Digər heyvanlardan da danışdılar.

O gündən sonra Ceyhun bütün onu sevindirən hadisələri öz baxıcısı ilə bölüşürdü. Deyəsən Ceyhun öz ata-anasından çox tərbiyəçisini sevirdi.

Uşaqlarınıza əmrlər verin! Lakin əmrlərinizin yerinə yetirilib yitirilmədiyininə heç yoxlamayın!

Tərbiyə prosesini böyük zərərlə vuracaqdır. Bir hekayə.

Gülçin mənim balam hər səhər otaqlarını təmizlə, paltarlarını bax burdan as, çirkli paltarlarını bu qutuya at. Oldumu mənim gözəl balam? Kəmalə sən də stəkanları tərtəmiz edəcəksən, bütün qabları yerinə səliqə ilə düzəcəksən və hər səhər saat 4-də mənə bazardan nə alınmalıdırsa mənim yadıma salacaqsan!....

Əmirilər gözəldi. Necə deyərələr avazın yaxşı gəlir.. Lakin bu tapşırıqların yerinə yetirilmədiyini heç vaxt yoxlanılmırdı.

Gülüçinin otağı daima dağınıq idi. Lakin anası həmişə “heç nə olmaz deyirdi”. Bəzən isə otağı yoxlamadan o tapşırıqlar təkrar verirdi. Kəmalə isə bir müddət sonra nə qab-qacaq yuyardı, nə də bazarlıq siyahısına nəzarət etməzdi. Bazara gedib gəlirdi, lakin Kəmalədən heç nə soruşulmazdı. Soruşulmadığı üçün o da heç nə deməzdi. Lakin hər səhər tapşırıqlar yenidən verilərdi.

Artıq hər səhər uşaqlar eyni sözləri eşidirdilər. Uşaqlar da gülüb öz işləri ilə məşğul olurdular.

2.15. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin əsas tipləri

Ailə tərbiyəsi uşağa sevgidən başlayır. Pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən valideyn məhəbbəti uşağın gələcəyinə inamdan və məhəbbətdən yaranan sevgi olmalıdır. Bu sevgi valideyn hissələrindən, arzularından fərqli olan elə bir sevgidir ki, burada uşaqların hörmətini qazanmaq onların maddi cəhətdən arzu-istəklərinə əməl etməkdən daha vacibdir.

“Kor” ağıla, düşüncəyə söykənmiş valideyn sevgisi uşaqlarda istehlakçılığa xidmət etməklə, əməyə münasibəti basitləşdirir, habelə valideynlərə sevgi və məhəbbət hissini azaldır. Pedaqoqlar qeyri-düzgün tərbiyənin bir neçə tipini müəyyənləşdirmişlər.

Ailədə düzgün olmayan tərbiyə tipləri

Nəzarətsizlik. Bu zaman valideynlər yalnız öz işləri ilə məşğul olur və uşaqlara lazımınca diqqət yetirə bilmirlər. Nəticədə onlar özbaşına qalır və istədikləri kimi şənəlmək axtarışında olur və “küçə” kompaniyalarının təsiri altına düşürlər.

Hiperqəyyumluq. Burada uşağın həyatında baş verən

hadisələrə həddindən artıq diqqət yetirmə və nəzarət etmə özünü göstərir ki, bu zaman uşaq daima sərt əmrlər, çoxsaylı qadağalar eşidir. Nəticədə o, qeyri-təşəbbüskar, qorxaq, öz qüvvəsinə inamsız kimi böyüyür və öz-özünü müdafiə etmək, öz maraqlarının müdafiəçisi kimi çıxış etməkdən məhrum olur.

Burada tədricən “nə üçün başqalarına hər şey olar, mənə olmaz” fikri, meyli ortaya çıxır. Yeniyyətələrdə bütün bunların hamısı valideyn məcburiyyətinə qarşı “qiyamlarla” nəticələnir. Onlar prinsipial olaraq bilərəkdən bütün qadağaları pozur və evdən qaçırırlar.

Hiperqəyyumluğun digər növü ailədə “*pərəstiş*” tipli tərbiyədir. Uşaq daim diqqət mərkəzində olmağa adət edir, arzuları və bütün tələbləri qeyd-şərtsiz yerinə yetirilir. Daim onu tərifləyirlər, nəticədə isə o, öz imkanlarını düzgün qiymətləndirə və eqosentrizmini dəf edə bilmir, kollektiv onu başa düşür. Bu hissələr ona pis təsir edir, nəticədə o, hamını təqsirləndirir, özü barədə qətiyyətlə düşünür ki, onun səhvləri var. Həmin səhvlər uşağa onun irəlidəki həyatı boyu xoşagəlməz hissələr, həyəcanlar gətirən xarakter formalaşdırır.

Sərt tərbiyə. Ən kiçik səhvlərə görə uşağın ciddi şəkildə cəzalandırılması ilə müşayiət olunur və uşaq daim qorxu içində böyüyür. K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, qorxu bütün nöqsanların əsasını təşkil edir. Qəddarlıq, sərtlik, başqasının məcbur etdiyi şəraitə uyğunlaşma, başqasının dediyi kimi hərəkət etmə-bütün bunların hamısı qorxudan yaranır.

Uşağa etinasızlıq tipli tərbiyə. Bu tərbiyədə etinasızlıq və soyuqluq müşahidə edilir. Uşaq hiss edir ki, ailədə atası və yaxud anası onu sevmir. Bəzən isə ona elə gəlir ki, guya onu sevirələr. Zahirən kənardakılara belə görünür ki, guya valideynlər onlara qarşı son dərəcə diqqətli və xeyirxahdırlar.

L.Tolstoy yazırdı ki, “xeyirxah riyakarlıqdan pis şey yoxdur, xeyirxah riyakarlıq açıq qəddarlıqdan daha pis təsir edir, nəticələrə gətirib çıxarır”. Uşaq ailə üzvlərindən kimisə daha çox sevirsə, bunun üçün o, daha çox emosional hissələr keçirir. Belə əziyyət əsəblərin həddən artıq gərilməsinə, bu və

ya digər çatışmazlıqlara, uşaqların hirsli, əsəbi olmasına gətirib çıxarır.

Yüksək mənəvi məsuliyyət şəraitində tərbiyə. Kiçik yaşlarından uşağın beyninə belə bir fikir yeridilir ki, o, mütləq valideynlərin çoxsaylı arzularını, inamlarını doğrultmalıdır. Yaxud da valideynlər ona nəinki uşaq kimi baxır, həm də onun üzərinə daha böyük qaygılar, məsuliyyət düşür. Nəticədə uşaqlarda daim özünün və yaxınlarının rahatlığı ilə bağlı həyəcan, qorxu hiss olunur. Uşağın qeyri-düzgün tərbiyəsi onun karakterini zəiflədir, onun ətrafdakılara münasibətini çətinləşdirir.

Ailədə yolverilməz tərbiyə metodlarından biri *fiziki cəza metodudur*. Burada uşaqlar daim qorxu nəticəsində özlərini idarə edirlər. Fiziki cəza fiziki, psixi və mənəvi zədələrə gətirib çıxarır. Nəticədə bu uşaqların davranışının dəyişilməsi ilə başa çatır. Belə ki, hər bir ikinci dəfə cəzalandırılan yeniyetmədə adaptasiya ilə bağlı onun kollektivə uyğunlaşması çətinləşir.

Belə uşaqlarda təhsilə maraq azalır. Alimlər bu hadisəni xüsusi fenomen kimi qeyd etmiş, onu uşaqlara qorxulu müaciət etmə sindromu adlandırmışlar. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində uşaqlarla belə davranan insanlar haqqında onları yaxşı tanıyan insanların lazımı məntəqələrə xəbər vermələri ilə bağlı məsuliyyət müəyyənləşdirilmişdir.

Hər şeydən öncə, fiziki cəzaya oğlanlar daha çox məruz qalırlar. Nəticədə onların özləri daha çox qəddar olurlar. Onlara digərlərini alçaltmaq, döymək, gülmək, onları məsxərəyə qoymaq daha çox xoş gəlir. Uşaqlarla təhlükəli münasibət sindromunun səbəbləri, əsasən, ailənin sosial-iqtisadi statusunda, münasibətlər sistemində gizlənmişdir.

Valideynlərin uşaqlarla səmimi münasibətlərinin müxtəlif variantı o zaman meydana çıxır ki, onlar qarşılıqlı ünsiyyətdə sabit tələblər hiss edirlər. Valideynlərin uşaqlarla ünsiyyətində qarşılıqlı inam, münasibətlərdə bərabər hüquqluluq üstünlük təşkil edir. Daha az əmr, əxlaq haqqında nəsihətlər söyləmək, uşaqlara daha çox qulaq asmaq və öz aralarında dost münasibəti

yaratmaq, bu və ya digər məsələlərin, qərarların birgə həlli yolunu axtarmağa can atmaq burada daha vacibdir.

Valideynlər uşaqların maraqlarına daha dərindən bələd olduqda və uşaqlar onlarla fikirlərini bölüşdükdə, qarşılıqlı münasibətlərdə bəzi çatışmazlıqlar da özünü büruzə verə bilər. Əgər valideynlər lazımı diqqətliyi və takta malik deyillərsə, o zaman onlar uşaqların sirlərinə lazımı qədər diqqət yetirə, onların inkişafını lazımcına qiymətləndirə bilməzlər.

Belə bir variant daha geniş yayılmışdır; valideynlər uşaqların maraq və qayğılarına nəzər yetirmək istəyirlər. Lakin uşaqlar bunu dərk etmək istəmirlər. Belə ki, uşaqlar özləri öz aləmlərində olur, valideynlər isə uşaq dünyasına daxil olmağı bacarmırlar. Öz baxışlarını onlara məcburi qəbul etdirə bilmirlər və lazımsız tənqidi iradlarla rastlaşırlar.

Ailə cəhdlərinin qeyri-müvəffəq, ziddiyyətli nəticəsi ortaya çıxır. Uşaq isə sanki fəryad qopararaq, "Əziz valideynlər, əgər siz mənə tərbiyə etsəniz, mən evdən qaçaçağam"-deyir.

Uşaqlarla valideynlər arasında digər münasibətlər variantlarına da rast gəlinir: Valideynlər daim özləri özlərinə diqqət yetirir, işə daha çox can yandırirlar, nəticədə onlar uşaqlarla ünsiyyətdən uzaqlaşır, onlara diqqət yetirmirlər. Belə olduqda uşaqların daxilində, düşüncəsində küskünlük, bədbinlik və tənhalıq hissi yaranır.

Bəzən də elə olur ki, uşaqların həyata can atmaları ailədə ziddiyyətə gətirib çıxarır və valideynlərin bundan haqlı şəkildə narazılığı uşaqlarda təhsilə qarşı birtərəfli münasibətə gətirib çıxarır. Bu da onların xoşagəlməz cəhətlərinin inkişafını ortaya çıxarır-siqaret çəkmə, alkoqol içki qəbul etmə, narkotiklərə meyilli olma və s. baş verir.

Valideynlərin haqlı olmalarına baxmayaraq, uşaqlara elə gəlir ki, valideynlər düzgün danışmırlar, necə yanaşmağı onlar özləri daha yaxşı bilirlər.

Bu kimi vəziyyət yarandıqda valideynlər uşaqların canatma motivlərini, meyllərini daha dərindən öyrənməli, onların bu və ya digər hərəkətlərinə hörmətlə yanaşmalı, onlara öz

dəlillərini (sübutlarını) inamlı şəkildə açmağı bacarmalıdırlar.

Valideynlərin pedaqoji cəhətdən maarifsizliyi, onların qəddarlığı, ailədə uşaqların həddindən artıq ərköyün böyüdülməsi onların bir-birindən üz döndərməsinə, uşaqlarla valideynlər arasında düşmən münasibətinə gətirib çıxara bilər.

II fəslə dair ümumi suallar:

1. Valideynlər övladlarının inkişafı məqsədilə təlim-tərbiyə prosesini hansı prinsiplər üzərində qurmalıdırlar?
2. Ailədəki psixoloji mühitin uşaq psixikasına təsirini necə izah edə bilərsiniz?
3. Övlad gözləyən cütlüyün psixoloji hazırlığını necə təsvir edirsiniz?
4. İlk tərbiyəçilər kimi ata və ananın tərbiyə işinin təşkilində vəzifələri nədən ibarətdir?
5. Ailənin vəzifələri nədən ibarətdir?
6. Ailədə uşaqların tərbiyəsində hansı pedaqoji prinsiplər nəzərə alınmalıdır?
7. Ailə tərbiyəsində məqsədi nədən ibarətdir?
8. Ailə tərbiyəsi işində valideyn davranışının hansı göstəriciləri fərqləndirilir?
9. Valideyn nüfuzu və nümunənin uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında rolu nədən ibarətdir?
10. Ailə tərbiyəsi praktikasında valideynlərin uşaqlarına münasibəti hansı üsullarla fərqlənir?
11. Uşaqların tərbiyəsində babanın və nənənin təsiri nə dərəcə əhəmiyyətlidir?
12. Tək uşaq və çox uşaq ailələr hansı tərbiyə imkanlarına malikdirlər?
13. Ailədə uşaqların olmasının hansı funksiyaları var?
14. Ailə tərbiyəsində düzgün qurulmamasının səbəbləri hansı göstəricilərdir?
15. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin neçə tipi müəyyənləşdirilmişdir?

ƏDƏBİYYAT:

1. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxəbat. Tərtibçilər: Ə.Ə.Əlizadə, A.N.Abbasov. Bakı: 1989, 232 s.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: 2001, 374 s.
3. Bayramov Ə.S., Ə.Ə.Əlizadə. Məhkəmə psixologiyası. Bakı: 1975.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya: Bakı: 2003, 356 s.
5. Camalov K.H. Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şorq müntəxətkirlərinin gözü ilə. Bakı: "Elm və təhsil", 2010.
6. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Ped.elm. dokt....dis., Bakı: 1996, 297 s.
7. Əlizadə Ə.Ə., A.N.Abbasov. Ailə. IX sinif şagirdləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1989, 256 s.
8. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: 1986, 236 s.
9. Salzman S. Çocuğunuzu yanlış eğitiyorsunuz! İstanbul, 2000.

III FƏSİL

HƏRTƏRƏFLİ ŞƏXSİYYƏT YETİŞDİRMƏK AİLƏNİN ƏSAS MƏQSƏDİDİR

3.1. Tərbiyənin tərkib hissələrinin ailədə formalaşdırılması imkanları

Əhatə olunan məsələlər:

1. Tərbiyənin tərkib hissələri haqqında
2. Ailədə mənəvi və əxlaq tərbiyəsi
3. Ailədə əməksevərlik tərbiyəsi
4. Ailədə fiziki sağlamlıq işləri və estetik tərbiyə
5. Ailədə ekoloji və iqtisadi tərbiyə

Hər bir valideyn öz övladının gələcəkdə yüksək zövqlü və xoşbəxt adam olmasını arzu edir, onun yaxşını pisdən, gözəli çirkindən, incəliyi kobudluqdan ayıra bilməsini istəyir.

Bu çox təbii və nəcib bir arzunun həqiqətə çevrilməsi isə müəyyən dərəcədə valideynlərin özündən, onların öz övladlarına verdiyi tərbiyədən asılıdır.

Uşağın ilk müəllimi valideyn, ilk məktəbi isə ailədir. Uşaq ailə içərisində inkişaf edib böyüyür. O, təmizliyə riayət etməyi, səliqəli və yaraşlıq geyinməyi, məişət şeylərindəki gözəlliyi birinci növbədə ailədə görür, musiqini, mahnını, şeiri və nağılı ilk dəfə evdə eşidir, kino və teatr tamaşalarına kiçik ikən valideynlə gedir, şəkil çəkməyə, oynamağa, rəqs etməyə ailədə başlayır. Uşaq böyüyüb bağçaya, məktəbə getdiyi dövrlərdə belə, yenə vaxtının çoxunu ailədə keçirdiyi üçün onun zövq və hissələrinin, bədii mühakimə və görüş dairəsinin zənginliyi, həyatın müxtəlif sahələrindəki gözəlliyi qavraya bilməsi və bu gözəlliyə can atması xeyli dərəcədə ailənin təsirindən, valideynlərin yaratdığı şəraitdən asılı olur. Övladının normal inkişafı qayğısına qalan hər bir valideyn, onun hərtərəfli tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalıdır.

Tərbiyənin məqsədi müxtəlif formalarda – əxlaq tərbiyəsi, əqli tərbiyə, mənəvi tərbiyə, cinsi tərbiyə, ideya-siyasi tərbiyə, əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, ekoloji tərbiyə, hüquq tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, iqtisadi tərbiyə və s. kimi həyata keçirilir. Bu sahədə ailənin öz imkanları və xüsusiyyətləri, uşaq bağçalarının, məktəbin isə öz imkanları və xüsusiyyətləri vardır. Lakin buna baxmayaraq onlar vəhdət təşkil etməlidir.

Əmək tərbiyəsi, mənəvi tərbiyə və ya əqli tərbiyənin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus məzmunu, vəzifələri və üsulları vardır. Ata və ana onları yaxşı bilməlidir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, şəxsiyyət hissə-hissə tərbiyə olunmur. Onun formalaşması sistemli xarakter daşıyır. Tərbiyənin yuxarıda göstərdiyimiz tərkib hissələri hamısı bir məqsədə – şəxsiyyətin formalaşdırılması məqsədinə xidmət edir. Buna görə də ailə tərbiyəsində onların qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirmək vacibdir.

Böyüməkdə olan nəslin tələbat – motivasiya sahəsinin, əxlaqi şüurunun və s. formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Uşaqda özü haqqında aydın təsəvvür yaradılmalıdır. O, özünün müsbət və mənfi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi öyrənməli və vaxtında özünü-tərbiyə ilə məşğul olmalıdır. Bundan ötrü bir tərəfdən, uşağı ictimai münasibətlər sistemində daha geniş cəlb etmək, ətrafdakı adamlarla onun ünsiyyətini dolğunlaşdırmaq, digər tərəfdən isə onun fəaliyyət sahəsini genişləndirmək zəruridir.

A.S.Makarenko deyirdi: “Tərbiyə işinin əsl mahiyyəti... heç də sizin uşaqla təkliddə söhbət etməyinizdən, uşağa müstəqil təsir göstərməyinizdən ibarət deyil, ailənizin, şəxsi və ictimai həyatınızın təşkilindən, uşağın həyatını təşkil etməkdən ibarətdir”.

Uşaqlarda ictimai mülkiyyətə, ətraf aləmə, təbiətə, insanlara qarşı münasibətdə özünü bürüzə verən qəddar və rəhmsiz münasibətlər vaxtında valideyni ciddi düşündürməlidir. Heyvanlarla qəddarcasına rəftar edən, yaşıllığı korlayan, gözəlliyə xor baxan, quşları güdən əli sapandlı uşaqlarla demək olar ki,

hamımız qarşılaşırıq. Çox vaxt həmin sapandı, quş tutmaq üçün tələni valideynlər özləri düzəldirlər.

Evdəki mebellərə qayğı göstərən uşaq avtobusdakı oturmaqları kəsir, məktəbdə pəncərə şüşəsini sındırır, ictimai yerdə tum çırtlayıb yeri zibilləyir və s. Ana isə üstəlik, irad tutan vətəndaşların, ictimaiyyətin “acığın” oğluna tapşırır ki, onlara fikir verməsin, dediklərini qulaq ardına vursun.

Yaşlı adamın ayaq üstündə durduğu halda, uşağın avtobusda və metroda aylaşması, özünü görməməzliyə vurması qəbul edilmir və ətrafdakıları da narahat edir. Lakin valideyn özü buna şərait yaratdıqda vəziyyət dözülməz olur. Valideyn, əvvəla, pedaqoji cəhətdən düzgün hərəkət etmir. İkincisi, öz övladına etinasızlıq, saymazlıq və laqeydlik kimi mənfi keyfiyyətlər aşılayır.

Aladə əxlaq tərbiyəsi. Əxlaq cəmiyyətdə hamı tərəfindən köntüllü şəkildə qəbul edilən davranış qaydalarının, mənavi keyfiyyətlərin məcmusudur. Etika fəlsəfənin bir sahəsi olaraq əxlaq haqqında elmdir və əxlaq məsələlərini öyrənir.

Əxlaq tarixi hadisədir və milli xarakter daşıyır. Buna görə bütün dövrlərdə dünya xalqlarının öz etnik münasibətlərinə uyğun əxlaqi qanunları mövcud olmuşdur. Azərbaycan xalqının da dəzünəməxsus əxlaq normaları mövcuddur.

Cəmiyyətin inkişaf tarixində elə bir dövr olmamışdır ki, orada yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmamış olsun.

Xalq arasında əxlaq sözü çox vaxt ismətli, iffətli, ədəbli, tərbiyəli sözlərinin sinonimi kimi də işlədilir. Nəcib əxlaqlı adam haqqında belə də deyilir: “O, əsl adamdır”, “insan adamdır, təbiəti, xasiyyəti yaxşıdır”, “ədəb-ərkan sahibidir” və s. Bütün bu anlayışlar, söz və ifadələr eyniyyət təşkil etməsələr də, mənaca bir-birinə yaxındırlar. Onların hamısı, əslində, insanın mənaviyyatına, dərin daxili aləminə aid sifətlər toplusunu əhatə edir. Bu sifətlər tarix boyu təşəkkül tapıb müəyyənləşir və insanların ailəyə, öz-özlərinə, başqalarına, əməyə, cəmiyyət və s. olan münasibət və rəftarını nizama salır. Məlum olduğu kimi,

etika elmi də əxlaqın mahiyyətini təqribən bu cür mənalandırır, ona insanın davranış prinsip və normalarının məcmusu kimi baxır.

Azərbaycan xalqı fəzilətləri, xeyir və ülvə keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirmiş, tərənnüm etmiş və ideal insan olmaq üçün zəruri hesab etmişdir. Həmin keyfiyyətlər hansılardır? - Əməksevərlik, insanpərvərlik, ata və anaya, ailə üzvlərinə hörmət məsələsi, qohum-qonşuya hörmət, həmrəylik, yoldaşlıq və dostluq, vətənpərvərlik, mərdlik, düzlük və doğruculuq, sadəlik və təvazökarlıq və s. keyfiyyətlər əxlaqın komponentləridir.

Nəsirəddin Tusi də “əxlaq normaları”nı müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. Hansı ki, bu əxlaqi normalar uşaqların davranışının, ünsiyyətinin, insanlara, cəmiyyətə olan bütün münasibətlərinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Tusiyə görə uşağın istedadının, qabiliyyətinin üzə çıxarılması onun əxlaqının saflaşdırılması ilə vəhdət təşkil edir. Bilmək lazımdır ki, heç kəs anadangəlmə fəzilət sahibi olmur, heç kəs dülgər, həkim, mühəndis doğulmur. Fəzilət təcrübə, elm öyrənmə nəticəsində əldə edilir. Lakin çox zaman elə olur ki, bir adam fitri olaraq bir fəziləti tez qəbul edir, onu mənim-səmək qabiliyyəti çox olur.

Tusinin fikirlərinə istinad edərək deməliyik ki, uşağı hərtərəfli öyrənmə-öyrənmə onun əxlaqını saflaşdırmaq mümkündür. Uşağın qabiliyyəti, istedadı ilə həyata keçirilən iş düzgün qurulduqda, onun əxlaqının tənzimlənməsi üçün də hər cür şərait yaranmış olur.

Filosof Aristotel özünün “Əxlaq” və “Məqulat” əsərlərində demişdir ki, Pis adamlar təlim və tərbiyə əsasında yaxşılaşa bilərlər, bunun qəti və həmişə belə olacağını demək çətinidir. Hər halda nəsihət, məsləhət, təlim, tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbellə əlaqələndirilsə, nəticəsiz qalmaz. Bəziləri var ki, çox tez tərbiyələnilirlər və fəzilətin təsiri dərhal, vaxt gözləmədən özünü göstərir. Elələri də var ki, onların fəzilətə doğru hərəkətləri, tərbiyəyə doğru sürətləri yavaş və ləng olur .

Hər bir ailədə tərbiyə alan uşaq ilk növbədə, aid olduğu nəslin genini daşıyır ki, bu da onun əxlaqına təsir edən amildir. Nəslin davamçısı olan hər uşaq, həmin nəslin yaxşı və pis xüsusiyyətlərini öz davranışında, tərbiyəsində büruzə verir.

N.Tusin in pedaqoji ideyaları ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsini formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

N.Tusin in yoldaşlıq haqqında, kiminlə oturub-durmaq haqqında olan nəsihətləri hər bir valideyn və müəllim üçün, bir növ, böyük məktəbdir. Hər valideyn övladının kiminlə dostluq və yoldaşlıq etməsini öz nəzarəti altında saxlamalı və övladının dostluq etdiyi uşağın ailəsini aramalı, axtarmalı, onu dərinləndən öyrənib yaxşı tanımalıdır.

Pis hekayə, nağıl və filmlərin yeniyyətlərin əxlaqına təsiri də az deyildir. Xüsusən müasir dövrümüzdə informasiya zənginliyi, müxtəlif ədəbiyyatın, qəzet və jurnalların, televiziya və radio proqramlarının çoxluğu, xaricdən gətirilən və yerli əxlaqa zidd video filmlərin də uşaq və yeniyyətlərin əxlaqının korlanmasında böyük təsiri vardır. Belə bir şəraitdə onları bu yad təsirlərdən qorumaq, uzaq saxlamaq çətindir və ya mümkün deyildir.

Sadalanan fikirlərdən aydın olur ki, əxlaq tərbiyəsini bünövrəsi ailədə qoyulur. Ailənin dinamik inkişafı, əxlaq mənəvi cəhətdən formalaşmasının əsasında düzgün tərbiyə dayanır. Ailə ənənələri əsasında inkişaf edən mənəvi normalar yalnız ailə üzvlərinin normal davranışı nəticəsində formalaşır. İnsanın tərbiyəsi davranış prosesində yaranan mənəvi keyfiyyətlərdən yoxdur. Uşaqlar bütün mənəvi keyfiyyətləri o cümlədən, düz danışmağı, doğruculuğu, səmimiyyəti, xoş rəftarı və bunların əksi olan keyfiyyətləri valideynlərdən öyrənirlər. Valideynlər çalışmalıdırlar ki, övladları xalqın, cəmiyyətin bəyənədiyi əxlaq keyfiyyətlərə - həmrəylik, yoldaşlıq və dostluq, insanpərvərlik, halallıq, sadəlik və s. kimi nəcib sifətlərə yiyələnsin. Ailədə uşağın, gəncin, yeniyyətlərin qoyulmuş qaydalara əməl etməsi intizamdır. Məsələn, bəzi ailələrdə

evdən çıxan şəxs qalanlara "Hələlik, axşama qədər" deyir. Qayıdanda salamlayır, ayaqqabılarını və paltarını dəyişir. Ailədə qoyulmuş qaydaların əhəmiyyətini başa düşərkən onlara əməl olunması şüurlu intizamdır. Şüurlu intizam isə borc və məsuliyyət hissi ilə bağlıdır. Ailə qarşısında borc və məsuliyyət hissi duyan yeniyyətə, gənc ailədə müvafiq əxlaq normalarına dəqiq və müntəzəm şəkildə əməl etməyə çalışır. Şüurlu intizam borc və məsuliyyət hisslərinin gənc nəsle aşılmasında müvəffəqiyyəti artırmaq üçün ailə ilə məktəb əlbir iş aparmalıdır.

Uşaqların gələcək həyatının stimullaşmasında əxlaq tərbiyəsini mühüm əhəmiyyəti vardır ki, ailə bu sahədə aşağıdakıları etməlidir:

- məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq valideynlər uşaqlara örnək xarakterli mənəvi keyfiyyətlərin planlı və müntəzəm şəkildə aşılmasını təmin etməlidir;

- valideynlər uşaqlara mütəmadi və nümunəvi davranışla, əxlaq normaları milli-mənəvi dəyərlərimizlə səsleşən etnopedaqoji nümunələrin öyrədilməsini mümkün qədər ardıcılıqla həyata keçirməlidir;

- uşaqların yanında yalan danışmaq, iki üzülük, oğurluq, yaltaqlıq etmək onlarda yenicə yaranan mənəvi keyfiyyətlərin bünövrəsini dağıtmaq deməkdir. Bu səbəbdən bu cür hallara yol vermək olmaz.

Əmək tərbiyəsini vəzifələrdən biri uşaq, yeniyyətə, gənclərin əməli cəhətdən əməyə hazırlanmasıdır. Müstəqillik qazandığımız hazırkı şəraitdə yetişən nəslin nümayəndələrinə əmək vərdişlərinin aşılması işində düzgün mövqe tutmaq, onlarda əməyə vicdanlı münasibət formalaşdırmaq, hər bir sahədə əmək sərf edərək işgüzarlıq nümayiş etdirmək valideynlərin, müəllimlərin, tərbiyəçilərin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. Bu vəzifələrin böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi işi ailədən başlamalı, ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində davam etdirilməlidir.

Ailədə əmək bacarıqları və vərdişlərinin uşaqlara, yeniyetmə, gənc nəslə aşılınması, onların əməli cəhətdən əməyə hazırlanması deməkdir. İnsanın öz şəxsi ehtiyaclarının ödənməsinə yönələn əməyə özünə xidmət əməyi deyilir.

Uşağın məişət əməyinə, ictimai faydalı və məhsuldar əməyə uğurla hazırlanması özünə xidmət əməyindən başlanır. Kiçik yaşlarından ailə şəraitində uşaqlarını özünə xidmət əməyinə alışdıran valideynlərin təcrübəsi yaxşı nəticə verir. Belə valideynlərin uşaqları lap balacalıqdan paltarlarını müstəqil soyunub-geyinməyə, özlərinə çay süzüb gətirməyə, paltar ütüləməyə, kitablarına üzlük çəkməyə, özünə xidmət əməyinin bütün şərtlərinə alışdırılır.

Uşaqların, yeniyetmə və gənclərin psixi və əməli cəhətdən əməyə hazırlanmasında məişət əməyinin də imkanları genişdir. Valideynlər bu imkanlardan istifadə edərək mənzildə, həyətdə səliqə-səhman yaratmağa, həyətyanı sahədə xırda təsərrüfat işlərinə baxmağa və s. işlərə öz uşaqlarını cəlb etməli və alışdırmalıdırlar. Yeniyetmə məişət əməyinin müxtəlif sahələrində canla, başla ailəyə köməklik göstərməklə əməyə hazırlanır. Deməli, ailə şəraitində ailə üçün görülən işlər məişət əməyidir. Ailədə valideynlərin müxtəlif növ əməyi uşaqlar üçün nümunə olur.

Yan Amos Komenski "Böyük didaktika" əsərində əxlaq tərbiyəsini formalaşdıran üsullardan biri kimi əmək adətini də qeyd etmişdir: "Gənclər əmək adətini o vaxt kəsb edirlər ki, daim ciddi və ya əyləncəli bir işlə məşğul olsunlar. Bunun üçün nə iş görüldüyü və onun nəyin xətrinə görüldüyünün heç bir fərqi yoxdur, tək adam işlə məşğul olsun. Hətta əyləncə vaxtı, bəzi şeylər öyrənmək olar ki, sonralar, zaman və şərait tələb etdikdə o şeylər ciddi fayda versin. Lakin hər şeyi təcrübə yolu ilə mənisəməmək lazım gəldiyindən əməyi, (zəhməti) də əmək vasitəsi ilə öyrətmək lazımdır; daimi (lakin həddini keçməyən) zehni və fiziki məşğələlər əməksevərliyə keçsin və heç kəs avaralığa dözməsin. O zaman Senekanın dediyi - "nəcib ağıllar" əməklə cıalanır" - ifadəsi özünü doğruldar".

Dahi pedaqoqun bu fikirlərindən aydın olur ki, bəşər övladının əxlaq tərbiyəsini düzgün formalaşmasında əmək prosesinin, əməklə tərbiyənin xüsusi rolu vardır.

Görkəmli rus nümayəndəsi yazıçı L.N.Tolstoy demişdir: "Dünyada heç bir şey əmək, zəhmət qədər insanı nəcibləşdirmir. Əməksiz insan öz insanlıq ləyaqətini qoruyub saxlaya bilməzdi".

Estetik tərbiyə. Estetika gözəllik haqqında elmdir: "Dünyanı gözəllik xilas edəcəkdir" deyənlər heç də səhv etməmişlər. Gözəlliyi duymaq, qavramaq və düzgün qiymətləndirmək insana xüsusi zövq verir, insan hər hansı bir gözəllikdən xoşhal olur, mədəni istirahət edir. Gözəllikdən mütəəssir olan insanın bütün yorğunluğu çıxır, qəmi-qüssəsi dağılır, pislilikləri unudur və yalnız yaxşılıqlar barədə düşüncəyə. Ona görə də ailədə, bağçada, təlim-tərbiyə müəssisələrində, sosial mühitdə uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə, zəhmətkeş insanlara gözəlliyi duymağı, qavramağı və qiymətləndirmə bacarığı öyrətmək üçün bir sıra nəzəri müddəalardan və təcrübə amillərindən istifadə etdikdə onlara estetik hissləri aşılamaq daha asan olur". Bu hisslərin aşılınması prosesi estetik tərbiyənin həyata keçirilməsi prosesidir. Gözəl söz, gözəl danışmaq, gözəl sima, gözəl geyim, gözəl xasiyyət, gözəl davranış, gözəl səs, gözəl baxış, gözəl yerləş, gözəl ünsiyyət, gözəl münasibət, gözəl qamət insanı daha gözəl göstərir. Bu gözəllikləri müşahidə edənlər isə zövq alaraq özləri də bir növ gözəlləşirlər. Deməli, gözəllik hisslərini insanlar ilkin olaraq öz davranış və fəaliyyətlərində əldə edirlər.

Ailədə valideynlər və yaxud valideynləri əvəz edən şəxslər məkətbəqədər yaş dövrlərindən başlayaraq uşaqların estetik tərbiyəsi ilə məşğul olurlar. Estetik tərbiyə hərtərəfli inkişaf etmiş adamın mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Estetik tərbiyənin əsas mahiyyəti uşaqların estetik hisslərinin tərbiyə edilməsindən, təbiət və cəmiyyətdəki gözəllikləri düzgün başa düşməkdən, zövqün və bədii fəaliyyətin müxtəlif sahələrində onların yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafından ibarətdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda estetik tərbiyənin əsasını onların hissetmə, duyma üzvlərini inkişaf etdirmək təşkil edir. Uşaqlar uşaqlıqdan evin, mənzillərin həyatında, bağçada, uşaq bağçasında küçədə təbiətin füsunkar gözəlliyini, rəsm əsərlərini, memarlıq abidələrini görür, musiqi dinləyir. Bu onların bədii təsiri onların həssaslığını üzə çıxarır.

Ailədə valideynlər, bağçada tərbiyəçilər bu gözəlliklərin qavranılmasına köməklik etməlidirlər.

Estetik tərbiyənin də əsası ailədə qoyulur. Uşaq təmizliyə riayət etməyi, səliqə və zövq ilə geyinməyi, mədəni davranmağı ilk dəfə ailədə dərk edir. Musiqini, mahnıyı əvvəlcə evdə dinləyir. Bir sözlə, onda estetik zövq və gözəlliyə doğru meylin ilk rüseymləri ailədə yaranır.

Uşaqların estetik tərbiyəsi ilə ailədə ata-ana, bacı-qardaş, daya, bağçada tərbiyəçilər və s. məşğul olurlar. Onlar həm gələcək üçün həyatın gözəlliklərini dərk edən, həyatı hərtərəfli qavrayan, möhkəm iradəli, dolğun bilikli olmalı, həm də danışıq tərzini və nitqi ilə də nümunə olmalıdır.

Estetik tərbiyənin formalaşmasında təbiət gözəllikləri, incəsənət əsərləri, bayram şənlikləri, kukla teatrlarına baxış, videofilmlər və televiziya verilişləri, təbiətlə tanışlıq, xalq yaradıcılığı nümunələri ilə tanışlıq və s. amillər mühüm yer tutur.

Ailənin həyatında incəsənət özünəməxsus yer tutur. Ailənin hər bir üzvü kiçik yaşlarından incəsənət əsərləri ilə sıx təmasda olur. Estetik və bədii mədəniyyətin yüksək səviyyədə olması incəsənətin bu və ya digər növündən qidalanmağa, əxlaqi baxımdan saflaşmağa imkan verir. Ailə üzvlərindən biri təsviri sənətlə, digəri teatr və kino ilə, başqa birisi ədəbiyyatla maraqlanır. Bu, maraq olaraq qalmır, onun bir şəxsiyyət, yüksək zövqlü bir insan kimi yetişməsinə imkan verir.

Müasir ailənin həyatında təsviri sənət xüsusi yer tutur. Evlərin zallarında, mənzillərin qonaq otaqlarında Azərbaycan və xarici rəssamların yaratdıqları mənzərə əsərləri divardan asılır və göz oxşayır.

Yaradıcı axtarış ailə üzvlərini yaxınlaşdırır, onların maraqlarını inkişaf etdirir. Xalq bədii yaradıcılıq ənənələrinin nəsilərdən-nəsilərə necə ötürülməsi az əhəmiyyət daşıyır. Öz ata-anaları ilə birlikdə müxtəlif incəsənət əsərləri ilə tanış olan, bədii dəyərlərə, fəal ziyalənmə prosesində uşaq və yeniyetmələrin tədricən incəsənətin və mədəniyyətin daşıyıcılarına və qoruyucularına çevrilirlər.

İncəsənət ictimai şüur formalarından biridir. İncəsənət əsərləri gerçəkliyi obrazlarda (şifahi obrazları – bədii ədəbiyyatda; səs obrazlarını – musiqidə; hərəkətli obrazları – rəqsdə) əks etdirir. İctimai şüurun digər formaları isə (elm, əxlaq, siyasət və s.) gerçəkliyi bu cür əks etdirə bilmir. Ona görə də incəsənətin idraki-emosional dəyərini heç şeylə əvəz etmək mümkün deyil. İnsan incəsənətdən zövq alaraq mədəni-psixoloji dinclik taparaq daha müdrik olur. İncəsənətlə məqsədyönlü şəkildə təmas incəsənətin bu və ya digər növü, onun xüsusiyyətləri, müəllifləri, onların yaradıcılığı barəsində bilik və məlumat almaqda ailə üzvlərinə kömək göstərir.

Estetik mədəniyyətə ziyalənmək nəticəsində ailə üzvləri mənzili, otaqları baxımlı edir. Bu evdə hər bir əşyanın öz yeri olur, mebellər düzgün yerləşdirilir, həm ailə üzvləri, həm də qonaqlar mənzilin görünüşündən razı qalırlar.

Ailə başçıları mənzildə yaratdıqları səliqə ilə uşağın estetik tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmək istəyirlərsə, mənzilin həmişə təmiz olmasına çalışmalı, avadanlığı məzmun və zərurət dərəcəsinə görə saxlamalı, məzildəki şeylərin bahalığını deyil, ahəngdarlığını, rahatlığını, həyatı əhəmiyyətini, səliqə və gözəlliyini əsas götürməli, onların yerləşdirilməsində müəyyən üsluba riayət etməlidirlər. Mənzilin səliqə və gözəlliyini təmin etməkdə ailənin yaşlı üzvləri ilə yanaşı, uşaqlar da iştirak etməlidirlər. Vaxtlı-vaxtında gülləri sulamaqla, mebelin və kitabların tozunu silməklə, evi səliqəyə salmaqla uşaq gözəlliyə məhəbbət ruhunda yetişir, şeylərdəki gözəlliyi və çirkinliyi fərqləndirməyə alışır.

Uşağın və ümumiyyətlə ailənin yaşadığı mənzil səliqəli olmalı və zövqlə bəzədilməlidir. Evi lazımsız şeylərlə doldurmağa lüzum yoxdur. Bunun əvəzinə çalışmaq lazımdır ki, evdə, məsələn, rəssamlıq əsərləri, bəzək bitkiləri, tətbiqi incəsənət nümunələri və s. olsun. Bunlar həm evi bəzəyər, həm də uşaqların estetik tərbiyəsinə müsbət təsir göstərər, onların zövqünü oxşayar.

Mənzil həmişə təmiz saxlanılmalıdır. Uşaq yaşa dolduqca bu işə onun özünü də cəlb etmək lazımdır. Təmizlik və evi səliqəyə salmaq işində uşağın gücünə müvafiq iştirakı, onun natəmizliyə, qarma-qarışıqlığa nifrət, gözəlliyə isə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmasına kömək edir. Belə uşaq böyüyüb məktəbə getdikdə məktəbin, oxuduğu sinfin və oturduğu partanın da səliqəli və təmiz saxlanmasına çalışır”.

Unutmaq olmaz ki, uşaqları estetik cəhətdən tərbiyə etməklə biz onların mənavi tərbiyəsi üçün zəmin yaradırıq.

Tərbiyənin digər sahələrində olduğu kimi *iqtisadi tərbiyənin* də təməli ailədən başlayır. İqtisadiyyat ölkədə mədəni nemətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı kimi ardıcıl proseslərin sistemi kimi başa düşülür. İqtisadi tərbiyənin məqsədlərindən biri yeni iqtisadi durumdan baş açmaqda gənc nəslə köməklik göstərməkdir.

Ailə cəmiyyətin ən vacib sayılan kiçik bir özəyi olduğundan o kiçik bir dövləti xatırladır. Hər bir ailənin müəyyən gəliri və xərci olur. Ailəyə daxil olan vəsaitin qənaətlə və ya israfçılıqla xərclənməsi iqtisadi tərbiyənin necə formalaşmasından asılı olaraq dəyişir. Gəlirin mənbəyindən asılı olmayaraq uşaqların iqtisadi tərbiyəsi ilə məşğul olmaq mümkündür.

İqtisadi tərbiyənin uşağa aşılınması ilə bağlı F.Sadıqov tövsiyə edir ki, iqtisadi tərbiyə uşağa ibtidai sinif yaşlarından başlayaraq aşılmalıdır. “...ana övladını məktəbə apararkən və ya yola salarkən ona çay, bulka və s. uzaq almaq üçün pul verir. O pulun təyinatı üzrə xərclənməsini uşağa tapşır. Uşaq isə bəzən həmin vəsaiti təyinatı üzrə xərcləmir. Ya başqa bir şey alır, ya da pulu xərcləmədən evə gətirir. Bu prosesə nəzarət

etmək məqsədilə valideyn daim övladından vəsaitin xərclənməsi ilə bağlı hesabat almalıdır.

Əgər uşaq pulu öz istəyinə uyğun olaraq başqa istiqamətdə xərcləmişsə, valideyn onun bu hərəkətinə biganə qalmamalıdır. Çünki bu, onun özbaşınalığa yol verməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Əgər uşaq vəsaitə qənaət edib onu evə gətirirsə, valideyn bu hala da biganə qalmamalıdır. Əvvəl o, qənaətin səbəbini soruşmalıdır. Uşaq bunu bir neçə səbəbdən izah edə bilər. Məsələn, ya həmin pula dəftər, qələm, məktəb ləvazimatları alacağını, ya da geyim, kompüter və s. bu kimi nisbətən bahalı əşyalar üçün pul yığdığını bildirir.

Valideyn uşağın məqsədlərini araşdırıb onun reallığa nə dərəcədə uyğun olub-olmadığını qiymətləndirməli və ona bu sahədə düzgün istiqamət verməlidir. Valideyn uşaqda pul toplayıb özü üçün nəsə gərəkli bir şey almaq haqqında düşündüyünün şahidi olursa, bu işdə ona təşkilati və istiqamətverici köməklik göstərməlidir.

Yazıçı, publisist N.Babayev isə bu mövzuya münasibətini belə ifadə etmişdir: “Bəzi valideynlər hətta deyirlər ki, uşaq nədir, pul nədir, uşağın pulla nə işi var? Ancaq həyatda belə olmur. Lap belə deyən, belə düşünən ailələrin özündə də uşaq pulla təmasda olur, müəyyən şeyləri almaq üçün mağazaya gedir, pulun qalığını hesablayır, ona verilən cib xərcliyindən məktəb bufetində istifadə edir, tramvaya, metroya minir, uşaq böyüyüb yeniyetməyə çevrildikcə, onun pula olan maraq və ehtiyacı da artır. Demək, uşağın pulla əlaqəsini kəsmək nəinki mümkün, bəlkə də zərərli, nə onun, nə də tərbiyə işimizin xeyrinə deyildir. Söhbət bu əlaqəni üzməkdən, uşağın pulla maraqlanmasını ləğv etməkdən getmir, uşaqda pula, ailə büdcəsinə düzgün münasibət tərbiyə etməkdən, pulun insan həyatındakı əhəmiyyətini uşağa başa salmaqdan gedir. Söhbət ondan gedir ki, uşağı pulgir öyrətmək, onu erkən yaşlarından pulla oynatmaq zərərli haldır, lakin uşağa pulun qədrini bildirmək bəlkə də zəruridir.

Bu, hər şeydən əvvəl atadan, anadan asılıdır. Ailə var ki, burada valideynlər pulu hər vəchlə uşağdan gizlətməyə, onu qətiyyənlə pulu yaxın qoymamağa çalışırlar: “Sənin pulla işin olmasın, o sən qanan şey deyil”. Bu zaman uşağda pulu qarşı gizli, qeyri-sağlam marağ oyanır. Uşaq nə yolla olursa-olsun əlinə pul keçirməyə, onun dadını bilməyə çalışır ki, bu da sonralar bir sıra peşmançılıqların baş verməsinə səbəb olur”.

Pulu uşağdan gizlətməkdənsə, uşağa çox ehtiyatla hiss etdirilsin ki, ailənin maddi əsası olan pul ata və ana tərəfindən zəhmətlə, namusla qazanılır, onların faydalı əməyinin dəyəri kimi meydana gəlir, ailə üzvlərinin dolanışığının əsasını təşkil edir. Uşaq da bilsin ki, ailənin ehtiyacında bu pulun hər qəpiyinin öz yeri, sərf edilməsi yolları var. Yaxşı olmazmı ki, ailənin büdcəsi onun bütün üzvlərinin, o cümlədən, uşaqların da iştirakı ilə tərtib olunsun, heç kəsdən heç nə gizlədilməsin, pul hamının bələd olduğu bir yerə qoyulsun və hər kəs oradan və nə üçün pul götürəcəyini bilsin. Bizim belə ailələrimiz çoxdur. Belə ailələrdə pul üstündə mübahisə olmur, pulun qıtlığı hiss edilmir, ailə iqtisadiyyatında baş verən nadir böhranlı hallar da hamının səyi nəticəsində sülh yolu ilə həll olunur.

Uşaq anadan gül kimi təmiz doğulur. Böyüdükcə onun necə olacağı bizdən, onu əhatə edən insanlardan, ilk növbədə isə onun ən yaxın adamları olan valideynlərdən asılıdır. Əbəs yerə deməyiblər ki, uşaq ailənin güzgüsüdür. O ailədə ki, valideynlər əxlaqca, mənəviyyatca təmizdir, uşaqlar da təmiz əxlaqlı, yüksək mənəviyyatlı böyüyürlər. O ailədə ki, valideynlər halal əməklə dolanır, ata da, ana da zəhmətkeşdir, uşaqlar da erkən yaşlarından zəhmətə alışır, sadə, səmimi və həqiqətperəst insanlar kimi böyüyürlər.

Təcrübəli valideynlər öz övladlarını iqtisadi cəhətdən həyata uğurlu hazırlaya bilirlər. Uşaq böyüdükcə sonrakı dövrlərdə valideynlər ay ərzində ailə büdcəsinə daxil olan vəsait haqqında, həmin vəsaitin nələrə və nə qədər xərcləndiyi haqqında, nələrə qənaət edildiyi, israfçılığa yol verilib-

verilmədiyini haqqında ailənin üzvləri arasında fikir mübadiləsi aparmalıdır.

Azərbaycan xalq yaradıcılığı materiallarında iqtisadiyyata aid aforistik fikirlərdə qənaətcillik tərbiyəsini əks etdirən nümunələrə də rast gəlinir. Məsələn, “Varlanmaq istəyirsən qənaətcil ol, şöhrətlənmək istəyirsən səxavətli”, “Qənaət xəzinədir”, “İsraf haramdır”, “Qənaət tükənməz bir dövlətdir”, “Artıq xərc ev yıxar” və s.

İsrafçılığa yol verməməklə qənaətcillik edib öz zəhmət haqqını qoruyan dərin düşüncəli insanlara həyatda çox rast gəlinir. Bakı milyonçusu Hacı Hacıyağa da öz zəhmətini mühafizə edənlərdən olmuşdur.

Əsrimizin əvvəllərində yaşamış Bakı milyonçularından Hacı Hacıyağa öz qənaətcilliyi ilə məşhur imiş. Bakıdakı “Metropol” mehmanxanasının Tiflisdə hərraca qoyulacağını eşidən Hacı Hacıyağa ora yola düşür. Bədxahlar onu ələ salıb soruşurlar: “Hacı, burda nə gəzirsən? Sən yumşaq çarxlı faytona bir abbası verib minmirsən ki, bahadır, üç şahılıq dəmir təkərli köhnə faytonda gedirsən? Hərracda 50-60 min manat söhbəti olacaq”. Hacı: “Məndə pul hardandı, tamaşaya gəlmişəm”, - deyir. Hərracda qiymət yavaş-yavaş qalxıb, ehtiraslar son həddə çatanda Hacı: “99 min manat!” - deyib qışqırır və “Metropol”u alır. Küçədə ondan soruşurlar:

- Hacı, bu qədər pul hardandı?

- Faytonlara vermədiyən şahılardan!

Başqası xəbər alır:

- Hacı, bəs niyə 100 min manat demədin?

- Axı, min manatla beş min dəfə faytonda getmək olar!

Qeyd edilən bu həyatı gərəklilikdən də aydın olur ki, qənaətcillik hər şəxsin iqtisadi cəhətdən yüksəlməsinin əsas göstəricilərindəndir.

İqtisadi tərbiyə təkcə uşağın maddi-mənəvi tələbatı, ailənin maliyyə büdcəsi ilə əlaqədar məsələ deyildir. İqtisadi tərbiyə həmçinin makro iqtisadi mühitə, ölkənin iqtisadi dəyərlərinə təsir edən tərbiyəvi komponentdir.

Fiziki tərbiyə uşaqların bütün yaş dövrləri üçün səciyyəvi hesab olunur. Körpəlik yaş dövründən başlayaraq uşaqlara bir sıra fiziki vərdişlərin qazandırılması vacibdir. Fiziki tərbiyənin formalaşmasında təbii amillər (günəş, hava, su), fiziki təmirlər (gimnastika, oyunlar, turizm), gigiyenik amillər (qida, yuxu, istirahət, bədənə qulluq, normal mənzil və iş şəraiti, rejim, rahat geyim və s.) mühüm şərtlərdir.

Ailə üzvlərinin sağlamlığı, gümrah, çətinliklərə, soyuğa, saxtaya, istiyə dözümlü olması xeyli dərəcədə onun fiziki hazırlığından asılıdır. Ona görə də ailə həyatının ilk günlərindən bədən tərbiyəsi, gimnastika və idman ailənin hər bir üzvünün diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Elə ailələr var ki, hətta çoxmərtəbəli binaların mənzillərində yaşamalarına baxmayaraq aynabəndlərində idman avadanlıqları saxlayır, ağırlıq daşları qaldırır və s. Bəzi şəxslər səhərlər binanın həyatına düşüb gimnastika edir, turnikdən sallanır, velosiped sürür, qaçır və s. Həyat evlərində idman hərəkətlərini yerinə yetirmək üçün daha yaxşı şərait yaranır. İnsanların bir qismi bu imkanlardan istifadə edir, bədəninə yaş dəsmalla silir, öz sağlamlığı qayğısına qalır. Onlar, necə deyirlər, “yuxularına haram qatıb” səhər erkən yuxudan qalxır, təmiz havada nəfəs alır. Hava, günəş və su, məlum olduğu kimi, insan sağlamlığı üçün çox mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Yatarkən bədənin əzələləri boşalır, beyin və sinir sistemi dincəlidir. Daxili orqanların işi yavaşlayır. Səhərlər yuxudan durduqda insanın hərəkətləri əzgin, baş-beyin toxumaları yarı tormozlanmış şəkildə olur. Nəticədə orqan və sistemlərin funksiyaları ləng gedir.

Səhər gimnastikası hərəkətlərin əzginlik və süstlüyünü adan götürür, qan dövrənini gücləndirərək tənəffüsü normallaşdırır. Beləliklə, orqanizmdə maddələr mübadiləsi yaxşılaşır. Səhər gimnastikası orqanizmi və sinir sistemini möhkəmləndirir, əhval-ruhiyyəni yüksəldir. Xəstəliklər idmanla, fiziki mədəniyyətlə ülfət bağlanmış şəxslərə nadir hallarda yaxın düşür. Ona görə də valideynlər özlərinin fiziki tərbiyəsi qayğı-

sına qalmaqla yanaşı, övladlarında da gimnastikaya, bədən tərbiyəsi və idmana tələbat yaratmalıdırlar.

Həyatda elə adamlar vardır ki, onlar yuxunu səhər gimnastikasıdan üstün tuturlar. Onların bu adəti uşaqlarına da keçir. Onlar tənbəllik edərək səhər erkən yataqdan qalxmırlar. Çox yatmaqla istirahət etdiklərini güman edən bu şəxslər anlamırlar ki, çox yatmaq adama süstlük, tənbəllik gətirir.

Əslində isə ən yaxşı istirahət təmiz havada gəzinti, qaçış, hündürlüyə və uzununa tullanma və s.-dir. Günəş şüaları xəstəliyə səbəb olan bakteriyaları məhv edir. Təmiz havada ağ ciyərlər və ürək yetərinə qida alır. Nəsirəddin Tusi təsadüfən yazmışdı ki: “Çox yatağanlığı qadağan etmək lazımdır. Çox yatmaq zehni kütləşdirər, hafizəni öldürür, bədəni irtlaşdırar, insanı süst edər”. Qışda otağı yaxşı-yaxşı isidib, arada nəfəsləyi açıb havanı dəyişmək barədə fikirləşməyən, üstünə bir neçə yorğan atıb şirin-şirin yatan, gündüz saat 11-də, 12-də yataqdan qalxan, isti su ilə əl-üzünü yuyan ailə üzvü anlamır ki, səhərlər erkən həyatə çıxmaqla boğanaq mənzildəki toplanmış çirkli havanı orqanizmindən kənarlaşdırır.

Çox vaxt ailə üzvlərinin fiziki kamilliyindən söz açılır. Fiziki kamillik dedikdə, bədənin xarici formalarının ahəngdarlığı və gözəlliyi, fiziki keyfiyyətlərin – çeviklik, dözümlülük, sürət, cəldlik, güc və s. inkişaf etməsi, sağlamlıq sistemlərinin və orqanlarının normal, yüksək funksional vəziyyəti anlaşılır. Ailədə uşaqların sağlamlığı uğrunda mübarizəyə onlar adan olduqları ilk günlərdən başlanılır. Onların orqanizmi möhkəmləndirilməli, soyuğa, saxtaya və istiyə davamlı olmalı, gigiyenik qaydalar gözlənilməli, düzgün qidalanma və rejim bərqərar olmalıdır.

Tarixən bədəni möhkəmləndirmək, orqanizmi bərkitmək üçün idmanın bir növünə daha üstün yer verilmişdir. Kimisi futbolun, kimisi qaçışın, kimisi üzgüçülüğün rolunu qeyd etmişdir. Belə deyirlər ki: “Gündə 10 min addım gedən adama heç bir xəstəlik yaxın gədə bilməz!” İnsanlar hələ vaxtilə Elladın sal qayaları üzərində yazmışdılar: “Güclü

olmaq istəyirsənsə - qaç!". Antik Roma şairi Horatsi həmin yazını görəndən sonra heyrətini gizlədə bilməmiş, adamlara məsləhət görmüşdü: "Sağlam ikən qaçmasan, xəstələndəndən sonra qaçmalı olacaqsan".

Bəzi mütəxəssislər qış aylarında çayda, dənizdə çimməyi faydalı hesab edirlər. Onlar "Açıq hovuzda çimsəniz, həmişə sağlam və möhkəm olarsınız!" deyirdilər.

İnsanlar üzgüçülüklə, qaçısla, boks, güləş və s. ilə məşğul olmalı, futbol, basketbol, həndbol və s. də oynamalıdırlar! Lakin idmanın yalnız bir növü ilə məşğul olmaq azdır. İnsan fiziki təlimin ən müxtəlif növlərinə maraq göstərməlidir.

Ailə üzvlərinin sağlamlığı normal qidalanmadan çox asılıdır. Qidalanma düzgün olmadıqda, çox yeyib az hərəkət etdikdə, insanlarda, o cümlədən uşaqlarda piylənmə əmələ gəlir. Nəsirəddin Tusi xəbərləri rəngarəng və cürbəcür hazırlayıb məcburən onu uşağa yedirməyin əleyhinə idi.

Genişlənmiş, uzanmış mədə və bağırsaqlar qabırğaaltını doldurur və diafraqmanı sıxır. Nəticədə qan dövranı və nəfəsalma narahatlıq doğurur. Belələri gimnastika və idmanın şəfaverici rolunu yaddan çıxarmamalıdırlar.

Düzgün nəfəsalma da böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsanlar ayıq vaxtlarında və yatarkən aramsız nəfəs alırlar. Tənəffüs yolları bu sahədə onlara öz köməyini göstərir. Belə ki, hava burun, hulqum, qırtlaq əzələsi, traxeya və bronxlar vasitəsilə ciyərlərə daxil olur. Nəticədə orqanizmlə ətraf aləm arasında qaz mübadiləsi yaranır.

Fiziki tərbiyə işində gigiyenik tələblərə - təmizliyə, normal qidalanmaya əməl etməyin vacibliyi barəsində insanların qiymətli fikirləri olmuşdur. Məsələn, atalar sözlərində deyilir: "Nə çiy ye, nə də qarın ağrısın", "Abır istəsən çox demə, sağlıq istəsən çox yemə" yaxud, "Ayağını isti saxla, başını sərin, yeməyinə fikir ver, düşünmə dərin" və s.

İnsan, hər bir ailə üzvü udduğu havadan faydalanmaq üçün öz tənəffüs aparatını idarə edə bilməlidir. Lakin çoxları düzgün nəfəs almağı bacarmır. Bunun nəticəsidir ki, onlar yol

gedəndə, qaçanda tez yorulur, tənənfəs olurlar. Bəziləri burunları ilə deyil, ağızları ilə nəfəs alırlar. Burundan nəfəs almağın xeyri ondadır ki, hava burun boşluğundan ağ ciyərlərə daxil olarkən isinir, toz və mikrobdan təmizlənir. Bundan başqa, burun orqanizmə gedən havanın miqdarını tənzimləyir.

Gimnastika və idman oyunları zamanı, fiziki çalışmaları yerinə yetirərkən uşaqlar gözəl, ifadəli hərəkətlərə alışıq, onlarda qamətin gözəlliyi, ümumi estetik sima (qamət, şuxluq, səliqəlik və s.) haqqında təsəvvürlər təşəkkül tapır. Sağlam və qüvvətli şəxs əmək fəaliyyəti ilə yaxşı məşğul olur və eyni zamanda əməklə ülfət bağlayan uşaqların bədəni bərkiiyir, orqanizmi möhkəmlənir, gücü, qüvvəti artır. Belələri vətənin müdafiəsində dayanmaq kimi müqəddəs borcu da ləyaqətlə yerinə yetirə bilirlər.

Validəynlər idman cəmiyyətlərinin bölmələrinə yazılaraq bu və ya digər idman növü ilə məşğul olur, eyni zamanda övladlarını da belə bölmələrə cəlb edirlər. Onlar boks, güləş, sambo, futbol, voleybol, üzgüçülük və s. məşğul olur, yarışlarda iştirak edirlər. Məktəb yaşlı uşaqlar, adətən, uşaq gənclər idman məktəblərinin, həmçinin təhsil aldıkları ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərən bölmələrində məşq edir, idmançı kimi yetişir, şəhərin, respublikanın idman şöhrətini qoruyurlar.

Gigiyena qaydalarına əməl etmək, körpəlik yaşında ikən uşaq orqanizmini möhkəmləndirmək, düzgün rejim və qidalanmanın təşkili valideynlərdən xüsusi diqqət tələb edir.

Ailədə və məktəbdə sanitar-gigiyenik tələblərə ciddi əməl edilməlidir. Ailədə şagirdin iş otağı gigiyenik tələblərə (optimal həcmi, hava tutumu, işıq və istilik rejimi, havasının dəyişilməsi, əşyaların təmizliyi və s.) cavab verməlidir. Eləcə də ailədə sanitar-gigiyenik tələblərin gündəlik icrasına və adətə çevrilməsinə çalışmaq lazımdır: uşaqlar hər səhər və axşam dişlərlərini fırçalamalı, yeməkdən qabaq əllərini yumalı, yeməkdən sonra ağızlarını yaxalamalıdırlar.

Fiziki inkişafda oyunların xüsusi rolu vardır. Məlumdur ki, məktəbəqədər yaşlı uşağın başlıca məşğələsi oyundur. Uşaq oyun vasitəsilə ətraf aləmini dərk edir. A.S.Makarenkonun dediyi kim, yaşlı adamların həyatında əmək nə qədər vacib və əhəmiyyətlidirsə, uşaqların da həyatında oyun bir o qədər vacib və əhəmiyyətlidir. Oyunu rəngarəng və əyləncəli etməkdə böyüklər – valideynlər, ailənin digər üzvləri uşaqlara köməklik göstərməlidirlər. Yeniyetmələrdə isə oyunlara olan maraqlıdır, orqanizmin iş qabiliyyətini yüksəldir. İdman oyunları və yarışlar öz qüvvələrinə inam, çətinliyi dəf etmək, əzmkarlıq, təmkinlilik kimi keyfiyyətlər qazandırır.

Cinsi tərbiyə insanlarda sistemləşdirilmiş, şüurlu planlaşdırılmış cinsi şüurun yaranması, onların ailə həyatına hazırlanması yönündə aparılan tərbiyədir. Cinsi tərbiyə uşaqların ümumi tərbiyəsinin ayrılmaz hissəsi olub, uşaq böyüyüb yetkin, müstəqil şəxsiyyətə çevrilənədək davam edir.

Cinsi tərbiyənin əsas məqsədi bütün yaş dövrlərində həm qızlara, həm də oğlanlara cinsi fərqlər kontekstində müvafiq tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir. Ailədə, bağçada, ümumtəhsil məktəblərində və ali təhsil müəssisələrində cinsi tərbiyə ilə bağlı aparılan işin məzmunu köklü surətdə bir-birindən fərqlənir. Ailədə cinsi tərbiyə ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirək.

Uşağa həm ümumi, həm də cinsi tərbiyə verilməsinə erkən yaşlarından başlamaq lazımdır. Bu halda bir çox valideynlərin əhəmiyyət vermədiyi ən cüzi detallar belə, mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Demək olar ki, bütün normal uşaqlar 2 yaşında olarkən artıq hansı cinsə mənsub olduqlarını dərk edirlər.

Kiçikyaşlı uşaqlardan bəhs edərkən bu dövrün ən xarakterik olan bir əlaməti barədə də danışmaq lazımdır. Bu, qız və oğlanlar arasındakı fərq olan maraqlı mövzudur. 5 yaşına çatdıqda uşaqlarda artıq əks cinsə qarşı utancaqlıq hissi oyanır və belə vəziyyət əksər hallarda bir daha təkrar olunmur.

Bu yaşda uşaqlar cinslərdəki fərqlilik əlamətlərini görür və suallar verməyə başlayırlar.

3 yaşdan 5 yaşadək olan dövr uşaqlarla valideynlər arasında etibarlı münasibətlərin qurulması üçün mühüm və çox vacib bir mərhələ hesab edilir. Uşaq onu maraqlandıran istənilən sualı verməkdən qorxmamalı və utanmamalıdır. Uşağınızla belə münasibətlər qurmağa nail olsanız, yeniyetmə dövrünün bir çox problemlərinin qarşısını indidən almış olarsınız.

Ən mürəkkəb olan - "Ata nə üçün lazımdır?", "Uşaq necə doğulur?" kimi suallar, adətən, 5-7 yaşlı uşaqlar tərəfindən verilir. Belə suallara cavab verməyə valideynlər hər zaman hazır olmalıdırlar. Onlara hər iki şəxs - ata və ananın birini çox sevməsini, bir-birinə qovuşmasını, uşağın anadan olmasını isə valideynlərin həyatında ən xoşbəxt an kimi izah etməyə çalışmaq lazımdır. Bu zaman məsələnin emosional tərəfini vurğulamaq - valideynlər arasında böyük məhəbbətin olması, onların hər zaman belə gözəl uşağı əldə etmək arzusunda olduqları, uşağın öz gəlişi ilə ailəyə bəxş etdiyi fərəh, sevinc, xoşbəxtlik haqqında onunla maraqlı söhbətlər etmək məsləhət görülür. Bir qayda olaraq, yeddi yaşlı uşaqlar artıq, kişi və qadın arasındakı fərqlər, uşaqların necə yaranması və dünyaya necə gəlməsi haqqında ümumi məlumatlara malik olurlar. Kiçik məktəb yaşları uşaqların ən sakit inkişaf dövrü hesab olunur. Bu dövrdə valideynlər çox nadir hallarda uşaqlarının hər hansı bir mürəkkəb davranış problemləri ilə üzləşirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq psixikası çox incə və zərif olub, çox asanlıqla pozulmağa meyillidir. Uşaqlar heç bir halda valideynlər arasında olan intim əlaqələrin şahidi olmamalıdır! Heç bir zaman uşağın yanında onun "onsuz da başa düşməyəcəyinə" arxayın olub zarafatlar etmək düzgün deyil. Uşaqları həmçinin erotik məzmunlu televiziya verilişlərindən, zorakılıq və qan axıtılması ilə olan verilişlərdən və kompüter oyunlarının təsirindən qorumaq da vacib hesab edilir.

Cinsi yetişkənlik (pubertat) dövrü həm uşağın özü, həm də onun valideynləri üçün çox mürəkkəb bir mərhələdir. Bütün yeniyetmələr üçün bu dövrdə, hormonal dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, fikir dağınıqlığı, yaddaşın zəifləməsi kimi əlamətlər xarakterik hesab olunur. Onlar məktəbdə pis oxumağa başlayır, fikirlərini toplaya bilmədiklərindən yazı işlərində “gözlənilməz səhvlərə” yol verirlər. Bir çox hallarda yeniyetmə uşaqlar onlara tapşırılan işləri yerinə yetirməyi də unudurlar.

Bütün valideynlərə bu simptomlara səbirlə yanaşmaq məsləhət görülür. Uşaqlarla davranarkən zəhmlik, qəddarlıq və öz fikrinizi hər zaman ona diktə etmək üsullarından mümkün qədər uzaq olmağa çalışmaq lazımdır.

Əlbəttə, valideynlərin gözündə 13-15 yaşlı yeniyetmə hələ də uşaq olmaqda davam edir. Lakin onu da yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, bu uşaq artıq özünü böyük hesab edir və valideynlər tərəfindən onun fikri nəzərə alınmadıqda özünü təhqir olunmuş hesab edərək xeyli dərəcədə incimiş olurlar. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, kövrəklik, küsəyənlik, inciklik yeniyetmə uşaqlar üçün xarakterik olan əlamətlər hesab edilir.

12-14 yaşlarında hormonal qeyri-stabillik (disbalans) və organizmin üzərinə düşən artmış gərginlik fonunda yeniyetmə uşaqlarda tez yorulma və yuxululuq, əhval-ruhiyyənin kəskin şəkildə dəyişkənliyi kimi hallar da müşahidə edilir.

Pubertat dövrü - uşağın orqanizmi üçün çox çətin dövrüdür. Bu zaman yeniyetmənin təkcə boyu il ərzində 10-20 sm artmış olur. Vitamin-mineral kompleksləri, zülallarla zəngin qida və kifayət qədər yuxunun olması, bu hormonal fırtınaya tab gətirmək prosesində yeniyetmənin orqanizminə xeyli dərəcədə kömək edər.

Təxminən 15-16 yaşlarında hormonal fon və sinir sistemi stabilləşir, uşağın davranışındakı bircə yaşadığınız çətin, problemlə günlər geridə qalır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır

ki, bu stabilləşmənin yaranmasında aparıcı və baş rol yenə də valideynlərə məxsusdur.

Cinsi inkişaf dövrü - ilkin cinsi maraqların, ilkin cinsi həvəsin yaranması dövrüdür. Bəs bu çətin dövrdə yeniyetməni səhv hərəkətlərdən necə qorumaq olar?

Bu mürəkkəb dövrdə cinsi tərbiyənin ən əsas prinsipi yeniyetməni cinsi həvəsdən yayındırmaqdan və uzaqlaşdırmaqdan ibarətdir. Cinsi meylik çox güclü bir enerjidir və onu düzgün istiqamətə yönəltmək lazımdır. Bu məqsədlə uşağı hər hansı bir idman növünə, xarici dil kurslarına, müxtəlif dərnlərə yazdırmaq yaxşı olar. Bu dövrdə uşağın təlim keyfiyyətinə, davranışına böyük diqqət yetirilməlidir. Uşaqların bir çoxunun təhsilində geriləmə halları baş verir. Onu əldə etdiyi nailiyyətlərə görə tərifləmək, həvəsləndirmək və bu göstəriciləri daha da yüksəltməyə meyilləndirmək lazımdır.

Bəzi ailələrdə valideynlər uşağın “nalayiq və artıq hərəkət etməsi” qorxusundan onda əks cinsə qarşı mənfi təsəvvürlər yaratmağa çalışırlar. Nəticədə uşaqlar bunu çirkin, nalayiq bir hərəkət kimi qiymətləndirməyə başlayırlar. Belə münasibət gələcəkdə, yeniyetmə böyüdükdə onun həyatında çox xoşagəlməz, çox neqativ bir iz yarada bilər. Bu zaman onda əks cinsə qarşı pis münasibət və digər problemlər yarana bilər. Bu isə gələcəkdə onun ailə qurmasında, evlənməsində və ya əmək etməyə arzusunda qorxu və həyəcan hissi yarada bilər.

Yanlış davranışına, münasibətinə, eləcə də düşüncələrinə görə yeniyetməyə cəza vermək məqsədəuyğun deyil. Cəza verməklə onları səhv hərəkətlərdən heç də sığortalaya bilmək mümkün deyil. Əksinə, cinsi məsələlərdə hər hansı bir çətinliklə üzləşən yeniyetmə daha düzgün qərar qəbul etmək istəyərkən, məsləhət almaq üçün, daha yaşlı və çox təcrübəsi olan yaxın adamına yox, özü kimi nadan, təcrübəsiz başqa bir dostuna-yaşadına müraciət edəcəkdir. Bu səbəblərdən cinsi tərbiyəyə dair məsələlərdə yeniyetmə ilə olan münasibətləri son

həddə çatdırmamalı, ona qarşı həddən artıq sərtlikdən, etinasızlıqdan, diqqətsizlikdən uzaq olmaq lazımdır.

Gələcəkdə baş verə biləcək bir çox gözlənilməz hallardan qorunmaq üçün yeniyetmə oğlan və qıza intim həyatın insan həyatının təbii bir prosesi olmasını, həyatın davam etdirilməsinin – yəni nəsil artımının onsuz mümkündür olmaması fikrini formalaşdırmaq daha düzgün olardı. Ancaq eyni zamanda yeniyetməyə bu münasibətlərin yalnız daha böyük yaşlarda, müstəqil və ciddi insanlar arasında ola biləcəyini də izah etmək lazımdır. Yeniyetmələrdə mütləq belə bir fikir də formalaşdırmaq lazımdır ki, onların indiki zamanda etdikləri kiçik bir səhv gələcəkdə böyük bəlalara səbəb olaraq onların sonrakı həyatını pozaraq bütün gələcək planlarını alt-üst edə bilər. Oğlan uşağına onu da izah etmək vacibdir ki, əgər o hər hansı bir qız ilə “böyüklərə aid olan” münasibət qurmuş olarsa, bu zaman həm özünə, həm də qıza görə ciddi məsuliyyət daşımaları olacaq. Qız uşaqlarının belə münasibətlərdən uzaq olması üçün onlarda yüksək təbii utancaqlıq, ayıblıq hissləri və öz iffətini qorumağı tərbiyə etmək lazımdır. Bunu onların, həmçinin valideynlərinin də fərdi şərəf və ləyaqətinin alçalması kimi izah etmək çox vacibdir.

İnsan anadan olduğu gündən ömrünün sonuna kimi tərbiyəvi təsirlərin əhatəsində yaşayır. Bunun üçün valideynlər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidir ki, onun hansı yaşındasa yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın. O, cəmiyyət üçün faydalı adam kimi böyüsün, ailə, kollektiv, ümumiyyətlə xalq üçün ağır yük çəvrilməsin.

3.2. Ailənin mənəvi əsasları

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailənin möhkəmlənməsinin əsas şərtləri
2. Ailə əməllərinin tərbiyəvi təsiri
3. Ailə üzvlərinin mənəvi borcu və vəzifələri

Ailənin üzərinə düşən ən vacib vəzifələrdən biri cəmiyyət içərisində mənəviyyatı üstün tutmaqdır. Cəmiyyətin özəyi olan ailə üçün bu çox vacibdir. Bu səbəbdən də dövlət maraqlıdır ki, gənclərin qurduğu ailələr möhkəm olsun, yetişməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsi düzgün qurulsun, nikah uğurlu olsun. Çünki ailə daxilində düzgün tərbiyə almış yeniyetmə sabah öz qazandığı tərbiyə ilə cəmiyyətdə yer tutacaq, oxuyacaq, hansısa sahədə işləyəcəkdir. Bu halda sağlam tərbiyə alan gənc mənəviyyatca da sağlam olacaq, gözəl nümunə göstərmiş olacaqdır. Bu fikirlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, cəmiyyətin və dövlətin möhkəmliyi bilavasitə ailələrin möhkəmliyindən, eyni zamanda ailədaxili münasibətlərin və psixoloji iqlimin sağlamlığından artıq dərəcə asılıdır.

Ailədə ata və ananın bir-birini qarşılıqlı anlaması, onlar arasında olan təmiz məhəbbət, səmimiyyət, hər iki tərəfin sevinc və kədər anlarında bir-birini duyması, sağ ikən, xəstə ikən qayğıkeş münasibətin olması, həm də ailədə olan övladları sevməsi, onlar arasında qarşılıqlı anlama şəraitinin olmasından çox şey asılıdır. Əgər valideynlər çiyin-çiyinə çalışaraq öz oğul və qızlarının gələcəyini, onların qazanacaqları uğurları düşünüb əl-əl verirlərsə, bu ailədə uşaqlar öz valideynlərinə hörmət bəsləyəcək, gələcəkdə onların nüfuzuna xələl gətirəcək xətərlərdən kənar olmağa çalışacaqlar.

İnsan doğulub boya-başa çatdığı ailənin şərəfini qorunması, onun nümunəvi ailə kimi tanınmasına çalışmalıdır.

Ta qədim zamanlardan kişi bir ər və ata kimi ailədə məsuliyyət daşıyır. Mənəvi borc yükü onun çiyinləri üzərindədir. Xeyirxah münasibətlərdən danışıqdan kişinin öz həyat

yoldaşına münasibəti zəminində V.Q.Belinski yazırdı: "Arvad bizim məşuqəmiz deyil, dostumuzdur, həyat yoldaşımızdır. Ona görə də o, lap qocalıb qarı olduqda da biz onu sevməli və ona hörmət etməliyik." Məhz belə səmimi münasibət, qarşılıqlı məsuliyyət hissi hökm sürdükdə ailə öz vəzifələrini uğurla həyata keçirə bilir.

Əgər kişi evin sütunudursa, qadın da bu evin möhkəm dayanması üçün gövdə rolunu oynayır. Bir həyat yoldaşı kimi qadının da öz borcu, öz məsuliyyəti vardır. "Kişi gətirməyi, qadın yetirməyi bacarmalıdır", "Kişi fəhlədir, qadın bənna" kimi gözəl kəlamlar nahaqdan deyilməmişdir.

Ailə dövlətin himayəsi altındadır. Yaşadığımız cəmiyyətdə, ailələrdə mənəvi münasibətlərin yeni tipi formalaşmışdır. Ailə daxilində yaşanan mühüm prinsiplər kimi, məhəbbət, borc, qarşılıqlı anlama və hörmət, ata və anaların öz övladlarının qayğısına qalması və onların tərbiyəsinə fikir verməsi vacib amillərdəndir.

Azərbaycan xalqı hər bir cəhətdən başqa ölkələrdən yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Bizim ölkəmizdə müəyyən niyyət, mənafe üçün ailə qurmaq yox, qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurulur. Elə buna görədir ki, valideynlər arasında məhəbbət, hörmət və səmimiyyət uşaqlar üçün ən nümunəvi tərbiyə məktəbinə çevrilir.

Məlumdur ki, hər hansı bir ailə gənclərin qarşılıqlı sevgisi əsasında yaranır. Ancaq ailənin möhkəm olması üçün məhəbbət və sevgi bəs edirmi? Ola bilər ki, maddi baxım əsasında qurulan ailə məhəbbət üzərində qurulan ailədən daha uğurlu və möhkəm olsun. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, maddi çətinliklər, xarakterlərin, temperament tiplərinin uyğun gəlməməsi, səbirsizlik, kənar şəxslərin ailənin işlərinə qarışması ər-arvadın münasibətini korlaya bilər. Əgər ər-arvad münasibətləri möhkəm məhəbbətə söykənsə onları heç bir maneə əyə bilməz.

Ailədə vacib məsələlərdən biri də budur ki, kişi və qadın ailə qarşısındakı borcunu aydın anlasın, məsuliyyətini

dərk etsin. Məhəbbət bir-biri qarşısında borc və məsuliyyət daşımaqla sıx surətdə bağlıdır. Hər iki tərəfin öz borcunu yerinə yetirməsi mənəvi sərvətdir.

İllər keçdikcə oğul böyümüş və ailə qurmaq yaşına çatmışdır. Ata-ana oğullarına həyat yoldaşı axtaranda qızın ailəsinə mənəvi dəyərlər baxımından yanaşırlar. Onun atasının, bacı-qardaşlarının cəmiyyət içərisində, ailə daxilində, məhəllədə, iş yerində mövqeyi necədir, tərbiyəsi necədir, onların ailə davranışları, ailə başçılarının uşaqlarına münasibəti necədir? - və s. bu kimi suallar ətrafında məlumat axtarışında olurlar.

Eyni zamanda qıza elçi gələndə də oğlan evi barədə məlumat toplayırlar. Bu arayış çox təbii haldır. Ata-ana öz qızlarının necə bir ailədə yaşayacağını, bu ailədə qarşılıqlı münasibətlərin necəliyini öyrənmək istəyirlər. Oğlanın özünün və valideynlərinin ailə borcuna necə əməl etdiklərini, ailə qarşısında məsuliyyət daşıyıb-daşmadıqlarını bilmək istəyirlər.

Ər və arvad arasında xoş, səmimi münasibət bu və ya digər problemlə bağlı hər ikisinin bir-biri ilə məsləhətləşməsi, lazım gələrsə, ailənin digər üzvlərinin – oğlanların və qızların, baba və nənələrin fikrini öyrənmək ailənin mənəvi dayaqlarını möhkəmləndirir.

Dərindən düşünsək görərik ki, ailədə mənəvi atmosferin uğurlu olması bizim hər birimizdən asılıdır. Lakin ər və arvad hər hansı bir məsələnin müzakirəsində həmfikirdirlərsə, hər şeydən əvvəl ailənin mənafeyini, uşaqların taleyini düşünməlidirlər.

Doğrudan da, ərlə arvad ailə qarşısındakı borcunu aydın anlayırsa, məsuliyyətini dərk edirsə münasibətlərin müsbət yöndə olacağı görünür. İki şəxsin qarşılıqlı məhəbbəti borc və məsuliyyət daşımaqla sıx surətdə bağlıdır. Ailə məsuliyyəti, ər-arvadlıq borcu çox mühüm mənəvi sərvətdir. Ər-arvadın bir-birinə qayğı göstərməsi, sağlamlığı qeydinə qalması, xoş günlərə nikbin ruh aşılması vətən üçün ləyaqətli, nümunəvi vətəndaşlar yetişdirmək deməkdir, ümidlərin, arzuların

doğrulması deməkdir. Övladın məktəbdə gözəl oxuması, davranış mədəniyyətinə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə yiyələn-məsi, ailənin dirəyi olmaq kimi zirvəyə qalxması onun əsas mənəvi borclarından biridir.

Ziya Göyalp "Türkcülüyün əsasları" kitabında ailə əxlaqını yüksək qiymətləndirmişdir. Onun qənaətinə, "əski türklərdə ana soyu ilə ata soyu dəyərcə bir-birinə bərabər idi. Ata soyu ilə ana soyunun bərabərliyini bəzi institutlarda aydın şəkildə görürük. Əski türklərdə soyluluq, əsillilik yalnız ata tərəfindən deyil, həm də ana tərəfindən də tələb olunurdu. Bir adamın tam soylu olması lazımdı".

Ziya Göyalp türk feminizmindən danışarkən diqqəti aşağıdakılara yönəldirdi: "Əski türklər həm demokratik, həm də qadın hüquqlarına hörmət edən feminist idilər... Əski türk qadınları tamamilə azad və sərbəst olduqlarına baxmayaraq, dəyərsiz işlərlə məşğul olmazdılar".

Ər-arvad həmişə çətinliklərə hazır olmalıdırlar. Bu, ona görə lazımdır ki, ortaya müəyyən bir problem, gözlənilməz hadisə çıxdıqda özlərini itirməsinlər. Ailə üzvlərində bir-birinə möhkəm inam olmalıdır. Bu inam şərə, böhtan və iftiraya sinə gərməkdə onlara kömək edir, onları sarsılmağa qoymur.

Ailə borcu anlayışı ər-arvadlıq borcuna nisbətən geniş mənə daşıyır. Ailə borcu – atalıq və analıq, bacı və qardaşlıq, baba-nənəlik və nəvəlik borcu qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Hər şeydən əvvəl, biz ailədən danışarkən əvvəl şərəf, ləyaqət, namus, abır, həya və s. anlayışlar baxımından qiymətləndiririk. Bu zaman "yaxşı ailə", "nümənəvi ailə", "tərbiyəli ailə", "tərbiyəsiz ailə", "ləyaqətsiz ailə", "şərəfsiz ailə" anlayışlarına müraciət edirik. Valideynlər oğullarına həyat yoldaşı axtaranda qızın ailəsinə mənəvi dəyərlər baxımından yanaşırlar. Onun ata-anasının, bacı-qardaşlarının ailədə, cəmiyyətdə, məhəllədə, işdə mövqeyi necədir, tərbiyələri necədir; ər-arvadın bir-birinə, uşaqlarına münasibətləri, ailənin tərbiyəvi potensialı, mənəvi və psixoloji iqlimi necədir? Bu yerdə atalığınızın müdrik öyüd-nəsihətləri yada düşür: "Anasının keçdiyi

körpüdən qızı da keçər", "Anası gözən ağacları, balası budaq-budaq gəzər", "Qız anadan öyüd alar". Başqa xalqların atalar sözləri də bu işdə bizə yol göstərir: "Anaya baxıb qızı, ataya baxıb oğulu tanıyarlar", "Layiqli qardaş bacıya çadradır", "Qocaların sözüylə arvad al, cavanların sözüylə at" (ərəb atalar sözü), "Yaxşı qız yaxşı da ana olar" (əfqan), "Bəkməzi küpdən al, qadını kökdən al" (türk), "Qızı tanımaq istəyirsənsə, gərək anasını görəsən, lap yaxından tanımaq istəyirsənsə, gərək nənəsini görəsən" (atalar sözü) və s.

Qıza elçi gələndə də oğlan evi barədə məlumat toplayırlar. Bu da təbiidir. Valideynlər qızlarının necə bir ailədə yaşayacağını, bu ailədə qarşılıqlı münasibətlərin əxlaq normalarına uyğun qurulub-qurulmadığını bilmək istəyirlər. Oğlanın özünün və valideynlərinin ailə borcuna necə əməl etdiklərini, ailə qarşısında məsuliyyət daşıyıb-daşmadıqlarını aydınlaşdırmaq istəyirlər. Ailədə xoş, səmimi münasibət, bu və ya digər problemlə bağlı ər və arvadın bir-biri ilə məsləhətləşməsi, lazım gələrsə, ailənin digər üzvlərinin - oğlanların və qızların, baba və nənənin fikrini öyrənmək ailənin mənəvi dəyərlərini möhkəmləndirir. Həm elmi, həm də dini-əxlaqi mülahizələrdə bu məsələlər öz əksini tapır. Həzrəti Məhəmməd Əleyhissəlam məsləhət görədi:

- Övladlarınız arasında oğlanla qıza fərq qoymayın.
- Övladlarınızla xoş rəftar edin, onlara qarşı ədalətli olun, birini o birindən üstün tutmayın.
- Ataya itaət Allaha itaətdir. Atanın üzünə ağ olmaq Allahın üzünə ağ olmaqdır.
- Kiçik qardaşın böyük qardaş qarşısında vəzifəsi, övladın ata qarşısındakı vəzifəsi kimidir.

M.Montenin fikirləri də dəyərlidir: "Ailə xoşbəxtliyinin ən inandırıcı sübutu ərlə arvadın ömürlərinin sonuna kimi bir-birinə vəfəsizlik etmədən istəklə və mehriban yaşamasıdır".

Yuxarıda qeyd olunan fikirlər də ailənin mənəvi əsasları barədə aydın təsəvvür yaradır. Ailənin üzvləri ictimai yerlərdə, iş yerində və təhsil ocağında özlərini nümunəvi aparmalı, ailəyə

tənə gətirəcək hərəkətlərə yol verməməli, ailənin şərafətini uca tutmalıdır.

3.3. Ailənin psixoloji iqlimi

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailənin psixoloji iqliminin ailə üzvlərinə təsiri
2. Ailədə əlverişli psixoloji iqlim yaradılmasının şərtləri
3. Ailə üzvlərinin psixoloji münasibətləri

Əgər ailənin insanın mənəvi və psixoloji baxımdan rahatlıq, dinclik tapdığı yer kimi qəbul etsək o (ailə), böyük hərflərlə yazılmalı olan Evdir. “Ailə” və “Ev” sinonim sözlər kimi insanların şüuruna həkk olub. Biz ailə deyəndə evimizi, evimiz deyəndə ailəmizi düşünürük.

Məlum olduğu kimi rus nümayəndələrindən N.K.Krupskaya, A.S.Makarenko, görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərindən A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, Y.V.Çəmən-zəminli, M.Ə.Sabir və b. gənc nəslin ictimai tərbiyəsində ailənin roluna, “ailə” adlı psixoloji mühitin funksiyasına yüksək qiymət vermişlər. Tədqiqatçı A.Mənsimov əsərlərindən birində göstərir ki, ailə uşağa təkə fiziki deyil, həm də əxlaqi-psixoloji həyat bəxş edir. Uşaq, xüsusən məktəbə getməzdən əvvəl və aşağı siniflərdə, ona xas olan təqlidçiliyin gücü ilə ən çox ünsiyyətdə olduğu adamlardan – valideynlərdən xarici aləmin müxtəlif cəhətlərinə olan müəyyən münasibəti qəbul edir. Onun bu münasibəti mülahizələrində və davranışında, nitqində, əxlaq və ünsiyyət tərzində öz ifadəsini tapır” (22, 20).

Elmi ədəbiyyatda “ailənin psixoloji iqlimi” anlayışının sinonim kimi “ailənin psixoloji atmosferi”, “ailənin emosional iqlimi”, “ailənin sosial-psixoloji iqlimi” ifadələri işlədilir. Psixoloji ədəbiyyatda göstəriləyi kimi, ailənin sosial-psixoloji iqlimi dedikdə, onun ümumiləşdirilmiş, inteqrativ xarakteristikası nəzərdə tutulur. Psixoloji iqlim ailənin həyat fəaliyyətinin

əsas aspektləri ilə ümumi tərz və ünsiyyət üslubunun təmin olunma səviyyəsini əks etdirir.

N.K.Krupskaya ailə tərbiyəsini ilkin emosional əsası kimi, psixoloji mühitin rolunu qeyd edərkən yazır ki, əgər ailə üzvləri qayğıkeş, həssas adamlardırsa, əgər əmək ailə üzvlərini mehriban bir ittifaq kimi birləşdirirsə bu mühit uşağa yaxşı təsir göstərəcəkdir. Yox, hər ailə təmtəraqlı həyat keçirirsə, təkə maddi həzz arxasınca qaçırsa, yüksək ideyalara biganədirsə digər tərbiyə vasitələri uşağa lazımınca kömək etməyəcəkdir. Buna görə də ailədəki psixoloji mühitin uşağın tərbiyəsinə təsiri xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ailənin müxtəlif tipləri var. Bu tiplər tərkibinə, həyat tərzinə, maraqlarına və bu maraqları ödəmə imkanlarına görə bir-birindən fərqlənir. Diqqət yetirsək görərik ki, ailənin hər bir üzvü öz maraq dairəsinə, adət və zövqlərə, estetik və gözəllik haqqında özəl təsəvvürlərə malikdir. Müşahidələr göstərir ki, yaşla bağlı dəyişikliklər və fərqlər insanın öz evinə, mənildə yaşama şəraitinə, verdiyi tələblərdə əlavə düzəlişlər aparmasına səbəb olur.

Ailə üzvləri arasında psixoloji yaxınlığın mövcud olması evdə psixoloji iqlimin hökm sürməsinə zəmin yaradır. Ər-arvad, ilk növbədə, ailə həyatının başlanğıcından bir-birinə uyğunlaşmalıdır. Hər iki şəxs ayrı-ayrı ailələrdə böyüyüb. Onlara ata evində verilən tərbiyə, göstərilən pedoqoji təsirlər müxtəlif ola bilər. Tərəflərdən birisi həmişə qayğı ilə əhatə olunub, maddi ehtiyacın nə olduğunu bilməyib, tələbi dərhal ödənilib, digəri isə, maddi sıxıntı da çəkib, uşaqlıqdan valideynlərinə öz işlərində kömək edib, acı söz də eşidib, danlaq da görüb.

Müqayisə aparılacaq hallar da vardır. Atalarımız demiş-kən, “Bu qız yaxşı qızıdır, ərə gedəndən sonra bax; bu gəlin yaxşı gəlidir, uşağı doğandan sonra bax”.

Ər-arvad çalışmalıdır ki, ailə həyatında bütün olub-keçənləri təkrar-təkrar xatırlatmasın. Bu təkrarçılıq ər-arvad üçün yaxşı əlamət deyil.

Burada hərə öz bildiyini edə, öz hikkəsini yeridə, çaldığı hava ilə başqalarını oynada bilməz. Onlar ata evinin müsbət təcrübəsini tətbiq etməklə öz evini-əşiyini qurmalı, öz ailəsini formalaşdırılmalıdır. Yaddan çıxarmamalıdır ki, bu onların özlərinin, ikisinin birgə yaratdıqları ailədir. Onlar bu evin, ailənin müəllifidirlər. Onu yaxşı yarada bilsələr, ailə onların şah əsəri olacaq. İki “mən”, başqa sözlə, iki müftəlif xarakterli, müxtəlif fərdi xüsusiyyətli insan “biz”ə qovuşmalıdır. Hərə özü üçün “mən” olaraq qalsa, hərə öz dediyini yeritsə, güzəştə gedilməsə evdə psixoloji iqlim pisləşəcək. Ailəni ilin fəsilələrinə bənzətsək, onun da qışı, baharı, yayı, payızı var. Qış insanı üşütdüyü kimi, ailədə münasibətlər gərgin olsa, bu, ailəni üşüdəcək, ər-arvadın əlini işdən soyudacaq.

Bahar gözəllik, şüxluq, gül-çiçək, sevinc gətirdiyi kimi, ailənin baharlı günlərində ər-arvadın gözlərində fərh, dodaqlarında təbəssüm olacaq, bir-birlərinə rast gəldikləri üçün allahlarına min şükür edəcəklər. Psixoloji uyuşma onların qazandıqları uğurların sayını artıracaq.

A.S.Ekzüperi hələ vaxtilə deyirdi: “Bir-birinə baxmaq yox, bir istiqamətə baxmaq-məhəbbətin mənası belədir!” Burada kişi və qadın həmrəyliyi, eyni məqsəd, eyni amal üçün çalışmaq istəyi öz əksini tapıb ki, psixoloji uyuşma üçün bu vacibdir.

Hegelin belə bir fikri var: “Ailənin yaradılmasının əsasları təbii meyildən deyil, təsadüfi ethtirasdan və müvəqqəti şıltaqlıqdan yüksək duran qadın və kişi arasındakı mənəvi və əxlaqi əlaqədən ibarətdir”. Bu sözlərdə dərin həqiqət var. Ailənin psixoloji iqlimi qeyd olunan cəhətlərlə sıx surətdə bağlıdır. Uşaqlar bir-birinin ardınca dünyaya gəldikcə ailə genişlənir, yeni münasibətlər yaranır. Bu münasibətlərin düzgün tənzim və idarə olunması ailənin mənəvi və psixoloji əsaslarını möhkəmləndirir. Professor Əbdül Əlizadənin qənaətinə görə ailədə, psixoloji iqlim ailə üzvlərinin birgə fəaliyyətinin, onların şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin nəticəsində yaranır. Lakin ər-arvad, ata-ana, övladlar və b. arasında qarşı-

lıqlı münasibət daha çox hissələrə əsaslanır. Buna görə də ailənin həyatında psixoloji iqlim xüsusilə mühüm rol oynayır.

Professorun nöqtəyi-nəzərincə:

1) ailənin psixoloji iqlimi ana və ata vasitəsilə uşaqlara sirayət edir. Uşaqların sağlamlığı ailənin psixoloji iqlimindən bilavasitə asılıdır;

2) ailənin psixoloji iqlimi müxtəlif formalarda atanın və ya ananın əmək fəaliyyətində, işə münasibətində əks olunur.

Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı anlama, qarşılıqlı hörmət və qayğı, bir-birinə dayaq durmaq, qarşılıqlı yardım, mehribanlıq, səmimiyyət, tələbkarlıq başlıca mənəvi normaya çevrilmişdir. Bunsuz ailədə psixoloji iqlim bərqərar olmaz.

Nüklear (sadə) ailədə ailənin psixoloji iqlimi ər-arvad və uşaqlardan asılı olur. Qarşılıqlı münasibətlər düzgün qurulsun, problem baş qaldırmır.

Mürəkkəb ailə şəraitində əlavə problemlər ortaya çıxır. Ər-arvad və uşaqlardan savayı, ailədə baba-nənə, kişinin qardaşı və bacıları (başqa sözlə, gəlinin qayını və baldızları) olur. Burada qarşılıqlı münasibətlərin qurulması müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur.

Müşahidələr göstərir ki, qayınata-gəlin münasibətləri gəlin-qayınana münasibətlərinə nisbətən ixtilafsız ötürür. Qayınata bir çox hallarda hətta gəlinin müdafiəsində dayanır, gəlinlər də qayınalarını özünə arxa, dayaq hesab edir. Problem yarananda ondan kömək istəyirlər. Qayınatanın belə mövqeyi onun kişi xarakterindən irəli gəlir, təbiət tərəfindən ona verilmiş yüksək səviyyədən gəlinin gözləri qarşısında enmək istəmir, hətta bəzən gəlin-qayınana arasında yaranmış xoşagəlməz münasibətlərlə bağlı öz həyat yoldaşına acıqlanır da.

Gəlin-qayınana münasibətləri həmişə söhbət mövzusu olmuşdur. Etnopedaqoji materiallarda da bu mövzu öz əksini tapır: “Gəlin mənim süpürgəmdir, harda qoysam durmalıdır”, “Ərə gedən qızların dilinin altında qənd qorək, qayınanalı gəlinin dilinin altında fənd ola”, “Yanan anadır, yeyən qayına-

na”, “Gəlinin dini yox, qayınanın imanı”, “Ata evində-ögey ana, ar evində-qayınana”.

Baldızlarla müqayisədə qayın və gəlin münasibətləri də sakit ötürür. Baldıza gəldikdə isə, ailədə gəlin-qayınana itxalfları yaranmışsa, baldızlar analarının tərəfində dayanır, qardaşı arvadları ilə dilləşirlər. Baldız-gəlin münasibətləri də ailənin psixoloji iqliminin pisləşməsinə səbəb olur.

Gənclər xoşbəxt olmaq, bəxtiyar yaşamaq üçün ailə qururlar. Onlar ailəni ona görə yaratmırlar ki, necə deyərlər, gen dünyanı özlərinə dar etsinlər, problemlər içərisində boğulsunlar, ata-anaları, qohum-aqrəba, əri (arvadı) ilə münasibətləri gərginləşdirsinlər. Sağlam psixoloji iqlim tələb edir ki, yaşlı ailələrlə (ərin və arvadın ata evi) gənc ailə bir məxrəcə gəlməyi bacarsınlar, əl-ələ verib gənc ailənin tərəqqisi, möhkəmlənməsi, ayaq üstə qalxması, yeni nəslin sağlam dünyaya gəlməsi və böyüməsi üçün əlbir hərəkət etsinlər.

3.4. Ailə tədbirlərinin uşaqların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında rolu

Əhatə olunan məsələlər:

- 1. Ailə tədbirlərinin tərbiyəvi əhəmiyyəti**
- 2. Ailədə bayramların keçirilməsi**
- 3. Ailədə ad günləri**
- 4. Ailə adət və ənənələrinin tərbiyəyə təsiri**

Ailə məxsus olduğu cəmiyyətin əlamətlərini özündə əks etdirir və bu əlamətlərin davamlılığını qorumaqda, təmin etməkdə böyük rol oynayır. Ailə mühiti insanda hələ uşaqlıq dövründən başlayaraq cəmiyyətdə mövcud olan yaxşılıq-pislik, doğru-yalan, namus, şərafət və s. kimi anlayışların formalaşması, mahiyyətinin dərk edilib davranışda öz əksini tapmasına şərait yaradır. Bu işdə insanlar arasındakı münasibətlərdən yaranan adət-ənənələrin də rolu vardır. Ta qədim zamanlardan insanlar arasındakı münasibətlərin normal zəmin üzərində inşasını təmin

edən adət-ənənələr bir tərəfdən insanların öz hərəkətlərini cəmiyyətin qəbul edəcəyi səviyyədə nizamlamasına şərait yaradırsa, digər bir tərəfdən cəmiyyətdə tamlığı, bənzərliyi, eyniliyi, etnik stereotiplərin formalaşmasını təmin edib cəmiyyəti təşkil edən insanların davranışlarında təzadların, digər bir deyişlə, münaqişələrin azalmasına səbəb olur. Çünki “Adət müəyyən cəmiyyətdə və ya ictimai qrupda təkrar edilən və onun hər bir üzvü üçün adi hala çevrilən irsən keçmiş eyni davranış qaydasıdır”.

Ailənin məişət adət və ənənələri öz mahiyyətinə görə iki qismə bölünür:

1. Əsasən keçmişdən qalan və mühafizəkar səciyyə daşıyanlar (fala baxmaq, dua yazdırmaq, zorla qız qaçıрмаq, ifrat cehiz və s.)
2. Xalqın tarixi inkişafından, həyat zəruriyyətindən doğan və sonralar daha da inkişaf etdirilən mütərəqqi adət-ənənələr və mərasimlər (Bahar bayramı, toy və yas mərasimləri, böyüklərə, qadınlara və qocalara hörmət, valideyn borcu, qonaqpərvərlik, ad günü və s.).

Adət-ənənələrə dayanan ailə cəmiyyətimizin, xalqımızın önəmli dayaqlarından biri hesab edilir. İctimai həyatın digər sahələrində milli adət-ənənələrin əksəriyyətinin qadağan edildiyi bir dövrdə belə ailə mühitində onlar qorunmuş və millətin davamlılığını təmin etmək üçün sonrakı nəsələ verilmişdir. Ümumiyyətlə, türk milləti tarixən qadağalara, yasaqlara baxmayaraq, milli mənliliyini qorumuş, soy kökünə, adət-ənənəsinə böyük hörmət və ehtiram bəsləmişdir.

Ömrünün 27 ilini həbsxanada keçirmiş 90 yaşlı olan məşhur rus yazıçısı Oleg Volkov özünün “Zülmətdə” (1987-ci ildə Parisdə fransız dilində, 1989-cu ildə rus dilində nəşr olunub) adlı əsərində sürgündə olan azərbaycanlı – müsavətçilərlə görüşündən, bir yerdə olmasından bəhs edir. O yazır: “Bu adamların timsalında mən özümə məlum olmayan özgür bir dünyanı kəşf etdim. Öz müstəqilliyini, ənənəvi baxışlarını və əcdadlarının adət-ənənələrini var qüvvəsi ilə qoruyub saxlamağa çalışan kiçik bir xalqın dünyasını. Sonralar Solovki-

də müsavətlərlə qonşu düşəndə gördüm ki, onlar neçə dərin övlad məhəbbətilə ağsaqqalların qeydinə qalırlar, göz qoyurlar ki, süfrə başında kiminsə payı o birisindən əskik olmasın...”

“Dünyanın hər hansı bir nöqtəsində, hər hansı bir ölkəsində olan uşaqlar bir-birinə bənzəyirlər, lakin onları tərbiyə edən ata və analar bir-birindən fərqlənirlər. Çünki onlar sahib olduqları cəmiyyətin adət-ənənələrini, milli xüsusiyyətlərini, milli xarakterlərini daşıyırlar. Milli dəyərlərin daşıyıcıları olan ata və analar bu dəyərləri böyüyən uşaqlarına öyrədir və son nəticədə onu cəmiyyətin bir parçası halına gətirirlər. Uşağın cəmiyyətin adət-ənənələrinə uyğun bir şəxsiyyət kimi yetişməsi əvvəla ailə mühitində gerçəkləşir”.

Xalqımızın bu günə qədər yaşayan adət-ənənələri əcdadlarımızın övlad tərbiyəsində istifadə etdikləri bir vasitə olmuşdur. Sosial həyatda qanun qədər hökmə sahib adət-ənənələr uşaqların tərbiyəsində, onların kamil bir insan kimi yetişməsində, yüksək mənəviyyətə sahib, xalq üçün, millət üçün xeyirli övlad formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Uşaqların ailədə bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında, gələcək sosial həyata uyğunlaşmasında onların ailə-məişət işlərində, bayram, toy və yas mərasimlərində iştirak etmələrinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mərasimlər uşaqların xalqın adət-ənənələrini mənimsəməsinə böyük yardım göstərir. Daha doğrusu, xalqın sahib olduğu adət-ənənələr özünü bu mərasimlərdə daha bariz şəkildə bürizə verir. Belə xüsusi günlərdə səliqə-səhman işlərinin aparılması, digər yaxın qohum və qonşuların toplanması, itirilən əziz adamların məzarlarına gedilib onların ziyarət edilməsi, təzə ailə quranlara köməklik göstərilməsi, yaxınlığı itirənlərə təsalli verilməsi kimi bir çox cəhətlərin uşaqların tərbiyəsində böyük rolu vardır. Uşaqların belə bir mühitdə olması onların bilavasitə yaşayaraq öyrənməsinə, digər deyişlə, bilavasitə hiss edərək öyrənməsinə səbəb olur.

Adət və ənənələr özünün ən parlaq ifadəsini mərasimlərdə tapır. Toy, yas, bayramlar, ailə şənliyi və sair bu kimi

mərasimlər böyük emosional təsir gücünə malikdir. Hər hansı ənənənin yaranması və biçimlənməsi konkret bir xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi həyat şəraiti ilə müəyyən olunur.

Hazırda ailələrdə Novruz bayramını, Ramazan və Qurban bayramlarını, Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü, 8 Mart, Yeni ili, Respublika gününü, 9 May-Qələbə gününü, “gümüş”, “qızıl” və “brilyant” və b. əlamətdar günləri, ad günləri qeyd etmək də ailədə ənənə şəklini almışdır. Nişan və toy mərasimləri, gəlin gətirmək, qız köçürmək ailə bayramları və şənliklər arasında xüsusi yer tutur.

Validəynlər övladının gəlin köçməsi, evlənməsi, ailə ocağı qurması arzusu ilə yaşayır.

Gənclik illərini yaşayan hər bir qız öz taleyi haqqında düşünməli, zamanında düzgün seçim etməlidir.

Zaman keçdikcə məlum olur ki, artıq qızı istəyən var. Ana bu günü neçə illər gözləmişdir. O, övladını bağrına basır. Bu barədə ataya məlumat verir. Elçi gözləyirlər. Ailənin ən əziz günlərindən biri bu gün sayılır... və yaxud oğul sevdiyi qızın adını çəkir.

Əlbəttə, çox zaman bunu anasına böyük bacısı vasitəsilə çatdırır. Çox vaxt balaca bacılar və qardaşlar poçtalyona dönlürlər.

Bir sıra hallarda oğlan öz hisslərini anasına bildirir, onun xeyir-dualarını alır.

Burada bir məsələni diqqətə çatdırmaq lazımdır. Milli mentalitetimizə görə, ana ilə müqayisədə ata və övladlar arasında pərdə olur. Ona görə də evlənmək, ərə getməklə bağlı xəbərlər ana vasitəsilə ataya çatdırılır.

Toy xalq yaradıcılığının şah əsəridir. Burada sənətin bir sıra növləri: nəğmələr, əlvan rəqslər, gözəl qəzəllər üstündə oxunan muğamlar, oyun havaları, alqış və xeyir-dualar bir-birini tamamlayır, sevgililərin səadətində yaraşlıq gətirir.

Qədim xalq adətlərindən olan toy hər şeydən əvvəl mərasim və ritualların zənginliyi, milli özünəxaslığı ilə fərq-

ləmir. Toy mərasimi əslində sistemə salınmış bədii yaradıcılıqdır, xalqın əsrlər boyu yaratdığı və yaşatdığı sənət abidəsidir.

Toy adət-ənənələri də uşağın tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Toy mərasimi məzmunu, mahiyyəti, milli özünəməxsus xüsusiyyətləri baxımından böyük tərbiyəedici qüvvəyə malikdir. Toya qədər və toyda həyata keçirilən bir sıra adət-ənənələrin, ailə qurulmasında ağsaqqalların, qohum, qonşu və dostların yaxından iştirakının canlı şahidi olan uşaqlarda bir çox milli xüsusiyyətlər və əxlaqi keyfiyyətlər formalaşmasının əsası qoyulur.

Nikahın bağlanması, ailənin həyatında ən əlamətdar hadisədir. Bunu valideynlər, qohumlar, qonşular, tanışlar qeyd edirlər. İlk körpənin dünyaya gəlməsi, ikinci ən böyük sevinc və fərəh, əlamətdar hadisədir. Bu hadisə də təmtəraqla yad olunur. İllər keçir, ikinci, üçüncü... uşaq doğulur. Sevinc-sevincə qarışır. Ailədə ad günləri keçirilir: atanın, ananın, uşaqların doğum günləri münasibətilə süfrə açılır, hədiyyələr, təbriklər əlamətdar günləri daha da rövnaqlandırır. Uşaq əlinə çanta alıb ilk dəfə məktəbə gedir. Həmin gün də səssiz-səmirsiz ötürmüşür. Nəhayət, birinci, ikinci... uşaq orta təhsilini başa vurur, ali məktəbə daxil olur. Bu hadisələr də ailədə təntənəli şəkildə keçirilir, qonaqlar dəvət olunurlar.

Uşaqlar ailənin nəinki qurulmasında, habelə onun möhkəmlənib ayaqda durmasında bu keyfiyyətlərin böyük rol oynadığını başa düşürlər. Nişan, toy mərasimlərinə kimi valideynlər, qohum-əqraba həm oğlan, həm də qızı sınaqdan keçirirdilər. Elçilər qızın səliqəli olub-olmadığını öyrənmək istədikdə, xəlvtə döşəməyə çörək qırıntıları atardılar. Əgər qız onları görüb yığırdısa, deməli, ondan səliqəli ev sahibi olacaq, yox əgər onları ayaqlayıb keçsə, həmin qız gedən evdə bərəkət olmaz, deyib elçilər həmin qarıdan ayaqlarının kəsərdilər.

Valideynlərin arzuları bir-bir həyata keçdikcə onların fərəhləri kökslərinə sığmır, yaşamaq, fəaliyyət göstərmək əzmi artır. Eyni zamanda ailədəki xoş, əlverişli, mənəvi və psixoloji

atmosfer uşaqları da ruhlandırır, təhsildə uğur qazanmaqda, məktəbdə, ictimai həyatda, ailədə layiqli yer tutmaqda onlara kömək göstərir. Uşaqların bir-birinə, ata-analarına hörmət və məhəbbəti artır. Bacı-qardaşlar bir-birlərinə, valideynlərinə qayğı göstərir, dayaq dururlar.

İnsan sosial bir varlıq olduğu üçün ölüm hadisəsi də sosial bir xarakter daşıyır. Həyata keçirilən yas adət-ənənələrinin də bir çox sosial vəzifələri vardır. Bu vəzifələrdən ən önəmli cəmiyyət üzvlərinin bir-birinə dayaq olaraq insanları çətin anlardan çıxarmaq və cəmiyyətin birliyini qorumaqdır. Bu səbəbdən də yas adət-ənənələrinin görünüşdə vəfat edən insan üçün həyata keçirildiyi düşünəlsə də əsl həqiqət də isə daha çox yaşayanlar, daha doğrusu, cəmiyyətdə gərəkli olan sosial münasibətləri tənzimləmək üçün həyata keçirilir.

Yas mərasimlərində söylənən ağılar psixoloji rahatlaşmanın bir yoludur. Psixoloqlar insanın öz kədərinə gizli şəkildə qəlbində saxlamayıb, hansısa bir tərzdə xaricə çıxarmasının, bürüzə verməsinin təzahür formasında çıxılmaz depressiyalara düşməsinin qarşısını aldığı qənaətinədəirlər.

Uşaqların yas mərasimlərində iştirakı da onların tərbiyəsinə böyük təsir edir. Yas mərasimlərində qohumlar, qonşular, tanışlar yaxının itirmiş şəxslərə başsağlığı verməyə gəlir. Başsağlığının təməlinə sosial münasibətlərin davam etməsi və sosial birliyin möhkəmlənməsi durur. Çünki başsağlığı yaxınına itirmiş insanların tək qalmadığını, baş verən kədəri digər insanların da şərik olduğunu göstərir. Yaxını vəfat etmiş insan dostlarının, qohumların, tanışların dəstəyini axtarır və bu dəstəklə ayaqda durmağa özündə güc tapır.

Xalqımızın adət-ənənələrini sadəcə bayram və mərasimlər daxilində göstərmək olmaz. Bu adət-ənənələr millətimizin gündəlik həyatında da özünü bariz bir şəkildə göstərmişdir və uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ən önəmli mənəvi təsir vasitəsi olmuşdur.

Böyük ədib C.Cabbarlının göstərdiyi kimi, bir xalqın keçirdiyi dövrləri, yas və bayramlarını, bu və ya digər vəziyyətdə

qarşı münasibətini, qonağa nasıl baxdığını, düşmənlə rəftarını, münasibətini, intiqamını, məhəbbətini dərk etməkdən ötrü dillərdə dolaşan dastanlar, mahnılar, tapmacalar, nağıllar və ilaxır ilk vasitə və ən doğru tərcumandır.

Sırf milli mənliliyimizi əks etdirən bir bayram olan Novruz bayramı min illərdən bu günümüze qədər xalqımızın məişətinə, mənaviyyatına, psixologiyasına nüfuz etmiş, özünün böyük tərbiyəvi təsir gücünə sahib adət-ənənələri ilə yetişən nəsilin gələcək həyata hazırlanmasına və beləliklə də, cəmiyyətin də sağlamlığına böyük təsiri olmuşdur. Ümumiyyətlə, istər qeyd edilməsi qadağan edilmədən öncə - min illər boyunca, istər qadağalara məruz qaldığı dövrdə, istərsə də müstəqillik əldə etdiyimiz son dövrlərdə bu bayram xalq arasında təntənə ilə, böyük sevinclə keçirilən bir mərasim olmuşdur.

Ailədə Novruz bayramının qeyd edilməsinin uşaqlara tərbiyəvi təsiri böyükdür. Bu bayramda bir çox ənənələr evdə səliqə-səhman, təmizlik işləri aparılması, yaxınların evinə qonaq gedilməsi, evdə xoş sözlər danışılması, küsülələrin barışması, bir çox oyunların oynanması uşaqların əxlaqi, əmək, estetik, zehni və fiziki inkişafına böyük təsir göstərir. Bu bayramda evdən, ailədən, ocaqdan vəfat etmiş insanların, ailə böyüklərinin xatirəsinin əziz tutulması, onların məzarlarına gedib ziyarət edilməsinin böyük tərbiyəvi təsiri vardır. Belə gündə dünyadan köçmüşlərin yad edilməsinin, onların ruhunu şad etmənin anlamını xalq öz dili ilə belə açıqlayır: "Axır çərşənbədə dünyadan köçənlərin ruhu bir hovurluğa evinə, oğul-uşağına, qohum-əqrabasına baş çəkməyə gələr. Gün axşama kimi ev-əşikdə, qapı-bacada xoş ovqatlı, üzgünlər olmaq, ətirli, dadlı yeməklərdən biş-düş eləmək gərəkdə ki, uluların ruhu gəlib özlərindən sonrakıların gün-güzəranını xoş görsün ki, qayıdıb əmin-ərxayın gedə bilsin.

Xalqın kimsəsizə əl tutmağı yüksək mənavi keyfiyyət kimi qəbul etməsi burada da öz əksini tapır: "İlaxırdə kimsəsizlərin, qəriblərin qəbrini də ziyarət edib, qəbrin üstünə

şirni qoymaq savab sayılır. Deyirlər ki, belədə doğmaların ruhu da rahat, daha şad olar".

Bütün bu adət-ənənələrin öz gözləri ilə müşahidə etmək uşaqlar üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Bu bayram uşaqlarda dostluq, xeyirxahlıq, alicənablıq, qonaqpərvərlik, səmimilik, vətənə dərin məhəbbət, saflıq, nəciblik kimi yüksək mənavi keyfiyyətlər aşılayır, onlar milli-mənavi keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Ailə bayramları, ailə şənlikləri ailə üzvlərini bir-birinə daha səmimi, mehriban və qayğıkeş edir. Artıq yeniyetməlik dövrünü başa vurmuş, gənclik mərhələsinin başlanğıcında oğlanlar hərbi xidmətə çağırılırlar. Onların əsgərliyə getmələri, ordudan tərxis olunmaları da ailədə qeyd olunur. Artıq əsgərliyə yola salmağa təntənə şəklini almışdır. Hərbi xidmətə gedən gəncin dost-tanışlarının da iştirak etdiyi məclis evdə, yaxud restoranda keçirilir. Hamı ona uğurlar diləyir, yaxşı əsgər olmağı arzulayır, vətənin müdafiəsində, ayıq-sayıq durmağı məsləhət görürlər.

Çağırışçı gənclər də üzərlərinə düşən vəzifənin öhdəsindən gəlməyə çalışırlar. Çiyinlə silah alıb Vətənin müdafiəsində dayanırlar.

Övlədin iş girməsi də əlamətdar gün sayılır. Onun ilk maaşı əsl təntənəyə çevrilir. O, ilk əmək haqqından ev üçün, ailə üçün, valideynləri, bacı-qardaşları üçün hədiyyələr alır, sonra süfrə başına keçirlər.

Ailə bayramları və şənlikləri zamanı dostların, tanışların, qohumların gəlişi ailə üzvlərinə, uşaqlara xoş əhval-ruhiyyə bəxş edir. Bu məclislərdə deyir-gülür, zarafatlaşır, bir-birinə xoş sözlər deyir, bir-birlərinin uğurlarını yada salır, gənclərə, uşaqlara xeyir-dua verirlər.

"Bu bayramların mahiyyəti də məhz həmin maraqlı söhbətlərdə, görüşlərdə və təntənəli şənliklərdədir. İnsanlar şənliklərə yalnız yeyib-içmək məqsədilə gəldikləri təqdirdə həmin bayramlar, əlamətdar günlər öz mənasını itirir. Ailə şənliklərinin hər birində uşaqlar iştirak edirlər. Çalışmaq

lazımdır ki, həmin tədbirlərin sahibi məhz onlar olsunlar, öz həmyaşdılarını evə dəvət etməkdən çəkinməsinlər”.

Qeyd etdiyimiz kimi, adət-ənənələrə bağlılığa insan ilk öncə məhz ailə ocağında yiyələnir. Yəni insan ilk mənavi dəyərlərini, ilk əxlaq prinsiplərini və adət-ənənələrə bağlı olan ilk qayda-qanunlarını ailədə öyrənməyə başlayır və ailədə öyrənilən bu bağlılıq onu bütün ömrü boyunca öz təsiri altında saxlayır. Bu adət-ənənələr insanın cəmiyyətin qəbul etdiyi, uyğun gördüyü, onun milli xüsusiyyətlərinə xas davranışlara görə hərəkətini tənzimləyir. Valideynlərin, eləcə də xalqın, cəmiyyətin yetişən nəsillərdə görmək istədiyi önəmli əxlaqi keyfiyyətlərdən biri də adət-ənənələrə hörmətlə yanaşmaq, onlara əməl etmək və ən əsası qoruyub saxlamaqdır.

3.5. Ailədə dəb, geyim, adətlər və tərbiyə məsələsi

Əhatə olunan məsələlər:

1. Geyim etiketləri və mədəniyyəti

2. Ailədə geyim mədəniyyətinin formalaşmasında valideynlərin rolu

İnsana nəzər salmaqla onun geyim mədəniyyəti, zövq və manerası barədə fikir yürütmək mümkündür. Səliqə ilə geyinmiş şəxs özünü inamlı aparır. Bəzi hallarda adama geyiminə görə qiymət verirlər. Hətta bu barədə atalar misalı da vardır: “Adamı geyiminə görə qarşılıyıb, ağılna görə yola salırlar”. Molla Nəsrəddinin “Ye kürküm, ye” lətifəsi bu baxımdan səciyyəvidir. Lakin hər bir şəxs həmişə daxildən, həm də xaricdən gözəl olmalıdır. Xarici gözəllik isə heç də, hər cür modaya uymaq, qaş-gözü bəzəmək, saçları uzatmaq, donu gödəltmək deyildir. Təbii olan hər şey gözəl görünür. Həyatda özünü “təlxək qiyafəsinə salan” oğlanlar, yaxud pal-paltarından tutmuş, sir-sifatınədək özgələşən “bəzakli kuklalar” bir həqiqəti dərk etməlidirlər ki, Qərbin ifrat moda mədəniyyətinə

aludəçilik heç də onları hörmətli, nüfuzlu etmir. Belələri xarici filmlərin tərbiyəvi xarakterini, müsbət keyfiyyətlərini deyil, mənfii cəhətləri əxz edir və yaddan çıxarırlar ki, sadə geyim adama daha çox yaraşır. Hər cür süni yenilik müasirlik sayılmır. Bu, sadəcə müasirlik pərdəsi altında özünü güllünc vəziyyətinə salmaqdır. Yaxşı geyinmək deyəndə, heç də tez-tez bahalı paltar almaq nəzərdə tutulmur. Səliqəli, ütülü və təmiz olan, bədənə yaxşı oturan sadə geyim hər cür qiymətli paltardan yaxşı görünür. Gənclər unutmamalıdırlar ki, paltarın gözəlliyi formanın səliqəliyində, rənglərin yaxşı uzlaşmasındadır. Zövqlə tikilmiş paltar bədənin gözəlliyini üzə çıxarır. Geyim insanın məşğələ növünə və yaşına münasib olmalıdır.

Kişilərin geyimi ilə müqayisədə qadınların geyimi daha zəngin və çoxşəxslidir: arıq və kök, alçaqboylu və hündürboylu, mütənasib əndamlı qadınlar üçün xüsusi modellər mövcuddur. Gödək və kök qızlara qısa və enli yupkalar geyinmək məsləhət görülmür. Onlar nisbətən hündür görünmək istəyirlərsə, gərək büzməli, qırçınlı paltarlara meyil göstərməsinlər, bellərinə iri kəmərlər taxmasınlar.

Kök və alçaqboylu qızlar bir rəngli saya geyimlərdən, mil-mil parçalardan və ensiz yaxalıqlardan istifadə etsələr, daha yaxşı olar. Belə geyim ansamblı boyu hündür göstərir. Hündürboylu qızlar və qadınlara paltarlarında uzun kəşiklər qoydurmaq məsləhət görülmür. Onların dabansız ayaqqabı, enli yupka və sviter, büzməli don, dama-dama parçadan tikilmiş paltar geyimləri məqsədəuyğun olardı.

Qızlar və qadınlar oğlan və kişilərlə müqayisədə özlərinə paltar seçərkən daha çox zövqə və seçicilik səriştəsinə malik olmalıdırlar. Kişi paltarına nisbətən qadın geyimində onun sahibəsinin fərdi üslubu və xarakteri daha aydın əks olunur. Zövqsüz seçilmiş müxtəlif rəngli qadın paltarları sahibəsinin pis zövqə malik olması barədə təsəvvür oyadır. Don, yupka, ayaqqabı, çanta, corab, zinət əşyaları rəng harmoniyasının tələblərinə cavab verməlidir. Çanta əgər paltara uyğun seçməzsə, onsuz keçinmək daha yaxşıdır. Hansı paltarları seçmək

lazımdır ki, geyim modaya uyğun gəlsin və həm də müasir görünsün?

Bu məsələdə hazır reseptlər ola bilməz. Xüsusən qadın modası mütəmadi dəyişir. Bir də görürsən ki, don gah uzun, gah da qısa olur. Paltarın silueti də dəyişkənliyə uğrayır. Gövdə gah qalxır, gah aşağı düşür, gah da yoxa çıxır. Ayaqqabının dabanları tez-tez dəyişir. Gah həddindən ziyadə hündür, nazik, gah orta vəziyyətdə, gah çox alçaq, enli olur.

Qızların (qadınların) şalvar geyməsi məsələsinə gəldikdə isə, gəlin, etiraf edək: şalvar heç də qızların (qadınların) hamısına yaraşmır. Şalvar da qısa don, yupka kimi arıq qıçlı qızların (qadınların) gözəl görünməsinə, cəlbedici olmasına xüsusilə maneçilik törədir. Bir ara şalvar-yupka dəbdə idi. Onu nəinki yeniyetmə və gənc qızlar, tələbələr, hətta ərlə qadınlar belə geyinirdilər. Şalvar və şalvar-don geyən qızlar və qadınlar modadakı dəyişikliklərə kor-koranə əməl etməməli, yeniliklərin bədən xüsusiyyətlərinə uyğun gəlib-gəlmədiyinin fərqi nə varmalıdır.

Hər yeni dəbin ardınca düşmək, ətək-ətək pul xərcləmək tələb olunur. Ona görə də elə paltar almaq lazımdır ki, əvvəla, ilk növbədə zəruridir; ikincisi, digər geyimlərə də uyğun gəlir. Mütəxəssislərin fikrincə, geyim mədəniyyəti iki əsas qaydaya əməl olunmasını tələb edir: əvvəla, paltar həmişə insanın təkrarolunmazlığını göstərməli və praktik olmalıdır; ikincisi, tez-tez ucuz mallar almaqdansa (Bir məsələdə deyildiyi kimi, "Mən elə varlı deyiləm ki, ucuz şeylər alım"). Bunun mənası odur ki, aldığı ucuz mal tez sıradan çıxır, məcbur olub birini, sonra o birisini alırsan. Axırda məlum olur ki, əvvəldən bahalı alınsaydı, bundan ucuz başa gələrdi, yaxşı, davamlı, gözəl, bahalı şey almaq daha sərfəlidir. Burada ataların belə bir məsələyi yada düşür: "Ucuz ətin şorbası olmaz".

Qadın modası ilə müqayisədə götürüldükdə kişi modası nisbətən sabitdir, parçanın rəngləri az olur. Kişilər gündəlik geyim üçün tünd rəngli parçadan çox da bahalı olmayan saya və xırda zolaqları olan kostyum seçə bilərlər. Bayramlar və

digər təntənəli mərasimlərdə geyimin tünd-göy və mavi rəngdə olması məqsədəuyğundur. Yayda isə, əksinə, açıq rəngli kostyum geymək məsləhət görülür.

Ayaqqabı da zövqlə seçilməli, hər fəslə uyğun alınmalıdır. Bu vaxt ayağın ölçüsü nəzərə alınmalıdır. Tuflı nə dar, nə də geniş olmalıdır. Dar ayaqqabı adamı incidir, barmaqlarında döyənək əmələ gətirir. Ayaqqabı nə qədər gözəl olsa belə, əgər narahatdırsa və yaxud adamın ayağına balacadırsa, gözdən düşür, ondan yaxa qurtarmağa çalışırsan.

Belə məsəl var: "Ayaqqabı əgər ayağıma darsa, dünyanın geniş olmasının mənə nə dəxli var". Həmin sözlərdə həqiqət var.

Ev paltarının estetik səviyyəsinə fikir vermək lazımdır. Bəziləri səhvən belə fikirləşirlər ki, evdə necə gəldi geyinmək olar, onsuz da heç kim sənə görmür. Əslində isə bu özünə, valideynlərə, həyat yoldaşına qarşı hörmətsizlik, kiçik bacı və qardaşlarına, övladlarına pis nümunədir.

Otaqda səliqəli paltarda gəzmək, ilk növbədə öz əhvalımızın yaxşı olması üçün vacib şərtir. Mənzilin yığışdırılması, naharın hazırlanması, müəyyən təmir işlərinin görülməsi üçün ayrıca paltardan istifadə olunmalıdır.

Qızların evdə çox da bahalı olmayan açıq rəngli pambıq parçadan xalat, sarafan, yaxud yüngül qısaqol don, şalvar, yüngül başmaqlar geyməsi məsləhətdir. Bu görkəmdə o, rəfiqəsini, tanışlarını çaya, qəhvəyə qonaq edər, eyvana, bağa-bağçaya, həyətə çıxıb bilər. Mətbəxdə iş görəkən önlük taxmaq, saçları ləçəyin altına yığmaq lazımdır. Mənzili yığışdırarkən idman forması, şalvar geymək məsləhətdir.

Gecə köynəyi, pijama yataqda geyilməlidir. Pijamada qonaq qabağına çıxmağı və yaxud onun yanında belə oturmaq hörmətsizlik olardı. Eləcə də pijamada bərbərxanaya, mağazaya getmək, nəqliyyata minmək, binanın qabağında, məhəllədə gəzmək yolverilməzdir. Cırılmış köynəkdə, maykada, küçədə dayanıb siqaret çəkən oğlanlar və kişilərə rast gəlirik. Bəzi qızlar xalata, saçına həna yaxıb başını ləçəklə bağlamış halda,

saçlarına biqudi taxmış vəziyyətdə küçəyə çıxır, qonşuya baş çəkir. Bu, həmin adamlarda geyim mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olduğunu sübut edir. İnsan hər yanda təmiz, səliqəli geyinməlidir.

Moda sosial təzahürdür. O, davranışın müəyyən tipi, ayrı-ayrı adamların, sosial qrupların, bütün nəsillərin həyat üslubu kimi baş qaldırır. Mədəni adam sadə, yaxud zövqlə geyinir, paltarının səliqəli, təmiz və ütülü olmasına fikir verir, kostyumu, köynəyi, qış və yay geyimləri yaşına, həyat tərzinə, sənətinə uyğun seçilir, zahiri görünüşündəki qüsuru nəzərə alır. O bilir ki, geyimi yöndəmsiz olarsa, qüsuru daha qabarıq görünəcəkdir. Ona görə də geyimin köməyi ilə ən yaxşı cəhətlərini nəzərə cərpdirəməyə çalışır. O, məşhur bir həqiqəti – “insanda hər şey gözəl olmalıdır” – düşünərək modadan yan qaçmır.

Dəblə geymək mümkündür, lakin zövqsüz geyinmək olmaz. Bəzi qızlar müəyyən estetik zövqə malik olmadığından kor-koranə rəfiqələrini yamsılayır, eynilə onlar kimi geyinirlər. Ona görə də küçələrdə, toy və nişan mərasimlərində, ad günlərində, teatr və konsertlərdə eyni biçimli geyimdə olan qızlarla rastlaşırıq. “Filan qız, filan oğlan elə geyinir” təsəvvürü ilə geyinmək yaramaz. Həm də birisinə yaraşan paltar bir də görürsən ki, o birində yaraşmır, onu yöndəmsiz göstərir. Modaya yaradıcı yanaşmaq lazımdır. Başqasını eyni ilə təkrar etmək zövqsüzlük əlamətidir. Hər kəs öz üslubunu, formasını tərpsəli və özünəməxsus geyinməlidir.

Bu gün də rənglərə münasibət moda ilə bağlıdır. Məlumdur ki, moda altı aydan bir dəyişir. Modelyerlər hər fəsildə hansı rəngin dəbdə olacağını qabaqcadan xəbər verirlər. Bu qayda indi dünyanın hər yerində qəbul olunmuşdur. Geyim mədəniyyətində fərdi üslub seçmək başlıca məsələlərdəndir. Qadının gözəl doğulması üçün bir imkan varsa, cəlbədicə olması üçün yüz min imkan vardır. Atalarımız əbəz yerə deməmişlər: “Gözəllik ondur, doqquzu dondur”.

Uşaqlarda geyim mədəniyyətinin tərbiyə olunmasında valideynlərin rolu böyükdür. Ata-ana gözəl və zövqlə geyin-

məklə yanaşı, bu vərdişi öz övladlarına da aşılmalıdırlar. Valideyn nəzərə almalıdır ki, onun səliqəsiz geyinib cəmiyyət içinə çıxması, işə, məclisə getməsi uşağa da siraət edir. Ata ayaqqabısının tozunu təmizləmədən onu geyinirsə, uşaq da məktəbə belə yollanacaq. Bəzən küçədə, iş yerində, mağazada düşünür ki, yağışdan sonra ayaqqabılarını təmizləmədən onları ayaqlarına keçirən adamlarla rastlaşırıq. Yaxalığı çirkli köynək geyinən ata, plasının düyməsi düşmüş ana qızına hansı nümunəni göstərə bilər? Geyim mədəniyyəti belə bir prinsipi diqtə edir: “Mənə yaraşan gözəldir”.

Geyim mədəniyyətinin formalaşmasında valideynlər qədər müəllimlərdə yüksək təsir gücünə malikdirlər. Müəllimin geyiminin, hər şeydən əvvəl pədaqoji əhəmiyyəti vardır. Onun gündəlik geyimi məktəblilərdə estetik tələblər, zövq barədə təsəvvür yaradır, müasir insanın zahiri görkəminə dair onlara müvafiq istiqamət verir. Bu, bir həqiqətdir ki, müəllimin geyimlə bağlı nəsihətlərində daha çox şəxsi nümunəsi şagirdlərə güclü təsir edir.

Pəşəsindən, sənətindən və məşğuliyyət növündən asılı olmayaq, hər bir şəxs modaya biganə qalmamalıdır. Lakin hər şeydə olduğu kimi burada da modadan kortəbii deyil, ağıllı istifadə edilməlidir. Moda nədir? Moda geyinib-keçinməyi, səliqəli davranmağı, saç düzümünü, özünü gümrax saxlamağı, zəmanənin nəbzini tutmağı bacarmalıdır. Geyim bu gün əksəriyyətin zövqünə oxşayır və onların diqqətini cəlb edən tələbatə çevrilirsə, deməli dəbdədir.

Xarici görkəmcə yaxşı görünmək üçün verilən məsləhət qulaq asmaq da faydalıdır. Geyim ümumi bir ansambl təşkil etməlidir. Ümumi şəkildə götürüldə moda itmir, yalnız müəyyən vaxtdan sonra nisbətən təkmilləşmiş formada yenidən meydana çıxır. İngilis alimlərindən biri dövrü olaraq təkrarlanan modalara belə qiymət verir: deyək ki, beş il əvvəl yöndəmsiz, qərribə hesab edilən moda, bu gün gözəl görünür. Lakin bir il keçdi, bir də görürsən ki, həmin gözəl moda münasib sayılmır, altı il sonra çox qərribə, on il sonra gülməli, otuz il sonra yenə

orijinal görünür. Bir sözlə, moda müasir insanları gözəl edir, qadınlara daha cazibədarlıq, kişilərə isə sadə və özünə inamlı görkəm verir.

Gənclərin geyim mədəniyyətinin formalaşmasında ailənin də, məktəbin də rolu böyükdür. Uşaq ailədə valideyndən, məktəbdə ona dərslər deyən müəllimdən nümunə götürür. Hər sahədə olduğu kimi, geyimləri, səliqə-səhmanları ilə onlara oxşamağa çalışır. Bu mədəniyyət növünün düzgün formalaşması istiqamətində valideynlər, eləcə də müəllimlər doğru seçim etməkdə uşaq və yeniyetmələri maarfləndirməlidirlər.

III fəslə dair ümumi suallar:

1. Tərbiyənin tərkib hissələrinin ailədə formalaşdırılması üçün valideynlərin üzünə hansı öhdəliklər düşür?
2. Ailənin möhkəmləndirilməsinin əsas şərtləri hansı göstəricilər hesab edilir?
3. Ailənin psixoloji iqliminin ailə üzvlərinə təsiri necə izah edilə bilər?
4. Ailə tədbirləri uşaqların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında nə kimi əhəmiyyətə malikdir?
5. Geyim mədəniyyətinin formalaşmasında valideynlərin rolu nədən ibarətdir?

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, 1 c., Bakı: ASE, 1983 (43-154).

IV FƏSİL

MƏDƏNİ VƏRDIŞLƏRİN FORMALARI VƏ UŞAQLARDA TƏRBIYƏ OLUNMA İMKANLARI

4.1. Ailədə mədəni davranış qaydaları

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailə tərbiyəsində mədəni davranış nümunələri
2. Ailə üzvləri arasında ünsiyyət mədəniyyəti
3. Ailə üzvlərinə ictimai yerlərdə mədəni davranış qaydalarının öyrədilməsi

İctimai mühitdə yaşayan insan istər-istəməz cəmiyyət üzvləri ilə qaynaq-qarışmalı və ünsiyyətdə olmalıdır. Bu ona görə lazımdır ki, hər şəxs öz ictimai vəziyyətini qoruyub saxlasın, maddi vəziyyətini və tərəqqisini günbəgün artırsın və həyat çətinliklərini daha yaxşı şəkildə həll etsin. Bunun üçün insan ətrafındakı adamlarla elə rəftar etməlidir ki, onların hörmətlərini qazansın, özünün ictimai mövqeyini yüksəlsin.

Bu kimi keyfiyyətlərin qazanılması üçün tərbiyə işi uşaq yaşlarından düzgün təşkil edilməlidir. "Uşaq elə tərbiyə edilməlidir ki, rəftar və münasibətdə gözəl olsun. O, özü haqqında mümkün qədər az danışsın, başqalarının xatirinə dəyən söz deməsin, yoldaşları ilə şit zarafat etməsin. Bundan əlavə, o evə qonaq gələndə ayağa dursun, başqa evə qonaq gedəndə əyləşməyə tələməsin. Yaxud da avtobusda, küçədə, ictimai yerlərdə ucadan danışmasın, başqalarına qayğıkeşlik göstərsin, salamlaşarkən artıq hərəkətlərə yol verməsin. Bir sözlə, uşağa elə tərbiyə verilməlidir ki, ailədə, məktəbdə, işdə, qonaqlıqda, stol arxasında, söhbət zamanında nəzakət qaydalarından kənara çıxmasın, insan ləyaqətini alçaldan hərəkətlər - sırtıqlıq, acgözlük, kobudluq, ədəbsizlik və s. etməsin.

Qeyd edilən bu ədəb qaydalarının mədəni davranış vərdişlərinə aid olduğu şübhəsizdir. Bu qaydalar davranış və

münasibət estetikasına birbaşa aid edilir. Davranış və münasibət estetikasının meyarı elə, nümunəvi ədəb qaydalarıdır, mədəni davranış vərdişləridir. Doğrudan da bu qayda və vərdişlər o zaman böyük məna və əhəmiyyət kəsb edir ki, uşaq, yeniyetmə, yaxud gənc onları “mexaniki surətdə” mənimsəmir, əksinə, onların gözəlliyini dərk edir, başa düşür ki, bu vərdişlər adamı nəcibləşdirir, yüksəldir və daha gözəlləşdirir.

Bu da doğrudur ki, davranış mədəniyyətindəki gözəlliyi fərqləndirmək qabiliyyəti uşaqda birdən-birə yaranmır. Bu qabiliyyət tədricən yaranıb inkişaf edir. Həmin sahədəki işin müvəffəqiyyəti və ya qüsuru isə müəyyən dərəcədə yənə də məhz valideynlərdən asılı olur. Budur, dörd yaşlı bir qız qolları üstə tutduğu gəlinciyə acıqlanır: “Çor, zəhrimar, boyunu yerə soxum! - deyə ona qarğayı, “...niyə yatmırsan, gözlərini yum, yoxsa gözünü çıxararam!”

Sual oluna bilər: dörd yaşlı təzəcə tamam olmuş bu qız belə sərt rəftarı, uşaq aləminə uyğun olmayan ürəkbulandırıcı xoşagəlməz sözləri kimdən öyrənmişdir?

Bizcə, geniş izahata ehtiyac yoxdur. Yaxşı ədəb qaydaları, mədəni davranış vərdişləri ailənin yaşlı üzvlərinə yad olan yerdə tərbiyədən bundan artıq bir şey gözləmək çətinidir.

Nümunəvi ədəb qaydaları ailə başçılarından xarakter əlamətlərinə çevrildikdə və ailə üzvləri arasında səmimiyyət, qarşılıqlı hörmət və etibar olduqda isə belə ailədə yaşayan uşaq davranışdakı və insanlar arasında olan əlaqələrdəki gözəlliyi çox tez dərk edir, özü də davranış və münasibətdə gözəl olmağa çalışır. Əbəs deyil ki, böyük pedaqoqlar bu cəhətə həmişə ciddi diqqət yetirmiş və valideynlərin özlərindən davranışda nümunə olmağı tələb etmişlər. Tərbiyə işinin ecazkar ustası olan A.S.Makarenko özünün təcrübəsinə əsaslanaraq yazırdı: “Mən kollektivin elə bir üzvü olmalıyam ki, kollektivə təzyiq göstərməklə bərabər, onu sevindirə bilim. Məndə estetik ifadə olmalıdır, ona görə də heç vaxt çəkmələrim silinməmiş və ya qayıqım bağlanmamış bayıra çıxmazdım. Məndə də mümkün qədər bir növ parlaqlıq olmalıdır. Mən də kollektiv kimi fərqli

olmalıyam. Hətta ovqatım təlx olanda və ya xəstə olanda da öz dərdimi uşaqların qarşısında büruzə verməməyi bacarmalıyam”. Valideynlər bu sahədə də Makarenkodan nümunə götürməlidirlər. Onlar özlərinin yerləşlərinə, duruşlarına, danışmalarına, hərəkətlərinə, rəftar və davranışlarına fikir verməli, həmişə gözəlliyə can atmalı, uşaqlarını da bu ruhda yetişdirməlidirlər. Uşağa başa salmalıdır ki, “qaşqabaqlıqdan, üzü turşutmaqdan çəkinərək, daimi gülməlik, həmişə hərəkətə hazır olmaq, əsəbiliyə tutulmaq, faydalı hərəkətlərə, maraqlı, məzmunlu, mənalı hərəkətlərə hazır olmaq, lakin çığır-bağır, heyvani hərəkətlərə qapılmamaq lazımdır”.

Dünya şöhrətli alim Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında yazmışdır ki, uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran karamətlərə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə, ağıla, süura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikləndirmək, əsil-nəsəbə aid olan şeylərlə yox. “Bundan sonra adət-ənənə, davranış qaydaları, dini vəzifələri öyrətmək, onları yerinə yetirməyə təhrik etmək, tabe olmadıqda tənbeh vermək, xeyirli işləri onun yanında tərifləmək, zərərli şeyləri isə pisləmək məsləhətdir. Onda yaxşı bir hərəkət baş verdikdə həvəsləndirib artırmaq, kiçik bir nöqsan gördükdə isə danlayıb qarşısını almaq lazımdır.”.

Beləliklə, hər bir ata-ana çalışmalıdır ki, övladları davranış və rəftarda, münasibət və hərəkətlərdə yaxşı cəhətləri mənimsəsin, bunu özlərində adət halına salmağı və ədəb qaydalarına riayət etməyi bacarsınlar.

Mədəni vərdişlərin formaları. Mədəni vərdişlərin formalaşmasında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanışlıq, bədii ədəbiyyatın oxunması, musiqi və nəğmə, təsviri incəsənət, qəzet və kitablar, muzeylər və sərgilər, kino və teatr tamaşaları, informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə xüsusi rola malikdir. Bu nümunələrin bir neçəsinə diqqət yetirək.

Yaxşı söylənildən *nağıl* özü artıq mədəni vərdişlər tərbiyəsinin başlanğıcıdır. Çox yaxşı olar ki, hər ailənin kitab rəfində nağıllar toplusu olsun. Kiçik yaşlı uşaqlara danışmaq üçün bir çox nağılları itxisar etmək, sadələşdirmək, həmin nağılları tam başa düşülsə hala salmaq lazımdır. Valideynlər özləri də hələ uşaq vaxtı eşitdikləri nağıllardan danışa bilərlər. Çalışmaq lazımdır ki, seçilən nağıl istər uşaq, istərsə də böyüklər tərəfindən ifadəli oxunsun və ya söylənsin. Mətnin xarakterinə uyğun şəkildə oxunulan və ya danışılan əhvalatın təsiri uzun müddət adamın xatirində qalır. Məhz bu şəkildə danışılan nağıldan bəhs edərək M.Qorki 1934-cü ildə yazırdı ki: "nənəmin sözlərinin qanadlandırıcı şənliyi hələ bu günə qədər yadımdan çıxmamışdır".

O da qeyd edilməlidir ki, hansı nağılı seçməyin, nağılı yüksəl emosional şəkildə nəql etməyin də əhəmiyyəti böyükdür.

Uşağın görüş dairəsini inkişaf etdirmək və həyat haqqında onun təsəvvürlərini genişləndirmək üçün *təsviri incəsənətin* özünə məxsus yeri vardır. Uşaqlar təsviri yaradıcılıq fəaliyyətinə, xüsusən rəsmə, dekorativ işlərə və yapışdırma işlərinə lap erkən yaşdan maraq göstərirlər. Əllərinə plastilin, gil, mum və sair düşün kimi onlar bundan müxtəlif fiqurlar (göbələk, armud, heyvan fiqurları və s.) qayırmağa səy edirlər, yaxud kağız və karandaş tapan kimi şəkil çəkməyə və ya ona müxtəlif bəzək vurmağa başlayırlar.

Ata-analar arasında elələri var ki, özləri hiss etmədən uşaqlarında təsviri yaradıcılıq işlərinə olan bu həvəsi söndürürlər.

Ümumiyyətlə, yadda saxlamaq lazımdır ki, uşaqların təfəkkürü obrazlı və konkret səciyyə daşdığından onlarda rəsmə, şəkllə, dekorativ işlərə, qurmaq və yapışdırmaq işlərinə, tikişə və s. böyük maraq olur. Məhz elə məktəbəqədər mərhələdən valideyn bu marağı hər vəchlə artırmalıdır. Bunun üçün o, uşağa rəngli karandaş, şəkil dəftəri, albom, akvarel boya, fırça, plastilin və s. almalı, təsviri yaradıcılıqla məşğul olması üçün

ona müvafiq yer ayırmalı və uşağın işlərinə nəzarət etməlidir. Lazım gəldikdə isə ona müvafiq göstərişlər verməlidir.

Uşağın düzəltdiyi və ya çəkdiyi şeyləri ayrıca bir yerdə saxlamaq məsləhətdir. Çünki bu həm uşağı sevindirir, onu daha maraqla və diqqətlə işləməyə təhrik edir, həm də valideynə imkan verir ki, müxtəlif vaxtlarda düzəlmiş və ya çəkilmiş bu şeyləri müqayisə etməklə övladında təsviri fəaliyyətin necə inkişaf etdiyini izləsin.

Valideyn məktəbyaşlı uşağın da təsviri yaradıcılıq işləri ilə maraqlanmalıdır. Məktəbdə rəsm dərsləri I-VII siniflərdə keçilir və uşaqlara təsviri savad öyrətmək, onlarda yaradıcılıq və müşahidəçilik qabiliyyətini təkmilləşdirmək, karandaşla və boya ilə işləmək bacarığı yaratmaq, uşaqların xəyalını, zövqünü, görmə mədəniyyətini, gözü ilə əli arasındakı koordinasiyanı inkişaf etdirmək kimi bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. Bu vəzifələr məktəbdə naturadan çəkmək, mövzu üzrə rəsm, dekorativ rəsm və təsviri incəsənət haqqında müsahibə adlı dörd məşğələ növü üzrə həyata keçirilir.

Uşağın evdə şəkil çəkməsi ilə əlaqədar olaraq valideyndən nə tələb edilir? Bu suala cavab verməzdən əvvəl həmin sahədə ata-analar tərəfindən buraxılan aşağıdakı xarakterik səhvləri göstərmək lazımdır.

Bəzi valideynlər uşağın rəsm sahəsindəki qabiliyyətini hər yerdə, hamıya, həm də həddən artıq tərifləmək yolu ilə onu imtiyazlı vəziyyətdə qoyur və uşaqda təkəbbürlük, lovğalığ kimi mənfi sifətlər doğururlar. Halbuki qabil uşaqları belə başa salmaq lazımdır ki, yaxşı sənətkar olmaq üçün adam sadə və təvazökar olmalı, öz üzərində daha çox çalışmalı və müxtəxəsislərdən tez-tez məsləhətlər almalıdır.

Bir sıra valideynlər uşaqların yaş xüsusiyyətləri ilə hesablaşmadıqlarına görə, onların rəsm fəaliyyətinə ifrat dərəcədə tələbkarlıqla yanaşır və hər kiçik nöqsandan ötrü uşağı töhmətləndirirlər. Yaxud da karandaşı onun əlindən alıb: "elə yox, bax belə!", - deyərək uşağın əvəzinə şəkli özləri çəkir,

onun hər addımına himayəçilik edir və beləliklə də uşağda müstəqilliyi boğurlar.

Başqaları isə, əksinə, uşağın işinə əsla qatışmırlar, onun hər cür qüsuruna göz yumur, "böyüyəndə özü başa düşəcəkdir", - deyə güzəştə gedirlər.

Uşağın müstəqil işləməsinə imkan verməmək və onun inkişaf səviyyəsi ilə hesablaşmamaq düzgün olmadığı kimi, onun fəaliyyətini başlı-başına buraxmaq da doğru deyildir.

Uşaq şəkil çəkərkən valideyn onun stol arxasında düzgün oturmasına fikir verməlidir. Gözlə kağız arasındakı məsafə təxminən 30-40 sm olmalıdır. Şəkil nazik yonulmuş karandaşla çəkilməlidir. Karandaşı yonulmuş yerindən xeyli yuxarıdan (baş, şəhadət və orta barmaqlar arasında) boş tutmaq lazımdır. Onu kağızın üzərinə də bərkdən basmaq yaramaz. Valideyn fikir verməlidir ki, şəkilin çəkilişində uşaq xətkəş, pərgar və s. kimi alətlərdən istifadə etməsin, hər şeyi əllə çəksin.

Çəkmək üçün uşaqlara tanış və maraqlı mövzular təklif olunmalıdır ki, bu mövzular onlarda sevinc doğursun. Həmin məqsədlə uşağa dövlət atributlarını əks etdirən nümunələr, yaşadığı mühitdəki müxtəlif mənzərələrin, şəhər və kəndlərdəki quruculuq işlərinin, məktəb həyatının, oyun meydançasının, çay kənarlarının və s. yerlərin şəklini çəkməsi məsləhət görülə bilər.

Uşaq - xüsusilə kiçikyaşlı uşaq şəkli rəngləməyi çox sevir. Lakin o, əlvan rəngə xüsusi meyl göstərdiyinə görə şəkilin hər yerini belə boyalarla rəngləməyə səy edir. Məsələn, ağər kiçikyaşlı uşaq alma ağacı şəkli çəkirsə, onun hər yerini (göv-dəsini, meyvəsini və yarpaqlarını da) qırmızı rənglə boyayır. Belə olduqda uşaqla söhbət edib, səhvini ona başa salmaq və əşya üzərində müşahidəsini qüvvətləndirmək lazımdır.

Kitablardakı illüstrasiyalar, şəkil sərgiləri və başqa mənbələr də uşağı rəsmə həvəsləndirmək və təsviri sənətin bu növündəki gözəlliyi dərk etməyə yönəldir. Odur ki, uşağa belə illüstrasiyalar göstərmək, mümkün olan yerdə onu şəkil sərgilərinə aparmaq, ayrı-ayrı

rəssamların çəkdiyi şəkilləri ona göstərmək və bu şəkillər ətrafında müvafiq söhbətlər aparmaq vacibdir.

Qəzetlər və kitablar mədəni vardiş formalaşdıran amillərdəndir. Uşaq hələ ibtidai təhsil əldə etməmiş qəzet onun təəssuratı içərisində möhkəm yer tutmalıdır. Ailə qəzetlərdən birinə abunə yazılmalıdır. Valideyn qəzeti uşağdan kənarə oxumamalıdır, ailədə hər kəs qəzetə yalnız özü üçün baxmamalıdır. Hər bir qəzətdə ucadan oxunmalı və haqqında danışılmalı bir material tapmaq mümkündür. Valideyn bu materialı xüsusi olaraq uşaq üçün oxumasa da və bu material haqqında xüsusi olaraq uşaqla danışmasa da, bütün bunları mütləq uşağın yanında etməlidir. Hətta yaxşı olar ki, siz oxuduğunuz haqqında elə danışsınız ki, elə bil siz xüsusi olaraq uşaq haqqında düşünürsünüz. Siz nə qədər təbii, səmimi danışsanız, o sizə o qədər diqqətli qulaq asacaqdır.

Sonralar uşaq inkişaf etdikcə və xüsusilə o özü oxumağı öyrəndikdən sonra qəzet uşağın tərbiyəsində getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Ailənin uşaqlar üçün nəşr olunmuş qəzet və ya jurnallardan birinə abunə yazılması bu işdə ən yaxşı göstəricidir.

Hər bir ailə uşağda kitaba, bədii ədəbiyyata maraq yaratmalı və təşkil etməlidir. Təcrübə göstərir ki, təxminən 3 yaşdan etibarən uşaq kitabı sevməyə başlayır. Onu əvvəlcə kitabdakı şəkillər maraqlandırır. Sonralar uşaq böyükləri həvəslə dinləyir. 5-6 yaşlardan başlayaraq uşaqların kitabə və ifadəli qiraətə marağı daha da artır. Bu yaşda onlar kitab oxumağı ailənin yaşlı üzvlərindən tez-tez xahiş edirlər. Uşaq savad kəsb etdikdə özü kitabları həvəslə oxumağa başlayır. Valideynin borcu uşağın mütaliəsini düzgün istiqamətləndirmək və ona nəzarət etməkdir.

Bəzən uşağın əlinə onun yaşına və anlaq səviyyəsinə uyğun olmayan, yaxud naturalist səpgidə yazılan kitablar düşür. Uşağın tərbiyəsinə pis təsir göstərə bilən belə kitabları onlara vermək yaramaz. Uşağa elə kitablar oxutdurmaq lazımdır ki, bu kitab onun yaşına və inkişaf səviyyəsinə uyğun olsun, eyni

zamanda həm bədii, həm də ideya-siyasi cəhətdən yüksək olsun, uşağa bilik verməklə yanaşı, onda nəcib hisslər oyatmağa da qadir olsun.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar qısa şeirlərə və nağıllara daha böyük maraq göstərdiklərindən onlara "Uşaq və buz" (M.Ə.Sabir), "Şəngül, şüngül, məngül" (M.Müşfiq), "Heyvanların yuxusu" (R.Rza), "Dovşanın ad günü" (X. Əlibəyli), "Bib-bib" (T.Əliyev) və s. əsərləri, şifahi xalq yaradıcılığının müvafiq nümunələrini oxumaq olar.

Məktəbyaşlı uşaqlar üçün oxunulması məsləhət görülən kitablara gəldikdə isə bu barədə müəllimlər və kitabxanaçılarından lazımı məsləhət almaq olar.

Uşaqda bədii ədəbiyyata məhəbbət tərbiyə etmək üçün ata-ana ona başa salmalıdır ki, gözəl kitab adamı mədəni və ləyaqətli olmağa öyrədir, insanın hiss və zövqünü inkişaf etdirir. Uşaq bilməlidir ki, böyük yazıçı, alim, mütəfəkkir və digər ziyalıların çoxu bədii əsərləri yüksək qiymətləndirmiş və kiçik yaşlarından kitablara xüsusi həvəs göstərmişlər. Məsələn, M.Qorki kitabı yer üzünün ən böyük və sirlı xariqələrindən biri adlandıraraq yazır ki, "məndəki bütün yaxşı cəhətlər üçün kitablara minnətdaram... kitablər mənim aqlımı və qəlbimi qanadlandırdı... kitablər olmasaydı, mən səfehlik və alçaqlıq içində qərq olardım".

V.Q.Belinski kitabı zamanın həyatı adlandırmışdır.

A.İ.Gertsenə görə, kitab bir nəslin digər nəsə mənavi vəsiyyətidir.

M.İ.Kalinin deyir ki, "mədəniyyəti yüksəltmək, birinci növbədə bədii ədəbiyyatı bilmək deməkdir. Bədii ədəbiyyat insanın biliyini artırır, insanın yüksəlməsi üçün, adamları daha yaxşı başa düşmək üçün imkan yaradır".

N.İ.Piroqov yazır: "Hansı kitabları oxuduğunu mənə de, sən kim olduğunu söyləyim".

Atalar sözləri və zərb-məsəllərdə deyilir ki, kitab xəstəyə şəfa, yolçuya yoldaş, intizarlıya təsəllidir; kitabsız ağıl qanadsız quşdur; kitab evin birinci bəzəyi, ev ziyəsinin mədə-

niyyətinin əlamətidir; kitab biliklər dünyasına və xəyal aləminə körpüdüür və s.

Bu müdrik fikirləri uşaqlara çatdırmaqla uşağı inandırmaq lazımdır ki, "mədəni insan tərbiyə etmək işinə iki qüvvə hər şeydən yaxşı təsir göstərir: incəsənət və elm. Bu qüvvələrin hər ikisi kitabda birləşmişdir" (M.Qorki). Odur ki, kitabı sevmək, ondan öyrənmək və öyrənilən şeyləri həyata tətbiq etmək lazımdır.

Bəzən ailənin və məktəbin buraxdığı pedaqoji səhv nəticəsində kitab oxumağı sevməyən uşaqlar olur. Belə uşaqlarda müaliyə həvəs doğurmaqdan ötrü uzunmüddətli iş aparmaq lazım gəlir. Valideyn belə uşaqlarla maraqlı hekayə və kitablari birgə oxumalı, birgə oxunmuş kitabın ardını oxumağı isə uşağa tapşırmalıdır. Sonra həmin kitabın məzmunu haqqında onunla söhbət etməlidir.

Uşağın yaşına və səviyyəsinə ən çox müvafiq olan iri hərfli və çap olunmuş və çox şəkili kitablər almaq lazımdır. Uşaq bu kitablari oxuya bilməsə də, hər halda bu kitablər onda müaliyə maraq oyadar və savad öyrənməyin cətinliklərini aradan qaldırmaq həvəsi yaradar. Elmi bilikləri əldə etməyə başlayan kiçik yaşlı məktəblinin həyatında qəzet, kitab, teatr, kino və başqa mədəni ictimai hadisələr məhz bu dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabla tanış olmaq da ucadan oxumaqla başlanmalıdır. Uşaqda müstəqil kitab oxumağa həvəs bu kimi vərdislər formalaşdırır. Uşağın müstəqil qiraətini, xüsusilə böyük yaşda, əsas etibarilə məktəb yönəldir. Lakin bu qiraətə valideynlərin nəzarət etməsi daha çox fayda verə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

a) valideyn uşağın kitab seçməsinə nəzarət etməlidir.

b) valideyn uşağın kitabı necə oxuduğunu bilməlidir.

Bəzi uşaqlar kitabın mənasını dərk etmədən sürətlə oxuyub qurtarırlar. Hec bir idraki gərginlik sərf etmədən onun yalnız zahiri cəhətdən maraqlı olan yerlərini – fabulasını izləyirlər. Bundan uşağı çəkəndirmək lazımdır.

c) uşağı kitabla ehtiyatlı, səliqəli rəftar etməyə alışdırmaq lazımdır.

Kino və teatrdan istifadə də gözəl və yüksək tərbiyə vasitəsidir. İstər kino, istərsə də teatr özünün konkretliyi ilə, bədiî tərtibatı və musiqisi ilə, bədiî sözlərlə təsir göstərərək uşağa gözəllikləri dərk etməyi öyrədir, onun estetik mühakiməsini və zövqünü inkişaf etdirir. Kino və teatrdə (xüsusən uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş kino və teatrdə) aktyorun oyunu uşağın anlama biləcəyi konkret və canlı obraz yaradır. Əsərin musiqisi, hissələri arasındakı əlaqə və başqa tərkib ünsürləri bu obrazı daha da tamamlayır. Nəticədə həmin obraz özünün bədiî təsir qüvvəsi ilə uşağın düşüncəsinə hakim kəsilir, gələcək həyat yolunu müəyyənləşdirməkdə ona kömək edir. Əbəs deyil ki, uşaqlar baxdıqları filmin və ya teatrın qəhrəmanlarını çox zaman təqlid edir, özlərini həyatda onlar kimi aparmağa çalışırlar. Baxdıqları səhnə əsərləri və kinolar uşağı fikirləşməyə, gözəl olan şeyi çirkindən ayırmağa təhrik edir, onu özünü müxtəlif formada göstərən hər cür yaramazlıq və eybəcərliyə qarşı nifrət ruhunda yetişdirir. Buna görə də valideynlər övladlarının tərbiyəsi işində kino və teatrlardan istifadə etməlidirlər.

Kino və teatr tamaşalarının uşaqlar tərəfindən yaxşı qavranılmasını təmin etməkdən ötrü valideynlər müəyyən işlər görməlidirlər. Hər şeydən əvvəl, onlar teatr və kino zalında nə davranmağın lazım olduğunu uşağa öyrətməlidirlər: teatr və kinoya vaxtında, həm də səliqəli və təmiz geyimdə getmək, salonda səs-küy salmamaq, bir-yerdən başqa yerə qaçmamaq, tamaşanı və ya filmi diqqətlə dinləmək və s. bu kimi məsələləri uşağa başa salmaq lazımdır.

Teatrlar uşaqdan daha ciddi və uzun müddətli gərgin diqqət tələb edir. Bu cəhətdən teatr kinoya nisbətən çox mürəkkəbdir. Pyesin fasilələrlə göstərilməsi tamaşaçıları məvzunun hər bir təfərrüatına daha diqqətli yanaşmağı, onu daha fəal təhlil etməyə həvəsləndirir. Teatrdə göstərilən pyes evdə, ailə icərisində, kinofilmə nisbətən daha artıq müzakirə

edilməli və bu haqda canlı fikir mübadiləsi daha geniş olmalıdır.

Uşaqlara baxacaqları əsərin - kino və ya teatr tamaşasının süjeti haqqında qısa məlumat verilməlidir. Buradaca uşaqlara tapşırmaq lazımdır ki, onlar əsas rolların ifaçılar tərəfindən necə oynanılacağına, aktyorların geyiminə, səhnələrin quruluşuna, əsərin musiqisinə və s. bu kimi cəhətlərə xüsusi diqqət yetirsinlər. Uşaqların qarşısına qoyulan belə vəzifələr nümayiş etdirilən əsərə onların daha fəal münasibət bəsləməsinə səbəb olur.

Kinoya və ya teatr tamaşasına (eləcə də evdə televizorla verilən kinolara) baxdıqdan sonra uşaqların iştirakı ilə həmin tamaşa və ya film "müzakirə" edilməlidir. Bu məqsədlə uşaqlara aşağıdakı suallar verilə bilər: "Gördüyün tamaşada sənə daha çox xoş gələn nə oldu?", "Hansı aktyor daha yaxşı oynayırdı?", "Əsərin musiqisi və səhnə tərtibatı necə idi?", "Tamaşa səndə nə kimi fikir və hisslər doğurdu?" və s.

Bu suallara cavab verərkən uşaq istər-istəməz əsər haqqında rollar və onları ifa edənlər haqqında, səhnə bəzəyi və musiqi haqqında, tamaşanı yaradan kollektivin işi haqqında öz fikir və mülahizələrini bildirəcəkdir. Bu fikir və mülahizələrdə səhvlər olduqda valideyn onları düzəltməlidir.

Valideynlər uşağın hansı kino və teatra göndərilməsinə, eləcə də evdə televizor və kompüter vasitəsilə hansı filmlərə baxmasına da nəzarət etməli, uşaq üçün münasib olub-olmamasına mütləq diqqət yetirməlidirlər.

Muzeylər və sərgilər də tərbiyə prosesinə müstəsna dərəcədə kömək göstərir. O uşaqların yaradıcı şəxsiyyət kimi işləyib yaşamasına, mədəniyyət, elm, siyasi-mənəvi ideallara bağlı olmasına şərait yaradır, təkcə öz həyatı ilə yox, digər böyük mütəfəkkirlərin həyat amalları ilə yaşamasına kömək edir. Bu sferada qurmaq, yaratmaq arzusu, marağı başlıca amal, ideya kimi təzahür edir. Yaşadığımız zaman mədəniyyət, təhsil, tərbiyə problemlərinə yeni yanaşma tərtibi diqqətə edir ki, bunun da əsasında insanın əxlaqi-mənəvi yaradıcılığı durur.

Muzey və sərğilər uşaqların bir sıra təlim-tərbiyə vəzifələrinin həyata keçirilməsinə geniş imkanlar açır. Həmin vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- şəxsiyyətin yaradıcılıq inkişafı ahəngdarlığını təmin etmək;
- milli ideologiyanı formalaşdırmaq;
- ənənələri qorumaq, milli-mənəvi dəyərləri mühafizə etmək, əsl vətəndaş kimi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmaq;
- müxtəlif tarixi dövrləri dərk etməyi, öz zəmanəsi ilə əlaqələndirmək bacarıqları formalaşdırmaq;
- böyük şəxsiyyətlərin əməl və fikirlərini anlamaq, tarixi hadisələrin mahiyyətinə vərmaq, tarixən formalaşmış milli-mənəvi dəyərləri dərinədən duymaq və s.

Mədəni vərdişlər tərbiyəsini başqa formalarına *asuda vaxtın və gün rejiminin* düzgün təşkili də aid edilir. Uşaqlar çox sərbəst olduqları, məktəbdən və ailədən kənarında gəzib-dolandıqları vaxt mənfi təsirlərə məruz qalırlar. Məlumdur ki, uşaq və yeniyetmələrin tərbiyəsini müvəffəqiyyəti onların gəzib dolandıqları mikromühitin "havasından" asılı olur.

Mədəni vərdişlərin formalaşmasına xidmət edən bu nümunələr yetişməkdə olan uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına bilavasitə təsir edir. Mədəni vərdişlərin təşkili və həyata keçirilməsi işinə valideynlər diqqət yetirməli, övladlarını düzgün istiqamətləndirməyi bacarmalıdırlar.

4.2. Mədəni vərdişlərin formalaşdırılmasında valideynlərin rolu

Əhatə olunan məsələlər:

- 1. Ailədə uşaqların mədəni vərdişlərə alışdırılması**
- 2. Mədəni vərdişlərin formalaşdırılmasında valideyn nümunəsinin rolu**
- 3. Müxtəlif yerlərdə mədəni davranış normaları**

Tanınmış sosioloq Parsonzun nəzərinə ictimai olmaq yaşadığı mühitə hakim olan mədəniyyətə yiyələnəkdir. Başqa

bir tərifi əsasən isə, ictimai olmaq, ictimaiyyətdə mövqə tutmaq üçün bir sıra mədəni vərdişlərə yiyələnəmək gərəkdir.

"Əsl mədəni vərdişlər tərbiyəsini məktəbin və cəmiyyətin vəzifəsi sayan, ailənin isə bu sahədə heç bir iş görə bilmədiyini iddia edən valideynlər böyük səhv edirlər". Görkəmli rus pədaqoqu A.S.Makarenko bu fikirləri ilə yanaşı onu da qeyd edirdi ki, ailə mədəni vərdişlər tərbiyəsini mümkün qədər tez başlamalıdır, bunun üçün ailənin səəncamında böyük imkanlar vardır, ailə bu imkanlardan mümkün qədər yaxşı istifadə etməyə borcludur.

Ailədə mədəni vərdişlərin tərbiyəsi heç də çətin iş deyildir, lakin bu işin asan olması üçün valideynlər hər şeydən əvvəl belə düşünməlidirlər ki, mədəniyyət ancaq uşaq üçün lazımdır və sadəcə bu mədəniyyəti təbliğ etmək onların pədaqoji vəzifəsidir. Valideynlərin özləri qəzet, kitab oxumurlarsa, teatra, yaxud kinoya getmirlərsə, sərğilərlə, muzeylərlə maraqlanmırlarsa, öz-özünə aydındır ki, belə ailədə uşağa mədəni tərbiyə vərmaq olduqca çətin məsələdir. Belə ailədə valideynlər nə qədər çalışsalar da onların səyləri qeyri-səmimi və süni olacaqdır. Uşaq bunu dərhal görəcəkdir, başa düşəcəkdir ki, valideynlərin tələb etdiyi mədəni adətlər o qədər də vacib məsələ deyildir.

Əksinə, o ailədə ki, valideynlər özləri fəal mədəni həyat sürürlər, qəzet və kitab məişətin zəruri ünsürüdür, teatr və kino məsələləri hamını maraqlandırır, belə ailədə hətta valideynlər ilk baxışda mədəni vərdişlər tərbiyəsi haqqında düşünməsələr də mədəni vərdişlər tərbiyəsi özünü mütləq göstərəcəkdir.

Mədəni vərdişlər tərbiyəsi yalnız şüurlu surətdə təşkil olunduqda, müəyyən planla, düzgün üsul və nəzarətlə müşayət edildikdə faydalı olar.

Uşaqda mədəni vərdişlər tərbiyəsi çox erkən yaşlardan, onun savadlanmasına hələ çox qalmış başlanmalıdır.

Mədəni vərdişlər tərbiyəsi işində valideynlər yalnız əylənəmək həvəsi, vaxt keçirmək qayğısının üstün yer tutması qayğısına qalmaq məqsədilə diqqətli olmalı və nəzarət də

etməlidirlər. Əlbəttə, hər bir mədəni təşəbbüs, mədəni başlanğıc sevinc də verməlidir. Valideynlərin əsas bacarığı məhz bu sevincə və tərbiyə işini birləşdirməkdən ibarət olmalıdır. Bu işdə valideynlərdən bir qədər ixtiraçılıq tələb olunur.

Uşaqlarla ünsiyyət də mühümdür. Ana və ata, eləcə də nənə və baba, bacı və qardaşla ünsiyyətin psixoloji mənası daha böyükdür. Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafının özülü də bu söhbətlər vasitəsi ilə qoyulur.

Xalq şairi Rəsul Rza "Poeziya zəhmət və ilhamdır" adlı avtobioqrafik məqaləsində yazır: "Atam sağ olanda ailəmiz firavan dolanırdı. Məsələ yalnız maddi cəhətdən təmin olunmaqda deyil. O zaman üçün çox nadir olan bir cəhət də bu idi ki, atamız bədii tərbiyə almağımızın qeydinə qalırdı. Evimizdə çox zaman söhbət ədəbiyyatdan gedirdi. Xüsusilə poeziyadan. Anam Məryəmın şairlik təbi vardı. Onun bu vaxta qədər qalmış üç şeirindən bunu görmək mümkündür. Anam oxumaq bilirdi, ancaq yazmaq bilmirdi. O, şeirlərini atama deyər, atam yazardı. Anamın şeirləri qadınları maarifə, mədəniyyətə çağırırdı. Anam Füzulini, Natəvanı, Sabiri oxuyardı. Yadımdadır, axşam çağları anam bizə - nənə və dörd bacıma qəmli şeirlər oxuyardı.

- Bunlar kimin şeiridir? - deyər soruşardım.

- Nənənizin uzaq qohumu və həmyerlisi xan qızı Natəvanın.

Anam gözəl şairə və ictimai xadim olan Natəvandan danışar, qürbətdə olan Füzulinin qəmli taleyindən söz açardı. Anamın oxuduğu şeirlərin çoxusu həmişəlik yadımda qaldı. Anamdan və nənəmdən eşitdiyim nağıllar və əfsanələr də yaddaşımın aynasından silinmədi. İndi yaddaşımın səhifələrini vərəqlədikcə mən bir daha inanıram ki, mənim könlümə şeirə olan məhəbbətimin ilk qığılcımlarını anam atmışdır. Anam mənə həm klassik poeziya xəzinəsinə, həm də xalq yaradıcılığına dərin hiss tərbiyə etmişdir".

Övlədin təbiətində, ürəyində gizlənən şeir, sənət ilhamını, qabiliyyətini, ümumiyyətlə, yangısını oyatmaq üçün valideyn (baba və nənə, ata və ana) söhbətləri, məşvərtləri

böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailə mühiti zərif, amma dumduru bulağın gözünü açır...

Uşaqlar ana və ata vasitəsilə təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında təsəvvürlərə və anlayışlara yiyələnir, başqa adamları, özünü qiymətləndirmək meyarlarını mənimsəyirlər.

Burada biz uşaqların həm ata-ana, həm bacı-qardaş, həm də nənə-babaları ilə ünsiyyətinin rolunu xüsusi qeyd etməliyik.

Məlumdur ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə uzun müddət ərzində əsas rol oynayır. Böyüən insanın xarakterinin, əməyə, mənəvi, ideya və mədəniyyət sərvətlərinə münasibətlərinin əsasları ailədə formalaşır.

4.3. Ailədə sanitar-gigiyena mədəniyyəti və sağlamlıq tədbirləri

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailədə sanitar-gigiyena mədəniyyətinin əhəmiyyəti
2. Uşaqlara sanitar-gigiyena tədbirlərinin aşılınması yolları
3. Ailədə sağlamlıq tədbirləri

İstər ər-arvad, istərsə də ailənin digər üzvləri - uşaqlar, nənə və baba, əmi, bibi, xala, dayı və s. gigiyena mədəniyyətinə, zəruri tibbi məlumatlara malik olmalı, öz sağlamlıqları qayğısına qalmalıdır. Lazım gəldikdə, ailə üzvlərindən hər hansı biri, xəstələndikdə, zədələndikdə, başı, ürəyi ağrıdıqda, kiməsə soyuq dəydikdə ona ilk tibbi yardım göstərməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə ilk növbədə ailədə gigiyenik tələblər gözlənilməlidir. Vaxtında dırmaqların tutulması, saçın kəsilməsi və ya qaydaya salınması, bədənin təmiz saxlanması, vaxtlı-vaxtında çimmək, otaqların təmizlənməsi, süfrənin təmizliyi, pal-paltarın, döşək ağlarının yuyulması, qaynadılması və s. diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Evdə apteçkanın olması və burada ilk tibbi yardım üçün tələb olunan dərmanların saxlanması vacibdir. Ailə üzvlərinin iynə vurmağı bacarması bir tərəfdən zəruri hallarda təcili tibbi xidmətin göstərilməsi, digər tərəfdən ailənin büdcəsinə qənaət edilməsi baxımından faydalıdır. Ailə üzvləri yalnız xəstələndə deyil, sağlam olarkən belə həkimə müraciət etməli, müayinədən keçməli, dişlərini, gözlərini həkimə göstərməli, qan analizi verməli, həkim məsləhətinə qulaq asmalıdırlar.

Azyaşlı uşaqları olan ailələrdə ana övladlarının peyvəndlərini vaxtı-vaxtında vurdurmalıdır.

Ailə üzvləri yolxucu xəstəliklərlə bağlı zəruri məlumatlara yiyələnmişdirlər.

Son dövrlərdə qazanılmış immundefisit sindromu (qısadılmış halda: azərbaycanca - QİÇS; rusca - SPİD; ingiliscə - AIDS; fransızca - SIDA) insanlar üçün bəlaya çevrilmişdir. QİÇS ilk dəfə ötən əsrin 80-ci illərində Fransanın Paster adına İnstitutunun bir qrup tədqiqatçısı tərəfindən qeydə alınmışdır. Onlar xəstələrdən birinin iltihablaşmış limfa vəzisdən məlum olmayan virus kultası aşkara çıxardıb və ona insanın immundefisit virus adı verildilər. Lakin hələ bu hadisəyə qədər, yəni 1980-ci ildə ABŞ-da 5 nəfərin naməlum xəstəliyə tutulmağı məlum olmuşdur. Xəstəlik immun sistemindəki pozğunluqla müşayiət olunurdu. Virusunu ilk dəfə Lyik Montenyə kəşf etmişdir.

Qazanılmış immundefisit sindromu ucbatından 11 milyondan çox uşaq bir, yaxud hər iki valideynindən məhrum olmuşdur. Bu bəlalı xəstəlikdən müalicə olunmaq və onun profilaktikası üçün təsirli peraparatlar, vasitələr, vaksinlər hələ də yoxdur. QİÇS-ə yoluxmamaq üçün hələ ki, yeganə vasitə qoruyucu vasitələrdir. Lakin bu da həqiqətdir ki, QİÇS heç də yalnız cinsi əlaqə yolu ilə keçmir. QİÇS-ə yoluxmuş şəxs üçün istifadə olunmuş iynənin digər adamlara vurulması, qanadılmış şpris və iynə ilə venaya narkotik maddələrin yeridilməsi, yoluxmuş qan və onun məhsullarının vurulması, dölnün ana

bətnində, yaxud sonradan döş əmizdirməklə yoluxdurulması da ciddi təhlükə yaradır.

QİÇS-lə törənən infeksiya ömrü boyu insana yol yoldaşı olur. İnsanlar haqqında danışılan amilləri nəzarətində saxlamağı bacararsa, təhlükəli xəstəlik ondan yan keçər: QİÇS-lə mübarizə məqsədilə hər il milyardlarla dollar xərclənir. Bu məbləğin ən yaxın illərdə 45-50 milyard dollara çatacağı gözlənilir.

QİÇS virusu xəstəliyidir. Bu xəstəlik müalicə olunmur və ölümə səbəb olur. QİÇS virusunun son dərəcə qorxulu əlamətlərindən biri onun öz inkişafı üçün immun sistemini təşkil edən üzvlərin hüceyrələrində inkişaf edərək həmin üzvlərin məhvinə səbəb olmasıdır. Xəstəliyin əlamətləri bunlardır: limfa vəzilərinin şişərək böyüməsi, boyunun arxa hissəsində, qoltuqdakı və körpüçük sümüyünün üstündə olan vəzilərdəki dəyişikliklər və s.

Limfa düyünləri böyüyərkən bədənin hərəkəti yüksəlir, yuxusuzluq, baş ağrıları, dəridə ləkəvari səpkilər, bəzi hallarda ishal və s. yaranır. Həmin əlamətlər az sonra ötüb keçir, hətta xəstə özünü gümrəh hiss edir. Lakin xəstəliyin uzunsürən gizli dövrünə qədəm qoyulur. Bu dövrdə bir sıra simptomlar-dəridə irinlər (furunkulyoz), cinsiyyət üzvlərində, selikli qişalarda və ağız boşluğunda çoxsaylı yaralar, uçuqlamalar, dərinin və selikli qişaların göbələkciklərlə yoluxması özünü göstərir. Gizli dövr böyüklərdə təxminən 7 il, uşaqlarda 12 ay çəkir. QİÇS virusu immunitet əmələ gətirən üzvləri sıradan çıxardıqdan sonra bir çox qorxulu xəstəliklər, o cümlədən qanın mikroorqanizmlərlə yoluxması (sepsis), yaman şişlərin inkişafı, sətəlcəm insanın üstünə ayaq açır və onu hərtərəfdən sıxır, onun ölümünü sürətləndirir və canını alır.

Ailə üzvləri sağlam həyat tərzi keçirməli, həyat yoldaşına sədəqətli olmalı, təsadüfi cinsi əlaqələrdən çəkinməlidirlər.

İnsan orqanizminin qorunması, sağlamlığının qeydinə qalınması və mühafizəsi haqqında çoxsaylı nəzəri və praktik əhəmiyyətli fikirlər elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda yer alır.

Bunlardan görkəmli maarifçi Həsən bəy Zərdabının ailə üzvlərinin gigiyenik mədəniyyəti və maariflənməsi haqqındakı mülahizələri çox dəyərlidir. O, "Sağlamlığın gözlənilməsi üçün rəhbərlik" ("Gigiyena") adlı xüsusi əsərində bu məsələni ardıcıl, hərtərəfli, dərin və elmi şəkildə şərh etmişdir. Həsən bəyin əsəri aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: mənzil, hava, su, yemək, bədənin təmizliyi, paltar, yuxu və yataq ləvazimatı. Müəllif statistikaya əsaslanaraq deyir ki, başqa mədəni xalqlara nisbətən uşaq ölümü bizdə daha çoxdur. Bunun səbəbi bizim qadınların öz uşaqlarına yaxşı baxa bilməmələridir. Çeynənməsi lazım gələndə yeməyi uşağa vermək olmaz, belə etmək uşaq orqanizmi üçün zərərliyədir. Uşaq bir il ana südü ilə qidalanmalıdır. Ananın kifayət qədər südü olmasa da uşaq hər halda südlə qidalanmalıdır. Bir çox analar uşağını öz südü ilə bəsləməkdən imtina edir. Buna ancaq ana, hər hansı bir yoluxucu xəstəliyə tutulduqda yol vermək olar; belə halda uşağını qorumaq məqsədilə ana öz südünü verməməlidir. Uşaqı əmizdirmək üçün dəvət olunan qadının sağlamlığı nəzərə alınmalıdır. Dəvət olunan qadın öz uşağı ilə bərabər əmizdirməyə başladığı yeni uşağın eyni yaşda olmasına da fikir verməlidir; çünki ana südünün keyfiyyəti aydan-aya dəyişir. On aylıq uşaqı olan ananın südünü bir yaşlı uşağa vermək olmaz. Münasib ana südü tapılmadıqda uşağa inək südü vermək başqa xörəklərdən yaxşıdır. İnek südüdə piy çoxdur, şəkər isə azdır. Buna görə də südün üzünü almaq və oraya şəkər əlavə etmək daha yaxşıdır. Lakin süddəki piyin kifayət qədər alındığını bu yolla təyin etmək çətindir. Odur ki, 2/3 hissə südə 1/3 hissə su qarışdırılırsa, oraya şəkər əlavə edilərsə, qızdırılar və uşağa yedizdirilərsə yaxşı olar; su yaxşı keyfiyyətdə deyildirsə onu əvvəlcədən möhkəm qaynatmalı və sonra südə qarışdırılmalıdır. Uşaqı yedirtmək üçün istifadə edilən əmziyi son dərəcə təmiz saxlamalıdır; mümkün qədər onu həmişə suda saxlamaq lazımdır. Bir yaşdan sonra uşağa su qarışdırılmamış inək südü vermək olar. Uşağın 3-4 dişi çıxdıqdan sonra ona digər yeməklər də vermək olar. Bu zaman

uşağın dişlərinin hələ hamısı çıxmadığından, başqa yeməkləri südlə növbələşdirmək lazımdır.

H.Zərdabi deyirdi ki, hər bir kəs xoşbəxt olmaq istəyirsə sağlam olmağa çalışmalıdır.

İnsanlar üzgüçülüklə də, qaçışla da, boks, güləş və s. ilə məşğul olmalı, futbol, basketbol, həndbol və s.də oynamağıdır! Lakin idmanın yalnız bir növü ilə məşğul olmaq azdır. İnsan fiziki təlimin ən müxtəlif növlərinə maraq göstərməlidir.

Ailə üzvlərinin sağlamlığı normal qidalanmadan çox asılıdır. Qidalanma düzgün olmadıqda, çox yeyib az hərəkət etdikdə, insanlarda, o cümlədən uşaqlarda piylənmə əmələ gəlir. Nəsirəddin Tusi xörəkləri rəngarəng və cürbəcür hazırlayıb məcburən onu uşağa yedirməyin əleyhinə idi.

Genişlənmiş, uzanmış mədə və bağırsaqlar qabırğaaltını doldurur və diafraqmanı sıxır. Nəticədə qan dövranı və nəfəs alma narahatlıq doğurur. Belələri gimnastika və idmanın şəfa-verici rolunu yaddan çıxarmamalıdır.

Düzgün nəfəs alma da böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsanlar ayıq vaxtlarında və yatarkən aramsız nəfəs alırlar. Tənəffüs yolları bu sahədə onlara öz köməyini göstərir. Beləki hava burun, hülqum, qırtlaq əzələsi, traxeya və bronxlar vasitəsilə ciyərlərə daxil olur. Nəticədə orqanizmlə ətraf aləm arasında qaz mübadiləsi yaranır.

İnsan, hər bir ailə üzvü udduğu havadan faydalanmaq üçün öz tənəffüs aparatını idarə edə bilməlidir. Lakin çoxları düzgün nəfəs almağı bacarmır. Bunun nəticəsidir ki, onlar yol gedəndə, qaçanda tez yorulur, tənəffüs olurlar. Bəziləri burunları ilə deyil, ağızları ilə nəfəs alırlar. Burundan nəfəs almağın xeyri ondadır ki, hava burun boşluğundan ağ ciyərlərə daxil olarkən isinir, toz və mikrobdan təmizlənir. Bundan başqa, burun orqanizmə gədən havanın miqdarını tənzimləyir.

Gimnastika və idman oyunları zamanı, fiziki çalışmaları yerinə yetirərkən uşaqlar gözəl, ifadəli hərəkətlərə alışır. onlarda qamətin gözəlliyi, ümumi estetik sima (qamət, şuxluq, səliqəlik və s.) haqqında təsəvvürlər təşəkkül tapır. Sağlam və

qüvvətli şəxs əmək fəaliyyəti ilə yaxşı məşğul olur və eyni zamanda əməklə ülfət bağlayan uşaqların bədəni bərkiyir, orqanizmi möhkəmlənir, gücü, qüvvəti artır. Belələri vətənin müdafiəsində dayanmaq kimi müqəddəs borcu da ləyaqətlə yerinə yetirə bilirlər.

Validənlər idman cəmiyyətlərinin bölmələrinə yazılaraq bu və ya digər idman növü ilə məşğul olur, eyni zamanda övladlarını da belə bölmələrə cəlb edirlər. Onlar boks, güləş, sambo, futbol, voleybol, üzgüçülük və s. məşğul olur, yarışlarda iştirak edirlər. Məktəb yaşlı uşaqlar, adətən, uşaq gənclər idman məktəblərinin, həmçinin təhsil aldıkları ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərən bölmələrində məşq edir, idmançı kimi yetişir, şəhərin, respublikanın idman şərəfini qoruyurlar.

4.4. İKT-dən ailədə istifadə və uşaqlarda müsbət vərdişlərin formalaşdırılmasında onların rolu

Əhatə olunan məsələlər:

- 1. Ailədə müsbət vərdişlərin aşılmasında müxtəlif metodlardan istifadə**
- 2. Ailədə mədəni vərdişlərin aşılmasında müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə**
- 3. Ailədə uşaqların müasir texnologiyalardan istifadəsinin normaları**

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində günün tələblərinə uyğun olaraq kompüter və televizor həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Lakin adları çəkilən cihazlardan istifadə nə qədər zəruri olsa da, hamımıza məlumdur ki, sağlamlıq hər şeydən vacibdir. Kompüter və televizordan ən çox istifadəyə meylli olanlar isə uşaqlardır. Uşaqların saatlarla televizor və ya kompüterə bağlı qalmaları onların sosial mühitlə əlaqələrini zəiflədir, bu kimi cihazlardan

asılı vəziyyətə salır. Bu asılılıq yetkinlik yaşındakı uşaqlarda özünə qapılma, məktəb yoldaşları və ətrafına qarşı aqressiv davranışlara və digər xoşagəlməz hallara gətirib çıxarır. Buna görə də istər kompüterdən, istərsə də televizordan istifadə müəyyən çərçivədə olmalıdır.

Müasir həyatı internetsiz, televiziyasız təsəvvür etmək çətindir. Məhz buna görə də XXI əsr "İnformasiya və texnologiyalar" əsri adlandırılır. Sivil dünyanın bir parçası olan vətənimiz Azərbaycanda da informasiya texnologiyaları sürətlə inkişaf etmiş və etməkdə davam edir. Lakin bu onu deməyə əsas vermir ki, hər bir insan, xüsusilə məktəb yaşlı uşaqlar heç bir məhdudiyət olmadan bu texnologiyalardan istifadə etməlidirlər. İnternetin və televiziyanın uşaq orqanizmi və psixologiyası üçün mənfi və müsbət cəhətləri vardır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, bunların mənfi cəhəti müsbət cəhətlərindən daha çoxdur.

Müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, uşaqlar internet vasitəsilə kifayət qədər sürətli məlumat əldə etmək imkanına malikdirlər. Belə ki, tədris zamanı şagirdlərin tarix, coğrafiya, ədəbiyyat və sair fənlərdən verilən tapşırıqları internetdən aldıkları məlumatlar vasitəsi ilə daha səmərəli və keyfiyyətli yerinə yetirirlər. Bu, uşaqların dünyagörüşünün, savadının artmasına səbəb olur. İnternet və televiziya uşaqlara onları maraqlandıran suallara cavab tapmaqda köməklik edir. Yaxşı ilə pisi bir-birindən ayırmağa, fantaziyasının inkişaf etdirilməsinə, müxtəlif elmlər sahəsində yeni məlumatlar əldə etməsinə köməklik etməklə bərabər onların məntiqini, təfəkkürünü inkişaf etdirir, diqqətliliyi artırır. Bir sözlə, hər bir uşağın inkişafına xidmət göstərmiş olur.

Mənfi cəhəti isə ondan ibarətdir ki, internetdən çox istifadə etdikdə bu, ilk növbədə, uşaqlarda kompüter asılılığı yaradır. Bu asılılıq da xəstəliyə çevrilir ki, bunu da narkomaniya, alkoqolizm və digər asılılıqla eyniləşdirmək olar. Bu asılılıq uşaqların səhhətinə ciddi surətdə zərər vurur. Belə ki, ilk növbədə, görmə qabiliyyətini aşağı salır, onurğa sütununun

düzgün inkişafına mane olur, tənəffüs sistemində problemlər yaradır, baş ağrıları əmələ gətirir, yuxu pozulmasına, yorğunluğa və narahatlığa səbəb olur. Həmçinin uşaqların kompüterin və televiziyanın qarşısında çox vaxt keçirmələri onları dərstdən yayındırmaqla yanaşı dərs hazırlamalarını arxa plana keçirir. Həssas uşaqlarda döyüş və ölüm səhnələri ilə bol olan emosional kompüter oyunlarından və televiziya nümayiş etdirilən filmlərdən sonra əsəbilik, aqressivlik, qəddarlıq və zorakılıq hissləri üstünlük təşkil edir. Həmin hisslərlə yanaşı onlarda qorxu hissi əmələ gətirir. Televiziya və kompüter uşaqların, demək olar ki, ən yaxın dostlarından birinə çevrilir. Bu da uşaqların valideynləri, ailə üzvləri və dostları ilə çox az ünsiyyətdə olmasına səbəb olur. Uşaqlar qrammatik cəhətdən düzgün danışmamaqla öz fikirlərini aydın ifadə edə bilmirlər. Məsələn, son vaxtlar uşaqlar öz dostları ilə masa arxasına əyləşdikləri zaman birbaşa ünsiyyətdə olmaq əvəzinə mobil telefon vasitəsi ilə internetdən istifadə etməklə ünsiyyətdə olmağa daha çox üstünlük verirlər. Belə hallara nəinki uşaqlar, hətta böyüklər arasında da tez-tez rast gəlmək olar.

D.Mendeleyevin gözəl bir kəlamı var: "Həyatda ziyanlı heç bir şey yoxdur, ziyanlı həcm var". Uşaqlarda televizor və kompüter haqqında ilk yanlış məlumatı məhz valideyn yaradır. Əli yeni-yeni əşya tutan uşağın ilk oyunağı telefon və kompüter olur. Uşaqlar buna əyləncə vasitəsi kimi baxır, müəllifi bilinməyən musiqilərlə sakitləşir, qorxunc cizgi filmləri ilə başlarını qatırlar. Valideyn isə öz işi ilə məşğul olur, uşağı nə ilə məşğul olursa-olsun, tək ona mane olmasın, - deyə düşünür. Bununla da uşaqlarda texniki vasitələrə yanlış yanaşma üsulu formalaşır.

Yaddan çıxartmaq olmaz ki, kompüter və televiziya asılılığının qarşısını almaq daha asandır, nəinki onu müalicə etmək. Bir çox hallarda uşaqların, xüsusilə, internetdən düzgün istifadə etməməsində valideynləri günahlandırmaq olar. Belə ki, bəzi valideynlər kiçik yaşlarından uşaqlarını mobil telefonla və kompüterlə təmin etməyə çalışırlar. İllər keçdikcə onlar

uşaqlarını texnikanın son nailiyyətləri ilə zəngin olan telefon və kompüterlə təmin edilməsində daha da həvəsli olurlar. Sanki valideynlər arasında bununla əlaqədar gizli rəqabət mövcuddur. Bu da uşaqlarda kompüter oyunlarına marağı daha da artırmış olur. Valideynlər uşaqlarını belə hədiyyələrlə sevindirməkdən maksimum dərəcədə yayınmalıdırlar. Uşaqların maraq dairəsinə daxil olan məsələləri onlarla birlikdə müzakirə etməli və onlarla fikir mübadiləsi aparmalıdırlar. Ünsiyyət zamanı uşaqların gün ərzində nə ilə məşğul olduqları ilə maraqlanmalı və özünün gördüyü işlər barədə də məlumat verməlidirlər. Uşaqlara icazə verilməlidir ki, dostlarını evə dəvət etsinlər və dostları ilə daha çox canlı ünsiyyətdə olsunlar. Eyni zamanda kompüterdən istifadə etməsinə və televizor qarşısında əyləşməsinə məhdudiyət qoyulmalıdır. Xüsusilə də gecə saatlarında daha çox diqqət edilməlidir.

Uşaqlıq dövrü insan həyatının inkişafında əl bir mərhələdir ki, uşaq bu dövrdə fiziki, emosional, intellektual və mənəvi cəhətdən inkişaf edir. Həmin keçid dövründə kompüter və internetdən hədsiz dərəcədə istifadə isə uşaqların inkişafına çox mənfi təsir edir. Uşaqların fiziki inkişafı dövründə qeyd etdiyimiz cihazlardan çox istifadə hipodinamiya yaradır. Belə ki, kompüterdən asılılıq uşaqları real həyatdan ayırır, onları idman, musiqi və digər məşğuliyətlərdən uzaqlaşdırır. Bundan başqa, kompüter arxasında olarkən ayaqüstü qidalardan istifadə edirlər ki, bu da onlarda artıq çəki və zəiflik yaradır. Kompüter və televizor arxasında uzun müddət oturanlarda daha çox onurğa ilə bağlı problemlər də yaranır. İnkişaf dövrü keçirən uşaqlarda bu daha çox özünü büruzə verir. Belə ki, həmin uşaqların qaməti əyilir və müəyyən yaş dövründən sonra onurğalarında yırtıq və sürüşmələr əmələ gəlir. Bununla bağlı digər məsələ isə görmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Kompüter arxasında uzun müddət oturmaq, monitorla lazımı - 70 sm məsafəni saxlamamaq nəticəsində görmə qabiliyyəti zəifləyir. Monitorla dəyişkən şəkillər, kiçik şriftli yazılar və işıq

dəyişiklikləri göz əzələlərinin və torlu qişanın gərginliyini artırır.

Məsələnin digər tərəfi isə bu cihazlardan çox istifadə edən uşaqların emosional dəyişiklikləridir. Uşaqların aqressiv oyun oynaması, sürətli maşın sürmə səhnələri, döyüş və hərbi oyunlara üstünlük verməsi nəticəsində onlarda artıq həyəcan, stres və əsəbilik yaranır. Bu kimi oyunlarda uşağın qəhrəmanı onun şüuraltına daxil olur və müəyyən vaxtlarda uşaq həmin qəhrəmanın hərəkətlərini və davranışlarını tətbiq etməyə çalışır. Bu cür uşaqlar evdə, məktəbdə lazımsız yerə qışqırır, sakit oynaya bilmir. Ətrafındakı insanlarla, hətta valideyn və müəllimlərlə belə kobud rəftar edirlər.

Azyaşlı uşaqlara gəldikdə isə həddindən artıq televizor izləyən uşaq sadəcə informasiya almağa alışıq, praktik zəkası yaxşı inkişaf etmir. İki yaşında uşaqlar televizor qarşısında yalnız 20-30 dəqiqəyə qədər qısa cizgi filmləri və tərbiyəvi yönümlü uşaq proqramları izləyə bilər. Uşağın inkişafının ilk üç ilində həddindən artıq televizor izləməsi uşağın gec dil açmasına və ətraf mühitlə problemlər yaşamasına səbəb ola bilər. Uşaqla söhbət etmək, oyun oynamaq və hobbilər üçün zaman ayrıldığında uşaqlar televizor izləməkdənsə, valideynləri ilə vaxt keçirməyi daha çox istəyirlər.

Uşaqların bu vərdislərdən uzaqlaşdırılması, kompüter və televizordan müəyyən vaxt çərçivəsində istifadə etməsi məqsədəuyğundur. Lakin bunu təcridcən və qəti qadağalar qoymadan etmək lazımdır ki, uşaqların psixologiyasına ciddi təsir etməsin. Onlara bu cihazlardan düzgün istifadə qaydaları və əsasən də lazımsız vaxt itkiləri haqqında ətraflı məlumat verməklə meyl və maraqlarını başqa səmtə yönəltmək lazımdır. Bu vərdislərin yaranmaması üçün uşaqlara valideynlər tərəfindən ciddi nəzarət edilməlidir. Ən əsası isə vaxt bölgüsüdür. Belə ki, gün ərzində kompüter və televizorlardan istifadə 6 yaşa qədər uşaqlarda 20-25 dəqiqə, 7-8 yaşlarda 40-60 dəqiqə, 12 yaşadək 60 dəqiqə, 12 yaşdan yuxarı uşaqlarda isə 2 saatdan artıq olmamalıdır.

Valideynlər uşaqlarının internet və televiziyadan düzgün istifadə etməsinə nəzarət etməlidirlər. Onlar uşaqlarının saatlarla kompüter arxasına əyləşməsindən və televizora baxmasından narahat olmalıdırlar. Yaxşı olar ki, valideynlər övladları ilə ünsiyyətə daha çox vaxt sərf etsinlər. Həmçinin valideynlər uşaqlarının hansı televiziya verilişlərinə baxdıqlarına və hansı kompüter oyunlarını oynamasına nəzarət etməlidirlər. Uşaqlara internetdən biliyin artırılması məqsədilə istifadə etməsini öyrətməli və buna həvəsini artırmalıdır. Hər bir valideyn bilməlidir ki, uşaqlar üçün ən əsas valideynləri ilə ünsiyyətdə olmaqdır. Valideynlər uşaqları ilə nə qədər çox ünsiyyətdə olsalar, bu, onların televiziyadan və internetdən az istifadə etmələrinə səbəb olar.

4.5. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin rolu

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailədə uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında valideynlərin rolu
2. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə daxili ünsiyyət və münasibətlər
3. Uşaq şəxsiyyətinə hörmət və tələbkarlıq

Yeniləşmə və qloballaşma şəraitində informasiyaların sürətli inkişafı, kütləvi kommunikasiya və təbliğatın genişlənməsi, cəmiyyətdə özünü göstərən bu və ya digər proseslər ailədaxili məsələlərə də təsir göstərir. Bu kontekstdə ailədaxili və şəxsiyyətlərə münasibətlər məsələsi də müasir pedaqogika və psixologiyanın aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Ailədaxili münasibətlərin sağlam peşqoji, psixoloji əsaslar üzərində, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət əsasında qurulması cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən amillərdəndir. Ailədaxili münasibətlər əsasən ata və ananın ailədəki rolu və münasibəti

ilə şərtlənir. Bu münasibətlər həm ailənin möhkəmliyinə, həm də uşaqların tərbiyəsinə xüsusi təsir göstərir.

V.A.Suxomlinski qeyd edirdi ki, "Uşaqların əsas tərbiyə məktəbi ər və arvad, ata və ana arasındakı qarşılıqlı münasibətdir". Odur ki, ailədə tərəflərin əsas, başlıca rolunu bir-birini qavramaq və anlamaqdır. Bu anlama və münasibət ailənin gələcək planlarını qurmaqda vacibdir.

Ailə münasibətlərinin əsasını ər və arvad münasibətləri təşkil edir. Onlar ailənin qoşa qanadlarıdır.

Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideynlərin uşaqları ilə münasibəti də önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ hələ lap kiçik yaşlarından, məktəbəqədər dövrdən başlayır. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında, psixi inkişafında, ətrafdakılarla rəftar və davranışında, idrak fəallığının inkişafında valideyn-övlad münasibətləri mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər uşağın öz yerini, ailədəki rolunu müəyyənləşdirməkdə və özünü dərk etməsində, qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə önəmlidir.

Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideyn-uşaq münasibətləri tarixən milli xüsusiyyətlərin tələblərinə uyğun olaraq, eyni zamanda valideynlərin özlərinin düşüncə tərzinə, fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun əsaslar üzərində qurulur. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında və psixi inkişafında aparıcı rol oynayan ünsiyyət tələbatı da məhz bu münasibətlərin gedişində bu və ya digər dərəcədə ödənilir. Qeyd etdiyimiz kimi sağlam, düzgün münasibət sağlam, formalaşmış gələcəyə yol açır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi vaxtlarda ailədaxili münasibətlərin (ə-ravad) nizamsızlığı uşaqların taleyində neqativ izlər buraxır.

Uşaqlarla rəftar və davranış zamanı valideynlər bəzi vaxtlarda birtərəfli iştirak edirlər. Valideynlərdən birinin uşağı çox əzizləməsi, yaxud tez-tez onun üçün "havadarlıq" etməsi, "hələ uşaqdır düzəldər" və s. bu kimi mühafizəkar mövqeləri uşaqların tərbiyəsində birtərəfli ölçülərə gətirib çıxarır. Çünki ailənin tərbiyə imkanları valideynlərin və uşaqların qarşılıqlı

əlaqəsi ilə müəyyən olunur.

Bu kontekstdə ailədə intizam tərbiyəsi vacibdir. Qeyd etdiyimiz kimi ailələrdə çox vaxt uşaqların həddindən artıq əzizlənməsi buna mane olur. Uşağını kor-koranə sevən ata, yaxud ana onun bütün tələblərini yerinə yetirməyə çalışır. Hətta kiçik yaşlı uşaqlar söyüş söyündə belə valideyn onu müdafiə edir. Azərbaycanın böyük *satirik şairi* M.Ə.Sabirin "*Uşaqdır*" *satirası* bu xüsusda diqqəti cəlb edir.

**"Ay başı daşdı kişi, dinmə uşaqdır, uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, uşaqdır, uşağım!
... Bir söyüsdən ötəri etmə əziyyət balama,
Göyərüb coşma, utan, qonşuları yığma dama,
Sənə söydükləri getsin başı batmış atama,
Qışqırıb bağrını da yarma, uşaqdır, uşağım!
Nə ədəb vaxtıdır, qoy söysün, uşaqdır, uşağım!"**

Ailədə uşaqların tərbiyəsində kökə bağlılıq, keçmişin yaxşı xüsusiyyətlərinin təcəssümü üçün pedaqoj, psixoloji materiallar önəmlidir. Xalqımızın qədim, ulu dastanı olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da əksini tapan etnik-psixoloji xüsusiyyətlər ailədaxili münasibətlərin formalaşması və bu zəmində uşaqların tərbiyəsində zəngin xəzinədir.

Mütəfəkkirlərin yaradıcılığına nəzər saldıqda görünür ki, onlar tərbiyə və tərəqqi işində ailə münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Mütəfəkkirlər ailənin möhkəmləndirilməsini cəmiyyətin sağlam əsaslar, mütərəqqi qaydalar üzrə inkişafı üçün zəruri hesab etmişlər. F.Köçərli bu xüsusda yazırdı: "*Ər və övrət (arvad)... bir bədənin iki şaqqası və müvafiq hissəsi olduqlarına görə, bunların arasında olan yekdillik, ülfət, məhəbbət və mənəvi rəqabət gərəkdir*".

Doğrudan da, ailədə ata-ana əsas sima olduqları üçün onların arasında yaranmış münasibət uşaqların bu günü və gələcəyi üçün istiqamətləndiricidir. Xüsusən də, Azərbaycan ailəsində

bu münasibətlər daha çox diqqəti cəlb edir. Özünəməxsus spesifik çaları ilə xarakterizə olunan Azərbaycan ailəsi kökə, nəslə, uşağa bağlı olduğu üçün həmişə bütövlüyündə, ülviliyin-də seçimli olub.

Ər və arvad arasındakı münasibətin məzmununu qarşılıqlı hörmət və qayğı, səmimiyyət və mehribanlıq təşkil edir. Odur ki, bir-birinin nüfuzunu saxlamaq, uşaqların tərbiyəsində vahid tələbləri gözləmək ailədaxili münasibətlərdə əsas faktordur.

İnsan anadan olduğu gündən ömrünün sonuna kimi tərbi-yəvi təsirlərin əhatəsində yaşayır. Bunun üçün valideynlərin ilk gündən bu məsələlərə məsuliyyətlə yanaşmaları zəruridir. Çığının dünyaya gəlişi onun vasitəsiz-emosional ünsiyyəti ilə xarakterizə olunur ki, bunun əsasında da valideyn - ana durur.

Uşaqlar doğulduqları gündən özünəməxsus sosial-psixo-loji ailə mühitinə düşür... Müəyyən edilmişdir ki, dilsiz-ağızsız çığa üç aylıq olanda mədəniyyət onun bütün həyatına nüfuz edir. Bu kontekstdə, uşaqların psixi inkişafında, tərbiyə və təlimində valideynlərin xüsusilə də, ananın rolu önəmlidir.

M.T.Sidqi bu xüsusda yazırdı ki, "Uşağın əvvəlinci müəl-imi təbii ki, validəsidir. Burada ananın öhdəsinə daha çox məsuliyyət düşür. Çünki uşağa birinci tərbiyə və təlim verən anadır".

Pedaqoji və psixoloji tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, uşağın sağlam psixoloji inkişafa malik olması üçün onun ana ilə ünsiyyəti (emosional ünsiyyət), xüsusən də, ilk üç ildə əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın psixoloji ehtiyacını sevgi, məhəb-bət, qayğı, ülvə hissələrin məcmusu kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu dövrlərdə əmək və oyun fəaliyyətinin inkişafı da uşaqların psixikasına müsbət təsir göstərir.

Ailədaxili münasibətlərdə ana ilə bərabər atanın da rolu önəmlidir. Onları ailə tərbiyəsində qoşa qanadları adlandırlar. Azərbaycan ailəsində həm ata, həm də ana uşaqlar üçün yaşayır. Deyimlərimizdəki "Dörd göz uşaq üçündür", "Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq çöldə" və s. bu kimi kəlmələrin fəlsəfi, psixoloji kökləri aydındır.

Bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, valideynlər uşaqların ayrı-ayrı yaş dövrlərinin qanunauyğunluqlarını bilmə-li və onların rəftar və davranışlarında cinsi tərbiyənin xüsusi-yətlərinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Hər yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Problemlə bağlı xüsusilə böhranlı yaş dövrlərində bir sıra cəhətlər üzə çıxır. Bunlar tərbiyə işi üçün çox vacibdir. Digər tərəfdən Azərbaycan ailəsi üçün xüsusi aktualıq kəsb edən cinsi tərbiyə və cinsi fərqlərin psixologiyasının nəzərə alınması şəxsiyyətin formalaşmasında vacib məsələdir.

Cinsi tərbiyənin psixoloji aspektlərini geniş təhlil edən pedaqoq və psixoloqlar bu məsələlərin kökünü lap uşaqlıqdan başlanmasını vurğulayırlar. Oğlan, yaxud qız uşaqları ilə ünsiyyət, rəftar və davranış onların gələcəkdə kişi, yaxud qadın-lıq etalonlarına necə yiyələnmələrinə zəmin yaradır. Uşaq adlanan varlıq doğulduğu ilk gündən etibarən yüksək hissiyyətə malik olur. Bu hissiyyət onların ilk anlarındakı davranışından görünür.

Ailədə uşaqların mənəvi-psixoloji inkişafının əsas göstə-ricilərindən biri də onların idrak fəallığının inkişafıdır ki, bu da zamanın tələbidir. Artan informasiyalar, siyasi və sosial-iqtisadi həyatdakı irəliləyişlər uşaqların istedad və zəhin qabi-liyyətlərinin genişlənməsi məqsədini qarşıya qoyur.

Zehni, intellektual inkişaf psixoloji prosesdir. Bu prosesin anadangəlmə və irsiyyətlə bağlılığı fikri ilə yanaşı alimlər qeyd edirlər ki, sağlam psixoloji mühit və şəraitin yaradılmasıdır. Bu mənada müasir dövrdə valideynlərin pedaqoji savadı və mədə-niyyətinin yüksəldilməsi vacibdir.

Xüsusilə də, anaların savadlı olması övlad tərbiyəsində, ailədaxili münasibətlərin düzgün qurulmasında zəruridir. Ailə-daxili münasibətlər, ailənin psixoloji iqlimi, "ər-arvad", "vali-deyin-uşaq" və "uşaq-uşaq" münasibətləri ailə tərbiyəsində əsas-lardır. Çünki ailədaxili və onun ətrafdakı psixoloji iqlim şəx-siyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və şəx-siyyətlər arası münasibətlərin özünəməxsus sahəsini təşkil edir.

IV fəslə dair ümumi suallar:

1. Mədəni davranış nümunələrini uşaqlar kimdən öyrənməlidir-lər?
2. Mədəni vərdişlər hansı vasitələrlə formalaşır?
3. Mədəni vərdişlər tərbiyəsi işində valideynlərin rolu nədən ibarətdir?
4. Sanitar-gigiyena mədəniyyətinin aşılınması üçün valideynlər hansı tədbirləri görməlidirlər?
5. Ailədə uşaqların müasir texniki vasitələrdən istifadəsi necə tənzimlənməlidir? Bu işdə valideynlərin üzərinə nə kimi öhdəliklər düşür?
6. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailədaxili ünsiyyət nə dərəcədə əhəmiyyətlidir?

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: 2001, 374 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Məhkəmə psixologiyası. Bakı: 1975.
3. Eminov A. Şərq ailələrinin sirləri. Bakı: Sabah, 1992.
4. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ABU, 2001, 320 səh.
5. Əlizadə Ə., Abbasov A. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxabat. Bakı: Maarif, 1989, 232 s.
6. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Ped.elm. dokt...dis., Bakı: 1996, 297 s.
7. Əlizadə Ə.Ə., A.N.Abbasov. Ailə. IX sinif şagirdləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1989, 256 s.
8. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: 1986, 236 s.

V FƏSİL ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ AİLƏDƏ UŞAĞIN SOSIAL İNKİŞAF ŞƏRAİTİ

5.1. Şəxsiyyətin inkişafı prosesi

Əhatə olunan məsələlər :

1. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi haqqında fikirlər
2. Şəxsiyyətin inkişafı tərbiyəsində bioloji konsepsiya
3. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində sosioloji konsepsiya
4. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində biososial konsepsiya

Psixoloqların fikrinə görə hazırda şəxsiyyət haqqında nəzəriyyələrin sayı 100-ü ötüb keçmişdir. İnsan şəxsiyyəti ilə bağlı bu canlanmaya səbəb cəmiyyətdə şəxsiyyətin rolunun artmasıdır. İndi dünyada 7 milyard 280 milyondan artıq bir-birinə oxşamayan, təkrar olunmaz insan yaşayır. Onlar təkcə bioloji və fizioloji xarakteristikalarına görə yox, həm də fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. İnsanlar gözlərinin rənginə görə, səsinin tembrinə, ürəyinin ritminə, barmaqlarının izinə, şəxsiyyət xarakteristikalarına görə bir-birinə oxşayırlar. Belə bir şəraitdə pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın ən mürəkkəb problemlərindən biri şəxsiyyət və onun xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə inkişafıdır. Şəxsiyyət problemi ilə yaş fiziologiyası, anatomiya, sosiologiya, yaş psixologiyası, pedaqogika, pedaqoji-psixologiya, ailə pedaqogikası və digər elmlər məşğul olur. Pedaqogika təhsil-tərbiyə prosesində şəxsiyyətin inkişafının ən səmərəli şərtlərini öyrənir, aşkar edir.

Latın sözü olan "processus" – "irəliyə doğru hərəkət", "dəyişiklik" deməkdir. İnkişaf insan orqanizmində cəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləridir. İnkişaf nəticəsində insan bioloji növ və sosial vücut kimi təşəkkül tapır. İnsanın bioloji inkişafı onun fiziki inkişafı ilə xarakterizə olunur. Fiziki inkişafa morfoloji, biokimyəvi və fizioloji inkişaf da daxildir. Sosial

inkişaf özünü insanın psixi, mənəvi intellektual inkişafında təzahür etdirir. Əgər insan belə inkişaf səviyyəsinə çatırsa və bu səviyyə ona şüurun və özünüdərkini daşıyıcısı olmağa, müstəqil dəyişdirici fəaliyyətlə məşğul olmağa imkan verirsə, belə insanı şəxsiyyət adlandırırlar. İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur, o, inkişaf prosesində, sosial sistemdə şəxsiyyət olur. Sosial sistemdə məqsədyönlü və düşünülmüş təhsil-tərbiyə yolu ilə insan şəxsiyyət kimi formalaşır.

İnsanın inkişafı çox mürəkkəb, uzun sürən və ziddiyyətli prosesdir. Bizim orqanizmində dəyişiklik bütün ömrü boyu baş verir. Xüsusilə uşaq və gənclik dövründə insanın fiziki göstəriciləri və mənəvi dünyası intensiv dəyişir.

Tədqiqatçılar insanın inkişafını öyrənərkən mühüm asılılıqlar müəyyənləşdirmişlər. Bu asılılıqlar inkişaf prosesi ilə onun nəticələri arasındakı qanunauyğun əlaqələri bildirir.

Uzun sürən tədqiqatlar aşkara çıxarmağa imkan vermişdir ki, insanın inkişafı daxili və xarici şəraitlərlə şərtlənir. Daxili şəraitə orqanizmin fizioloji və psixi xassələri, xarici şəraitə isə insanın yaşadığı və inkişaf etdiyi mühit aiddir. Xarici mühitlə qarşılıqlı təsirdə insanın daxili mahiyyəti dəyişir, yeni qarşılıqlı münasibətlər formalaşır, bu isə növbəti dəyişikliyə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, həyat daim hərəkətdədir. Həyat məqsədləri də, həyatın özü kimi onun xüsusiyyətləri də həyatın axınının dan asılı olaraq, güclü şəkildə dəyişilə bilər.

Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, insanın dəyərləri oriyentasiya sistemi hər yeddi-səkkiz ildən bir nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişilir. Oriyentasiyaların dəyişməsi şəxsiyyətdaxili böhran kimi gedir. Bu zaman insan yeni həyat mənası axtarmaqla, qarşıya yeni məqsədlər qoymaq haqqında düşünür.

Amerika psixoloqları M.Vudkoku və D.Frensisin nəzəriyyəsinə görə, 20-24 yaşlarında karyerası başlayan insan 30 yaşınadək müəyyən kompetensiya əldə edir.

40 yaşına qədər o, nailiyyətlərini analiz edir və qarşıda ola biləsi dəyişiklikləri nəzərdən keçirir. Məhz bu mərhələdə insanların çoxu həyatda müvəffəqiyyət əldə edir.

60 yaşdan sonra insan qeyri həyata, təqaüdü həyatına qədəm qoymaq haqda fikirləşir.

Normal inkişaf şəraitində insanın mühüm həyat dəyərləri sırasında sevgi və iş aparıcı yer tutur. Bu mövqelərdən kənarlaşan şəxsiyyət sosial-istehsalat izolyasiyasına düşür.

İnsan şəxsiyyətinin ən məhsuldar mərhələsi - orta yaş stadiyası - 40 yaşdan 60 yaşa qədərdir. Bu əsl yaradıcılıq yüksəlişi dövrüdür ki, şəxsiyyət öz üzərində və başqaları ilə işləyir, həyat təcrübəsini gənclərə verir, valideynlik hissləri onda daha da bütövləşir və dərinləşir.

Daha sonrakı, ahıl yaş stadiyasında insan yaşanılmış həyat haqqında düşünür və həyatı olduğu kimi qəbul edir, qarşıda gözlənilənləri dərinləndirir və qarşıdan gələn mütəlak ölüm haqqında düşünür və bu ölüm onu heç də qorxutmur.

Neqativ təsadüfi hadisələr nəticəsində insan hiss edir ki, boş-boşuna yaşamılıb və həyat çox mənasız keçib. Bu zaman insanda belə bir arzu baş qaldırır ki, o, həyatdan indiyə qədər aldığından daha çox şey əldə etməli idi. İnsan dünyada hər hansı qayda olduğuna inanmır və yaxınlaşan ölümdən qorxur.

Pozitiv həyat isə insana stimül verir. Yaşama sevincini çoxaldır, gələcəyə ruhlandırır.

5.2. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair nəzəriyyələr

Əhatə olunan məsələlər:

1. Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət nəzəriyyəsi
2. Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə nəzəriyyəsi
3. Şəxsiyyətin formalaşmasında mühit nəzəriyyəsi

İ.V.Höte "Təbiətin yaratdıqlarının hamısından ən hey-rətamizi insan şəxsiyyətidir" deyirdi. Şəxsiyyət ətraf mühitin

obyektiv qanunları əsasında formalaşır. Bunun da nəticəsində onun sosial davranışı müəyyən məzmun kəsb edir. İnsanın onu əhatə edən fiziki və sosial mühiti öyrənməsi uzun çəkən bir prosesdir. Bu öyrənmə prosesi onun həyatının sonunadək davam edir. Uşaq bir yaş yarımından sonra "mən" anlayışını başa düşür. Uşaq daim özünü başqaları ilə müqayisə edir. Nəticədə o, ətraf mühitin sosial təcrübəsini qəbul edir, özü də sosiallaşır və formalaşır.

Şəxsiyyətin başqa şəxsiyyətlərlə əlaqəsi olmasa, o, özünü də dərk edə bilməz. Belə ilkin əlaqələr sosial qrup daxilində yaranır. Sosial mühit insanın formalaşmasında güzgü rolunu oynayır. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında şəxsi nümunələr, normal həyat tərz, normal məişət, xoş ailə münasibətləri, yoldaşlar, bilikli müəllimlər, onu əhatə edən insanların ona qayğısı və s. müsbət rol oynayır.

Pedaqoji mənada "şəxsiyyət" deyəndə hər bir adamın həyatda qazandığı mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Bu keyfiyyətlər təbii, ictimai amillərin, habelə, tərbiyəvi təsirlərin sayəsində təşəkkül tapıb inkişaf edir. Bu mənada "şəxsiyyət" anlayışını insan xarakteri kimi də başa düşmək olar. İnsanlarda xarakterin xüsusiyyətləri müxtəlif olur. Birində əməksevərlik, digərində tənbellik, birində səliqəlilik, digərində səliqəsizlik və s. keyfiyyəti olur. İnsan övladı dünyaya fərd kimi gəlir, sosial funksiyaları olmur. Sonrakı dövrlərdə o şəxsiyyətə çevrilir. Doğularkən fərd adlandırılan insan övladına şəxsiyyətə gedən yolda hansı amillər təsir göstərir ki, o sosioloji varlığa çevrilir? İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasına üç amilin təsiri qeyd edilir: irsiyyət, mühit və tərbiyə.

İrsiyyət valideynlərdən uşaqlara müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlərin keçməsidir. İrsiyyətin daşıyıcıları genlərdir. Genlər xromosomlarda yerləşir. Hər bir xromosomun nüvəsində milyonlarla gen olur. Genlərin hər biri valideynin orqanizmindəki bir əlamətin (normal və patoloji əlamətin) daşıyıcısıdır. Hər əlamətin bir geni atadan, bir geni isə anadan uşağa keçə bilər. Uşaqlarda bu genlərdən biri dominant (üstün), o biri isə

resessiv (gizli) ola bilər. Dominant olan genin təmsil etdiyi əlamət aydın ifadə edilir. Resessiv genin təmsil etdiyi əlamət isə gizli qalır. Lakin resessiv əlamətlər ikinci nəsildə (nəvədə) və ya üçüncü nəsildə (nəticədə) hökmən meydana çıxır. Orqanizm üçün ciddi əhəmiyyəti olmayan əlamətlər (məsələn, gözün, saçın və ya dərinin rəngi, başın, üzün və ya burunun forması), hətta orqanizm üçün həyat mənası olan normal və ya anormal əlamətlər, habelə, bir çox xəstəliklər də irsən keçir. Çanaq-bud oynaqının çıxığı, kəməgillilik, qalaxtozemiya və s. bu xəstəliklərdən hesab edilir. İrsi əlamətlərin necəliyinə qan qohumluğu əsasında nikah da təsir göstərə bilər.

İrsən həm fiziki, həm də fizioloji əlamətlər nəsildən-nəslə keçir. Lakin fiziki əlamətlər şəxsiyyətin necəliyinə, yəni, mənəvi, əxlaqi, estetik, aqli və s. keyfiyyətlərinə təsir göstərmir. Fizioloji əlamətlər isə (baş beyin yarımkürələrinin forması, hüceyrələrinin sayı, baş beyin qabığı nayihələri arasında əlaqələrin, ümumiyyətlə, ali sinir sisteminə aid olan digər xüsusiyyətlərin) şüura, davranışa, təlim-tərbiyə işinə təsiri böyükdür. Fizioloji xüsusiyyətlər şəxsiyyətin formalaşmasında zəmin rolunu oynayır.

İrsən keçən fizioloji əlamətlər, eləcə də bəzi xəstəliklər uşağın psixoloji inkişafına təsir göstərə bildiyindən valideyn və tərbiyəçilər belə xəstəliklərdən, onların müalicə üsullarından həli olmalıdır. Ümumiyyətlə, valideynlər övladlarının fizioloji xüsusiyyətlərini bilməklə ona düzgün təsir edə bilərlər.

Adamların böyük əksəriyyətinin normal irsi imkanları təqribən oxşar olur. Ona görə onlar oxşar psixoloji inkişaf imkanlarına malik olurlar. Eyni yaş dövründə və eyni şəraitdə normal inkişaf edən adamların çoxunda bir sıra xarakterik psixoloji xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Buna görə şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolunu inkar etmək olmaz.

Pedaqoji fikir tarixində bəzi pedaqoqlar, alimlər irsiyyətin insan şəxsiyyətinin formalaşmasında rolunu həddindən artıq şişirdərək, onun insan şəxsiyyətinə təsir edən yeganə amil kimi göstərmişdir. Məsələn, ABŞ-da E.Torndayk, C.Dyui və b. buna

misal ola bilər. E.Torndayk yazır ki, orqanizmdəki genlər adamın həm fiziki, həm də zehni keyfiyyətlərini təyin edir.

Azərbaycan xalq pedaqogikasında da insan şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir amili kimi irsiyyəti əks etdirən nümunələr vardır. Düzdür, xalq şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyə və mühitin rolunu da vurğulamış, lakin irsiyyət amilinə daha çox yer vermişdir. Bu zəmində: “Qozbeli qəbir düzəldər”, “Qurda nə qədər yaxşılıq etsən yenə meşəyə baxar”, “İlanın balası ilan olar”, “Quyuya su tökməklə dolmaz, özündən gəlsin gərək” və s. atalar sözlərini göstərmək olar. Azərbaycan xalq bayatılarında da bu fikirlər öz təsdiqini tapır:

Ucadır bizim qala,
Dərd getməz yüz il qala.
Bədəsil əsil olmaz,
Boyunca qızıl qala.

Axça dinarmı olar?
Heyva, de, narmı olar?
Əyri bitən bir söyüd
Gəlib çinarmı olar?

Uşaqlara münasibətdə bu kimi nümunələri əsas götürən şəxslər tərbiyə işində nəinki, aciz olduqlarını göstərirlər, şəxsiyyətin formalaşmasında mühit amillərinin və pedaqoji prosesin rolunu istər-istəməz heçə endirirlər. XIII əsrdə yaşamış məşhur Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi müxtəlif elmi dəlillərlə isbat etmişdir ki, insan xarakteri irsən keçmir, həyatda qazanılır. O yazırdı ki, xarakter anadangəlmə olsaydı ağıllı adamlar öz uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmazdılar.

Mühit geniş anlayışdır. İnsan şəxsiyyətinin inkişafına təsir edən bütün xarici amillər mühit anlayışına daxildir: təbii cisim və hadisələr, təbiət, ailə, məişət, məktəb, maddi-mənəvi mədəniyyət, ictimai hadisələr, ictimai-iqtisadi münasibətlər, siyasi və ideoloji mühit – bunların hamısı mühit anlayışına aiddir. Bütün bunların hamısı insan şəxsiyyətinə az və ya çox təsir edir, onu formalaşdırır. Məsələn, əmək şəraiti xarakterin

formalaşmasına təsir edir. Belə ki, təminatlı iş şəxsiyyətdə faydalı xüsusiyyətlərin yaranmasına kömək edir. Belə halda insan əməyinə yalnız yaşamaq, öz ailəsini dolandırmaq vasitəsi kimi deyil, həm də ictimai sərvətləri artırmaq, xalqın rifahını yüksəltmək vasitəsi kimi baxır. Adamlar onların əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına daim qayğı göstərildiyini hiss etdikləri yerdə daha yaxşı, daha həvəslə işləyirlər. Və yaxud, mənzil şəraiti normal olan şəxslərin əhvalı ilə, mənzil şəraiti ağır olan və ya mənzili olmayan insanların əhvalı arasında xeyli fərq görünür.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında ictimai mühitin necə təsir etməsinə dair məlum olan 40-dan çox “homo-feruz” (vəhşi insan) faktlar vardır. Məsələn, Mauqlı və bundan əvvəl hind şahzadəsi Əkbərin eksperimentini xatırlamaq lazım gəlir. 450 il bundan əvvəl Hind şahzadəsi Əkbər bir dəfə öz alimləri ilə mübahisə etmiş və belə bir eksperiment aparmışdır: Hind, Çin, Benqal uşaqlarını anadan olan kimi valideynlərindən almış və onları insan mühitindən kənarla lal adamlara tapşırılmışdır. Qapalı bir yerdə böyüyən uşaqlar ünsiyyət, insani münasibətlər dünyasından məhrum edilmişlər. Uşaqlar normal qidalanaraq böyümüşlər. Lakin danışa bilməmişlər, yalnız heyvani səslər çıxarmışlar.

Bu faktlardan pedaqogikada belə nəticə çıxarılır ki, ətraf mühit amilləri mənəvi, əxlaqi, estetik, fiziki və sair keyfiyyətlərin formalaşmasına təkan verir. İngilis filosofu və pedaqoqu Con Lokk, fransız filosofu və pedaqoqu J.J.Russo, Azərbaycan filosofu Siracəddin Urməvi mühitin insana təsiri ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişlər. C.Lokk “Ağ lövhə” nəzəriyyəsinə irəli sürərək qeyd etmişdir ki, uşağın beyni ağ lövhəyə bənzəyir: uşağın böyüdüyü mühit onun beynində izlər qoyur, şəxsiyyətini formalaşdırır. C.Lokk “Tərbiyə haqqında fikirlər” əsərində həmin ideyanı əsaslandırmışdır. Yazmışdır ki, xeyirxahlıq və bədxahlıq kimi keyfiyyətlər adamların aldığı tərbiyənin məhsuludur.

J.J.Russo "Azad tərbiyə" nəzəriyyəsində göstərmişdir ki, uşaqla uzun-uzadı söhbət aparmağın, ona öyüd-nəsihət verməyin mənası yoxdur: istənilən əxlaqi keyfiyyəti uşaqla görmək üçün onu müvafiq şəraitə salmaq lazımdır. Həmin mühit özü istədiyimiz keyfiyyəti uşağa aşılayacaqdır. C.Lokk-dan 3 əsr əvvəl yaşamış Azərbaycan filosofu Siracəddin Urməvi (1198-1283) isbat edirdi ki, insanın xasiyyəti fitri deyil, həyatda formalaşır. O yazırdı ki, "atası xristian olan uşağın müsəlman tərbiyə etsə, o, müsəlman olacaq". Onun fikrincə uşağın sayə (ağ) beynində xeyir və şər, yaxşı və pis sonralar iz salır.

Mühitin şəxsiyyətin formalaşmasında rolu danılmazdır. Ona görə də valideynlər övladının münasibətdə olduğu yoldaşlarını, insanları tanımalıdır. Lazım gəldikdə uşağın şəxsiyyətinin normal inkişafına maneçilik törədən amilləri aradan qaldırmalıdır.

Tərbiyə ilə mühitin insana təsiri bir-birindən fərqlənir. Belə ki, tərbiyənin insana təsiri məqsədyönlü, planlı və mütləq şəkildə olur. Mühitin insana təsiri isə kortəbiiyədir. Yəni o, insanda hansısa bir keyfiyyəti formalaşdırmaq məqsədini qoymur. Tərbiyə əsasən ailədə və məktəbdə təşkil edilir.

Pedaqoqlardan Y.A.Komenski, K.A.Helvetsi, R.Ouen və digərləri şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə amilini mütləqləşdirmişlər. Y.A.Komenskinin əqidəsinə, insan tərbiyə sayəsində insan olur. Yaxud, Fransa maarifçilərindən olan K.A.Helvetsinin fikrincə, tərbiyə hər şeyi həll edir, tərbiyə vasitəsilə dahilər yetişdirmək olar. İnsan elə tərbiyə edilməlidir ki, cəmiyyətin mənafeyini başa düşsün və ictimai xadim kimi yetişsin. O, mühitin insan şəxsiyyətinə təsirini də tərbiyəyə daxil etmişdir. Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) hədislərindən birində deyilir: "Hər bir ata öz övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz." Azərbaycan maarifçilərindən S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir cəmiyyətin tərəqqisində tərbiyəyə böyük ümid bəsləmişlər. S.Ə.Şirvani "İqlimin təsiri" adlı şeirində yazır:

"... Ki, nə qədər olsa şəxs naqabil,
tərbiyəylə olur yenə kamil".

Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında müxtəlif fəaliyyət növlərinin rolu böyükdür. Şəxsiyyət fəaliyyət prosesində formalaşır, inkişaf edir və tərbiyələnir. İnkişaf, tərbiyə və formalaşma - hər üç məfhum bir-birilə ayrılmaz surətdə özvi əlaqədə və vəhdətdədir. Şəxsiyyət - xüsusilə inkişafda olan uşaq və yeniyetmələr hər gün, hər saat fəaliyyətdədir. İnsanın normal fəaliyyət vəziyyəti, yalnız yuxu istisna olmaqla qalan hallarda fəal hərəkət vəziyyətində olur. İnsan nə qədər ki, yaşayır daim hərəkətdə, fəaliyyətdə olur, işləyir, oxuyur, oynayır, başqa insanlarla ünsiyyət və münasibətdə olur. Bir sözlə, şəxsiyyət daim işdə, əməldə və fəaliyyətdədir. Fəaliyyətsiz insan inkişaf edə bilməz, yaşaya bilməz, mənaəviyyətə yüksələ bilməz.

Bəs fəaliyyət nədir? Fəaliyyət insanın cəmiyyət və insanlar tərəfindən yerinə yetirilməsi tələb olunan, öz maraq və tələbatlarının ödənilməsinə yönələn, qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi akt və fəallıqdır.

"Təcrübələrdən məlum olmuşdur ki, şəxsiyyət nə qədər çox müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb olunursa, nə qədər çox insan qrupları ilə, fərdlərlə ünsiyyət və münasibətdə olursa, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı da bir o qədər sürətlə gedir və inkişaf səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur" (8, s.108).

Fəaliyyətin müxtəlif növləri şəxsiyyətin formalaşmasına, inkişafına və tərbiyəsinə müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Bu və ya digər fəaliyyət növünün müvafiq yaş dövrü üçün əsas fəaliyyət növü olub-olmaması və onun təşkil edilməsi də burada əsas rol oynayır.

Uşaqlar sürətlə dəyişirlər. Onlar nəinki aybaay, hətta günbəgün dəyişir və hər gün inkişaf edirlər. Onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması da elə ilk illərdə 5-6 yaşa qədər sürətlə davam edir. Məşhur yazıçı L.Tolstoy qeyd edirdi ki, məndən altıyaşlı uşağadək - bir addımdır, yeni doğulandan altıyaşlı-yadək isə nəhəng məsafə vardır. Uşağın bütün əsas qabiliyyətlər

ləri məhz bu yaş dövründə formalaşır, inkişaf edir və inkişafın sonrakı pillələri üçün əsaslı zəmin yaradır. M.F.Axundzadə vaxtilə döənə-döənə tələb edir ki, körpəlikdən uşaqları öz insanlıq şərafətini və ləyaqətini dərk etmək ruhunda tərbiyə etmək lazımdır.

A.Bakıxanov özünün “Kitabi-nəsihət” adlı əsərində uşaqlıqda verilən tərbiyəni daşa həkk olunmuş nəqşlərə bənzərdirdi. O, tövsiyə edirdi ki, uşaqları lap kiçik yaşlarından əxlaqi gözəlliklərə öyrətmək lazımdır, çünki kiçik yaşlarda bütün əxlaqi xüsusiyyətlər uşaqlarda dərin iz buraxır, onların təbiətinə daxil olur.

Cəmiyyətin tələbatına, dövlətin sosial sifarişinə uyğun şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün fəaliyyəti səmərəli təşkil etmək və onu düzgün istiqamətləndirmək lazımdır.

5.3. Ailə mühitinin şəxsiyyətin inkişafına təsiri

Əhatə olunan məsələlər:

1. Şəxsiyyət və ailə mühiti

2. Əlverişli mühitin şəxsiyyətin inkişafına təsiri

3. Ailədə əlverişli mühitin yaradılması şərtləri

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəz edilməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir. Bəs ailədə hansı şəraitdə yaxşı, hansı şəraitdə pis uşaq formalaşır? Valideynlər tərbiyə işində nəyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər? Əvvəlcə, tərbiyə anlayışı ilə tanış olaq.

Tərbiyə sözü adətən iki – dar və geniş mənada işlənir. Dar mənada tərbiyə - tərbiyə edənə tərbiyə olunana məqsədyönlü təsiri prosesidir. Tərbiyə edən həmişə müəyyən məqsəddən çıxış edir. O tərbiyə olunana ictimai təcrübəni aşılamaq, onda yaxşı və pis haqqında təsəvvür yaratmaq, bu və ya digər hadisəyə münasibət formalaşdırmaq, davranış və rəftar norması

ilə tanış etmək, mənəvi keyfiyyətlər aşılamaq və s. məqsədlə müxtəlif üsulların köməyi ilə təsir göstərir.

Həç bir ailədə uşaq kor-koranə, kortəbii şəkildə tərbiyə edilmir. Hansı valideyn olur-olsun, o, uşaqların tərbiyəsində mütləq müəyyən pədaqoji məqsədi rəhbər tutur. Həmin məqsəd nə dərəcədə doğrudur və ya səhvdir? Valideyn öz məqsədini necə həyata keçirir? Bu suallar ətrafında fikirləşmək lazımdır.

Valideynlərin bir qisminin pədaqoji məqsədləri çox vaxt aydın xarakter daşımır, dəqiq olmur. Bu, uşaqların ailə tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ata-ananın böyük əksəriyyətinin öz qarşısına qoyduqları pədaqoji məqsədləri dəqiqliyi ilə seçilir. Pədaqoqlar valideynlərlə anket sorğusu keçirmişlər. Sual belə olmuşdur: “Siz öz uşaqlarınızda, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin hansı keyfiyyətlərini tərbiyə etmək istərdiniz? Valideynlərin əksəriyyəti bu keyfiyyətləri qeyd etmişlər: düzlük, xeyirxahlıq, kollektivdə yaşamaq və işləmək bacarığı, böyüklərə hörmət, əməyə məhəbbət, vətəndaşlıq. Uşağın yaxşı adam olmasını istəmək ülvə hissidir, lakin hələ kifayət deyildir. Bu “yaxşı adam” anlayışına hansı xarakter əlamətlərinin, hansı vərdiş, bacarıq, adət, hiss və s. daxil olduğunu bu və ya digər dərəcədə dəqiq aydınlaşdırmaq, uşağı “yaxşı adam” kimi böyütməyin üsul və vasitələrini bilmək lazımdır.

5.4. Ailədə uşağın sosial inkişaf şəraiti

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailədə uşağa qayğı

2. Ailədə uşağın sosiallaşması

3. Uşağın inkişafı üçün əlverişli sosial mühitin yaradılması

Şəxsiyyətin formalaşması ictimai münasibətlər sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. Tərbiyədən geniş mənada danışanda məhz bu cəhəti – ictimai münasibətlər, o cümlədən, ailə münasibətləri sisteminin insana təsirini nəzərdə tuturlar. Ailədə uşaqların

sosial inkişaf şəraiti müxtəlif amillərlə şərtlənir, onlardan ikisini ayrıca qeyd etmək gərəkdir. Birinci tip amillərə ailə münasibətləri – ata ilə ana, valideynlərlə uşaqlar, bacı ilə qardaş və s. arasındakı münasibətlər daxildir. Ailənin maddi vəziyyəti, mənzil şəraiti, quruluşu ikinci tip amillər sırasına daxil edilir.

Birinci tipə nisbətən ikinci tip amillər uşaqların tərbiyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Lakin psixoloji tədqiqatlardan görünür ki, onlar gənc nəslin tərbiyəsində həlledici hesab edilmir.

Ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyə prosesində valideynlərin istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları belə, uşaqların min bir tellə bağlı olduğu ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərəliliyini əvəz etmir və edə də bilməz.

Ailə münasibətləri hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Onların yaşı artdıqca həmin münasibətləri mənimsəyirlər, bu zəmində də oğlan və qızların xarakter əlamətləri və s. formalaşır.

Valideynlər uşaqlardan söhbət düşəndə bir səslə deyir: “Əzizim əziz, tərbiyəsi ondan əziz”. Atalar sözünün hikməti aydındır. Uşaqların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirməyin vacibliyini bütün valideynlər bilir.

Gəlin, əvvəlcə ata-anaların nəyi bildiyini aydınlaşdıraraq. Əhalinin təhsil və mədəni səviyyəsinin köklü surətdə yüksəlməsi valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinə də mühüm təsir göstərmişdir. İxtisasından asılı olmayaraq onların böyük əksəriyyəti ailə tərbiyəsi problemləri üzrə qəzet və jurnallarda ardıcıl surətdə dərc olunan məqalələri maraqla oxuyur, televiziya və radioda ölkəmizin, o cümlədən, Respublikamızın tanınmış psixoloq, pedaqoq və həkimlərin söhbətlərinə diqqətlə qulaq asırlar. Son zamanlar ailə tərbiyəsi problemlərinə dair kitab və kitabçalara da maraqlar artmışdır. Lakin bir çox ailələrdə, xüsusilə gənc ailələrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində ciddi nöqsanlara rast gəlinir. Bu nöqsanlar təsadüfi xarakter daşıyır

və müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Bu haqda aydın təsəvvür əldə etmək üçün bəzi məsələlərə diqqət yetirmək gərəkdir.

Ailə münasibətlərinin gənc nəslin tərbiyəsindəki rolunun nəzərə alınmaması ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlar içərisində xüsusi yer tutur. Bir sıra ailələrdə uşağa verilən mənəvi tələblərlə valideynlərin öz əməlləri uyğun gəlmir. Evin məişət qayğılarında ata-ananın eyni dərəcədə iştirak etməməsi, hətta bu əsasda əmələ gələn söz-söhbət və münasibətlər uşaqlarda kişilik və qadınlıq haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bəzən ata uşağa bir tərəfdə, ana başqa cür, nənə isə tamamilə fərqli şəkildə təsir edir. Tərbiyəvi təsirlərin vəhdətdə olmaması uşaqların münasibətlər sisteminin və qiymət meyarlarının formalaşması prosesini çətinləşdirir.

Ailənin tərbiyə vəzifələri və imkanları haqqında da yanlış təsəvvürlərə də az təsadüf olunmur. Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsini əhəmiyyətsiz yer tutması, oyunlardan və birgə inkişafetdirici məşğələlərin digər formalarından az istifadə edilməsi məhz bununla bağlıdır.

Valideynlər uşaqların təbii imkan və qabiliyyətlərinin vaxtında üzə çıxarılması sahəsində də ciddi nöqsanlara yol verirlər. Onlar çox zaman uşağı heç bir əsas olmadan incəsənət sahələrinə təhrik edir, texnika sahəsinə isə maraqlar yaratmırlar.

Bəzi ailələrdə özünü göstərən əşya xəstəliyi uşaqların mənəvi tərbiyəsinə xüsusilə mənfi təsir edir. Bəzi ata-analar hətta uşaqlar üçün “peşə seçəndə” belə onun “maddi cəhətdən sərfəli” olmasına diqqət yetirirlər. Valideynlərin özlərinin maraqlarının məhdud olması, mənəvi kasadlığı istər-istəməz uşaqların dünya, ailə, insan haqqında təsəvvürlərində əks olunur. Ailə tərbiyəsinə quru nəsihətçilik halları da az ziyan vurmur. Uşaqlarda ünsiyyətin az və yeksənək olması da diqqəti cəlb edir. Bir çox hallarda isə valideynlərin uşaqlarla ünsiyyəti sadəcə olaraq adi güzəran söhbətinə çevrilir, səthi və məhdud xarakter daşıyır.

Asudə vaxtın, ailədə gün rejiminin düzgün təşkilindən çox şey asılıdır. Bu, bəzi hallarda valideynin iradəsindən asılı

olmur. Həmin işdə məktəb, ictimai təşkilatlar ailənin köməyinə yetməyə borcludurlar.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar ən çox sərbəst olduqları - məktəbdən və ailədən kənarında gəzib-dolandıqları vaxt tərbiyə işi pozulur. Yaşadığı məhəllənin, küçənin yerləşdiyi ərazinin yaxınlığı, dostluq, yoldaşlıq etdiyi uşaqların əxlaqı həddibuluğa çatmamışlara güclü təsir edir. Məhəllə uşaqları arasında daha nüfuzluları olur. Digər uşaqlar onun ətrafında cəmlənir, məsləhəti ilə oturub dururlar. Həmin yeniyetmənin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, sonra əməli tədbir görmək valideyn üçün zəruridir.

Yeniyetmələrin hədsiz əzizlənməsi, hər cür tələblərinə güzəştə gedilməsi bəzi hərəkətlər və davranışlarında onlara sərbəstlik verilməsi də pis nəticələndir. O, məktəbdən yayınır, papiros çəkməyə, içki içməyə, yaşlılara məxsus oyunlar oynamağa, evə gec gəlməyə başlayır.

Ailə tərbiyəsinin çox mühüm bir xüsusiyyəti vardır: valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlər şəxsi-emosional xarakter daşıyır. Ana uşaqla hisslərin dili ilə danışıq. Ata məhəbbəti də şirindir, övladların qəlbini rıqqətə gətirir. Ailə tərbiyəsinin üstünlüyü də, zərifliyi də məhz burdadır. Fiziki və psixoloji cəhətdən yaxşı inkişaf etmək üçün uşağa, hər şeydən əvvəl, valideyn məhəbbəti gərəkdir. Ancaq bir şərtlə: ata-ananın məhəbbəti uşağı inkişaf etdirməlidir. Onun nəinki bugünkü, həm də sabahki xoşbəxtliyinin rəhni olmalıdır.

Müasir ailələrdə uşaqların əzizlənməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir: uşağı əmək qayğılarından azad edirlər, hamı onun canına and içir, adi sözüə əməl edir, nə desə o da olmalıdır, bərkə-boşa salmırlar, adi çətinlikləri belə onun üçün ata və ya ana aradan qaldırır... Bir də xəbər tuturlar ki, uşağın iddiası yerə-görə sığmır. Artıq böyük oğlandır, lakin ailənin dərdi-səri ilə maraqlanmır, yalnız özü haqda fikirləşir.

Tutduğu xoşagəlməz hərəkətlərə görə evdə heç bir cəza almayan, hətta valideynlərdən biri tərəfindən müdafiə edilən övladlar da vardır. Onlarda belə bir fikir yaranır: "Madam ki,

ona hər şeyə icazə verilir, mane olan, xətrinə dəyən yoxdur, o, nə istəsə edə, hətta qanunu da poza bilər". Nəvaziş və qayğının həddi gözlənilməlidir. Çox zaman uşaq həddindən artıq əzizləndiyi zaman "çətin" olur. Uşağı tez-tez, özü də yersiz tərifləmək, onun pis əməllərini alqışlamaq lazım deyil. Təəccüblü odur ki, bəzi valideynlər bu mətləbi başa düşsələr də, yenə də uşağı həddindən artıq qayğı ilə bürüyürlər, çünki bu çox asan yoldur. Uşağı əzizləməyə nə var ki, lakin onunla hər hansı bir əsəri müzakirə etmək, ona dil öyrətmək və s. isə çox çətinindir. Çünki bu valideyndən təkcə vaxt yox, həm də bilik, bacarıq, pedaqoji səriştə tələb edir. Uşağı hər hansı bir qayğıdan azad etməklə onu həyata hazırlamırıq, bahalı şey almaqla onun başını qatırıq, əslində isə onu başımızdan edirik, öz ümidinə buraxırıq, yəni tərbiyəsi qayğısına qalmırıq.

Ər-arvad münasibətləri kişi ilə qadının psixologiyasını dəyişir. Onlar ülfət bağladığıları andan özlərinin heç kimə yox, yalnız bir-birlərinə mənsub olduqlarını, namus, vicdan, sədəqət, hörmət və qarşılıqlı kömək əsasında birləşdiklərini qəbul edirlər.

Biz bu kövrək, nəcib və ülvi hisslərin tərəvətini, təzəliyini uzun illərin ayrılığında belə qoruyub saxlamış, bir-birini hər dəfə görəndə az qala sevincdən gözləri yaşaran ər-arvadlara az rast gəlməmişik. Onların ünsiyyət tərzinə fikir verək: bir-birilərinə qayğı və xeyirxahlıqla yanaşır, ən çətin anlarda özlərini nəzakətlə saxlaya bilir, söz və hərəkətlərində diqqətli olurlar.

Ailə problemləri: uşaq qayğısı, zəruri məişət məsələləri, ər və arvadın əmək fəaliyyətində meydana çıxan çətinliklər, qonşulara münasibət, ictimai-mədəni hadisələr, habelə şəxsi həyatla bağlı məsələlər – bunlar ər-arvad ünsiyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Burada ər-arvadın şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlərin əhəmiyyətini ayrıca göstərməliyik. "İntim" sözünü dar mənada, təkcə cismani yaxınlıq mənasında başa düşmək səhv olardı. Ünsiyyət prosesində intim cəhət həm də onda ifadəsini tapır ki, ər və ya arvad heç kimə demədiyi ürək

sözünü, dördünü, ağrısını, sirrini öz həyat yoldaşına etibar edir. Onlar da məhz həmişə bu etimada layiq olmalıdırlar. Yalnız bu mənavi yolla bir-biriləri üçün yarandıqlarını, bir-biriləri üçün yaşadıklarını hisslərin dili ilə sübuta yetirirlər. Şəxsi həyatın intim məsələləri əvəv arvaddan nəinki yüksək mədəniyyət, habelə takt tələb edir.

5.5. Ailə tərbiyəsi prosesində uşaq və yeniyetmələrdə marağın formalaşdırılması

Əhatə olunan məsələlər:

- 1. Ailə sosial-pedaqoji və psixoloji tədqiqatlar obyektini kimi**
- 2. Ailənin təsnifatı**
- 2. Ailədə uşaq xarakterinin öyrənilməsi**
- 3. Uşaq marağının öyrənilməsi və istiqamətləndirilməsi**

Ailə probleminin nəzərdən keçirilməsinin mühümlüyü bir neçə aspektlərlə - nikahların sayının və doğuşun aşağı düşməsi, uşaq ölümünün artması, yeni doğulan uşaqların patologiyası, ailədə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı problemlər və nəhayət, boşanmalarla izah olunur.

Sosial-demoqrafik vəziyyətin zəifləməsi ailə problemini ictimai müstəvidən iqtisadi, psixoloji və pedaqoji müstəviyə keçirir.

Ailənin sosial-psixoloji xüsusiyyətinin çətinliklərinin nəzərdən keçirilməsi, bir tərəfdən, xeyli dərəcədə sosial pedaqogika və psixologiyanın statusu ilə, şərtlənsə, digər tərəfdən, obyektin özünün analizinin xüsusiyyətlərinin dərinləşməsi ilə əlaqədardır.

Məsələn, keçmiş SSRİ-də ailə problemlərinə həsr olunmuş sanballı monoqrafiyalardan birində ailə məsələsində iki istiqamətli meyil özünü göstərir. Kitabda qeyd edilir ki, ailə eyni zamanda sosial-psixoloji icmadır. Onun üzvləri, bir tərəfdən

"qohumluq münasibətləri, yaxud nikahla, məişət ümumiliyi və qarşılıqlı mənavi məsuliyyətlə bir-biri ilə kiçik qruplarda və sosial institutlarda əlaqələndirilsə, digər tərəfdən, "ər-arvad, valideynlər və uşaqlar arasında olan tarixi konkret qarşılıqlı münasibətlər sistemində cəmiyyətin özünün, əhalinin fiziki və mənavi təkrar istehsalına tələbi olması ilə şərtlənir".

Nəhayət, mühüm cəhətlərdən biri kimi həm də ailə tədqiqatlarının çox sahəli xarakterli olmasını göstərmək olar. "Psixoloji lüğət" müəlliflərinin fikrincə ailə və nikah psixologiyası bir psixologiya sahəsi kimi sosiologiya, iqtisadiyyat, etnoqrafiya, tarix, yurispudensiya, demoqrafiya və s. istiqamətli tədqiqatları özündə birləşdirir.

Ailənin əmələ gəlməsi və inkişafı ilə bağlı çoxsaylı amillər arasında ən mühüm rolunu nikah, ailənin inkişafı, onun rol strukturu, ailə üzvləri arasında hakimiyyət bölgüsü, ər-arvad ünsiyyəti, nikah və ailəyə ustanovka, nikah partnyorunun seçilməsində həlledici rolunu malik şərt, tərbiyənin müxtəlif formalarının səmərəliliyi, valideynlər və uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri, valideynlərin pedaqoji məariflənməsi və s. amillər oynayır. Bundan başqa əmin-amanlıq, bir-birini qarşılıqlı dərk etmə ruhu ailənin mühüm elementlərindəndir.

Ananın bu gün ailədə yerinə yetirdiyi ənənəvi funksiyalara - uşaqların, övladların qayğısını çəkməsi ilə yanaşı, həm də digərləri əlavə olunur: iqtisadi müstəqilliyə canatma, yüksək savadlılıq nümayiş etdirmə və s. ailəyə öz təsirini göstərən amillərdəndir. Qadının sosial-siyasi emansipasiyası, onun ictimai-istehsalat fəaliyyətinə qoşulması, səhərlərə üz tutmasına səbəb olur və bu qadını ailə ocağını hərtərəfli əhatə etməkdən kənar edir.

Müasir qadın artıq nəinki inanılmış arvad və xeyirxah ana, həm də şəxsiyyətdir. Onun analıqdan başqa bir neçə digər cəhətləri var ki, bunlar professional nailiyyətlər, sosial müstəqillik, öz şəxsi müstəqilliyi, əvəv getdikdən, nikahdan sonra yox, əvvəldən özü tərəfindən qazanılmışdır. Bunlara bu gün bəzi ənənəvi ana funksiyasını öz üzərinə götürən professionalar

uşaq həkimləri, tibb bacıları, körpələr evi və uşaq bağçaları tərbiyəçiləri və s. kömək edir. Bütün bunlar analıq dəyərlərini və ona ehtiyacı əldən almasa da, ana davranışının xarakterində xeyli dəyişikliklər edir. Heç şübhəsiz ki, ananın tərbiyəedici funksiyası uşaqların davranışında öz əksini tapır.

Ailə haqqında kiçik qrup kimi danışdıqda, hər şeydən əvvəl onun strukturu, tipologiyası, həm də həyatda cəmiyyətdə, uşaqların tərbiyəsində yerini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Uşağın vətəndaş kimi təşəkkülü və inkişafında onu ana və ataya bağlayan hisslər son dərəcə əhəmiyyətlidir, zəruridir.

Valideynlərin uşağa münasibəti - onun insanlara münasibətinin başlanğıcıdır. Məhz burada, bu münasibətlər nəticəsində uşağın qəlbində doğulan sevgi, yaxud laqeydlik, onda baş qaldıran xarakterik hisslər çox maraqlıdır. Bunların hamısı valideynlərin uşağa şüurlu münasibəti ilə müəyyənləşir və onlardan çox asılıdır.

Uşaqlarda belə bir fikir formalaşmışdır ki, o, özü güclüdür və onun heç kimin köməyinə ehtiyacı yoxdur və o, özü digərlərinə kömək edə bilər. Düzdür, müasir qadın daha güclü, daha təminatlıdır, bəlkə də nə ata, nə ana öz uşaqlarının köməyinə ehtiyac duymur. Lakin uşaqlar öz valideynlərinin qeydinə, qayğısına daim qalmalıdır.

Bu gün mənavi cəhətdən uşaqlardan güclü ananın, eyni zamanda qadın kimi zəif olmasını da gizlətmək olmaz. Qadın şəxsiyyəti, ananın müdafiəsizliyi, oğulun onlara kömək göstərməsi, ata üçün köməkçi və ana üçün arxa ola bilməsini ona öyrətmək lazımdır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, valideynlər uşaqları qarşısında özlərini zəif, gücsüz göstərməlidirlər.

Əgər uşaq özünü aparmağı bacarmırsa, ailə bunu həyəcan siqnalı kimi qəbul etməlidir. Əgər uşaq hələ kiçikdirsə və onun çatışmazlığı xüsusi dissonans, pozuculuq kimi görünürsə, böyüdükdən sonra o, ətrafdakılara və özünə xeyli narahatlıqlar gətirə bilməyəcəyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Hər bir valideyn tərbiyənin məqsəd və vasitələrini müəyyənləşdirdikdə, uşağın bir vətəndaş, zəhmətkeş, xadim kimi

böyüməsi qeydinə, qayğısına qalması bacarmalıdır. Valideynlərin hər biri bilməli və yadda saxlamalıdır ki, onlar o zaman ləyaqətli şəxsiyyət yetişdirə bilərlər ki, özlərinin şəxsi ləyaqəti arzu olunan səviyyədə olsun. Bu mənada valideynlərin davranışı uşaqlara nümunə kimi son dərəcə böyük təsir göstərir. Göstərilən planda hər bir valideyn özü qarşısında elə tələblər qoymalıdır ki, onların ailəyə hörməti, özlərinin bütün addım və hərəkətləri üzərində nəzarət tərbiyənin başlıca metoduna çevrilmiş olsun.

Uşaqları həddən artıq çox sevmək, təhlükədən qorumaq onları müstəqillikdən məhrum etməməlidir. Əlbəttə, uşaqlar digər uşaqlarla ünsiyyətdə olmalıdırlar. Bununla belə ata və ananın öz uşaqlarının harada, kimlərlə bir yerdə oynaması, davranması, nə işlə məşğul olması barədə aydın təsəvvürləri olmalıdır. Uşaqların daim köməyə ehtiyacı var və bu köməyi valideynlər onlara nəzarət etməklə eyni zamanda yerinə yetirməlidirlər.

Şübhəsiz ki, uşaqların ailə tərbiyəsində ailənin düzgün təşkili mühüm yer tutur və bu işdə heç bir xırdaçılığa yol vermək olmaz. Çünki burada hər bir hərəkət və söz uşaqlara müsbət, yaxud mənfi təsir göstərir.

Hər iki valideynin ailədə bir yerdə olması və onların uşaqların tərbiyəsində iştirakı, uşaqların hərtərəfli böyüməsi və tərbiyə olunması üçün şərait yaradır. Ailədə müəyyən həyata, gündəlik şeylərə münasibət olmalı, təmizliyə riayət edilməli, gigiyenik normalar həm böyük, həm kiçiklər tərəfindən mütləq gözlənilməlidir. Çünki həyat şəraitinin təsiri altında ailədə müsbət, yaxud mənfi vərdiş və meyllər formalaşır. Burada uşağın "qəlbi" formalaşır və onun gələcəkdə necə olması ailədən və onun quruluşundan çox asılıdır.

Uşağın xarakterinin formalaşmasına, onun valideynləri və ətrafdakıları ilə münasibətinə valideynlər arasında yaranmış qarşılıqlı münasibət formaları xeyli dərəcədə təsir göstərir. Ailədəki qarşılıqlı münasibətlər özünəməxsus mühit yaratmaqla

uşaqların xarakterini müəyyənləşdirir, onların digər insanlarla qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir.

Əməkdaşlıq ruhu hökm sürən, bir-birlərinə qarşı hörmət və sevgi göstərən ailədə açıq, düzgün, doğrucul, həmişə digər yoldaşlarına kömək əlini uzadan insan formalaşır. Əksinə, şübhə, inamsızlıq, bir-birinə hörmətsizlik ruhu olan ailədə inamsızlıq mühitinə, kobudluğa, eqoizmə və digər mənfi xüsusiyyətlərin inkişafına şərait yaranır.

Uşaqlar özlərinə qarşı daim diqqət tələb edirlər. Valideynlərin ailədə borcu nəinki uşaqların fiziki inkişafı, böyüməsi, əqli və mənəvi tərbiyəsi ilə bağlıdır, həm də onlar uşaqların əmək tərbiyəsinə mühüm diqqət yetirməlidirlər. Məhz bunların köməyi ilə hərtərəfli, harmonik şəxsiyyəti tərbiyə etmək olar.

Bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bizim cəmiyyətimizdə əmək insanların həyat fəaliyyətinin mühüm şərtidir. Əmaksız nə ailə həyatı, nə də ümumən cəmiyyətin mövcudluğu haqqında düşünməyə dəyməz.

Ailədə tərbiyənin əsas məqsədi - vətəninə sevmə, xalqına məhəbbət bəsləyən, lazım olduqda onun torpaqlarını müdafiə etməyə, qorumağa, ehtiyac duyularsa, hətta canını qurban verməyə hazır olan ləyaqətli vətəndaş tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Gələcək vətəndaşın, vətənpərvər şəxsiyyətin iradi keyfiyyətlərinin formalaşmasına ailədə əmək tərbiyəsi kömək edir və bunun nəticəsində uşaqda təmkinlilik, dözümlülük, qoyulmuş məqsədə doğru canatma formalaşır. Bu və digər keyfiyyətlərə malik olan uşaq böyüdükdən sonra əmək qrupu və birliyə qoşularaq, məqsədi daha tez əldə edə, həmkarlarının tez bir zamanda nüfuz və hörmətini qazana bilər.

Uşaq erkən yaşlardan çalışmalıdır: bu əvvəl onun oyunlarında, sonra isə məişət əməyində iştirak etməyində özünü göstərməlidir. Sadaladığımız keyfiyyətlərdən savayı əməkdə ünsiyyətlik, insanlara qarşı diqqət, xeyirxahlıq, vətəndaşlıq, yoldaşlıq hissləri və s. kimi keyfiyyətlər formalaşır.

Uşaqları tərbiyə edərkən valideynlər həm də özlərini tərbiyə etdiklərini yadda saxlamalıdırlar. Öz mənəvi inkişafının,

əxlaqi püxtələşməsinin qayğısına qalması ilə hər bir valideyn, həm də uşaqlarında əməksevərlik, zəhmətkeşlik, gələcək vətəndaş böyüdən və formalaşdıran bir insan kimi düşünməlidir. Bunun üçün hər bir valideyn daim özünü nəzarətdə saxlamalı, öz xarakterindəki çatışmazlıqlarını korreksiya etməli, tənzimləməli, nizamlamalı, lazım olduqda özünü ələ ala bilməli, yaşadığımız cəmiyyətin yüksək tələblərinə cavab verməsi, gənclərin tərbiyə və əməyə alışıdırılması üçün böyük zəhmət sərf etməlidir.

Qeyd etdiyimiz amillərin hamısı normal ailənin həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bunların qorunması isə öz növbəsində, heç sözsüz ki, əsl möhkəm və mehriban ailənin yaranmasına köməklik göstərəcəkdir. Sadaladığımızda çox şeyi ailə daxili münasibətlərin vahidliyi və möhkəmliyi müəyyən edir. Hər iki valideyn yaratdığı ailə tipindən, onların nikah münasibətlərindən ailənin özü, onun gələcəyi çox asılıdır.

Tədqiqatçılar bu gün öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilən ailə və ailə münasibətlərinin bir neçə tipini müəyyənləşdirirlər:

1. Monoqam (bir ər və bir arvad);

2. Polikiniya (çoxarvadlıq);

3. Poliandriya (çoxərlik).

Müasir sivilizasiyalı dünyada bir ər və bir arvadın ibarət monoqam ailə yaratmaq qəbul olunmuşdur.

Polikiniya tipli ailə isə Şərqlilər üçün xarakterik idi. Burada bir ər bir neçə arvadı ola bilərdi.

Poliandriya tipli ailəyə - bir arvadın bir neçə əri olmasına isə Afrikanın və Cənubi Amerikanın çətin keçilən bəzi rayonlarında rast gəlinir.

Nəsil sayına gəldikdə isə ailədə aşağıdakıları fərqləndirirlər:

1. Mürəkkəb (genişləndirilmiş ailə). Burada vahid şəkildə bir evdə bir neçə nəsil (üçdən az olmayaraq) babalar, valideynlər və uşaqlar bir yerdə, birgə təsərrüfatda çalışırlar. Bu keçmiş

ailə tipi olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın bəzi rayonlarında hələ də qalmaqdadır;

2. Sadə (nuklear ailə). Belə ailələrin üzvləri yalnız iki nəslin nümayəndələrindən (valideynlərdən və uşaqlardan) ibarət olur. Bu tipli ailə müasir dövrdə daha çox yayılmışdır. Məhz bu tiptə "tam, bütöv ailə" anlayışı aiddir, burada valideynlərdən hər ikisinin - ata və ananın olması nəzərdə tutulur.

Bu gün artan boşanmalarla bağlı ailələrin dağılmasını sosioloqlar nuklear ailəni şəxsi yarımçıq (boşanma və dulluqdan sonra əmələ gəlmə) və nikahsız doğum və uşaq tərbiyəsi ana xətti ilə əmələ gələnə bölürlər. Burada həm də binuklear ailəni yada salmaq lazımdır. Bu, boşanmadan sonra həm ər, həm arvadın hər birinin özü üçün yeni ailə qurmasını nəzərdə tutur. Belə olduğu halda uşağın sanki dörd valideyni (2 doğma və 2 ögey) olur və onların arasında normal münasibətlər saxlanılır.

Bəzən hər iki ailə vaxtı və istirahəti birgə keçirirlər. Uşağın yaxın qohumları, o cümlədən sibliqlər (qardaşlar və bacılar) dairəsi genişlənir. Bu hal bəzi müəlliflərin fikrincə şəxsiyyətin sosializasiyasında əlverişli ola bilər. Belə ailələr Kuba adasının sakinləri üçün xarakterikdir.

İctimai normalara görə ailə-nikah münasibətləri nöqteyi-nəzərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Patriarxal (ənənəvi) münasibətlər. Burada keçmişdə aparıcı olan nümunələrə oriyentir götürülür: kişi-"ata", "ailə başçısı", "ailəni dolandıran". O, ailəni maddi cəhətdən təmin edir, ailə üzvlərinə aid qərarlar qəbul edir: arvad-ışləmir, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olur, ev təsərrüfat-məişət işlərini aparır. Burada ya uşaqların fikri az nəzərə alınır, ya da təcəllik tabe olunan əhəmiyyəti kəsb edir:

2. Müasir (eqlitar) ailələr. Belə ailələrdə münasibətlər qohumluq və valideynliklə yox, nikahla, sevgi normaları, emosional yaxınlıq və qarşılıqlı hörmət münasibətləri ailənin bütün üzvləri arasında yayılmaqla müəyyənləşir;

3. Kollektivizm əsasında qurulmuş ailə (yaxud qərb. müəlliflərinin terminologiyasında buna "iki peşəli" ailə deyilir). Belə ailələrdə ər-arvad, hər ikisinin professional və ictimai fəaliyyəti bərabər səviyyəli, bərabər hüquqludur; ər-arvad ev vəzifələrini çəvik bölüşdürür, asudə vaxtlarını birgə keçirir, kollektiv şəkildə qərarlar qəbul edirlər;

4. Fərdləşdirilmiş ailə. Belə ailələrdə ailədən kənar fəaliyyət ailədəki fəaliyyətdən vacibdir. Ev işi burada minimuma, heçə endirilir, mühüm məsələlərin müzakirəsində onlardan hər hansı birinin fərdi maraqlarına toxunulursa, bu zaman ziddiyyətlər yarana bilər.

Ailə tipologiyasının nəzərdən keçirilməsini yekunlaşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ənənəvi oturaqlaşmış ailə tipi ilə yanaşı bizim regiona xas olmayan xeyli açıq, "alter-nativ tipli, svininq nikahlar" ("svining" ingilis sözü olub "aidi" deməkdir), qrupla birgə nikah və s. yarandığını şahidi oluruq. Bəzi ölkələrdə homoseksual ailələr, nikah müqaviləsi əsasında bağlanmış nikah və s. rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçmişlər.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz ailə klassifikasiyası öz əsas reproduktiv funksiyası ilə yanaşı, insanların nikah ittifaqlarının geniş tipinin mənzərəsini yaratmaqla, böyüməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsi ilə bağlı qayğı və məsuliyyəti öz üzərində saxlayır.

5.6. Sosial və ailədaxili münasibətlər

Əhatə olunan məsələlər:

1. Çətin uşaqlar problemi
2. "Çətin uşaqların" tərbiyəsi
3. Yenidəntərbiyə

Totalitar sistemdən demokratik sistemə keçid həm də dövlətin sosial siyasətinin, hər şeydən öncə, onun uşaq və yeniyetmələrin həyatında baş verə biləsi mühüm sosial kənar-

laşmaların - perventiv sahələrin məzmunu üzərində yenidən əsaslı iş aparmasını tələb edir.

Əvvəllər sosial cəzalandırma tədbirlərinə əsaslanan profilaktik-tərbiyə sisteminin məzmunu indi ailədə uşaqlara, yeniyetmə gənclərə adekvat, sosial-hüququ, metodik-psixoloji və sosial-pedaqoji kömək kimi kompleks tədbirlər nəzərdə tutan qoruyucu-müdafiəedici profilaktik işlər ilə əvəz olunmalıdır.

Sosial planda öz davranış və münasibətlərində digər uşaqlardan mənfə cəhətcə xeyli dərəcədə fərqlənən uşaqlarla rastlaşırıq. Belələrinə biz praktik həyatda «çətin uşaqlar» adlandırıq və onların davranışı mütləq korreksiya tələb edir.

"Çətin uşaqlar", adətən, pedaqoji cəhətdən baxımsız uşaqlar hesab edirlər. Onların xarakter və davranışında düzgün olmayan tərbiyə nəticəsində ətrafdakı hadisələr və mühit haqqında yanlış təəvvür yaranmış olur.

Lakin bununla belə "çətin uşaqlar" kateqoriyasına ən müxtəlif uşaqları aid edirlər: itaətsiz, dəcəl, tərs, intizamsız və müxtəlif tipli əsəb və psixi çatışmazlığa malik uşaqlar, həddibuluğa çatmamış uşaqlar üçün komissiyalarda uçotda duran yeniyetmələr və nəhayət, qeyri-əlvərişli ailələrdən olan uşaqlar. Əlbəttə, belə xoşagəlməz «çələng» cəmiyyətin yaşlı hissəsi üçün birbaşa onun uşaqlarla apardığı tərbiyəvi işdə olan səhvlərlə və çatışmazlıqlarla bağlıdır.

"Çətin uşaqlara" verilən qiymətin müxtəlifliyi və xarakteristikası "çətin uşaqlarla" psixoloji və pedaqoji işin adekvat seçilməsi problemini mürəkkəbləşdirir.

Hal-hazırda nə pedaqogika, nə də psixologiyada "çətin uşaqlar" məsələsi və anlayışında, onların davranış və şəxsi inkişafında vahid diaqnostika və korreksiya yoxdur. Sadalanan "çətin uşaqlar" və yeniyetmələr kateqoriyalarından hər birinin öz zəif və üstün cəhətləri var. Təsirin bu və ya digər metodundan istifadə etmə isə tərbiyəçilik təcrübəsindən, valideynlərin professional hazırlığından, xarakterindən, onların dünyagörüşündən, pedaqoji məsələləri dərindən bilmə və savaddan, psixologiya sahəsindəki biliklərdən və nəhayət,

uşağın özünün marağ və meyllərini bilməkdən, hər bir konkret halın xüsusiyyətlərini dərk etməkdən və s. ibarətdir.

İngilis psixoloqları Hevitt və Cenrips iki böyük "çətin uşaqlar" qrupu müəyyən etmişlər:

1. Cəmiyyətə zidd davranışlı "ictimaiyyətə zidd formalaşmış" ictimailəşmiş uşaqlar. Bunlar üçün emosional pozulmalar xarakterik deyil və onlar cəmiyyətə zidd dostlar yaxud qohumlarla bir yerdə olduqda, sosial normalara asan uyğunlaşırlar;

2. Cəmiyyətə zidd ictimailəşməmiş təcavüzkar davranışlı uşaqlar. Onlar, adətən, digər uşaqlarla və öz ailələri ilə çox pis münasibətlərdə olurlar. Onlarda neqativizm, təcavüzkarlıq, ədəbsizlik, qisasçılıqla yanaşı yüksək səviyyəli emosional pozulmalar özünü göstərir.

Göstərilən "çətin uşaqlar" qrupundan hər biri xüsusi qayğı, yanaşma, münasibət tələb edir. Bununla belə onu da nəzərə çarpdırmaq lazımdır ki, ictimailəşmiş «çətin» yeniyetmələrin praktik olaraq psixoloji köməyə ehtiyacı olmur və fəal pedaqoji tərbiyə təsirini "çətin uşaqların" ikinci kateqoriyasının nümayəndələri, hər şeydən əvvəl, xüsusi-psixoloji korreksiya daha həssas olanlar tələb edirlər. Dediklərimizdən başqa həm də bir qrup öz dəcəlliyi, kobudluğu və intizamsızlığı ilə fərqlənən uşaqlar da məlumdur. Bununla belə əmək vərdişləri olmayan, çalıtmaq istəməyən, yalançılıq, qəddarlıq kimi qeyri-səmərəli davranış və s. kimi mənfə xüsusiyyətləri ilə seçilən xüsusi qrup uşaqlar da var.

Ailədə valideynlərə, məktəbdə pedaqoqlara və tərbiyəçilərə ilk əvvəl uşaqların davranışlarındakı əyintilərin mənbəyini dəqiqləşdirib, onların davranışlarının, hərəkətlərinin taktikasını müəyyənləşdirməklə, metodikasını korreksiya etmək zəruridir.

Əlbəttə, uşaqların davranışı üzrə psixokorreksiya işinin təşkili və pedaqoji metodların seçilməsi minimal enerji, vaxt sərf etməklə, səmərəli, işlək və dəqiqləşdirilmiş metodlar müəyyən etmək çətinidir. Bununla belə, çətin uşaqlarla işdə

pedaqogika və psixologiya hər bir konkret hal üçün istənilən nəticələr alınması üçün müəyyən təcrübə toplamışdır.

İtaətsiz, tərs və şiltaq uşaqlar böyüklər tərəfindən onlara daha güclü nəzarət olduqda öz davranışlarını böyüklərin tələb və məsləhətlərinə məhəl qoymaya-qoymaya, onlara qarşı çıxma-çıxa keyli dəyişdirirlər! Digər yol şiltaqlıqların qabaqcadan qarşısının alınması yolu olmaqla, uşaqların birgə oyun, əmək yaxud tədris fəaliyyətinə cəlb edilməsindən ibarətdir.

Öz dəyərliliyi, intizamsızlığı, kobudluğu ilə seçilən uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, onların intizamsızlığını mənabələrini dəqiqləşdirmək lazımdır.

Davranışı tənbelliklə xarakterizə olunan uşaqlar həmişə tərbiyəçilərin diqqət mərkəzində olmalıdırlar. Tərbiyəçi (valideyn, pedaqoq) belə uşaqların bütün müsbət şeylərə canatmalarını görməli və rəğbətləndirməli, onlarda əməyə, çalışqanlıqə müsbət hisslər oymatmalı, müxtəlif növlü fəaliyyətlərdə şadlıq, xoşhəlliq tapmağa öyrətməlidir.

Digər mənfi, yalançılıq keyfiyyətlərilə seçilən "çətin uşaqlar" kateqoriyasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə çatışmazlığə qarşı mübarizə apararkən məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqlara xas olan fantaziyaşdırmanı, özündən uydurmanı, həqiqəti bilərəkdən təhrif etməkdən fərləndirmək lazımdır. Yalanın əsasında cəzadan qorxma, xoşagəlməz hərəkəti gizlətmə istəyi, özünütəsdiq etmə, ətrafdakıların özünə diqqətini cəlb etmək və s. dura bilər.

Bu yaş qrupundan olan uşaqlar üçün yoldaşlığın özünəməxsus tərzdə başa düşülməsi, yoldaşın hərəkətlərinin üstünü açmaq üçün vasitə kimi yalandan istifadə edilmə və s. xarakterik həldir. Burada tərbiyəçinin, ailə və məktəbin məhsuldar və yorulmaz işi tələb olunur: birinci, uşaqlara yalanının əsl səbəbini açmaq, ikinci, onlarda doğruculluğa, düzgünlüyə, inamlılığə, qarşılıqlı hörmətə və tələbkarlığə şərait yaratmaqla, yalanın onsuz da açılacağı, yalanın qorxaqlıqla və riyakarlıqla qarşılıqlı əlaqəsi olduğunu başa salmaq, göstərmək lazımdır.

Uşaqların digər hissəsi hansısa mövcud tələblərin uzunuzadı həll olunmaması üzündən özündən çıxma, affektli davranışə meyl göstərirlər. Psixologiya onu emosional proses kimi xarakterizə edir. Məsələn, qəzəb, qorxu, naümidlik bunlardandır. Bu amillərin hamısı nəticədə (öz xüsusi əhəmiyyətinin və özünə qiymət xüsusi "mən" in yüksəldilməsində özünü göstərməsi yaxud, əksinə, özünə inamsızlıq) ailədə yaxud qrupda uşağın faktik vəziyyəti arasında özünəməxsus ziddiyyət vardır. Uzun müddət hirsli olmaq və davranışın özündən çıxma forması, uşağın digər uşaqların onun özünə, əhatə edənlərə və işə müvafiq sabit adekvat münasibətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Burada daxili ziddiyyəti dağıtmaq üçün və bu tipli anomaliyaların, qeyri-adiliyin uşaq davranışında inkişafını qabaqcadan görmək üçün vaxtında məsələyə pedaqoji cəhətdən müdaxilə etmək zəruridir.

"Çətin" uşaqlarla işə korrektli şəkildə fərdi yanaşma tələb edilməklə, aşağıdakıları nəzərdə tutmaq lazımdır:

1. Uşağə diqqətli və xeyirxah münasibət;

2. Onun müsbət keyfiyyətlərinə söykənmə;

3. Onun mənəvi gücünə və potensial imkanlarına inam.

Pedaqoji cəhətdən baxımsız uşaqlar, yeniyetmələr - hüquq pozucuları ilə işin tərbiyəedici təsiri öz çətinliyi və mürəkkəbliyi ilə fərqlənir; çünki bu istiqamətdə aparılan iş impulsiv davranış, şəxsiyyət strukturunun pozulması, açıq şəkildə ifadə olunmuş ictimaiyyətə zidd, yaşə uyğun olmayan tələblər, "birbaşə" istəklərin, nəyinsə əldə olunmasına yönəldilmiş həddən artıq şişirdilmiş, ünsiyyətdə eybəcər istiqamətli tələblər özünə geniş yer etmiş uşaqlarla aparılmalı olur. Onlarda öz həllini tapan tələblər əksər vaxt dostluqda, yoldaşlıqda, borc və vicdan məsələlərində təhrif edilmiş, yanlış təsəvvürlərə gətirib çıxarır. Bu tipli uşaqlarda, adətən, mənfi, estetik və idraki tələblər deformasiya olmuşdur. Onlarda tədrisə də maraq itmış olur. Bununla belə, tədqiqatlar göstərdiyi kimi, qayda pozan yeniyetmələr də, normal intellektual imkanlara malikdir. Odur

ki, onları nəzərdə tutulan rəngarəng, maraqlı, xeyirli və məqsədyönlü fəaliyyətə cəlb etmək, qoşmaq nəticəsində uşaqlardakı özbaşınalığı və passivliyi aradan qaldırmaq mümkündür.

Bu problemin həllini yalnız uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla və onun uçotu ilə həll etmək olar. Belə ki, «çətin uşaqlar»ın daha çox hissəsində xüsusilə yeniyetməlik dövründə böyüklük, yaşlılıq hissəsinin baş qaldırması bu cür hərəkətlərə gətirib çıxarır. Ona görə də onlar özlərini böyük görməyə çalışır, öz hüquqlarının başa düşülməsində yanlış təsəvvürdə olurlar, böyüklərin onları tanımalarına can atırlar.

"Çətin yeniyetmələr"in davranışı sahəsində aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, onların davranışında şəxsiyyətin mənəvi deformasiyası əksər hallarda ailə tərbiyəsindəki çatışmazlıqlarda gizlənin.

Uşaqlıqda özünü göstərən çatışmazlıqları aradan qaldırmadan məktəbin, ali təhsil müəssisəsinin yaxud istehsalatın bu problemləri tam həll etməsinə o qədər də bel bağlamaq olmaz.

Uşaqların vəziyyəti düşükləri qeyri-münbit şəraitli yoldaşlıq cəmiyyətində xeyli çətinləşir, ailədə valideynlərin qeyri-mükəmməl tərbiyəedici hərəkətləri, sonralar əmək qrupunun rəhbərinin qeyri-düzgün hərəkətləri nəticəsində daha da dözülməz şəkil alır.

Pedaqoqla ziddiyyətli münasibətlər. Təcrübə göstərir ki, pedaqoq "çətin yeniyetmə"yə nəyi isə izah etmə, ictimai yerdə davranış normalarını başa salmaq əvəzinə, qadağanedicilərin metodlarına (qaçmaq olmaz, səs salmaq olmaz, oxumaq olmaz, oynamaq olmaz və s.) daha çox əl atdıqda, vəziyyət daha da dərinləşir. Valideynlər və tərbiyəçilər tərəfindən irəli sürülən qaydaların yalnız qadağalar kimi dərk olunması uşağın daxilində valideynlərin və məktəbin tələblərinə qarşı «qiyamçı» ruhun baş qaldırmasına və artmasına səbəb olur. Məktəb pedaqoqları ilə ziddiyyətli vəziyyət və münasibətlərdə olan və qayda pozan məktəblilər, adətən, sinif yoldaşları ilə dostluq etmir, bu hal

özünü xüsusən yeni tədris qruplarına təkrar sinifdə qalanlar düşükdə daha qabarıq şəkildə göstərir.

Uşaqlar üçün xarakterik olan ünsiyyətə canatmaq, işləmək, çalışmaq, zəhmətlə məşğul olmaq istəyi özünü göstərdikdə, artıq IV-VI siniflərdə "çətin uşaqlar" faktik olaraq öz sinif yoldaşlarının təsir sahəsindən kənar qalırlar.

Sinifdə müvafiq yer tutmağa çalışın uşaqlar, adətən, kobudluğa, yalançı nüfuz gücünə bəzən çox əl atırlar. Belələri hətta məktəbdən kənar digər yeniyetmələrlə əlaqə yaradaraq, ictimaiyyətə zidd "qeyri formal güc" qruplarında qəbul edilmiş davranış normalarını məktəbə keçirməyə can atırlar.

Belə cəmiyyətdə uşağın vəziyyəti çox çətinləşir, çünki o, bir tərəfdən "güc qəhrəmanları" yaxud "həyat"ın təsiri altında olur (onlar, adətən, yaşca böyük olur) və uşaqlara öz "nüfuzları" (hədə-qorxu) ilə təsir edərək, onları öz qruplarında birləşdirirlər. Belə qruplardakılar müəyyən müdafiə, yalançı yoldaşlıq hissi və s. ilə birləşirlər. Bunların hamısı böyüməkdə olan uşağın başqaları ilə ünsiyyətində, özünü təsdiqində və şüurunda anomal, qeyri-normal vəziyyət yaradır.

Belə uşaqlarla tərbiyə işinin ilkin mərhələdə aparılması və təşkili ailədə, məktəbdə böyüklərin uşağa düşünlü, xeyirxah və tələbkər münasibətin yaradılmasını nəzərdə tutmalıdır. Burada belə uşağın müxtəlif növlü, məqsədyönlü fəaliyyət programına qoşulması, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu işin şah damarını əməyə yaradılan adekvat münasibət təşkil etməlidir. Çünki çoxillik tədqiqatlar "çətin uşaqlar"la işdə əməyin səmərəliliyini təsdiq edir və etməkdədir.

İngilis psixoloqları Hevitt və Cenkins tərəfindən təklif olunmuş və bizim tərəfimizdən nəzərdən keçirilən "çətin" uşaqlar kateqoriyasından fərqli olaraq, ölkə psixologiyası və pedaqogikasında "çətin uşaqlar" və yeniyetmələrin klassifikasiyası beş spesifik qrupların istiqamətini müəyyənləşdirir:

Birinci qrupa xarakterlərində sabit anomal, amoral, primitiv tələblər kompleksi, ictimaiyyətə zidd baxışlar sistemi, münasibət və dəyərləri müşahidə olunan uşaqlar aiddir. Bu

qrupdan olan uşaqlarda yoldaşlıq, cəsurluq haqqında təsəvvürlər təhrif edilmiş, utancaqlıq hissi zəifləmiş olur. Onlar utanmaz, kobud, qəzəbli və təcavüzlüdürlər. Bu qrup uşaqlara eqoizm, digərlərinin vəziyyətinə laqeydlik, bilərəkdən qanunpozmalar, çalışqanlıq və əməksevərliyin olmaması, boş yerə vaxt öldürməyə canatma, başqasının köməyinə bel bağlama, özgəsinin hesabına yaşama, acgözlük və tamahkarlıq kimi cəhətlər xasdır.

İkinci qrupa daxil olan uşaqlarda deformasiya olmuş tələblər və dəyişilmiş istiqamətlənmələr və yönəlmələr özünü göstərir. Bu qrupda, adətən, həddi bülüğa çatmamış yaşca böyük olan sabit amoral tələblər kompleksi ilə seçilən və cəmiyyətə açıq zidd münasibət və baxışlara malik olan uşaqlar birləşirlər. Sərt fərdləsmə ilə, deyingənlik, davakarlıqla seçilən bu uşaqlar, zəifləri, kiçikləri sıxışdıraraq, aparıcı yer uğrunda mübarizə aparırlar.

Üçüncü qrupa aid olan uşaqlar onları əhatə edən adamların pozitiv tələblərinə baxmayaraq, onlarla daim ziddiyətdə olurlar. Onlar öz davranışlarının ləyaqətsizliyini başa düşsələr də, bununla belə düşdükləri vəziyyətdən imtina etmir, daim ziddiyət üçün yeni səbəblər axtarı, tapırlar. Onlardakı mənəvi-əxlaqi baxışlar sabit deyildir. Həzz aldığı eqoistlik, lovğalıq, təkəbbürlük onların bu və ya digər hala qarşı dura bilməmə, bacarıqsızlıq, bir-birinin ardınca ailədə, məktəbdə, küçədə xoşagəlməz davranışlarını artırmağa gətirib çıxarır.

Dördüncü qrupa tələbləri zəif deformasiya olunmuş uşaqlar aiddir. Bu uşaqlar öz qüvvələrinə inanmır, iradəli yoldaşları qarşısında yaltaqlanmaya can atırlar. İradəli uşaqların güc və dözümlü belə uşaqlar üçün psixoloji stress kimi qəbul edilir.

Beşinci qrupa zəif xarakterli, təsadüfən qanunpozuntuları yoluna düşən uşaqlar aiddir. Onlar qorxaq, iradəsiz və müdafiəsizdirlər.

Ölkəmizdəki pedaqogika və psixologiya elminin "çətin uşaqlarla" bağlı tipologiyasını verərəkən, nəzərə çatdıraq ki, o nəinki tərbiyəvi təsirlər sistemini ümumi şəkildə korrektirovka,

təshih etməyə imkan verir, həm də hər bir konkret, ziddiyətli vəziyyətdə olan uşaqlar ilə aparılan məqsədyönlü işin həyata keçirilməsi ilə bağlı yol açır. Burada "çətin uşaqlar"ın rəngarəng ictimai səmərəli və sərfəli fəaliyyətə cəlb edilməsi, onların asosial davranışının aradan qaldırılmasına kömək etməklə, «çətin» məktəblilər üçün xarakterik olan mənfi xüsusiyyətləri aradan qaldırır, onlarda sabit şəxsi mənəvi-iradi keyfiyyətlərin formalaşmasını təmin edir.

"Çətin uşaqlar"ın ictimai-səmərəli fəaliyyətinin təşkili sisteminin məzmun, prinsip və üsulları praktik olaraq "normal" uşaqlarla olan işdən heç nə ilə fərqlənmir, daha doğrusu, tərbiyə işinin təşkilinin nə formasının, nə də metodikasının bir-birindən elə güclü, nəzərə çarpacaq fərqli cəhətləri yoxdur.

"Çətin uşaqlar"la tərbiyə prosesində böhranlı hadisələrin xüsusi çətinliyi yeniyetməlik yaşı təşkil edir. Əgər iş kompleks şəkildə yeniyetmənin keçirdiyi mürəkkəb proseslər və dəyişmələr ilə və yaş uçotunun psixofizioloji qanunauyğunluqları ilə müvafiq qurularsa, valideyn və tərbiyəçilər üçün bu yaş dövrünün məlum çətinliyi aradan qaldırıla bilər.

Bununla belə müşahidələr göstərir ki, "çətin yeniyetmələr" bəzən öz intellektlərini aşağı qiymətləndirmələrinə baxmayaraq, qüvvə, gözəllik və boy-buxunlarına görə özlərinə daha yüksək qiymət verirlər. Özlərinə hər vasitələrlə müvəffəqiyyət təmin etmək üçün, onlar öz fəaliyyətlərini kiçik yaşlı uşaqların çevrəsində cəmləşdirirlər. Bu isə məktəb şəraitinə uyğunlaşmanı çətinləşdirməklə, onların sinifdə vəziyyətini daha da ağırlaşdırır, mürəkkəbləşdirir, bu da öz növbəsində, onların özünü qiymətləndirməsinin və iddia səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Belə vəziyyət onlarda daha böyük yaş dövründə nevroitik və patoloji reaksiyaların əsas səbəbinə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər uşaqlardan fərqli olaraq "çətin tərbiyə olunan uşaqlar"ın qüsurları daha tez-tez onların nəzərinə çatdırılır. Lakin bu iradlar daha prinsipial xarakterlidir: birincisi, onlar uşağın hansısa ayrı hərəkət yaxud səhvinə aid edilmir, özündə uşaq şəxsiyyətinin mənfi qiymətini cəmləşdirir;

ikincisi, müəllim öz qiyməti ilə bütün sinfi bu işə cəlb etməklə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Maraqlıdır ki, müəllimlərin çoxu bunu görmürlər. Müəllimlərin bu fakta diqqətini cəlb etmək lazımdır. Əgər ehtiyac varsa, belə tərbiyəçiləri "çətin uşaqlar"la münasibətdə davranış normalarına öyrətmək lazımdır.

Yeniyyətə yaş dövründə böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılması yeniyyətə münasibətin yenidən qurulması ilə əlaqədar olmaqla, həm də onun bərabər və qeyri-bərabər fizioloji inkişafı ilə bağlıdır. Bunu isə öz növbəsində əlverişli ailə tərbiyəsi şəraitində həll etmək olar. Bu da həddi-büluğa çatmamışların ümumi, erkən asosial davranışlarında ilkin profilaktika olaraq mühüm vəzifədir. Həddi-büluğa çatmamışların qanun-pozmalarının səmərəli və erkən profilaktikası sosial pedaqoji və psixoloji xarakterli geniş kompleks tədbirlər təbii edilməsi yolu ilə təmin edilə bilər. Qanun pozuntularının qabaqcadan aradan qaldırılmasında aparıcı rolü ümumi sosial-pedaqoji xarakterli tədbirlər, daha doğrusu, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi və təhsil sisteminin təkmilləşməsi, uşaq və yeniyyətlərin ailə tərbiyəsinin gücləndirilməsi, onların ictimai-səmərəli əməyə cəlb edilməsi və s. oynayır.

5.7. Uşaq və yeniyyətlərdə marağın formalaşdırılması: (Əməksevərlik nümunəsində)

Əhatə olunan məsələlər:

- 1. Uşaq marağında əməksevərlik**
- 2. Ailədə əməyin növləri**
- 3. Uşaqların əməyə alişdırılması**

Ənənəvi olaraq Azərbaycan ailəsində əmək tərbiyəsi gələcək kişi yaxud qadının şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması üçün mürəkkəb və çoxşaxəli ailə tərbiyəsi sisteminə mühüm şərtlərdən biridir. Ailə tərbiyəsinə həm qədim zamanlarda, həm də feodal-patriarxal münasibətləri dövründə dövlətin siyasi-

iqtsadi istiqamətləri xeyli dərəcədə təsir göstərirdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün dövrlər ərzində uşaqlar erkən yaşlardan əməkdə iştirak etmişlər. Böyüklərin əmək tapşırıqlarını yerinə yetirərkən, əməyin həyat tələbi olmasını dərk edərək, işə vicdanlı münasibət bəsləmiş, Azərbaycan xalqının milli ənənələrinin və xalq pedaqogikasının böyüklərə hörmətlə yanaşma və kiçiklərə qayğı göstərmə kimi cəhətlərin təsirini daim hiss etmişlər. Bununla belə, ailə ənənələri əmək atmosferinin yaranmasına kömək etməklə, uşaq və yeniyyətə şəxsiyyətinə məhəbbət formalaşdırmışdır. Ev şəraitində dini təlimə, hər hansı peşəyə öyrədilmə prosesində uşaqlarda nəinki əməyə məhəbbət aşılınmış, həm də onlarda yüksək mənəvi-əxlaqi normalar tərbiyə edilmişdir.

Müasir şəraitdə insanların şəhərlərə axını, urbanizasiyası ailə tərbiyəsinin bəzi dəyərlərini arxada qoymaqla, həm də ictimai tərbiyə sisteminə digər yeni dəyərlər müəyyənləşdirdi. Lakin hər necə olsa da uşaq və yeniyyətlərdə əməyə maraq formalaşdırılmasının ümumi prinsipləri ailə tərbiyəsi sisteminə aparıcı olaraq qalır. Bizim dövrdə tərbiyəni iki (ailə və ictimai) yerə bölürlər. Bəşərin qazandığı tərbiyədə tarix və təcrübə göstərir ki, hələ ibtidai icma quruluşu dövründən başlayaraq, ailə tərbiyəsi xüsusi qola ayrılmaqla, müasir cəmiyyətdə də mühüm olaraq qalır.

Uşaq tərbiyəsi - hər bir ailənin mühüm vəzifəsidir. Uşağın tərbiyəsi onun anadan olduğu andan başlayır. Əgər körpə yaşında uşağa baxma, ona tibbi xidmət, onun sağlamlığı və normal inkişafı qayğısına qalmaq vacib vəzifədirsə, tədricən uşağın böyüməsi ilə əlaqədar ailənin həm də onun əqli, əmək, mənəvi, fiziki və estetik tərbiyəsi qayğısına qalması əhəmiyyətli işə çevrilir.

Ailə əmək tərbiyəsində xüsusi rol oynayır. Ailədə əmək tərbiyəsinin vəzifəsi uşaqların əməyə öyrədilməsi, onlara hər hansı bir işi yerinə yetirməyi öyrətmə, vicdanlı və səliqəli əmək vərdişləri və bacarıqları işləyib hazırlamaqla, onlarda tapşırılmış işə məsuliyyət hissi tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Yaşından asılı olmayaraq, ailədə uşağın daimi əmək vəzifələrini, məsuliyyətini formalaşdırmaq, möhkəmləndirmək lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, uşağın əmək məsuliyyətindən azad edilməsi, onun mənəvi tərbiyəsinə böyük ziyan vurur.

Ailə uşağın mənəvi tərbiyəsinə böyük təsir göstərir, onda vətənpərvərlik hissi, Vətən sevgisi, əməyə məhəbbət tərbiyə etməklə, dostluq, yoldaşlıq, böyüklərə hörmət, vicdanlılıq, doğruluq, təvazökarlıq, qənaətçilik, intizamlılıq və s. kimi müsbət keyfiyyətləri formalaşdırır.

Uşaqlarda sadalanan keyfiyyətlərin tərbiyəsi ailədə hökm sürən atmosferdən və əməyə münasibətdən xeyli dərəcədə asılıdır.

Hələ XIII əsrdə uşaqlara digər elmlər öyrədilməsi ilə yanaşı onların əməyə alışdırılması ideyasını müdafiə edən şərqin mütəfəkkir-filosofu, şair və riyaziyyatçısı Azərbaycan xalqının dahi oğlu N.Tusi əməyin uşaqların meyllərinə uyğun həyata keçirilməsini tələb edirdi. Beləliklə, o, qızların ev işlərinə, gələcəkdə qadın və ana vəzifələrini yerinə yetirdikdə lazım olan işlər və sənətlərə öyrədilməsini təklif edirdi. N.Tusi daha sonra oğlanların gələcəkdə ailənin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən təsərrüfat fəaliyyətilə məşğul olmaları və sənətlərə öyrədilməsinə tərəfdar çıxırdı.

N.Tusi bütün baxışlarında böyüməkdə olan nəslin əmək tərbiyəsi probleminə valideynlərin mühüm rolunu qeyd edirdi. O, valideynlərdən öz uşaqlarında əməyə maraq və sevgi oymağı tələb edərək, mümkün qədər uşaqların sənətə meyllərinin formalaşdırılmasını erkən yaşlardan məsləhət görürdü.

Onun fikrincə, əməksevərlik ruhu olan ailədə tərbiyə alan uşaq gələcəkdə həyat çətinliklərini dəf edə bilər, vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa müvəffəq olar. Beləliklə, dahi mütəfəkkir əməyi insan və cəmiyyətin mühüm şərti kimi dəyərləndirirdi.

Münasibətlərin rəngarəngliyi, hisslərin müsbətliyi uşağın davranışına güclü təsir göstərir, onun emosional formalaşması üçün əlverişli mühit yaradır.

Əgər ailənin hər bir üzvü diqqət və qayğı ilə əhatə olunarsa, digərləri ilə ehtiyatlı davranarsa, valideynlər hər hansı bir işi xoş hadisə, bayrama çevirərlərsə, uşaqlara qayğı və köməkdən imtina etməzlərsə, onda uşaqlar da digərlərinə qarşı diqqətli, nəzakətli və mədəni olar, onların davranışında kobudluğa yer qalmaz.

Simasızlıq, monotonluq, daim qıcıqlanma və narazılıq olan ailədə uşağın xarakteri xoşagəlməyən istiqamətə yönəlir.

Ailə münasibətlərinin pis təşkili, valideynlik hisslərinin eybəcər forması, meşşanlıq, əyyaşlıq, nikaha başdansıvdu münasibət, ailə məsuliyyətini valideynlərin yaxşı dərk etməməsi, nəinki uşağın tərbiyəsində çətinliklər yaradır, həm də onun mənəvi xüsusiyyətlərinin formalaşmasına pis təsir göstərir. Valideynlərin hər ikisi uşağın tərbiyə olunmasına, onların digər uşaqlarla münasibət qurmalarında uyğunsuzluğa görə qarşılıqlı məsuliyyət daşıyırlar.

Bu tələblərin pozulması uşağın davranış və xarakterində özünü mütləq göstərir, onun atasına, anasına qarşı münasibətdə özünü müxtəlif cür aparmasına, davranışın yüngül yollarını axtarmağa gətirib çıxarar.

Ana uşaqla onun həyatının ilk günlərindən yaxın münasibətdə olur. Uşağın yaşaması ondan asılıdır. Ana öz uşaqlarının ilk tərbiyəçisidir. Xeyli analar istehsalatda, firmada, əmək qrupu və birlikdə çalışaraq, eyni zamanda uşaqlarının tərbiyəsi ilə də müvəffəqiyyətlə məşğul olurlar.

Bununla belə uşaqların tərbiyəsində atanın da rolu çox böyükdür. Uşaqların ata tərbiyəsindən özbaşına kənar olması onların inkişafının mənəvi aspektinə mənfi təsir göstərməklə, birtərəfli, bəzən isə tam və bütöv yetirilməməsi üçün şərait yaradır. Heç şübhəsiz ki, uşaqların tərbiyə olunmasında valideynlərin yüksək nüfuzu vacibdir. Valideyn nüfuzunun başlıca şərti onların vətəndaşlıq siması, davranışdır. Bu mənada ata yaxud ananın işi uşaqlar qarşısında çox mühüm iş kimi özünü göstərməlidir.

Valideynlər uşaqların tələblərini nəzərə almalı və bilməlidirlər. Ailədə hər bir yaş dövründə uşağın yaş xüsusiyyəti, onun imkan və maraqları nəzərə alınmaqla, tərbiyə sistemini düzgün qurmaq lazımdır. Bunun üçün nəinki valideynlərin uşağın müəyyən yaş dövründə müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərini bilməsi zəruridir, həm də onun fərdi xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalı, yaş dövrü ilə əlaqədar onun maraqlar, dostlar, tanışlar dairəsi nəzərə alınmalıdır.

Bunları nəzərə alıb, uşağın həyatının formalaşmasında yaxından iştirak edən valideynlərin həyatı daha təsirli və xeyirli olur. Keçmiş və müasir mütərəqqi pedaqogika bunu daim diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Ailə tərbiyəsi arsenalında uşaq şəxsiyyətilə bağlı müxtəlif, rəngarəng metodlar mövcuddur və onların arasında uşaqların düzgün davranışa, ətrafdakılara, oyuna və əməyə münasibətində təlqin metodları daha mühümdür.

Bu istiqamətə daha geniş şəkildə böyüklərin nümunəsi, əmək oyunları və məşğələlər, rejimə riayət edilmə və s. istifadə etmək olar. Cəza metodlarından istifadə etdikdə diqqətli və ehtiyatlı olmalı, rəğbətəndirmə metodunu isə ağılla tətbiq etmək lazımdır.

Bəzi valideynlərin uşaqlarla münasibətində "öz tərəfinə çəkmə" metodundan istifadə edilir. Belə yalançı nüfuzdan qaçmağı hələ XX əsrin 20-ci illərində böyük rus pedaqoqu A.S.Makarenko təklif etmiş, onun ailə tərbiyəsində yol verilməzliyini qəti şəkildə göstərmişdir.

Uşaqları öz tərəfinə çəkmək məqsədilə heç zaman onlara hədiyyələr almaq, yaxşı oxumağına, yerinə yetirilmiş tapşırığa görə müxtəlif vədlər vermək olmaz. Bu hal uşağı pozmaqla, ailədə qeyri-sağlam mühit yaradır. Tərbiyəvi tədbirlərlə kateqorik formalardan, məcburi fiziki cəzalardan, uşaq şəxsiyyətini təhqir edən, onun məənəviyyatını eybəcərləşdirən təsir metodlarından tamamilə əl çəkmək lazımdır.

Davranış üzərində nəzarət, uşaqlara qarşı yüksək tələbkarlıq, onların işlərinə və şəxsiyyətlərinə hörmət uyğunluq təşkil

etməlidir. Uşaqlardan tapşırığın yerinə yetirilməsi, intizama riayət edilməsi, böyüklərə hörmət tələb edilməsi həm də valideynlər və tərbiyəçilərin uşaqların həyatına, onların şəxsiyyətinə hörmətdə özünü büruzə verməlidir.

Təbiət qoynunda gəzinti, zooparka getmə, uşaq dəmir yolunda qatar gəzintisi, gənc tamaşaçılar teatrına, sirk tamaşalarına, çimərliklərə getmə və s. müxtəlif mədəni tədbirləri hər bir ailə öz uşaqları üçün təşkil etməlidir.

Birgə yürüş, gəzinti, idman marşları müəyyən olunmuş rejimə tabe olmaqla, ciddi şəkildə sahmanlaşdırılmalı, sutka ərzində tədris, qeyri-tədris və istirahət vaxtı rəasional bölünməlidir.

Məlumdur ki, rejim intizamlaşdırır, qaydaya öyrədir, dəqiqlik aşılayır, uşağın düzgün fiziki inkişafına və sağlamlığının möhkəmlənməsinə kömək edir.

Uşağın gün rejimində hər şeyi nəzərə almaq lazımdır: burada səhər gimnastikası, təmiz hava şəraitində gəzmə, idmanla məşğul olma, müvafiq əmək fəaliyyəti və istirahət üçün yer olmalıdır. Valideynlərin uşağın fiziki və əmək tərbiyəsinə diqqəti onun sağlamlığına və fiziki inkişafına müsbət kömək etməklə tədris və əmək işlərinin öhdəsindən gəlməyə imkan verir.

Cəmiyyətin bir iqtisadi formasıyadan digərinə keçidi şəraitində, adətən, məişətin bütün sahələrində, onun psixika və davranışında özünü göstərən böhranlı hallar sərt və qabarıq şəkildə artmağa başlayır.

Böhran dövründə güclü deformasiya proseslərinə ilk növbədə ailə məruz qalır. Belə ki, o çoxuşaqlığa görə böhran xarakterli nəticələrin ilk sınaqları ilə qarşılaşır və tez bir zamanda bu xoşagəlməzliklər uşaqlarda öz əksini tapır.

Ailədə uşağa təsir edən bütün zahiri və daxili amillər valideynlərin özlərinə münasibəti dəyişdikdə baş verir, uşaqlar müxtəlif həyəcanlar keçirir, hisslər dünyası başqalaşır.

Bu məsələ ilə bağlı vəziyyət respublikamızda daha mürəkkəbdir. Burada elan olunmamış müharibə ilə bağlı ailələrin

vəziyyəti gərginləşmiş, 1,5 milyon nəfərə yaxın qaçqınlar, işsizlər və yetim - uşaqlar ordusu yaranmışdır. Belə çətin şəraitdə respublika rəhbərliyi və sözün əsl mənasında Qarabağda döyüşlərin və qan tökülməsinin qarşısının alınması, ölkənin iqtisadiyyatının qaldırılması və xalqın maddi rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı fəaliyyət göstərməklə, titanik işlər həyata keçirir. Bu problem aktualıq kəsb etməklə yanaşı, onun həllinə xeyli illər, müddət sərf edilməlidir. Bu şəraitdə respublikamızın hər bir vətəndaşının dözümlü və təmkinli olması tələb olunur.

Bu aspektdə ailənin uşaqların tərbiyə olunmasında fəaliyyəti, onların əməyə münasibətində mühüm amil olmaqla; ölkəmizdə iqtisadi inkişafa və stabilliyə kömək edər, respublikanın nailiyyətlərində əhəmiyyətli amilə çevrilə bilər.

Planlı-bölgümlü və avtoritar təsərrüfat sistemindən xüsusi sahibkarlıq təsərrüfatına keçiddə vəziyyət xeyli dəyişmiş və cəmiyyətimiz yeni münasibətlər sisteminə girmişdir.

Bu gün sosialist "daxmasının" rahat komfortabelli, insanların həyatı üçün bütün zəruri şəraiti olan, uşaqların hərtərəfli tərbiyəsi ilə məşğul olmağa imkan verən "mənzilə" dəyişdirilməsinin mühümlüyü daha çox hiss olunur.

Əlbəttə, hər bir insanın nəinki özünün yaşaması, ailənin dolanması üçün zəruri imkanları, var-dövləti olmalı, həm də uşaqların tərbiyəsinin ziyanına olmayan mühüm, hərtərəfli istirahət imkanları formalaşmalıdır.

Heç də təsadüfi deyil ki, Quranın dördüncü surəsində deyilir: "Kimin varı yoxdur, qoy evlənəsin". Məhəmməd peyğəmbərin mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edən bu məsləhəti cəmiyyətimizdə uzun illər yaddan çıxarılmışdır.

Şərqin dahi mütəfəkkiri Əbu Əli ibn Sina ailəyə böyük əhəmiyyət verərək, hələ öz dövründə uşaqların tərbiyəsində qadının vacib rolunu xüsusi qeyd edirdi. Atanın məsuliyyətini azaltmadan, Əbu Əli ibn Sina uşaqların ailədə tərbiyə olunması prosesində ananın rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

Təəssüf ki, ölkəmizdə yetmiş illik bir dövr ərzində ailə tərbiyəsinin inkişafında, qadın və ana anlayışında bir neçə

əyintilər olmuşdur. Müasir qadın-anaların yalnız «bərabərlik» anlayışı, kişilərlə bərabərləşdirilməsi, təbii olaraq, ailədə tərbiyə prosesində, uşağın psixi vəziyyətində, onun əmək fəallığında, ümumi inkişafında öz mənfi təsirini göstərməklə, uşaqda qeyri-qətilik, qəzəblilik və s. kimi xarakterin mənfi xüsusiyyətlərini formalaşdırmışdır.

Ailədə əmək problemi və əmək tərbiyəsi pedaqogikanın ən vacib problemlərindən biridir. Uşaqların əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsinə böyük əhəmiyyət verən pedaqoqlar, uşağa ehtiyatla yanaşmağı, onları artıq işlə yükləməməyi, əmək tərbiyəsində uşaq əməyinin elə növlərindən istifadə etməyi məsləhət görmüşlər ki, bütün bunlar onların dünyagörüşünün genişlənməsinə, elmi biliklərdən daha müvəffəqiyyətli istifadə etməyə yönəlməni nəzərdə tutur.

Azərbaycan ailələrində əmək tərbiyəsinin mərkəzi yer tutduğunu xüsusi göstərmək lazımdır. Ailə üzvlərinin hamısının əmək fəaliyyəti ilə mütləq məşğul olması hər bir ailənin və xüsusən kənd yerlərində yaşayan ailələrin xarakterik xüsusiyyətidir.

Görkəmli Azərbaycan maarifçi-şairi, pedaqoq, yeni metodlu məktəb təşkilatçısı S.Ə.Şirvani eybəcər və çatışmaz hərəkətləri tənqid edərək, insan tərbiyəsində əməyin mühümlüyünü göstərərək, gənc nəslə əməyi sevməyə, heç bir işdən qorxmamağa, özünə müəyyən sənət seçmə, öz adına layiq ixtisas almağa çağırırdı.

Ailədə əmək tərbiyəsi şəxsiyyətin hərtərəfli və harmonik inkişafına kömək etməli, böyüməkdə olan nəslə fəal əmək fəaliyyətinə hazırlamalı, onun yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirməli, gələcək professional fəaliyyətində aktivliyini təmin etməlidir.

Ailədə əmək tərbiyəsinin mənbələrini biz zəngin xalq pedaqogikası ənənələrində görürük. Xalq pedaqoqi ənənələri güclü olan ailələrdə uşağın fəaliyyəti özünəxidmətə istiqamətlənir. Onun hər bir işə canatmasını aşağıdakı sözlərlə rəğbətləndirmək daha yaxşı olar: "Bunu, yəqin ki, sən edə bilərsən, sən axı

artıq böyüksən..." Və hər bir yeni bacarıq böyüklər tərəfindən qeyd edilməli, aşağıdakı tipli sözlərlə razılıq hissi ilə qəbul olunmalı və mükafatlandırılmalıdır: "Bax belə, əhsən!" yaxud "Çox sağ ol, sən çox ağıllısan, sən bizə kömək etdin" və s.

Ailədə əmək tərbiyəsinin səmərəli formalarından biri özünəməxidmət sistemidir.

Özünəxidmət sağlam uşağın məqsədyönlü əmək fəaliyyətində bioloji tələblərin ayrı istiqamətə keçirilməsində, əməksevərliyin formalaşmasında ilk psixoloji-pedaqoji məqəmdir. Özünəxidmət nəinki əmək vərdişlərinin, müstəqilliyin, təşəbbüsün formalaşmasıdır, bu, həm də cəldlik, dəqiqliyə öyrənmə, koordinasiyalı hərəkətləri bacarma, həm də uşağın vestibulyar aparat fəaliyyətinin təkmilləşməsi, əqli inkişafıdır. Özünəxidmətlə məşğul olan kiçik yaşda uşaq hansı paltarını hara geyinmək, hansı ardıcılıqla geyinməyi, üzünün hansı, astarı hansı olduğunu ayırmağı və onlardan düzgün istifadə etməsini birləşdirir. Bu həm də tərbiyə prosesinin estetik cəhətidir ki, özünü səliqəlilikdə, öz paltarına baxmaqda və s. göstərir. Digər tərəfdən, bu həm də gigiyenik tərbiyədir: uşaq özü yaxşı bilməlidir ki, o, nə zaman və nə üçün əllərini yumalı, ağızını yaxalamalı, dişini təmizləməlidir və s.

Valideynlər böyüməkdə olan uşağa əməklə qazanılan pulun qiyməti haqqında, digər adamların əməyi, əməyin həyat mənbəyi olması haqqında məlumat verdikdə, uşağın iqtisadi təfəkkürünün formalaşmasına kömək edən məsələlərə diqqət yetirdikdə, o, həm də ekoloji tərbiyə ilə məşğul olmuş olur. İqtisadi təfəkkürün inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti milli ənənələrin və regional xüsusiyyətlərin uçotu tutur. Məsələn, respublikamızın kənd yerlərində yaşayan ailələr üçün ənənəvi əmək forması ev quşlarına qulluq etməkdir. Uşaqlar quşların vaxtlı-vaxtında qidalandırılması, onlara su verilməsi və s. ilə məşğul olurlar. Kənd yerlərində yaşayan uşaqların əmək vəzifələri arasında odun doğramaq, su götürmək, tövləni təmizləmək, bağ-bağçada işləmək və s. ənənəvidir.

Səhər uşaqları üçün də daimi işlər tapmaq mümkündür. Onlar güllərə su tökə, qəzet gətirə, xalça çırpa, qab və döşəməni yuya, sınımış mebeli təmir edə, mağazadan nəşə ala, kiçik bacı və qardaşlarına kömək edə, ev heyvanlarına baxa, çarpayısını yığışdır, öz guşəsini qaydaya sala bilər və s.

Uşaqlarda əməyə pozitiv münasibət aşılamaq üçün onlara müxtəlif irili-xırdalı əmək tapşırıqları vermək lazımdır. Bununla uşaqlarda əməyə hazırlıq əldə olunur, onların xarakter və iradələri möhkəmlənir, bilik və bacarıqları inkişaf edir, onlar diqqətlərini bir əmək fəaliyyətindən digər əmək fəaliyyətinə dinamik yönəltməyi bacarırlar. Uşaqlara nə qədər çox, rəngarəng tapşırıqlar verilsə, nə qədər onların öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlinərsə, o zaman uşaqlar öz gücünə daha çox inanarlar.

Əməyə daimi hazırlığın gedişində uşağın mənəvi aləmində mürəkkəb proseslər gedir, əməyin sosial, iqtisadi-estetik, mənəvi motivləri formalaşır. Güc və bacarığın düzgün və rəsiional bölgüsü formalaşır, təşkilati başlanğıc elementləri müəyyənləşir, uşağın davranışında onların sonra inkişaf edib möhkəmlənən icraedici və rəhbərlik üslubu yaranmağa başlayır. Göstərilən planda və istiqamətdə ailədə valideynlərin rolu son dərəcədə böyükdür.

Uşaqların əmək tərbiyəsində mühüm mərhələlərdən biri ilkin peşəyönümdür. Əlbəttə, hər şeydən qabaq valideynlər uşaqlarını öz peşələrinə istiqamətləndirirlər. Xeyli ailələrdə nəinki uşaqlara öz əməyi haqqında danışmaq ənənə halını alıb, həm də onları öz professional əməyinə öyrətmək vacib əhəmiyyət kəsb edib. Əlbəttə, valideynlər uşaqlara öz işləri haqqında maraqlı söhbətlər etdikdə, onlar əmək elementlərini emosional əsasda qəbul və dərk etdikdə, valideyn əməyi uşaqlar üçün daha yaxın, anlaşıqlı və sevimli olur.

Əməyə, peşəyə marağın formalaşdırılmasının növbəti mərhələsi insan həyatında əməyin əhəmiyyətini uşaqlara başa salınmasından ibarətdir. Bu cür iş əməyin mahiyyətini dərk etməyə kömək edir, əməkçi idealının formalaşdırılmasına təsir

göstərir. Valideynlərin şifahi xalq yaradıcılığı, atalar sözləri, zərb məsəllərə, nağıl və əfsanələrə müraciət etməsi də uşaqlarda əməyə marağ təbiiyə olunmasının mühüm formasıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, hər bir xalqın şifahi yaradıcılığında xalq pedaqogikası vasitəsi ilə təbiiyə etmə elementləri cəmləşmişdir.

Hər bir əmək insandan müəyyən enerji, güc itgisi tələb edir. Uşaq orqanizmi daim inkişaf stadiyasında olmasına baxmayaraq, onun əzələ və əsəb sistemləri hələ lazımınca inkişaf etmədiyi üçün tez yorulmaya meyillidir. Gücünə uyğun gəlməyən işi yerinə yetirmək tapşırığı alarkən, uşaq maksimal dərəcədə güc sərf etsə də, onu öhdəsindən gəlmək imkanına malik olmur və adətən, o, bundan məyus olur, əməyə marağı sönməkləşir. Bəzən də o, bu işdə müsbət nəticəni ağır yük yerinə yetirməklə əldə edə bilər. Lakin nə birinci, nə də ikinci halda uşaqda yenidən iş görməyə marağ əmələ gəlməyəcək.

Odur ki, uşaqların əmək fəaliyyətində həddindən artıq yüklənməsi nəinki onlarda əməksevərliyi inkişaf etdirmir, hər hansı peşəyə marağı formalaşdırmır, əksinə, belə hal uşaqlarda əməyə pis, ikrah münasibət formalaşdırır. Bunun xoşagəlməz hallara gətirib çıxaracağını valideynlər yaxşı bilməlidirlər. Lakin bu o demək deyil ki, uşaq azacıq yorulduqda, elə o andaca onu işdən azad etmək lazımdır. İşdən yüngül yorulma nəinki ziyan, hətta bir az xeyirdir. O uşaqda digər insanların əməyinə hörmətli münasibətin təbiiyə olunmasına kömək edir.

Uşağın qarşısında gücü müqabilində vəzifə qoyduqda, qarşıda duran işin məqsəd və əhəmiyyətini düzgün izah etmək lazımdır. Odur ki, ailə tərbiyəsi prosesində uşağı əməyə cəlb edərkən ona gücü çatdığı işi həvalə etməklə yanaşı yerinə yetiriləcək işin məqsəd və vəzifələrini başa saldıqda, uşaq onların əhəmiyyətliyini hiss və dərk etməli, məqsədin aydınlığı, sərfəliliyi nəzərə alınmalıdır.

Bu istiqamətdə əhəmiyyətli rolu ayrı-ayrı ailələrdə özünə yer tapmış əmək adəti və ənənələri oynayır. Əməyə hörmət şüurlu intizam olan ailələrdə daha güclü olur. Belə ailələrdə

böyüyən uşaqlar işə şüurlu münasibətin inkişafı üçün daha güclü potensiallara malik olurlar.

Vicdanlı əməyə öyrətmə uşaqların tərbiyəsinin qayğısına qalma, onların ictimai səmərəli və xeyirli əməyə hazırlanması hər bir vətəndaşın namus işidir. Onlardan tam formalaşmış insanlar hazırlamaqla, əməyi onların əsas xarakterik xüsusiyyətlərinə çevirməni daim qarşıya mühüm məqsəd kimi qoymaq lazımdır.

Bununla belə, yaddan çıxarmaq olmaz ki, ailədə yaranmış müəyyən əmək adət və ənənələri həm də stimullaşdırıcı rol oynayır. Bu uşaqların əməyə bağlılığını fəallaşdırır, daim güclərinin səfərbər olunmasına tələb edir, çətinliklər qarşısında çəkinməməyə, qorxmamağa öyrədir, hər hansı başlanmış işi sona çatdırmağa sövq edir. Bütün bunlar son nəticədə əmək tapşırıqları və vəzifələrin yerinə yetirilməsində uşaqlarda müstəqilliyin inkişafına, öz qüvvələrinə inamın qohumluq hisslərinin formalaşmasına, eləcə də dostluq, yoldaşlıq, işdə qarşılıqlı kömək hisslərinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Azərbaycan ailələrinin bir çoxunda uşaqlarda əməyə məhəbbət və onlarda əmək vərdislərinin inkişafı valideyn əməyinə hörmət və marağın aşılmasından başlayır. Çoxsaylı nümunələr ailənin belə həyat üslubunun əlverişli olduğunu sübut edir. Uşaqlar əksər hallarda valideynlərini təqlid edərkən, onlara oxşamağa çalışırlar. Böyüdükcə onlarda, təbii ki, valideynlərinin peşələrini seçməək arzusu baş qaldırır, ata, ana və ailənin digər üzvləri kimi işləmək arzusu yaranır.

Mövcud "əmək tərbiyəsi" anlayışının, traktovkanın ikili mənası var. Geniş mənada ailə tərbiyəsinin məzmunu uşaqların və yeniyetmələrin, gənc oğlan və qızların lap erkən yaşlardan əmək tərbiyəsi və peşə yönümünü özündə birləşdirir. Əmək tərbiyəsinin vəzifələrinin dərk edilməsinə geniş mənada yanaşma, onun ailə tərbiyəsində cəmiyyətin sosial sifarişinə uyğun olaraq əhəmiyyətini dərk etməyə kömək edir. Əmək tərbiyəsi dar mənada sosial istiqaməti təmin edən böyüməkdə olan nəslin əmək hazırlığının tərkib hissəsi kimi dərk

edilməsidir. Bu, uşaqlarda əməyə məhəbbət, əmək adamlarına sevgi formalaşdırır, onlarda müsbət bacarıq, vərdislər inkişaf etdirən əmək əməliyyatlarının gedişində rəasional yanaşma elementlərini cəlalayır, gələcək fəaliyyətdə mühüm, biznesmen, menecer yaxud əmək qrupları və istehsalat təşkilatçısı və rəhbəri üçün zəruri olan idarəetmə bacarığı formalaşdırır.

V fəslə dair suallar:

1. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi haqqında hansı fikirlərlə tanışsınız?
2. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair hansı nəzəriyyələr mövcuddur?
3. Ailə mühitinin şəxsiyyətin inkişafında rolu nə dərəcədə əhəmiyyətlidir?
4. Uşağın inkişafı üçün əlverişli sosial mühitin yaradılması məqsədi ilə valideynlərin üzərinə nə kimi vəzifələr düşür?
5. "Çətin uşaqlar" hansı qrup uşaqlardır?
6. "Çətin uşaqlar" qrupunun xarakterik xüsusiyyətləri hansılardır?
7. Uşaq və yeniyetmələrdə əmək tərbiyəsinə maraq necə formalaşdırıla bilər?
8. Uşaqlarda əməyə pozitiv münasibət yaratmaq məqsədilə hansı tədbirlər görülməlidir?

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə., Abbasov A. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxabat. Bakı: Maarif, 1989, 232 s.
2. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası: müəllim üçün vəsait. Bakı: 1988, 192 s.
3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailənin psixoloji iqlimi. Bakı: 1989, 190-211 s.
4. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. Dərslük. II cild, Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2013, 548 s.
5. Hüseynzadə R.L. Ailə tərbiyəsində valideynin şəxsi nüfuzu və nümunəsi/ Yeni tərəqqi. № 2, 08-15 mart, 2016-cı il.

VI FƏSİL

MƏKTƏBİN AİLƏ İLƏ ƏLAQƏ FORMALARI

6.1. Məktəblə ailənin birgə işinin təşkil formaları

Əhatə olunan məsələlər:

1. Ailənin vəzifələri
2. Tərbiyə işinin təşkilində məktəblə ailənin iş birliyi
3. Məktəbin valideynlərlə əlaqə formaları

Uşaqlara, onların tərbiyəsinə qayğı göstərmək ümumxalq işidir. Bütün cəmiyyət bu iş üçün cavabdehdir. Çünki uşaqlar cəmiyyətin, xalqın gələcəyidir, yaşlı nəslin davamçılarıdır. Ulularımızın kəlamları ilə desək: "Uşaq valideynin məbədi-dir", "Son beşik - yurda keşik".

Odur ki, davamçıların gələcəyini xoşbəxt görmək, yurdu, vətəni etibarlı adamlara vermək istəyən hər kəs gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalı, onun hərtərəfli və abəngdar inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı, hər bir uşağın ictimai cəhətdən fəallığının, meyl və bacarığının inkişaf etməsinə təmin etməlidir. Bu vəzifəni isə daha yaxşı şəkildə ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin və əmək kollektivlərinin birgə işi zəminində yerinə yetirmək olar.

Birincisi, uşaq (şagird) daim bu qüvvələrin əhatəsində olur. Uşağın (şagirdin) xarakterinin, dünyabaxışının, həyata, əməyə, ideya-mənəvi və mədəni sərvətlərə münasibətinin əsasları həmin qüvvələrin reallığında təşəkkül tapıb formalaşır.

İkincisi, uşağı (şagirdi) tərbiyə etməkdə ailə, məktəb də, ictimaiyyət də eyni məqsəd güdür, xalq qarşısında eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyır. Ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin və əmək kollektivlərinin qarşılıqlı fəaliyyətində yekdillik olmasa, uşaqların (şagirdlərin) tərbiyə işində xoşagəlməz hallar baş verə bilər. Müxtəlif xarakterli cinayətlər törətdiyinə görə həbsxanaya düşmüş minlərlə yeniyetmələr və gənclər üzərində aparılan

tədqiqatlardan aydın olur ki, onların pis əməllərə qurşanmasına əsas səbəb əksər hallarda: ya ailədə, ya məktəbdə, ya da əmək kollektivlərində özünü qabarıq şəkildə göstərən nöqsanlardır.

Məlum olduğu kimi, uşaq cəmiyyətin ilkin özəyi olan ailədə dünyaya gəlir. Ailə cəmiyyətin ilkin özəyi, onun sosial quruluşunun ünsürlərindən biridir. Ailə sosial qurum olub, nikah və yaxın qohumluqla qarşılıqlı mənəvi münasibətlərlə səciyyələnir. İnsanların nəslini davam etdirməyə olan təbii tələbatı nikah və ailə vasitələri ilə nizama salınır.

Beləliklə, ailə qarşılıqlı məhəbbət, inam, etibar və hörmətə əsaslanan birlikdir. *Ailənin 2 mühüm vəzifəsi* vardır:

1. Nəslin davam etdirilməsi;

2. Yeni nəslin, yeni insanın tərbiyəsi.

Bu iki vəzifə bir-biri ilə sıx bağlıdır. İnsan öz nəslini artırımırsa, öz nəslinə tərbiyə verməyə, cəmiyyət məhv olar. *Birinci vəzifənin* əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, *ikinci vəzifə* daha məsuliyyətlidir. Çünki burada təkcə təbiətin bəxş etdiyi xüsusiyyətlər deyil, həm də mədəniyyətin, cəmiyyətin əlavə etdiyi xüsusiyyətlər təzahür edir.

Ailə insani münasibətlərin ilk tərbiyə məktəbidir. Ailədə ilk əxlaqi təcrübə, fəzilət təşəkkül tapır. Ailə özlüyündə kiçik hər bir dövləti xatırladır. Ailədə uşaqlar yalnız tərbiyə almırlar, həm də onlar böyüdükcə övladlıq borclarını dərk edir, qocalmış valideynlərinə qayğı göstərməyin zəruriliyini anlaşırlar. Bütün ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə böyük qayğı göstərilir. Ailədə tərbiyə prosesinin başlanğıcı və sonu yoxdur. Uşaqlar üçün onların valideynləri idealdır. Müəllimlər müxtəlif tip ailələrlə iş aparmağa, valideynlərlə əlaqə saxlamağa, onlara müəyyən pedaqoji biliklər verməyə məcbur olurlar.

Müasir ailələr uşaqların sayından asılı olaraq çoxuşaqlı, azuşaqlı, biruşaqlı və uşaqsız olurlar. Tərkibinə görə bu ailələr bir nəsilli (*ancaq ər-arvad*), iki nəsilli (*valideynlər və uşaqlar*), nəsillərarası (*uşaqlar, valideynlər, nənə və baba*) olur. Əgər ailədə valideynlərdən yalnız biri varsa, belə ailələr natamam ailə hesab edilir.

Pedaqogikada ailələr təkcə tərkibinə görə deyil, həm də qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə görə təsnif olunurlar:

İdeal ailələr, orta ailələr, neqativ (qalmaqallı, əsəbi) ailələr. Ailə tərbiyəsinin məqsədi şəxsiyyətdə elə keyfiyyətlər formalaşdırmaqdır ki, onlar çətinlikləri və maneələri aradan qaldırmağa kömək etmiş olsun.

Uşağın (*yeniyetmə və gənclərin*) intellektual və yaradıcı qabiliyyətlərinin, idraki qüvvələrinin inkişafı, habelə ilkin əmək fəaliyyətində qazandığı təcrübə, emosional mədəniyyəti və fiziki sağlamlığı ailədən və valideynlərdən asılıdır. Bütün bunlar ailə tərbiyəsinin başlıca məqsədini təşkil edir.

Ailənin uşağa göstərdiyi tərbiyəvi təsir bütün digər tərbiyəvi təsirlərdən güclüdür. Uşaq böyüdükcə həmin təsir zəifləyir, bəzən də tamamilə yox olur. Burada elə keyfiyyətlər inkişaf etdirilir ki, onları ailədən kənar formalaşdırmaq çətin olur. Ailə şəxsiyyətin sosiallaşması prosesini həyata keçirir. Bu uşağın (şagirdin) fiziki, əxlaqi və əmək tərbiyəsi üzrə ailənin söylərinin ümumiləşmiş ifadəsidir. Cəmiyyətin üzvləri ailədən çıxır; ailə necədirsə, cəmiyyət də elədir. Ailə ənənələrin varisliyini təmin edir. Vətənpərvər vətəndaş, gələcək ailə başçısı, qanuna tabe olan cəmiyyət üzvi tərbiyə etmək ailənin mühüm sosial funksiyasıdır. Ailə uşağın peşə seçiminə əhəmiyyətli təsir göstərir. Müasir ailələrin əksəriyyəti vaxtının çox hissəsini uşaqlarının mənəvi cəhətdən inkişafına deyil, onların maddi təminatına sərf edirlər.

Ailədə uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən səbəblər aşağıdakılardır:

1. Zəhmətkeş ailələrin əksəriyyətinin iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması;
2. İctimai həyatın mədəni səviyyəsinin aşağı olması;
3. Ailədə qadının iki qat yüklənməsi: onun həm ailədə, həm də cəmiyyətin ictimai həyatında iştirak etməsi;
4. Boşanma hallarının artması;
5. Nəsillər arasında münəfişlərin yaranması;
6. Ailə və məktəb arasında əlaqələrin zəifləməsi və s.

Uşaqların ailədə tərbiyəsi zamanı, ilk növbədə, onların davranış və rəftarında mənfəi keyfiyyətlərin yaranmasının qarşısını almaq, bu cür keyfiyyətlərin yaranması imkanlarını aradan qaldırmaq lazımdır. Nə qədər ailə varsa, o qədər də tərbiyə xüsusiyyətləri vardır.

Pedaqogikada *ailə tərbiyəsi dedikdə*, valideynlərlə uşaqların qarşılıqlı münasibətlərinin idarə olunması sistemi başa düşülür. Bu münasibət həmişə tərbiyəedici xarakter daşıyır. Bu zaman onlar aşağıdakı *şərtləri* nəzərə almalıdırlar:

Məktəblə ailə arasında uşağın tərbiyəsinə xidmət edən vahid tələblərin yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edilməlidir:

➤ Valideynləri öz ətrafında birləşdirməyə və onların böyük tərbiyə imkanlarından istifadə etməyə ruhlandırılmalıdır;

➤ Valideynlərin pedaqoji biliklərə yiyələnməsinə və onların pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi qayğı göstərilməli, valideynlərlə aparılan maarifləndirmə işlərinə diqqət yetirilməlidir.

➤ Məktəb və ailə ictimai tərbiyənin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayır.

Məktəb uşaqların tərbiyəsində ailə və ictimaiyyətin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üçün öz işini aşağıdakı kimi həyata keçirir:

Məktəb pedaqoji kollektivin, valideyn komitəsinin, yaşayış yerlərində ictimai şuraların, klubların, kitabxanaların, stadionların, səhiyyə orqanlarınınin tərbiyəvi iş planlarını əlaqələndirir, tərbiyə prosesinin iştirakçılarının hər birinin funksiyalarını dəqiq bölüşdürür;

▪ Məktəb öz gücü ilə valideynlərə və ictimaiyyətin nümayəndələrinə uşaqlarla iş aparmağın ən effektiv üsullarını sisteməlik surətdə öyrədir;

▪ Məktəb tərbiyə işinin gedişini və nəticələrini diqqətlə öyrənir və müzakirə edir, nöqsanların səbəblərini aşkar edir və onları aradan qaldırmaq üçün birgə tədbirlər həyata keçirirlər.

▪ Məktəbdə valideynlərlə iş valideyn birlikləri vasitəsi ilə aparılır. Bu birliklər aşağıdakılardır: valideyn komitələri,

şuraları, konqreslər, yardım cəmiyyətləri, rəyasət heyətləri, komissiyalar və s.

Məktəb və ailə tərbiyəsi arasında sıx inteqrasiyaya keçilən yerlərdə "*məktəb-ailə*" kompleksi yaradılır. Belə komplekslərin başlıca tələbi məktəbin fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzərində valideyn nəzarətini təmin etməkdən ibarətdir. Valideyn birliklərinin başlıca vəzifələrindən biri pedaqoji bilikləri yaymaqdır. Valideyn universitetləri, dəyirmi masalar, konfranslar, pedaqoji maarifin müntəzəm fəaliyyət göstərən bir çox cari və birdəfəlik formaları valideynlərə kömək edir. Ümumi etik, iradi, intellektual dəyərləri öyrənmək üçün valideynlər məktəbi yaradılır.

Ailələdə uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideynlər məktəblə sıx əlaqə saxlamalı, ondan vaxtında lazımı məsləhətlər almalıdır. Məktəb ictimai-dövlət təşkilatıdır, ictimai və sosial tərbiyənin müvəkkilidir. Burada uşağın təlim-tərbiyəsi səriştəli adamlar - mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Məktəbdə aparılan tərbiyə işi prosesində müəllimlərin vəzifəsi, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, şagirdlərdə aşılayacaqları əxlaq prinsiplərinə dərin şəxsi inam hissi və vərdislər qazandıra bilsinlər. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş hər gün və hər saat: dərslərdə, tənəffüslərdə, küçədə, oyun prosesində və s. həyata keçirilir. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş məktəbin bütün fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir ki, bu da şagirdləri ümumbəşəri əxlaqın mühüm keyfiyyətlərinə yiyələndirməyə istiqamətləndirir.

Məktəb, eyni zamanda, valideynləri də unutmur. O, təlim-tərbiyənin forma və üsullarını uşaqların yaş, fərdi və cins xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyənləşdirməkdə valideynlərə yardım göstərir, əhali arasında pedaqoji bilikləri yayır, uşaqların həyatını düzgün təşkil etməyin metodlarını ailəyə öyrədir. Övladlarının tərbiyəsində yaxşı nəticələr əldə edən ailələrin iş təcrübəsini ümumiləşdirib geniş kütləyə çatdırır. Məktəb təlim-tərbiyə sahəsində mütəxəssislərin çalışdığı mühüm mərkəz olmaq etibarı ilə özünün fəaliyyət dairəsini daim genişləndirir,

ailələrə də hər cəhətdən kömək göstərir.

Məktəb gənc ailələrin köməyinə çatmalı, uşağın asudə vaxtını səmərəli təşkil etməyin yollarını valideynlərə izah etməlidir: ailədə boş vaxtlarda müxtəlif növ oyunlar keçirmək, oynucaqlar almaqla uşağı mədəni əyləncəyə alıdırmaq, onu yaşına uyğun texniki yaradıcılıq işinə cəlb etmək, müxtəlif bədii kitabların, qəzet və jurnallardakı maraqlı məqalələrin ailədə oxunuşunu keçirmək, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan radio və televiziya verilişləri haqqında fikir mübadiləsini təşkil etmək, uşağa şəkil çəkdirmək, şeir, mahnı oxumaq, tapmaca tapdırmaq, uşaqla birlikdə parka gəzintiyə çıxmaq, ailənin məişət və təsərrüfat işlərində fəal iştirakını təmin etmək və s. belə yollardandır. Məktəb ailələrlə həmişə səmimi ünsiyyət və təmasda olmalıdır.

Məktəbin ailə ilə digər əlaqə formalarına: **müəllimlərin ailəyə gətməsi, valideynlərin ailəyə dəvət edilməsi, məktəbdə keçirilən valideyn günü, ailə tərbiyəsinə həsr edilmiş konfranslar, valideyn universitetləri və s. daxildir.** Məktəbdə təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində məktəbin ictimai təşkilatlarla da əlaqəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. İctimai təşkilatlar məktəblə əlaqə formasını sinif rəhbəri və məktəb valideyn komitəsi vasitəsi ilə həyata keçirirlər. Bu isə məktəbdə tərbiyə işinin yüksəldilməsinə böyük təsir göstərir.

VI fəslə dair suallar:

1. Ailədə uşağın tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən səbəblər hansılardır?
2. Tərbiyə işinin təşkilində məktəblə ailənin iş birliyi necə təşkil edilməlidir?
3. Məktəblə ailənin hansı əlaqə formaları vardır?
4. Məktəb valideynlərlə əlaqə yaratmaq məqsədilə hansı tədbirləri görməlidir?

İSTİFADƏ EDİLMİŞ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN

ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas (Universitetlərin magistratura səviyyəsi üçün dərslik). Bakı: Mütərcim, 2013. 324 s.
2. Abbasov A.N. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013, 360 səh.
3. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Renensans, 2000, 202 s.
4. Abbasov A.N. Məktəbləri ailə həyatı ilə hazırlamağın nəzəriyyəsi və təcrübəsi: Ped.elm.dokt.....dis., Bakı: 1995, (20, s.21-22).
5. Abbasov A.N. VIII-X sinif şagirdlərini ailə həyatına hazırlamağın forma və yolları. Bakı: Azərbaycan Respublikası Nazirliyinin nəşri, Maarif, 1984, 24 s.
6. Abbasov A.N. Ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin ailə həyatına hazırlamağın bəzi məsələləri. Bakı: 1989, 41 s.
7. Ağayev Ə.Ə. Pedaqoji fikrimiz: dünənimiz, bugünümüz. Bakı: Elm, 2000, 300 səh.
8. Ağayev R.Ə. İbtidai sinif şagirdlərinin xeyirxahlıq tərbiyəsi. Bakı: Mütərcim, 1998, 128 səh.
9. Ağayev Ə.Ə. Vətəndaş olmağa bərclənsən. Bakı: Maarif, 1987, (93-119)
10. Ağayev Ə.Ə. Həyatın astanasında. Bakı: Maarif, 1983, 94 s.
11. Ağabəyova H. Məktəblilərin ailə tərbiyəsində əxlaqi qüsurlar və onların aradan qaldırılması yolları / Pedaqoji tədqiqatlar: axtarışlar, tapıntılar. Bakı: ADPU, 1996.
12. Axundov S., Həsənov A. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı: 1991, 134 s.
13. Ailə həyatının etika və psixologiyası: siniflər üçün proqram. Hazırlayanlar: prof. Ə.Ə.Əlizadə, A.N.Abbasov.

Bakı: 1985, 52 s.

14. Ailə tərbiyəsi: Valideynlər üçün lüğət. Bakı: Maarif, 1975, 386 s. (43-210).

15. Ailə və nigah məsələləri: fakültativ kurs üçün proqram. Bakı: 1982-ci il, 249 s.

16. Ailə problemləri: sosial-demografik aspektlər. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2004, 176 s.

17. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxəbat. Tərtibçilər: Ə.Ə.Əlizadə, A.N.Abbasov. Bakı: 1989, 232 s.

18. Ailənin intim dünyası. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyası, 1990, 144 s.

19. Allahverdiyeva L.Z. Müasir dövrdə ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri. Magistrantların V Elmi Konfransı. Sumqayıt: 2005, s.414-415.

20. Allahverdiyeva L.Z. Ailə tərbiyəsində istifadə edilən etnopedaqoji materialların növləri. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun "Xəbərlər" jurnalı, №4, 2008, s.41-44.

21. Allahverdiyeva L.Z. Gənclərin ailə həyatına hazırlanmasında hüquqi maariflənmənin rolu. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun "Xəbərlər" jurnalı, № 2, 2014, s.28-34.

22. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: «Qanun», 2002, s.14

23. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı: 2009.

24. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı: "Qanun", 2011, 208 s.

25. Azərbaycanda qadınlar və kişilər. Bakı: Səda, 2004, 221 s.

26. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı: 1983.

27. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, 1 c., Bakı: ASE, 1983 (43-154).

28. Babayev N. Babam-nənəm, atam-anam və biz. Bakı: Azər-nəşr, 1988, 319 s.

29. Babayev N.H. Gəlin kişilikdən danışaq. Bakı: 1986, 400 s.

30. Babayev N.H. Qızlar sözümlə sızdır. Bakı: 1972, 358 s.

31. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: 2007, 528 s.

32. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1984, 431 s.

33. Bayramov Ə.S. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

34. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: 2001, 374 s.

35. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: 1989, 513 s.

36. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya: Bakı: 2003, 356 s..

37. Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr. Bakı: Səda, 1994.

38. Bencamin Spok. Uşaq və ona qulluq (Tərcüməci: A.Tahirova). Bakı: Azər-nəşr, 1992, 445 s.

39. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərk etmə prosesinin psixoloji təhlili. Avtoreferat: Bakı, 2004, 22 s.

40. Camalov K.H. Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şərqi mütəfəkkirlərinin gözü ilə. Bakı: "Elm və təhsil", 2010.

41. Camalov K.H., Allahverdiyeva L.Z. Ailədə tərbiyə üsullarının tətbiqi zamanı etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 144 s.

42. Cavid H. Əsərləri. II cild Bakı: 1983, 368 s.

43. Cavid H. Dram əsərləri. Bakı: 1975, 568 s.

44. Cəmşidov F. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: 1977, 224 s.

45. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri, I, II cild, Bakı: 1976, 355 s.

46. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: 1985, 320 s

47. Dzerjinski F. Gündəlik və məktublar. Bakı: 1958, (96-115 s.)

48. Eminov A. Şərqi ailələrinin sirləri. Bakı: Sabah, 1992.

49. Engels F. Ailə, xüsusi mülkiyyət və dövlətin mənşəyi. Bakı: 1971, 238 s.

50. Əhmədov Ə.K. Azərbaycanlıların ailəsi və ailə məişəti. Ped.elm.nam....dis. Bakı: 1970.

51. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı: 1962.

52. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ABU, 2001, 320 s.
53. Əhmədov H.H. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: ABU, 2006, 296 s.
54. Əhmədov H.M., Həsənov A.V., Bayramov H.B. İdarəetmənin pedaqogika və psixologiyası. Bakı: Maarif, 2000, 323 s.
55. Əhmədov B.A., Rzayev A.Q. Pedaqogikadan mühazirə konseptləri. Bakı: 1983, 352 s.
56. Əvhədi Marağalı. Cami-cəm. Bakı: "Azərənşr", 1970.
57. Əkbərov N. Ailə və cəmiyyətdə əxlaq və davranış qaydaları. Bakı: Bərəkət, 2009.
58. Əliyev Heydər. Fəal həyat mövqeyinin formalaşması mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Bakı: 1979.
59. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası (Magistr hazırlığı üçün dərs vəsaiti). Bakı: "Elm və təhsil", 2009, 224 səh.
60. Əliyev İ.İ. İbtidai təhsilin pedaqogikası (Mühazirələr xülasəsi). Naxçıvan: Naxçıvan Özal Universiteti Dizayn və Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, 222 s.
61. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı: 2000.
62. Əliyev R.İ., Əliyeva G.B. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2010.
63. Əliyev F.Q. Yeniyetmələrin ailədə əmək tərbiyəsi. Ped. elm. nam... dis. Bakı: 1970.
64. Əliyev Həmzə. Ailə və məktəb ənənələri sağlam nəsil tərbiyə edir. Bakı: Maarif, 1988.
65. Əliyeva G.B. Yeniyetmələrin mənəvi tərbiyəsində cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının psixoloji əsasları. Monoqrafiya. Bakı: ADPU, 2006, 141 s.
66. Əliyeva G.B. Şəxsiyyətin formalaşmasının psixoloji problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
67. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: 1998, 232 s.

68. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası: müəllim üçün vəsait. Bakı: 1988, 192 s.
69. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: 1986, 236 s.
70. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: 2003, 260 s.
71. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual məsələləri. Bakı: Səda, 1998.
72. Əlizadə Ə., Abbasov A. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxabat. Bakı: Maarif, 1989, 232 s.
73. Əlizadə Ə.Ə., A.N. Abbasov. Ailə. IX sinif şagirdləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1989, 256 s.
74. Əlizadə Ə.Ə. Uşaqlar və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası. Bakı: 2009, 576 səh.
75. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Ped. elm.dokt....dis., Bakı: 1996, 297 s.
76. Əzimli Q.E. Tərbiyənin psixoloji mahiyyəti və yeniyetmələrin formalaşmasında onun rolu. Cəmiyyət və cəza. Bakı: 2007, № 5, 24-27 s.
77. Göyüşov Z.D. Daxilə pəncərə. Bakı: Azərənşr, 1965, 294 s.
78. Hacıyeva S.B. Azərbaycan ailəsində qız tərbiyəsinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri. Psix.elm.nam.alimlik dərəcəsi almaq üçün dis.avtoref. Bakı: 2007, 16 s.
79. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. I cild. Bakı: s.47-48
80. Həməzəyev M.Ə. Kiçik məktəb yaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1968.
81. Həməzəyev M. Atalıq borcu. Bakı: 1966, 129 s.
82. Həsənlı O.Q., Camalov K.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasında istedadlı uşaqların inkişafı. Naxçıvan, 2014, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 384 s.
83. Həsənlı S. Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Naxçıvan: İdeya nəşriyyat evi, 2011, 216 s.
84. Həsənlı S. Psixologiya. Naxçıvan: Naxçıvan Özal Universiteti Dizayn və Poliqrafiya Mərkəzi. 2011, 244 səh.

85. Həsənova M. Azərbaycanca ailə, hüquq və demografik aspektlər. Bakı: 2004, 28 s.
86. Həsənov A., Ağayev Ə. "Pedaqogika", Bakı: 2007, 441-448 s.
87. Həşimov Ə. Ailədə uşaqların estetik tərbiyəsi. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 53 s.
88. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: 1970, 230 s.
89. Həzrət Əlinin kəlamları. Bakı: 1991, 22 s.
90. Hüseynzadə R.L. Təhsilin humanistləşməsi və demokratikləşdirilməsi. Bakı: 1997.
91. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Bakı: Aktiv, 2013
92. Hüseynzadə R.L. Ailə tərbiyəsində valideynin şəxsi nüfuzu və nümunəsi/ Yeni tərəqqi. № 2, 08-15 mart, 2016-cı il.
93. Hüseynzadə R.L. Tərbiyə işi və onun metodikası. Bakı: ADPU, 2013
94. Hüseynzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: "Nurlar", 2007, 336 s.
95. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. (Farscadan tərcümə edən: R.Sultanov). Bakı: Elm, 2005, 280 s.
96. Xəlilov İ. Ailə dayanacaqlarının fəlsəfi cəhətləri. Bakı: 2004, 151, 11 s.
97. Xəlilov S. Məhəbbət və intellekt. Bakı: 2006, 48 s.
98. Xəlilov N. Ailə tərbiyəsində bəzi məsələləri. Bakı: 1985, 130 s.
99. Xəlilov A. İndiki şəraitdə Azərbaycan ailəsində qadın hüquqlarının pozulmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri. Bakı: 1998, 81 s.
100. Xəlilova F. Adət və ənənələr. Bakı: Gənclik, 1986, 70 səh.
101. Xəzinə. (Tərtibçilər: Altay Məmmədov, Natiq Səfərov). Bakı: Azərnəşr, 1997, 456 s.

102. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. Dərslük. I cild. Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2013, 708 s.
103. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. Dərslük. II cild. Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2013, 548 s.
104. İlyasov M. Ailədə uşaqlarla aparılan vətəndaşlıq tərbiyəsi işinin sistemi, Bakı: 2000.
105. İsmixanov M. Pedaqogikanın əsasları. Bakı: 2011, 89 s.
106. İsmixanov M., Vəliyeva S. Pedaqoji etika. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 148 s.
107. İsmixanov M., Vəliyeva S. Sosial pedaqogika. Bakı: "ADPU" nəşriyyatı, 2013.
108. Kazımov N.M., Həşimov Ə.S. Pedaqogika. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: 1996, 416 s.
109. Komenski Y.A. Böyük didaktika (Elmi redaktor və nəşrə haz: F.Rüstəmov). Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 388 s.
110. Qabusnamə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 240 s.
111. Qaralov Z. Tərbiyə. I c., Bakı: 2003, 263 s.
112. Qaralov Z. Tərbiyə II c., Bakı: 2003, 302 s.
113. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika: Müəhazirə kursu. Bakı: 2013, 546 s.
114. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası: Bakı: Maarif, 2002, 386 s.
115. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı: Azərnəşr, 1976, 129 s.
116. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (Keçmiş və müasir dövr). Bakı: Elm, 1986, 96 s.
117. Quliyev S.M. Məktəblinin mənəvi siması. Bakı: 1982, 75 s.
118. Quliyev S.M. Gəncliyin davranış və nəzakət dəyərləri. Bakı: 1997, 131 s.
119. Quliyev S.M. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: 2005, 45 s.
120. Quliyev S.M. Gəncliyin tərbiyəsində aqillərin nəsihəti və vəsiyyətləri. Bakı: 2011, 250 s.
121. Quliyev S.M. Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində ailədə

övlad tərbiyəsi. Bakı: 2008, 314 s.

122. Quliyev S.M. Qloballaşma və müasir gəncliyin tərbiyə problemləri. Bakı: 2013, 266 s.

123. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1987, 168 s.

124. Quliyeva M.A. Müasir gəncliyin əxlaq normaları. Bakı: 2002, 151 s.

125. Quluzadə Z. Gender Azərbaycanda. Bakı: UHFRA, 2003, 324 s.

126. Makarenko A.S. Valideynlər üçün kitab. Bakı: Dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1964.

127. Pedaqogika (yeni kurs) proqramı / Hazırlayanlar Ə.X. Paşayev, F.A. Rüstəmov. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 32 s.

128. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Azər-nəşr, 1964, 334 s.

129. Reproduktiv sağlamlığın əsasları. İdman sağlamlıq işçiləri üçün tədris vəsaiti. Bakı: UNFRA- DFİD, 2004, 82 s.

130. Rüstəmov F.A. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkül, inkişafı, problemləri. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 1998.

131. Rüstəmov F.A. Qərb pedaqogika tarixi. Bakı: Nasir, 2003, 246 s.

132. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi. Bakı: Nasir, 2002, 222 s.

133. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi (Xarici ölkələrdə təhsil və pedaqoji fikir tarixi). Dərslik. Bakı: "Nurlan", 2006, 750 səh..

134. Seyidov Ə. Pedaqogika tarixi. Bakı: Maarif, 1968.

135. Seyidov F. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. Bakı: 1997.

136. Sultanova İ.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli hisslərin formalaşdırılması. Bakı: 2000.

137. Suxomlinski V.A. Vətəndaşın doğulması. Bakı: Maarif, 1975, 362 s..

138. Şiriyeva K.M. Azərbaycanın cənub zonasında ailə konfliktləri və onların psixoloji təhlili: Psixol. elm. nam...dis. avtoref. Bakı: 1998, 28 s.

139. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: 2005, 160 s.

140. Vəlixanlı İ. Valideynlərin pedaqoji mərifəti. Bakı: Maarif, 1969.

141. Vəliyeva Z. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1993.

142. Yusif bəy Vəzirov. Arvadlarımızın halı. Bakı: 1913.

143. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993.

144. Zemskaya İ.M. Qızlar üçün kitab. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.

Rus dilində

145. Арабов И. Нравственная подготовка старшеклассников к семейной жизни; Автореф. дис..канд. пед. наук. М.: 1979, 21 с.

146. Аристотель. Политика, Политика Аристотеля. М.: 1971, 4-7, 32 с.

147. Афанасьева Т.М. Семейные портреты, М.: Молодая гвардия, 1980, 123 с.

148. Афанасьева Т.М. Семья: Книга для чтения. М.: Просвещение, 1988, 284 с.

149. Гусейнзаде Р.Л. Педагогика. Баку: АГПИУ, 2015.

Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,
Əməkdar Müəllim

Lalə Zahir qızı Allahverdiyeva
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Ailə pedaqogikası

Dərslik

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Gülbəniz Məmmədova
Dizayn: Müşfiq Hacıyev
Cildçi: Azad Həmzəyev
Montajçı: Elmira İsmayılova

Çapa imzalanmış 12.04.2016-cı il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 121, sayı 200

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
E.mail. ADPU@Box.az

Ar $\frac{2016}{400}$

